

KULTURA POLISA

ČASOPIS ZA NEGOVANJE DEMOKRATSKE POLITIČKE KULTURE

GODINA VIII

BROJ 15

ZA 2011.

UDRUŽENJE ZA POLITIČKE NAUKE SRBIJE - OGRANAK U NOVOM SADU

I SLUČAJ JUGOSLAVIJA, DVADESET GODINA POSLE (1991-2011)

Milan Mijalkovski / Vesela Radović,
Komarčević / Pejanović / Živojinović,
Milojica Šutović, Zoran Avramović, Đorđe Stojanović,
Milorad M. Drobac / Dragana Milojević

II MEDIJI I DRUŠTVO

Zoran Jeytović / Zoran Aracki,
Dragan Čalović

III POLITIKA I DRUŠTVO

Duško Radosavljević,
Saša Marković, Slobodan Bjelica

IV KULTURA I DRUŠTVO

Aleksandra Smirnov-Brkić,
Nebojša Kuzmanović, Zoran Đerić

V BEZBEDNOSNA KULTURA I DRUŠTVO

Želimir Kešetović/Srdan Milašinović/Vladimir Ninković,
Goran Milošević / Nataša Golubović

VI SELO I OBRAZOVANJE

Srdan Šljukić,
Natalija Jovanović

VII DUHOVNA BAŠTINA

Sv. Grigorije Niski
Boris Stojkovski

VIII POLEMIKE I PRIKAZI

Zoran Avramović,
Sandra Lukić

KULTURA POLISA

časopis za negovanje demokratske političke kulture

Izdavači: Udruženje za političke nauke Srbije Ogranak u Novom Sadu i
Kultura - Polis Novi Sad, www.kpolisa.com

Uredništvo: dr Srbobran Branković, dr Mirko Miletić, dr Zoran Đerić,
dr Aleksandar M. Petrović, dr Slaviša Orlović, dr Slobodan Bjelica,
dr Ranka Gašić, dr Srđan Milašinović, dr Goran Milošević,
mr Nebojša Petrović, mr Nenad Đuretić.

Glavni i odgovorni urednik: dr Ljubiša Despotović

zamenik gl. i odgov. urednika: dr Zoran Jevtović

pomoćnik gl. i odgov. urednika: dr Darko Gavrilović

sekretar uredništva: mr Boris Stojkovski

članovi uredništva iz inostranstva: dr Vasilis Petsinis (Grčka),
dr Pol Mojzes (SAD), dr Pavel Bojko (Ruska Federacija),
dr Marko Atila Hoare (Velika Britanija),
dr Tatjana Tapavički - Duronjić (RS-BiH),
dr Davor Pauković (Hrvatska)

lektura i korektura: Ljiljana Karanović

prelom i priprema: Milan Karanović

Savet časopisa: dr Ilija Vujačić, predsednik;
dr Vukašin Pavlović; dr Vučina Vasović; dr Dragan Koković;
dr Čedomir Čupić; dr Nebojša Kuzmanović; dr Srđan Šljukić;
dr Milorad Drobac

štampa:

tiraž: 300.

UDK 316.334.56:008

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Biblioteka Matice srpske, Novi Sad

KULTURA polisa: časopis za negovanje demokratske
političke kulture / glavni i odgovorni urednik Ljubiša Despotović.-
God. 8, br.15 (2011).- Novi Sad:
Udruženje za političke nauke Srbije Ogranak u Novom Sadu; Kultura
- Polis, 2011.- 23 cm
Povremeno
ISSN 1820-4589
COBISS.SR-ID 199568391

SADRŽAJ:

I SLUČAJ JUGOSLAVIJA,

DVADESET GODINA POSLE (1991-2011)

Milan Mijalkovski / Vesela Radović, <i>Istine i zablude o Jugoslovenskoj narodnoj armiji u raspadu Jugoslavije</i>	1
Komarčević / Pejanović / Živojinović, <i>Tehnologija primene fid - operacija u procesu razbijanja Jugoslavije</i>	27
Milojica Šutović, <i>Samoopredeljenje naroda i raspad Jugoslavije</i>	43
Zoran Avramović, <i>Jugoslovenstvo (i komunizam) - izvori srpske samomržnje</i>	87
Đorđe Stojanović, <i>Početak „Rata harizmi” u ex-Jugoslaviji: od institucionalne ka ličnoj harizmi Slobodana Miloševića</i>	107
Milorad M. Drobac / Dragana Milojević, <i>Destrukcija SFR Jugoslavije, nasledstvo hladnog rata i neke karakteristike savremene Srbije</i>	129

II MEDIJI I DRUŠTVO

Zoran Jevtović / Zoran Aracki, <i>Medijski uticaji, političke elite i društvena moć u Srbiji na početku 21. veka</i>	159
Dragan Čalović, <i>Učešće jugoslovenske posleratne umetnosti u učvršćivanju imidža Josipa Broza Tita</i>	177

III POLITIKA I DRUŠTVO

Duško Radosavljević, <i>Asterionova kuća: američko predsedništvo i spoljna politika do pada komunizma</i>	197
Saša Marković, <i>Vojvodina u višestranačkom i ideološkom iskustvu jugoslovenske države</i>	215
Slobodan Bjelica, <i>Odjek brionskog plenuma u Vojvodini</i>	233

IV KULTURA I DRUŠTVO

- Aleksandra Smirnov-Brkić, *Odnos filosofije istorije i istorije kod Miloša N. Đurića* 247
- Nebojša Kuzmanović,
Prosvetiteljstvo i racionalizam kod Srba 263
- Zoran Đerić,
Novi ratni filmovi u Srbiji, Hrvatskoj i BiH 275

V BEZBEDNOSNA KULTURA I DRUŠTVO

- Želimir Kešetović/Srđan Milašinović/Vladimir Ninković,
Kultura i krizno komuniciranje 289
- Goran Milošević / Nataša Golubović,
Poreska incidenca 305

VI SELO I OBRAZOVANJE

- Srđan Šljukić,
Seljaštvo između ideologije i teorije 319
- Natalija Jovanović,
Obrazovanje u tranziciji 335

VII DUHOVNA BAŠTINA

- Sv. Grigorije Niski, *O životu Mojsija zakonodavca, ili o savršenstvu vrline - I deo* 343
- Boris Stojkovski, *Les symboles de Sirmium dans de Synodis de Saint Athanase le grand.* 363

VIII POLEMIKE I PRIKAZI

- Zoran Avramović,
Aleksandar Bošković, Liberalizam, pragmatizam i zdrav razum 375
- Sandra Lukić,
Darko Gavrilović, Isusov lik u istoriji kulture 383

I

**SLUČAJ JUGOSLAVIJA, DVADESET
GODINA POSLE (1991-2011)**

MILAN MIJALKOVSKI
Fakulteta bezbednosti
Beograd
VESELA RADOVIĆ
Fakultet zaštite životne sredine
Sremska Kamenica

UDK 316.48:316.647.8(497.1)
Monografska studija
Primljen: 20.1.2010
Odobren: 12.2.2011

ISTINE I ZABLUDE O JUGOSLOVENSKOJ NARODNOJ ARMIJI U RASPADU JUGOSLAVIJE

Sažetak: Socijalistička, federalna, samoupravna i nesvrstana Jugoslavija 1991. godine se nasilno raspala. Kritička analiza uzroka raspada Jugoslavije, razlozi za nasilan razlaz, identifikacija uloge političke, vojne i ekonomske elite u procesu razlaza i njihove odgovornosti još uvek predstavljaju težak zadatak. Krucijalno pitanje u procesu raspada jeste uloga oružanih snaga SFRJ. Poznato je da se vojna komponenta SFRJ sastojala od dve komponente – Jugoslovenske narodne armije i Teritorijalne odbrane. Uloga Teritorijalne odbrane je uglavnom bila jasna, što znači da treba ustanoviti ulogu JNA u ovom procesu. Vrhovna komanda (Predsedništvo SFRJ) i Štab Vrhovne Komande (Savezni sekretarijat za narodnu odbranu) su odgovorni za akcije JNA u dezintegraciji SFRJ, u kojima ona nije odbranila ni sebe, ni državu u celini.

Ključne reči: SFRJ, JNA, Vrhovna komanda, Predsedništvo SFRJ, Štab Vrhovne komande, separatisti, rat, rukovođenje, komandovanje, raspad.

Uvod

Poznato je da ukoliko neka država želi da na miran način reši neki složen društveni problem unutar svojih granica, njena politička elita treba da se potruži u razumevanju različitih vrsta (oružanih) sukoba i načina njihovog vođenja. Uz to je nužno da su joj svojstvene patriotizam, snažan nacionalni identitet, pravdoljubivost, kompetentnost i akciono jedinstvo u ostvarivanju trajnih nacionalnih ciljeva. To podrazumeva i njenu sposobnost da pouzdano proceni da li i rivalska strana želi mirno rešavanje problema.

U suštinskom smislu, nijedno od navedenih obeležja nije bilo svojstveno „komunističkoj” eliti Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ). Njeno nejedinstvo u vezi budućnosti države, prvi put je javno izraženo tajno 1962. godine. Potom je optimalno demagoški ispoljavano javno i prva faza je verifikovana donošenjem Ustava 1974. godine. Takav Ustav je obezbedio legitimno i legalno razbijanje SFRJ. Naime, njime je federalnim jedinicama (republikama) dat status država, a oružana sila razdvojena u dve komponente – Jugoslovenska narodna armija (JNA) i Teritorijalna odbrana (TO). Druga faza („Ništa nas ne sme iznenaditi”) je obuhvatala realizaciju raznovrsnih zavereničkih delatnosti protiv SFRJ, koje su kulminirale 1988. godine kada su agresivno i lukavo sabotirani naponi u vezi sa promenom Ustava iz 1974. godine. Treća, kataklizmična faza („Iznenadeni smo, kontuzovani i poraženi”) u periodu od 1990. do 1992. godine rezultovala je uništenjem SFRJ.

Budući da se SFRJ raspala nasilno, logično se generiše krucijalno pitanje: Kakva je bila uloga njenih Oružanih snaga - JNA i TO u tom procesu? Da, Oružanih snaga, a ne isključivo uloga JNA, kako uglavnom pitaju i upućeni i neupućeni u ovaj problem (Zašto JNA nije branila SFRJ? Zašto JNA nije odbranila državu? Mnogo je ovakvih i njima sličnih pitanja postavljano u nedavnoj istoriji). Odgovor na takva pitanja je moguće dati samo ukoliko se pronikne u srž problema. Ona je formulisana u pitanju: Da li je JNA mogla da samostalno uspešno brani i odbrani SFRJ? Skroman odgovor na ovo pitanje je razmotren i izložen u radu, koji sažeto glasi: sistem rukovođenja i komandovanja Oružanim snagama SFRJ bio je nejedinstven u smislu onemogućavanja JNA da izvršava osnovnu ustavnu ulogu i suprotstavlja TO JNA. Štabu vrhovne komande JNA je bila poznata ova nelogičnost, međutim, dosledno ju je poštovao i time sistematski doprinio urušavanju integriteta i kredibiliteta JNA. Ideološka zaslepljenost Štaba vrhovne komande bila u toliko velikoj meri izražena da nije mogao da shvati da se JNA suočila sa beskompromisnim neprijateljem koji primenom sile pokušava da postigne svoj politički cilj – stvaranje nacionalnih država, razbijanjem SFRJ. Imajući u vidu jednostarešinstvo i subordinaciju u komandovanju, Štab vrhovne komande je svojom nekompetentnošću presudno doprineo da ni moral, niti fizička bezbednost pripadnika, sastava i objekata JNA nisu adekvatno branjeni od napada oružanih formacija separatista (za preduzimanje takvih mera nije mu bilo neophodno naređenje Vrhovne komande - Predsedništvo SFRJ, nap. aut.). Navedeno upućuje na pitanje: Budući da JNA nije mogla samu sebe da zaštititi, da li je mogla da brani i odbrani SFRJ?

1. Osnovne činjenice o komunističkoj Jugoslaviji

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija¹ (SFRJ) je nastala kao rezultat četvorogodišnje oslobodilačke oružane borbe (1941-1945) jugoslovenskih naroda protiv okupatora, čiju okosnicu su činili nemački i italijanski fašisti i revolucije, izvedene pod rukovodstvom Komunističke Partije Jugoslavije (KPJ). U toj borbi poginulo oko 1, 7 milion građana Jugoslavije. SFRJ kao evropska država je zauzimala južni deo srednje Evrope i srednje i severne delove Balkanskog poluostrva. Zauzimala je prostor od 255.804 kvadratna kilometra. Ukupna dužina kopnene granice Jugoslavije i njenih sedam suseda (Austrija, Mađarska, Rumunija, Bugarska, Grčka, Albanija i Italija), računajući rečni, jezersku i pomorsku, iznosila je 2.969 kilometara.

Prema popisu iz 1991. godine, SFRJ je imala 23.500.000 stanovnika, odnosno narodi (Srbi, Hrvati, Slovenci, Muslimani, Makedonci i Crnogorci) i narodnosti (Albanci, Mađari, Jugosloveni, Česi, Italijani, Turci, Bugari, Rumuni, Romi i drugi).²

SFRJ je bila jednopartijska (komunistička), federalna, samoupravna i nesvrstana država. Prema Ustavu iz 1974. godine³, SFRJ je bila savezna država kao državna zajednica dobrovoljno ujedinjenih naroda i njihovih socijalističkih republika,⁴ kao i pokrajina Vojvodine i Kosova (nalazile su se u sastavu Socijalističke Republike Srbije), zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi i socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti (Ustav SFRJ, član 1.). Prema članu 2. Ustava, teritorija SFRJ je jedinstvena, sačinjavaju je teritorije socijalističkih republika i granice između republika mogu se menjati samo na osnovu njihovog sporazuma.

Savez komunista Jugoslavije (SKJ) imao je status osnovnog pokretača i nosioca političkih aktivnosti, odnosno organizovana vodeća idejna i politička snaga radničke klase i svih radnih ljudi i građana, radi zaštite i daljeg razvoja socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa. Međutim, krajem

---

¹ Prva Jugoslavija kao zajednička država Južnih Slovena je uspostavljena aktom ujedinjenja usvojenog 1. decembra 1918. godine. Pre toga na teritoriji tadašnje Jugoslavije postojale su dve suverene države (kraljevine) Srbija i Crna Gora, dok su ostale jugoslovenske zemlje i pokrajine - Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Dalmacija i Vojvodina bile u sastavu Austrougarske. Kraljevina Jugoslavija je faktički prestala da postoji kapitulacijom jugoslovenske vojske nakon oružane agresije fašističke Nemačke i Italije 17. aprila 1941. godine.

² Savezni zavod za statistiku SFRJ, Statistički bilten broj 1934, Beograd, 1992.

³ Službeni list SFRJ, broj 9 od 21. februara 1974.

⁴ SFRJ su sačinjavale: SR Bosna i Hercegovina, SR Makedonija, SR Slovenija, SR Srbija, SR Hrvatska i SR Crna Gora.

osamdesetih godina 20. veka, navedeno je samo formalno karakterisalo SKJ, što je drastično potvrđeno na najvišem nivou - Kongresu. „14. Kongres SKJ je održan 24. januara 1990. godine i bio poslednja nada za one koji se još iskreno nadaju da se tok stvari u Jugoslaviji može preokrenuti nabolje, ka jedinstvu i rešavanju ustavnih problema. Međutim, slabi su izgledi da će tako i biti. Kongres je prekinuo rad napuštanjem slovenačkih delegata sa potpunom neizvesnošću šta će biti... Ivica Račan, predsednik SK Hrvatske, obavestio je Kongres da u slučaju da Kongres nastavi rad, delegati iz Hrvatske neće učestvovati u odlučivanju. Praktično su se pridružili Slovencima...”⁵.

2. Osnovne činjenice o Jugoslovenskoj Narodnoj Armiji

Odbrambeno opredeljenje SFRJ je podrazumevalo aktivno učešće svih ljudskih resursa, odnosno zamisao koja se terminološki zvala Konceptija opštenarodne odbrane i društvene samozaštite (KONO i DSZ). Takva zamisao je materijalizovana u Sistem ONO i DSZ, čiju okosnicu su činile Oružane snage SFRJ. Jugoslovenska Narodna Armija (JNA) je predstavljala jednu komponentu oružanih snaga SFRJ, koje su činile jedinstvenu celinu i sastojale se od JNA i Teritorijalne odbrane.⁶

JNA je bila zajednička oružana sila svih naroda i narodnosti i svih radnih ljudi i građana, a TO je predstavljala najširi oblik organizovanog oružanog opštenarodnog otpora. JNA se sastojala od vidova (Kopnena vojska, Ratno vazduhoplovstvo i protivvazdušna odbrana i Ratna mornarica), rodova (pešadija, oklopno-mehanizovane jedinice, artiljerija,...) i službi (intendatska, tehnička, finansijska,...), čija organizaciona struktura je periodično reformisana radi uspešno izvršavanje osnovnog zadatka – odbrana države od spoljne agresije i zaštita ustavnog poretka. U cilju jačanja odbrambene sposobnosti države, polovinom 80-tih godina, vrhovno komandovanje je pristupilo opsežnoj reorganizaciji JNA i s tim u vezi, usvojilo plan pod nazivom „Jedinstvo.” Planom „Jedinstvo”⁷ bilo je predviđeno da se reorganizacija JNA odvija u kontinuitetu, bez narušavanja borbene gotovosti kroz tri faze („Jedinstvo 1, 2 i 3”), počev od 1986. do 1995. g. Realizacijom nekih zadataka tog plana izvršeno je ukрупnjavanje jedinica JNA, formiranjem Vojnih oblasti (VO) i Korpusa (K) od postojećih jedinica JNA. Vojne oblasti su predstavljale strategijske grupacije, prema kojima je jugoslovensko ratište (teritorija SFRJ) bilo podeljeno na četiri vojišta: centralno, severozapadno, jugoistočno i vojnopomorsku oblast.

⁵ Jović, Borisav.: *Poslednji dani SFRJ*, Kompanija POLITIKA, Beograd, 1995, str. 92-93.).

⁶ Ustav SFRJ, član 240. stav 2 i Zakon o opštenarodnoj odbrani SFRJ, član 91.

⁷ Cokić, Jevrem.: *Početak kraja*, Srpska knjiga, Ruma, 2008, str. 14.

JNA brojala je oko 220 000 ljudi 1990. g., čiju organizacionu strukturu činile su tri vojne oblasti – 1.VO (Beogradska), 3. VO (Skopska) i 5. VO (Zagrebačka), Vojnopomorska oblast VPO) i Ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana (RV i PVO). Svaka vojna oblast se sastojala od pet do sedam korpusa i drugih jedinica.

Opređeljujući faktori Konceptije ONO i DSZ bili su: „socijalistički samoupravni sistem; federalno uređenje, bratstvo i jedinstvo; ravnopravnost i zajedništvo naroda i narodnosti SFRJ; politika nesvrstanosti; vojno-politički i geografski položaj zemlje; demografske i materijalne mogućnosti; iskustva narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije; politika, ciljevi i vojna doktrina potencijalnih agresora.”⁸

3. Dileme o saveznoj (federalnoj) državi

Zvanično jednopartijska (komunistička) a u suštini višepartijska Jugoslavija (jedinštenog SKJ činili su devet saveza komunista - šest republičkih, dva pokrajinska i Organizacija Saveza komunista u JNA, nap. aut.), krajem osamdesetih godina 20. veka, prolazila je kroz krajnje tešku, kriznu etapu svog razvoja. Postojale su brojne i raznovrsne teškoće u ostvarivanju funkcija federalne države.⁹ Kod jugoslovenskog rukovodstva i rukovodstava i članstva „višepartijskog” Saveza komunista i novoformiranih političkih stranaka, postojala su oprečna (i isključiva) gledišta u vezi budućnosti zajedničke države. Bile su evidentne mnoge dileme o mogućim i verovatnim opcijama raspleta jugoslovenske krize, uključujući i opciju raspada Jugoslavije. Na javnoj i na skrivenoj sceni, pored ostalog, lebdelo je pitanje: **da li Jugoslavija uopšte treba da postoji ili ne?**

Logičan odgovor je ukazivao na to da Jugoslavija treba da postoji, ali da je treba preurediti, jer je bila u interesu svih njenih građana, naroda, narodnosti i republika. Važno uporište odgovora nalazilo se u nemogućnosti kreiranja valjanog odgovora na drugo, mnogo enigmatičnije pitanje: **da li je eventualni raspad Jugoslavije moguće postići na miran način?**

Ključne uzroke nasilnog raspada komunističke Jugoslavije 1991. godine treba tražiti tridesetak godina unazad, a radikalne geopolitičke i društvene promene u Evropi (kolaps socijalizma, samoukidanje Varšavskog ugovora i ujedinjenje Nemačke) i svetu, snažno su uticale da se to dogodi baš te godine.

⁸ *Strategija oružane borbe*, Savezni sekretarijat za narodnu odbranu, Beograd, 1983, str. 40.

⁹ „Umesto federativnog državnog uređenja stvara se do sada u svetu nepoznati konglomerat koji se samo formalno zvao federacija, a koji može biti svašta, samo ne funkcionalni tip države...”(Kadijević, Veljko.: *Moje viđenje raspada*, „Politika”, Beograd, 1993, str. 62.).

Naprosto, komunistička Jugoslavija, umesto neophodnog nacionalnog identiteta koji je stub svake države, imala je ideološki identitet, čiji je ključni faktor predstavljao SKJ. U tadašnjoj Jugoslaviji, SKJ (Partija) je odlučivao o karakteru i funkcionisanju zakonodavne, izvršne i sudske vlasti. Na taj način, prividan dualizam vlasti (partijski i vlastodržački) u stvari, predstavljao je čisti monizam, jer suverena vlast je predstavljala optimalna transmisija volje i moći Partije. Oružane snage SFRJ su predstavljale veoma pouzdanu polugu Partije. Na nesreću građana i naroda komunističke Jugoslavije, njeni vodeći komunisti, najpre tajno a potom javno, delovali su protiv zajedničke države. Oni su svoje partijske odluke operacionalizovali u državne normativno-teorijska dokumenta čije evoluciono praktično ostvarivanje je 1991. g. eskaliralo u revolucionarno (nasilno). O tome postoje brojni dokazi, a sažeto navodimo najkarakterističnije.

Dezintegracija ideološkog identiteta Jugoslavije dogodila se na trodnevnoj tajnoj sednici Izvršnog komiteta Centralnog komiteta SKJ¹⁰ (najviše telo Partije, nap. aut.) održanoj u martu 1962. g. Na toj sednici¹¹, pored ostalog je konstatovano da je u zemlji došlo do „političke i ekonomske stagnacije” i da je ceo proces pravnog razvoja Jugoslavije u ozbiljnom zaostajanju, kao i da je „povećana plima nacionalističkog pristupa u rešavanju mnogih jugoslovenskih problema” a posebno je upozoreno na pojavu nacionalizma u Sloveniji, Hrvatskoj i Makedoniji. Rasprava na sednici je ukazala na veoma izraženo antijugoslovenstvo slovenačkih i hrvatskih predstavnika. U najsazetijem smislu rečeno, rasprava je pokazala da učesnici nisu spremni da razreše jugoslovenske probleme, veoma opterećene nacionalizmom. Najsmelijiu i istinitu konstataciju o toj sednici izneo je general Ivan Gošnjak: „Rekao sam na samom kraju Plenuma da ovaj CK SKJ nije pokazao ni sposobnost ni spremnost da reši probleme sa kojima se danas susreo”.

U skladu sa izraženom nespremnosti najviših jugoslovenskih komunističkih predstavnika na pomenutoj tajnoj sednici (1962.) da rešavaju postojeće probleme u Jugoslaviji, njihova perfidna destruktivna angažovanost u narednom periodu, pod legendom ostvarivanja procesa decentralizacije savezne države, bila je suštinski usmerena na dezintegraciju države. Među takvim njihovim brojnim (ne)delima, dva su presudna – donošenje Ustava SFRJ 1974. g. i 14. vanredni Kongres SKJ u januaru 1990. godine kada se raspala Partija.

---

¹⁰ „Samo održavanje te sednice i dnevni red, tretirano je kao najstroža državna tajna. Uprkos tome, ona je snimana – tajno. Nalog za snimanje dao je Aleksandar Ranković, tada jedan od najbližih saradnika Josipa Broza – Tita, a da su uključeni mikrofoni znali su Tito i Kardelj” (Zečević, Miodrag.: *Početak kraja na tajnoj sednici*, „Večernje novosti”, Beograd, 08.02.1999, str. 13.).

¹¹ Duhaček, Antun.: *Ispovest obaveštajca – uspon i pad jugoslovenske obaveštajne službe*, Grafopres, Beograd, 1992, str. 152.

Naprostu, prema Ustavu iz 1974. g., socijalističke republike su dobile status države¹², a autonomne pokrajine (Kosovo i Vojvodina) u Srbiji status „samoupravna demokratska društveno-politička zajednica...” (član 14). Time su obezbeđeni legitimni uslovi da nacionalistička rukovodstva pojedinih republika (i pokrajina) lukavo opstruiraju funkcije savezne države (Jugoslavije) i 1990. g. krenu u njeno otvoreno razbijanje.

Početak javnog objavljivanja kraja postojanja SFRJ učinili su delegati Saveza komunista iz Slovenije, tako što su demonstrativno napustili 14. vanredni kongres SKJ, u januaru 1990. g. Time je praktično prestao da postoji „jedinstven” SKJ i lažni ideološki jugoslovenski identitet, a JNA izgubila jedno od svog osnovnog obeležja.

4. Kobne zablude o žilavosti partijskog identiteta JNA

Argumentovano se može tvrditi da entropija partijskog (ideološkog) identiteta SFRJ predstavljao ključni uzrok nesposobnosti JNA da 1990-1991. g. odgovori svojoj ustavnoj ulozi – da brani SFRJ. S tim u vezi treba poći od činjenice da je Komunistička Partija Jugoslavije (KPJ je promenjen u SKJ, nap. aut.) u periodu od 1941 do 1945. g. stvorila JNA i do 1990. godine presudno uticala na njen integritet i kredibilnost. Među brojnim dokazima o tome, pomenimo samo najkarakterističnije. Prema Ustavu SFRJ iz 1974. godine, „SKJ svojim usmeravajućim idejnim i političkim radom, osnovni je pokretač i nosilac političke aktivnosti radi zaštite i daljeg razvoja socijalističke revolucije...”¹³. U skladu s takvim određenjem, Organizacija SK u JNA kao deo SKJ, bila je ravnopravna organizacijama Saveza komunista u socijalističkim republikama i pokrajinama. Naime, nakon 10. Kongresa SKJ (održan 27-30. maja 1974. g.) „SKJ je postao sastavni i neodvojivi deo JNA, s obzirom da je dotadašnje Povereništvo SKJ za JNA, transformisano u Organizaciju SK u JNA, koja je prožimala vojsku u celini, sledeći u potpunosti njenu vojnu organizaciju”¹⁴.

Organizacioni oblici SKJ u JNA bili su utvrđeni Statutom SKJ, pored ostalog, u smislu da „Organizacija SKJ u JNA razrađuje, konkretizuje i sprovodi u život idejno-političke stavove SKJ o oružanoj borbi u skladu sa uslovima njenog vođenja i mobilise komuniste i sve druge subjekte u JNA na sprovođenju tih stavova”¹⁵. Imajući u vidu da su skoro sve starešine JNA bili

¹² „Socijalistička republika je država zasnovana na suverenosti naroda i na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi, i socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti” (Ustav SFRJ, član 3.).

¹³ Ustav SFRJ, „Službeni list SFRJ”, br. 11/94 od 21. 11. 1974, str. 22.

¹⁴ Vukšić, Dragan.; *JNA i raspad SFRJ Jugoslavije*, Tekomgraf, Stara Pazova, 2006, str. 104.

¹⁵ *Strategija oružane borbe*, Savezni sekretarijat za narodnu odbranu (SSNO), Beograd, 1983, str. 154.

članovi SKJ, oni su navedene partijske zadatke izvršavali na jedan od sledećih načina: kao neodvojivi deo svoje formacijske dužnosti (komandna) i kao profesionalni partijski kadrovi. U prvom slučaju, svaki profesionalni pripadnik JNA (vojna i civilna lica) imao je obavezu da aktivno deluje u skladu sa politikom Partije. Budući da je u svakom sastavu JNA ranga četa-baterija i višim jedinicama postojala Osnovna organizacija SK, čiji sekretar nije bio profesionalac, tu funkciju, periodično (najčešće dve godine) je obavljalo lice koje izaberu članovi Saveza komunista. U drugom slučaju, profesionalni partijski kadrovi nalazili su se na dužnostima predsednika Komiteta SK u jedinicama ranga divizija, njima ravnih i viših jedinica, uključujući i predsednika Komiteta SK u JNA, koji je uglavnom bio general-pukovnik i treća ličnost u hijerarhiji JNA (prva je bio Savezni sekretar za narodnu odbranu, a druga načelnik Generalštaba, nap. aut.).

Za razliku od perioda (1941-45) kada je KPJ u skladu sa jasnim političkim ciljevima (oslobođenje otadžbine od okupatora i svrgavanje buržoaske vlasti) stvorila sopstvenu oružanu silu (Jugoslovensku Armiju, potom preimenovana u JNA) koja je primenom sile ostvarila te ciljeve, na početku jugoslovenske krize (1989-1990), SKJ se našao u potpunoj konfuziji. Naime, nije bio sposoban da odredi ciljeve borbe, ni da se transformiše (deideologizuje) u političku stranku čiji program bi garantovao uspešnu odbranu države. Razlog za to je bila politika državnog rukovodstva u vezi sa odbranom države, koja je više zbunjivala nego orijentisala. Dakle, SKJ nije uspeo da obezbedi idejno-političko jedinstvo i borbenu sposobnost nijednog sastava JNA.

Takvo posrtanje SK u JNA bilo je logično, ako se ima uvidu da Štab Vrhovne komande JNA nije shvatio posledice raspada SKJ na 14. vanrednom Kongresu SKJ, odnosno nije shvatio da SKJ više ne postoji, što je značilo da u suštinskom smislu više nije postojala ni jednpartijska (komunistička) Jugoslavija. U tom kontekstu treba posmatrati njegove dogmatske poteze, koji su u velikoj meri doprineli da JNA ne izvrši svoju ustavnu ulogu. Radi se o tome da je posle 14. Kongresa SKJ intenzivirano nekoliko važnih dezintegracionih društvenih procesa, i to: (1) naglo je oslabio autoritet SKJ kao jugoslovenska politička koheziona snaga; (2) intenzivirana je političko-propagandna delatnost protiv JNA i osnažen podsticaj novostvorenih političkih partija; (3) programi mnogih novostvorenih političkih partija nudili su potpuno nov društveno-politički sistem, uključujući i konfederalno umesto federalnog uređenja Jugoslavije i, (4) organizacije SK republika i pokrajina u političkoj borbi sa novostvorenim političkim strankama, promovisale su nove izborne programe, a neke od njih su i promenile svoje nazive (SK Srbije promenio je ime u Socijalistička partija Srbije, nap. aut.).

U postojećim uslovima, kada su programi nekih novoformiranih političkih stranaka inkorporirali, između ostalog i stavove o formiranju republičkih

armija,¹⁶ departizacija i depolitizacija JNA predstavljale su nerešiv problem, prvenstveno za vrhovno komandovanje JNA (Predsedništvo SFRJ) koje se nije snalazilo ili je svesno odbijalo da se suoči s njim, a moglo je da ga reši jednim aktom (naredbom). Kobne zablude vojnih i partijskih kadrova JNA u vezi sa „departizacijom” vojske potvrđuju brojne činjenice.

Skroman napor u „departizaciji” JNA je učinjen time što je dopunjen jedan stav Pravila službe oružanih snaga SFRJ.¹⁷ Naime, tačka 13, stav jedan, koji je glasio: „Lica na službi u oružanim snagama obavezna su da aktivno rade na sprovođenju politike Saveza komunista Jugoslavije u jedinici ili ustanovi, društveno-političkim i drugim organizacijama, kao i u sredini u kojoj žive”, izmenjen je i glasio je: „Lica na službi u oružanim snagama dužna su da dosledno tumače i sprovode politiku najviših državnih organa SFRJ.”¹⁸ Međutim, imajući u vidu konfuznu politiku najviših državnih organa SFRJ u vezi sa komandovanjem JNA, ova izmena nije predstavljala neki značajniji pomak u jačanju uloge JNA. Stav prvog čoveka JNA, Saveznog sekretara za narodnu odbranu generala Veljka Kadijevića da „SKJ nikada neće izaći iz JNA. Nikada,”¹⁹ koji je saopšten (1990) najvišim vojnim rukovodiocima u Domu garde u Topčideru, inače označen kao državna tajna,²⁰ jasno potvrđuje zabludu ili smišljenu podvalu dotičnog o ulozi SK u JNA u datim uslovima.

Imajući u vidu navedeno, moguće je shvatiti kako je nastao pokušaj rukovodioca JNA da Organizaciju SK u JNA zamene novom partijom Savez komunista – Pokret za Jugoslaviju (SK-PJ), čime su u još većoj meri urušili integritet i kredibilitet JNA. Takva partijska angažovanost u uslovima kada je bila očigledna propast komunizma u Jugoslaviji i Evropi, uprkos jasnog stava sadržan u Odluci 10. Konferencije SK u JNA o pristupanju SK-PJ „da se ne dovodi u pitanje pravo pojedinaca da, ako to ne žele, ne pristupe SK-PJ”, nije obezbeđivano osnaživanje JNA. Naprotiv, veoma je štetila jer veliki broj sta-

---

¹⁶ Dr Franjo Tuđman, lider političke stranke Hrvatska demokratska zajednica, u intervjuu ljubljanskom listu „Delo” (od 28. aprila 1990), pored ostalog, je istakao: „Svakako naš koncept konfederacije, obuhvata i preuređenje vojske, koju ubuduće ne bi mogle više da sačinjavaju nacionalno pomešane jedinice. Hrvatski mladići bi ubuduće služili vojsku kod kuće, a komandovalo bi im se na hrvatskom jeziku. Konfederativno uređenje države predviđa i regionalizaciju vojske. Zajednička armija i odbrana moraju biti slično organizovane kao i u državama Severnoatlanskog pakta”.

¹⁷ Pravilo službe OS SFRJ, SSNO, Beograd, 1985, str.20.

¹⁸ Simić, Milosav.: *Reforme političkog sistema i njihov uticaj na dogradnju opštenarodne odbrane*, Vojno delo, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1990, 3-4, str. 106.

¹⁹ Vukšić, Dragan.: *JNA i raspad SFR Jugoslavije*, Tekomgraf, Stara Pazova, 2006, str. 110.

²⁰ Taj stav je sutradan objavio nemački dnevnik „Frankfurten Rundschau”, a slovenački lider Milan Kučan je kliknuo: „Ovo nam je došlo kao keč na banku. Sada je svetu jasna uloga i namena JNA” (Isto, str. 111).

rešina-komunista se osećao prevaren i odbijao da postane član novostvorene Partije. To se dogodilo uprkos interne intervencije Političke uprave SSNO kojom je traženo da pripadnici JNA masovno podrže SK-PJ²¹.

Može se konstatovati da je prioritetno nerazumno angažovanošću najviših starešina JNA, SKJ u JNA postojao i „funkcionisao” još nešto više od godinu dana posle zvaničnog „ukidanja” SKJ na svom 14. vanrednom Kongresu, koji je prekinut, na taj način nanoseći nepopravljivu štetu JNA.

5. Istine i zablude o JNA

O ulozi JNA u raspadu SFRJ postoje mnoge zablude i oprečna mišljenja. Karakteristična su shvatanja da je JNA mogla da spasi saveznu državu od raspada, odnosno da je to morala učiniti, proglašavajući je time za osnovnog krivca za nestanak Jugoslavije kao države. Nesumnjiva je istina da JNA nije mogla uspešno da izvrši svoju ustavnu ulogu u već ustavno i praktično razgrađenoj Jugoslaviji. Radilo se o stanju svojevrstne nemoći savezne države u svim ključnim funkcijama, znači samim tim i u odbrambenoj. U tom kontekstu treba posmatrati sistematsku defanzivu JNA u odnosu na usklađene ofanzivne neoružane-oružane delatnosti separatista. Naime, najviše vojno komandovanje JNA (Štab Vrhovne komande) je logično, ali naivno očekivalo naređenje od Vrhovne komande (Predsedništvo SFRJ) za upotrebu JNA radi odbrane Jugoslavije od agresije separatista. Takvu naredbu nikada nije dobilo, jer Predsedništvo kao kolektivno telo i najviši organ rukovođenja odbranom države, imalo je oprečne stavove o postupanju JNA u rešavanju društveno-političke krize. Zato nije moglo da deluje prema članu 316, stav 2. Ustava: „Predsedništvo SFRJ utvrđuje plan upotrebe oružanih snaga SFRJ za slučaj rata i naređuje upotrebu oružanih snaga u miru”. U takvim okolnostima, Štabu vrhovne komande jedino je preostajalo da doslednim poštovanjem člana 240, stav 1. Ustava: „Oružane snage SFRJ štite nezavisnost, suverenitet, teritorijalnu celovitost i ovim ustavom utvrđeno društveno uređenje SFRJ”, donese samostalnu odluku o upotrebi JNA odnosno bez odobrenja Predsedništva SFRJ. Radilo se o mogućnosti izvršenja vojnog udara (prevrata) koji, kao je poznato, nije se dogodio zbog neodlučnosti Štaba vrhovne komande,²² čije moguće posledice je danas iluzorno razmatrati.

---

²¹ „Postojanje jedne takve partije socijalističke orijentacije uslov je opstanka federalne Jugoslavije i pretpostavka jedinstva i integriteta naše Armije”, a zašto je tako, jasno se vidi iz stava, da se „SK-PJ smatra političkim, ideološkim i pravnim naslednikom SKJ” (Saopštenje na konferenciji za štampu SSNO, „Borba”, Beograd, 19. 11. 1990, str. 5.

²² U kontinualnoj agresiji separatista protiv SFRJ postojale su brojne tzv. „crvene linije” kršenja ustavnih odredbi o odbrani vitalnih državnih vrednosti, koje su mogle predstavljati uzrok

Uprkos svemu navedenom, logično je zapitati se: Zašto JNA nije odbranila SFRJ? Kakva (kolika) je njena odgovornost za raspad SFRJ? Da li je JNA mogla da odbrani SFRJ od agresije separatista iznutra?

Odgovor na pomenuta i sličnih pitanja treba najpre tražiti u normativno-teorijskoj sferi odbrane SFRJ, koja je legitimno onemogućavala jedinstveno angažovanje oružanih snaga SFRJ na zaštiti „nezavisnosti, suvereniteta, teritorijalne celovitosti i ustavom utvrđenog društvenog uređenja SFRJ”. Naime, iako je normativa sadržala stav da „oružane snage (OS) čine jedinstvenu celinu i sastoje se od JNA i Teritorijalne odbrane (TO)”²³, različite nadležnosti u pogledu komandovanja dotičnim komponentama OS, predstavljale su ozbiljno (nepremostivo) ograničenje za jedinstveno angažovanje radi izvršenje osnovnog ustavnog zadatka.

U vezi s navedenim, pomenimo da Ustavom iz 1974. godine su umesto jedinstvenih OS SFRJ, stvorene dve vojske – JNA i TO, čije jedinstveno angažovanje je bilo moguće samo ukoliko je evidentno optimalno političko jedinstvo federalne i republičkih političkih elita, koje je u drastičnom smislu kolapsiralo 1989/1990. godine. Radilo se o komplikovanom (nefunkcionalnom) sistemu rukovođenja i komandovanja OS SFRJ, koji je svoju nemoć uverljivo potvrđivano.

Predsedništvo SFRJ je po Ustavu predstavljalo „najviši organ rukovođenja i komandovanja OS SFRJ u ratu i miru.”²⁴ Predsednik Predsedništva SFRJ je, u ime Predsedništva SFRJ ostvarivao vrhovno komandovanje – naganje zadataka OS na bazi donesenih odluka Predsedništva. Međutim, dok su navedenu liniju komandovanja u odnosu na JNA karakterisali principi jednostrešinstvo i subordinacija (Predsednik SFRJ – Savezni sekretarijat za narodnu odbranu – Načelnik Generalštaba JNA – komandatni vojnih oblasti...) ²⁵, takvi principi nisu važili u odnosu na TO. Naime, prema Zakonu o ONO, član 11. rukovođenje i komandovanje TO bilo je u nadležnosti republičkih i pokrajinskih rukovodstava: ”Rukovođenje u teritorijalnoj odbrani os-

---

za izvršenje vojnog udara. Dve o kojima će biti više kazano u ovom tekstu, bile su posebno karakteristične: prva, odluka Predsedništva SFRJ u martu 1991. godine da ne angažuje JNA u skladu sa Ustavom i druga, u junu 1991. godine kada su slovenačko i hrvatsko rukovodstvo proglasili odvajanje Slovenije i Hrvatske od SFRJ.

²³ Ustav SFRJ, član 249. stav 2. i Zakon o opštenarodnoj odbrani SFRJ, član 91.

²⁴ Ustav SFRJ, član 313, stav 3. Prema Zakonu o opštenarodnoj odbrani, član 106. „Predsedništvo SFRJ je utvrđivalo: osnove planova razvoja OS i plan razvoja JNA; osnove organizacije OS i organizaciju i formaciju JNA; utvrđuje sistem rukovođenja i komandovanje OS; prati sprovođenje utvrđene politike rukovođenja i komandovanja OS; plan upotrebe OS za slučaj rata i naređuje upotrebu OS u miru; ...”

²⁵ „Rukovođenje i komandovanje u JNA ostvaruju starešine jedinica i ustanova JNA, u skladu sa saveznim zakonima” (Zakon o ONO, član 110, stav3.).

tvaruju komandanti teritorijalne odbrane i starešine jedinica i ustanova teritorijalne odbrane, u skladu sa zakonom. Rukovođenje teritorijalnom odbranom ostvaruju i komiteti za opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu u skladu sa članom 109. ovog zakona.”²⁶

Takva normativna rešenja obezbeđivala su mogućnost da su se republički i pokrajinski štabovi TO (najviši vojni organ komandovanja) nalazili u stanju dvojne potčinjenosti (Predsedništva SFRJ i Predsedništva republike-pokrajine), a kada se uzmu u obzir i Komiteti za ONO i DSZ, bila je evidentna trojna potčinjenost TO. Radilo se o tome da se ostvarivanje društvenog cilja (odbrana SFRJ) predviđalo na jedinstven način organizovanja, pripremanja i učešća Federacije i svih drugih državnih i društvenih subjekata. Takav model odbrane države se zvao ONO i DSZ, a činili su ga subjekti, snage odbrane i snage društvene samozaštite.

Organi rukovođenja ONO i DSZ na nivou Federacije bili su: Skupština SFRJ, Predsedništvo SFRJ, Savezno izvršno veće, Savezni sekretarijat za narodnu odbranu. Na nivou Federacije nije postojala institucija Komitet za ONO i DSZ, međutim na nivou republika takav organ rukovođenja je postojao i predstavljao „garanciju” da će Centralni Komitet SK republike²⁷ realizovati potreban uticaj u odbranu i zaštitu vitalnih državnih vrednosti. Komiteti su u sistemu rukovođenja imali ulogu koordinacionih i operativno-političkih tela. U njihov sastav (na predlog SK) ulazili su predstavnici SK i drugih društveno-političkih organizacija, društveno-političkih zajednica, organizacija udruženog rada, mesnih zajednica i JNA. Organizacijska veza između navedenih subjekata se ostvarivala posredstvom predsednika CK SK republike koji je ujedno, po funkciji bio predsednik Komiteta za ONO i DSZ republike. Članovi Komiteta za ONO i DSZ po funkciji bili su predsednik predsedništva, predsednik narodne skupštine, sekretari za narodnu odbranu i unutrašnjih poslova i drugi, čime je obezbeđivano prenošenje svih odluka, zaključaka i stavova Komiteta linijom rukovođenja, a u TO linijom komandovanja do neposrednih izvršilaca.

Navedena lukavo smišljena zakonska diverzija (1974) odnosno konfuzija je omogućavala republičko-pokrajinskim rukovodstvima da budu jedini autoritativni organ komandovanja TO. Sve to se drastično ispoljavalo 1990/91. godine u razbijanju SFRJ, a tome je posebno pogodovala činjenica što je personalni sastav Predsedništva SFRJ imao različite stavove o „preure-

²⁶ „Predsedništvo SFRJ može odlukom o upotrebi OS predvideti određena prava i obaveze Komiteta za ONO i DSZ u pogledu upotrebe delova TO” (Zakon o ONO, član 109, stav1.).

²⁷ „Komitete za ONO i DSZ i njihove članove, na predlog Saveza komunista, imenuju skupštine odgovorajućih društveno-političkih zajednica i organi samoupravljanja u organizacijama udruženog rada, samoupravnim organizacijama i zajednicama” (*Strategija oružane borbe*, SSNO, Beograd, 1983, str. 64)

đenju” SFRJ, odnosno sastojao se od tri kategorije članova sa stanovišta njihovog odnosa prema Jugoslaviji²⁸. To je rezultovalo tome da je JNA praktično postala vojska bez svoje države, a TO vojska nastajućih država (tadašnjih republika). Kada se uzme u obzir i delatnost četvrte kategorije ljudi u Predsedništvu SFRJ,²⁹ s jedne strane, i nesposobnost, naivnost, nesnalazljivost i posebno neodlučnost Saveznog sekretara za narodnu odbranu, načelnika Generalštaba JNA i drugih generala JNA, sa druge strane, postaje potpuno jasno zašto JNA nije izvršila svoju ustavnu ulogu, niti je uspešno štitila svoje pripadnike, sastave, sredstva i objekte od oružanih napada separatističkih oružanih formacija.

6. Pogubne posledice taktike „kreni – stani”

Pod pretpostavkom da je vrhovno komandovanje JNA na čijem čelu je bio misteriozni general Veljko Kadijević³⁰ zaista bilo posvećeno jugoslovenskom komunističkom patriotizmu (njihovo praktično postupanje očigledno je demantovalo takvo obeležje) i/ili kompetentno da shvati otvorenu antijugoslovensku opredeljenost i delovanje pojedinih članova Predsedništva SFRJ i time njegovu ukupnu nemoć da donosi odluke o odbrani SFRJ, nesumnjivo bi upotrebilo JNA u skladu sa njenim ustavnim zadacima ili bi podnelo ostavku. S obzirom da nije uradilo ni jedno ni drugo, time je (ne?) svesno saučestvovalo u razbijanju matične države. Dva događaja – u januaru 1990. godine³¹

---

²⁸ „Jedni, koji su bili čvrsto opredeljeni za Jugoslaviju i za njen demokratski preobražaj mirnim putem. Drugi, koji su bili najljući neprijatelji jedinstvene Jugoslavije i činili sve da je razbiju, a deo njih je direktno radio za strane zemlje i po njihovom nalogu. Treća grupa su bili kolebljivci koji su varirali od situacije do situacije, ali, koji su, uglavnom, bili nepouzdati u svim kritičnim situacijama. Te tri kategorije ljudi trebalo je da kolektivno donose odluke, tako da smo bili u situaciji da predstavnicima i neprijateljske strane izložimo naše procene i predloge” (Kadijević, Veljko.: *Moje viđenje raspada*, Kompanija Politika, Beograd, 1993, str. 91.).

²⁹ „Tri člana Predsedništva – Drnovčec, Tupurkovski i Mesić su- neskriveno obavestavali gospodina Cimermana i druge strance o svemu do čega su dolazili, čak i za vreme održavanja sednica Predsedništva SFRJ” (Isto, str. 66).

³⁰ „General Veljko Kadijević predstavljao se kao ličnost izrazito jugoslovenske orijentacije... Međutim, bio je izuzetno vešto prikriven čovek Hrvatske i Slovenije, čija su rukovodstva bitno uticala na njegovo brzo uzdizanje na dužnost Saveznog sekretara za narodnu odbranu...” (Sekulić, Milisav.: *Jugoslaviju niko nije branio a vrhovna komanda je izdala*, VESTI, Beograd, 1997. str. 24-25).

³¹ Prvi događaj je predstavljao raspad SKJ na 14. vanrednom Kongresu (24. 01. 1990), a drugi, sednica Predsedništva SFRJ (30-31. 01. 1990) koje kao kolektivni šef države i vrhovni komandant OS SFRJ, nije donelo odluku o angažovanju policije i vojske radi suzbijanja oružane pobune Albanaca na Kosovu. „Na sednici Predsedništva prava gladijatorska borba. Potpuno smo se podelili na one koji bi digli ruke od svake intervencije na Kosovu, ukinuli vanredne mere i pustili vlast separatistima – i oni koji smatraju da se dosledno moraju poštovati i spro-

bila su dovoljno uverljiva da se Štab vrhovne komande (SSNO) kojim je rukovodio general Kadrijević jasno odredi u smislu adekvatne upotrebe JNA i time presudno utiče na aktuelna dešavanja u vezi sa opstankom SFRJ ili da svojim neadekvatnim komandovanjem omalovaži i rasturi JNA. To nije učinjeno, a zašto se Štab vrhovne komande JNA odlučio da je upotrebljava na kompromitujući način, odnosno u korist razbijača SFRJ, teško je valjano odgovoriti. Šta je bilo po sredi – nesnalaženje, oportunistički, neopreznost, nesposobnost, nejedinstvo, izdaja, neodlučnost ili kombinacija svega navedenog? To posebno zato što, general Kadrijević jasno ističe da su znali za neadekvatnu opredeljenost Predsedništva SFRJ: „Nama je u Štabu Vrhovne komande uvek bilo vrlo jasno s kim imamo posla i ko nam je stvarni neprijatelj. Utoliko pre, što je samo takav neprijatelj mogao u svim domenima – državnim, političkim, vojnim – brzo i kompetentno reagovati na sve naše predloge, odluke i mere...”³². S tim u vezi treba napomenuti da kolebljivost u vezi sa izvršavanjem ustavnih zadataka JNA nije bila svojstvena samo Štabu Vrhovne komande, već i svim nižim nivoima komandovanja JNA, koji iz neobjašnjivih razloga nisu preduzimali efikasne mere da uspešno zaštite pripadnike, sastave i objekte JNA, o čemu postoje mnogobrojni dokazi. Važno je istaći da za donošenje takvih odluka nije bila neophodna posebna dozvola pretpostavljenog starešine, već izričita obaveza o doslednom poštovanju Pravila službe,³³ a posebno njegove sledeće odredbe: **Tačka 6.** „Saglasno odredbama Zakona o službi u oružanim snagama vojna lica pri vršenju službe smeju upotrebiti oružje ako na drugi način ne mogu: 1) da zaštite život ljudi koje obezbeđuju; 2) da odbiju napad ili da otklone neposrednu opasnost od napada na objekat koji obezbeđuju; i 3) da odbiju napad kojim se neposredno ugrožava njihov život;”³⁴ **Tačka 320.** „Za obezbeđenje objekata odgovorne su starešine jedinica, štabova i ustanova, odnosno organa kojima su povereni na korišćenje;”³⁵ **Tačka 483.** „Borbenu uzbunu mogu narediti: a) Savezni sekretar za narodnu odbranu; b) Komandanti armija i starešine istog ranga–potčinjenim jedinicama i ustanovama; c) ostali komandanti, starešine ustanova i komandiri jedinica, a dežurni organi van radnog vremena – samo u slučaju neposrednog iznenadnog napada na njihovu jedinicu ili ustanovu”³⁶; i druge.

---

voditi odluke Predsedništva SFRJ o zabrani okupljanja radi demonstracija, a da se o demokratiji može govoriti samo u uslovima poštovanja zakona i postojanja javnog reda i mira” (Jović, Borisav.: *Poslednji dani SFRJ-izvodi iz dnevnika*, Kompanija Politika, Beograd, 1995, str. 96).

³² Kadrijević, Veljko, isto, str. 51.

³³ Pravilo službe oružanih snaga SFRJ, SSNO, Beograd, 1985.

³⁴ Isto, str. 17-18.

³⁵ Isto, str. 137.

³⁶ Isto, str. 203.

U preovladavajućem broju slučajeva suočavanja sa oružanim napadima na JNA, starešine JNA su delimično poštovali ili nisu poštovali navedene odredbe, što je sistematski urušavalo kredibilitet JNA. Naime rekspektabilan broj komandanata i komandira sastava JNA postupali su kao da navodno „nisu znali” kako da upotrebe matični sastav u situacijama kada ga napadnu paravojni sastavi separatista, blokiraju objekat ili isključe struju i vodu vojnom objektu, kidnapuju pripadnike JNA i drže ih kao taoce na mestu koje je poznato čak i javnosti (u policijskoj stanici i sličnom javnom objektu).

Formalni način postupanja „ošamućenog” Štaba Vrhovne komande sastojao se u deklarativnom zalaganju (izjave, upozorenja, pretnje) za očuvanje JNA i komunizma, a suštinski je odražavao nepreduzimanje mera da onesposobi (neutrališe, razbije, zarobi, uništi) oružanu silu separatista i time stvori uslove za preuređenje SFRJ političkim sredstvima. Takvo konfuzno ponašanje vrha JNA, sistematski je zbnjivalo niže nivoe komandovanja i celokupan sastav JNA. Nasuprot nesnalženju JNA, razbijači SFRJ su imali potpuno jasan cilj – primenom sile uništiti SFRJ i uspostaviti nacionalne države, a JNA i srpske „hegemoniste” proglasiti krivce za takav rasplet jugoslovenske krize.

Početak kraja kredibilitnosti JNA dogodio se 2. marta 1991. g. u Pakracu, Hrvatska. Tog dana u 19.30 časova iz jednog oklopnog transportera hrvatske paramilicije otvorena je iznenadna vatra na vojnike 265. brigade 32. Korpusa JNA koji su vršili dužnost stražara kod zgrade bolnice u Pakracu,³⁷ Hrvatska. Prisebni vojnici JNA su uzvratili preciznom vatrom i oštetili neprijateljjev transporter koji se povukao u krug zgrade policijske stanice. O napadu je izvešten komandant 32. Korpusa general-major Jevrem Cokić, koji je naredio komandantu (potpukovniku) da odmah sa jedinicom okruži hrvatske parapolicajce kod pomenute stanice i razoruža ih milom ili silom. O takvom svom naređenju je izvestio komandanta 5. Vojne oblasti general-pukovnika Konrada Kolšeka. Do tog trenutka pomenuti sastavi JNA su postupali prema pravilima o borbenoj upotrebi. Međutim, od trenutka kada je komandant 5. Vojne oblasti zabranio komandantu 32. Korpusa da ne postupi po izdatom naređenju,³⁸ a nije izdao novo naređenje kako da postupaju dotični sastavi JNA, počela je konfuzija, koja je sistematski povećavana sve do potpunog nestanka JNA, 15. maja 1992. g., kada se JNA povukla iz Bosne i Hercegovine. Naime, to je bio prvi oružani napad na JNA, početak oružanog neprijateljstva i objava rata SFRJ. Odgovor JNA do nivoa Korpusa bio je adekvatan i da je podržan na višim nivoima komandovanja JNA, nesumnjivo je da bi se raspad SFRJ događao na drukčiji način.

³⁷ Opširnije u: Cokić, Jevrem.: *Početak kraja*, Srpska knjiga, Ruma, 2008, str. 108-123.

³⁸ „Storniranje dobijenog naređenja propratio sam naredbom koju je dobro čuo i general Praščević (iz komande 5. VO, koga je hitno uputio u Pakrac general Kolšek, nap. aut.): „Ako još jedan metak ispale na vojsku, osuti vatru iz svog naoružanja i krenuti u obračun na moju ličnu odgovornost” (Isto, str. 112.).

Oružana agresija na SFRJ u Pakracu kroz prvi napad na JNA predstavljao je test koji su uspešno položili taktički i operativni nivo komandovanja JNA, a nisu položili najviši nivoi komandovanja JNA (komandant 5. vojne oblasti i SSNO). Osnovano je tvrditi da je taj prelomni događaj adekvatno analiziran od Štaba Vrhovne komande (ŠVK), nesumnjivo bi se izvukle korisne pouke za adekvatno postupanje u istovetnim i sličnim situacijama. Budući da očigledno nije tako urađeno, postavlja se logično pitanje: da li ŠVK nije znao, nije mogao, nije hteo ili je svesno i naivno povlađivao separatistima, i na taj način opasno urušavao integritet i kredibilitet JNA? To su potvrđivali brojni i raznovrsni oružani napadi paravojnih i parapolicijskih sastava na JNA u Hrvatskoj, Sloveniji i BiH, u kojima je JNA, zaslugom ŠVK uglavnom pokazivala nemoć. U tom smislu, posebno treba imati u vidu svojevrstna kapitulacija Predsedništva SFRJ i ŠVK 9. januara 1991. g. u vezi sa razoružavanjem paravojnih sastava separatista, odbijanje Predsedništva SFRJ da upotrebi JNA (u martu 1991) i nekompetentnost ŠVK u junu 1991. u pogledu angažovanja JNA u Sloveniji.

Tokom 1990. g. jugoslovenska kriza se konstantno komplikovala, prvenstveno zbog otvorenog nagoveštaja slovenačkih i hrvatskih separatista o odvajanju Slovenije i Hrvatske od Jugoslavije. Posebno je zabrinjavala protivustavna angažovanost hrvatskog rukovodstva koja se, pored ostalog, sastojala u oduzimanju ljudskih i kolektivnih prava srpskom, konstitutivnom narodu u Hrvatskoj.

Vrhovništvo Hrvatske, očigledno svesno da isključivo primenom sile može pokušati da ostvari nezavisnost Hrvatske, pri tome računajući da JNA neće biti sposobna da se adekvatno suoči sa takvim lukavim izazovom, opredelilo se da uspostavi rekspektabilnu oružanu silu koju je nazvalo „Zbor narodne garde”, koju će naoružati i pripremiti za oružano sučeljevanje sa JNA. Svoje paravojne aktivnosti maksimalno je intenziviralo u drugoj polovini 1990. g. i uspelo da zadejstvuje „ilegalne” paravojne sastave, koji su imali u svom sastavu oko 40. 000 ljudi. Služba bezbednosti JNA je na osnovu provedenih informacija o formiranju paravojnih jedinica i ilegalnom uvozu oružja, omogućila ŠVK da izvesti o tome Predsedništvo SFRJ i zahteva od njega da donese odluku o njihovom raspuštanju i razoružavanju. Takav predlog je upućen 11. decembra 1990. g. Predsedništvu SFRJ, koje se sastalo tek 9. januara 1991. g., kada je donelo Naredbu, koja je sadržala ukupno devet tačaka,³⁹ čija suština je bila više dobrovoljnog nego obavezujućeg karaktera u odnosu na posredne i neposredne izvršioce.⁴⁰

---

³⁹ Stupanjem na snagu te naredbe, trebalo je da se na teritoriji SFRJ rasformiraju i razoružaju svi oružani sastavi koji nisu u sastavu OS SFRJ; naoružanje i opremu trebalo je da predaju najbližim jedinicama JNA; predaju oružja su trebali da izvrše u roku od deset dana od njenog donošenja; da će izvršenje naredbe i inspekciju obezbeđivati sastavi JNA, i da će naredba biti

Prema toj Naredbi, svi paravojni sastavi trebali su biti rasformirani i razoružani do 22. januara 1991. g. Iako je tog datuma na sednici Predsedništva SFRJ konstatovano da je Naredba delimično izvršena, nije odlučeno kako ostvariti njenu dalju realizaciju. Nasuprot tome, hrvatske vlasti su mobilisale rezervni policijski sastav i držali u gotovosti oko 50.000 naoružanih ljudi. „U situaciji kakva jeste, general Kadijević ponovo manevriše i 29. januara 1991. g. predlaže da se pripremi adaptacija plana ili da se uradi novi plan odbrane zemlje, sa adekvatnim razmeštanjem JNA u Hrvatskoj i Sloveniji,⁴¹ a predsednik Predsedništva Borisav Jović, 30. januara 1991. g. u svoj dnevnik zapisuje: „Raspad Jugoslavije je prema američkim ocenama neizbežan. Intervencija JNA je neprihvatljiva.”⁴²

Slučajno ili ne, navedena konstatacija je u potpunosti potvrđena na zajedničkoj sednici Predsedništva SFRJ i ŠVK koja je održana 12, 14. i 15. marta 1991. g., sa dnevnim redom „Stanje u zemlji i zadaci Vrhovne komande”. Predlog ŠVK za pomenuti dnevni red, pored ostalog, sadržao je i donošenje „Odluke o zavođenju vanrednog stanja na celoj teritoriji SFRJ, podizanje borbene gotovosti OS SFRJ, razoružavanje i rasformiranje nelegalnih paravojnih formacija i donošenje novog ustava i najduže za šest meseci organizovati višestranačke izbore.”⁴³ Posebno je predloženo „podizanje borbene gotovosti JNA do nivoa koji će garantovati poštovanje mera vanrednog stanja, sprečavati međunacionalne oružane sukobe i građanski rat, osigurati uslove za miran, demokratski rasplet jugoslovenske krize.”⁴⁴ Međutim, Predsedništvo SFRJ nije prihvatilo nijedan od ponuđenih predloga, a ŠVK je ostvaljen da se sam snalazi u vezi sa angažovanjem JNA.

7. Izdaja Štaba vrhovne komande – omalovažavanje JNA u Sloveniji

Posle uspešnih (neometanih) kontinuiranih protivustavnih delatnosti slovenačkih i hrvatskih separatista radi razbijanja SFRJ i evidentne nemoći (odbijanja) rukovodstva SFRJ da je adekvatno brani i preuređuje, rukovodstva Slovenije i Hrvatske su 25. juna 1991. g. donela odluku o „izlasku” iz Ju-

---

objavljena u sredstvima javnog informisanja (Jović, Borisav.: *Poslednji dani SFRJ*, Kompanija Politika, Beograd, 1995, str. 245-246.).

⁴⁰ Sekulić, Milisav.: Jugoslaviju niko nije branio a vrhovna komanda je izdala, VESTI, Beograd, 1997, str. 53-67.

⁴¹ Isto, str. 68.

⁴² Jović, B.: isto, str. 237.

⁴³ Jović, B.: isto, str. 286-304 i Sekulić, M.: isto, str. 81.

⁴⁴ Kadijević, V.: isto, str. 113.

goslavije. Tog dana „skoro istovremeno Skupština Slovenije usvaja akt o izdvajanju iz SFRJ i proglašava svoju samostalnost, a Sabor Hrvatske jednoglasno usvaja Deklaraciju o proglašenju samostalne i suverene Republike Hrvatske.”⁴⁵ U trenutku donošenja navedenih agresorskih akata, oružani sastavi slovenačkih separatista brojali su oko 35.000 ljudi, a hrvatskih separatista oko 200.000 ljudi. Iako su dotične odluke predstavljale istovetan akt agresije odnosno politika svršenog čina (uništenje SFRJ), odgovor Skupštine SFRJ je bio različit. Naime, preuveličavan je značaj odluke slovenačkih separatista i marginalizovan značaj odluke hrvatskih separatista. Na takvo „nesnalaženje” Skupštine SFRJ presudno je uticao deo odluke Slovenije da potpuno preuzme sve funkcije Federacije na državnoj granici na teritoriji Slovenije, kao i da uspostavi državnu granicu prema ostalom delu Jugoslavije. Ocenivši takvu odluku Slovenije neustavnom, Skupština SFRJ je zatražila od odgovarajućih saveznih organa da uspostave prvobitno stanje na državnoj granici. U skladu s tim, „Savezno izvršno veće je 25. juna 1991. g. donelo odluku o neposrednom obezbeđivanju državne granice na teritoriji Slovenije. Radi toga su, u skladu sa tačkom 2. odluke SIV-a, angažovane i određene jedinice JNA – oko 1.900 vojnika i starešina sa odgovarajućom tehnikom – sa zadatkom da tu odluku sprovedu u život. Jedinice JNA, iako sa relativno malim snagama, su za 48 časova od 137 objekata na granici, zauzele 133 i time praktično izvršile dobijen zadatak.”⁴⁶

U takvoj situaciji, general Kadijević umesto da preduzme (naredi) mere za učvršćivanje postignutog uspeha neposredno angažovanih sastava JNA (na to ga je pored ostalog, izričito obavezivalo Pravilo službe OS, nap. aut.) odnosno da angažuje druge sastave JNA (31, 32, 14, 15 i 10. Korpus 5. Vojne oblasti i 5. Korpus RV i PVO) i vojnički porazi oružane sastave slovenačkih separatista,⁴⁷ on i ŠVK su se upustili u davanje neproaktivnih izjava, čime su u još većoj meri ohrabrivali slovenačke i hrvatske separatiste, a urušavali moral i fizičku bezbednost pripadnika JNA u Sloveniji i Hrvatskoj. Radi se o tome da, dok je 1.900 pripadnika JNA izvodilo pomenutu operaciju, oko 15.

---

⁴⁵ Kolšek, Konrad.: *Prvi pucnji u SFRJ*, Dan Graf/Danas, Beograd, 2005, str. 159.

⁴⁶ Kadijević, Veljko.: isto, str. 117.

⁴⁷ - „Kombinacijom desanta iz vazduha i sa mora, i pokretom Varaždinskog, Riječkog i Zagrebačkog korpusa, uz adekvatnu avio podršku, Slovenija bi kapitulirala za najviše dva dana. Da nije bilo izdaje u vojnom vrhu navedena mogućnost bi sigurno bila iskorišćena” (Sekulić, Milisav.: isto, str. 121.).

- „Ubeđen sam da su započeta dejstva JNA u Sloveniji potrajala još samo sat-dva, Slovenija bi bila na kolenima. Niko od starešina nije verovao u iskrenost molbi koje su stizale u komandu Pete vojne oblasti. Naređeno je da se stane na pola puta što je postala praksa Štaba vrhovne komande, sve do nestanka države i JNA. Državnim vrhu očito nije bilo ni do SFRJ ni do JNA”(Cokić, Jevrem.: isto, str. 198.).

000 pripadnika JNA na teritoriji Slovenije bilo je pasivno – u kasarnama, izloženo provokacijama i oružanim napadima.

Apsolutna blokada ŠVK, pored ostalog, bila je evidentna po tome što je procenu i predlog Predsedništvu SFRJ o daljoj upotrebi JNA u Sloveniji, „zasnivao na osnovnom opredeljenju da JNA ne može i ne treba prihvatiti ulogu okupatorske vojske u Sloveniji, da istovremeno ne može i ne treba prihvatiti da je se vređa, maltretira, ponižava, što se inače sa stvarnom okupatorskom vojskom ne bi smelo činiti, tako da je jedino rešenje da JNA napusti Sloveniju.”⁴⁸ Naravno, beskonačno razmatranje od strane ŠVK različitih načina upotrebe JNA u Sloveniji i izbor optimalne varijante za postizanje pobe-
de nad slovenačkom oružanom silom,⁴⁹ nije sputovalo slovenačke oružane formacije da maltretiraju, ponižavaju i ubijaju pripadnike JNA i tako čine pomak ka konačnom porazu JNA. Tako su gubici JNA⁵⁰ prvog dana (27. juna) iznosili 7 mrtvih i 22 ranjenih starešina i vojnika, a oborena su i dva helikoptera. Već 28. juna, JNA je imala 29 mrtvih, 89 ranjenih i 223 nestala pripadnika. Ukupni gubici JNA u dvodnevним borbenim dejstvima nisu precizno utvrđeni. Po jednim izvorima su „44 mrtva (6 oficira, 6 mlađih oficira, 30 vojnika i pitomaca, jedno građansko lice na službi u JNA i jedno neidentifikovano lice) i 184 ranjena pripadnika JNA,”⁵¹ a prema drugima „58 poginula i 136 ranjenih.”⁵²

Reagujući u vezi sa situacijom u Sloveniji, predsednik SIV-a Ante Marković je u 16.00 časova 28. juna 1991. g. zatražio da se sva dejstva obustave i pregovorima reše problemi, a predsednik Slovenije i zamenik SSNO admiral Stane Brovet postigli su dogovor o prekidu vatre. Korpusi JNA su u 20.00 časova dobili naređenje o obustavi vatre. Međutim, slovenački „teritorijalci” su nastavili napade. U stvari, rukovodstvo Slovenije uvereno da ŠVK nije spreman da upotrebi JNA na adekvatan način, opredelilo se da porazi JNA. Za ostvarenje takvog cilja imalo je savršenu strategiju – kada je procenilo da bi JNA mogla da krene u opsežnu operaciju, prividno je popuštalo (obuzdavalo napade „teritorijalaca”), pored ostalog i da izbegne opasnost od mogućih velikih gubitaka svoje vojske, a potom nastavljalo po starom. Taktika JNA je bila nepromenjena „kreni-stani”. Na taj način je rukovodstvo Slo-

⁴⁸ Kadijević, Veljko.: isto, str. 119-120.

⁴⁹ „Razmotrene su tri varijante. Prva: prethodno poraziti vojne formacije Slovenije, a potom napustiti Sloveniju.... Druga: Naneti neprihvatljive gubitke infrastrukturi Slovenije i tako je prisiliti na poštovanje odluke saveznih institucija o državnoj granici. Treća: postići političke ciljeve kombinovanom upotrebom JNA i...” (Isto, str. 120-121.).

⁵⁰ Kolšek, Konrad.: isto, str. 188.

⁵¹ Grupa autora.: *Istina o oružanom sukobu u Sloveniji*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1991, str.22.

⁵² Cokić, Jevrem.: isto, str. 199.

venije uspeo da „prinudi” Vrhovnu komandu JNA da kapitulira. Tako je 4. jula 1991. godine „Predsedništvo SFRJ, na predlog vojnog rukovodstva, usvojilo odluku od osam tačaka: uspostavljanje normalnog režima na granici; deblokada jedinica JNA i povlačenje JNA u kasarne; vraćanje materijalnih sredstava; povlačenje snaga TO; obezbeđenje saobraćaja; puštanje zarobljenih i poštovanje prekida vatre. Ti zahtevi trebalo je da se realizuju do 12. 00 časova 7. jula, a za realizaciju odluke Predsedništvo je zadužilo svoje članove Vasila Tupurkovskog i Bogića Bogičevića.”⁵³

U skladu sa navedenim, kapitulanstvo ŠVK je napredovalo i kulminiralo 15. jula 1991. g. kada je usvojio odluku da predloži Predsedništvu SFRJ povlačenje JNA iz Slovenije. Predlog je usvojen i Predsedništvo SFRJ je 18. jula 1991. g. i „formalno donelo odluku kojom se komande, jedinice i ustanove JNA sa teritorije Slovenije dislociraju u Bosnu i Hercegovinu, Srbiju i Crnu Goru. Za ovakvu odluku glasalo je šest članova Predsedništva, protiv je bio jedan, a jedan član se uzdržao.”⁵⁴

8. Agonija JNA u Hrvatskoj

Nekompetentno postupanje Vrhovne komande i ŠVK u tzv. „pakračkom slučaju”, u ogromnoj meri je ohrabrilо hrvatske separatiste da još agresivnije napadaju JNA i srpski narod u Hrvatskoj. Njihove parapolicijske formacije su već 31. marta 1991. g. ponovo pokušale da primenom sile teroristu srpske civile u Plitvicama (ubiju i uhapsе sve one koji im pružaju otpor). Iako su akciju izveli iznenadno, bila je neuspešna, jer otpor srpskog naroda je bio odsudan. Pretrpeli su znatne gubitke, koje bi bili mnogo veći da sastavi JNA nisu uzeli u zaštitu hrvatske policajce.⁵⁵

Evidentno je da se JNA u Hrvatskoj našla u ulozi „mirotvorca” da sprečava sukobe između hrvatskih i srpskih parapolicijskih sastava. Ni još drastičnije neuspele akcije hrvatskih parapolicajaca protiv Srba na prostoru Borovog Sela i okoline (Istočna Slavonija) 1. i 2. maja 1991. g. u kojima je poginulo 15 i ranjeno 20 ljudi, zatim napad na JNA u Splitu, 7. maja 1991. g. kada je poginuo jedan vojnik, nisu predstavljali adekvatno upozorenje za otrežnjenje ŠVK JNA da preispita svoju strategiju „kreni-stani” o angažovanju

---

⁵³ Kolšek, Konrad.: isto, str. 260.

⁵⁴ Kadijević, Veljko.: isto, str. 121.

⁵⁵ „Pod zaštitom JNA, MUP Hrvatske uspostavlja stanicu sigurnosti na Plitvicama. Ponašanje JNA je dvolično. Umesto da onemogućiti i pohapsi stranu koja je samovoljno izazvala incident, JNA se ponaša kao neka neutralna i međunarodna strana. To bi moglo biti tako samo zato što je iza takvog postupka stajao vojni vrh. A stajao je u nerazumnoj želji da hrvatskoj strani, koja ga je optuživala, pokaže kako JNA radi i za Hrvate” (Sekulić, Milisav.: isto, str. 84-85.).

JNA ili podnese ostavku. Uprkos svemu tome, ŠVK se zavaravao(?) da će kroz „modifikovanu ulogu JNA u odnosu na ulogu utvrđenu Ustavom SFRJ” uspešno izvršiti zadatke: „zaštiti srpski narod u Hrvatskoj od napada hrvatskih oružanih formacija i omogućiti mu da konsoliduje vojničko samoorganizovanje za odbranu; istovremeno pripremiti JNA za rat sa Hrvatskom kada ga Hrvatska otpočne protiv JNA”⁵⁶ (otpočela ga je početkom marta 1991. g. u Pakracu, nap. aut.). Čudnovato je defanzivno-defetističko dakle gubitničko rasuđivanje generala Kadijevića da čeka da Hrvatska otpočne rat protiv JNA, ako se ima u vidu, a mora, da je JNA pripremana da „ofanzivnim delovanjem – napadom kao glavnog i odlučujućeg vida borbenih dejstava u svim oblicima oružane borbe uništava i zarobljava živu silu neprijatelja, oslobađa objekte i prostore koje je neprijatelj privremeno zaposeo.”⁵⁷

Ta, „Veljkova” tzv. druga faza rata u Hrvatskoj se dogodila krajem leta 1991. g., kada su hrvatski paravojni sastavi otpočeli svakodnevnne i sveobuhvatne oružane napade na pripadnike, sastave, sredstva i objekte JNA u Hrvatskoj. Međutim, ni u takvoj ponižavajućoj situaciji za JNA, general Kadijević umesto da u skladu sa izmenjenim generalnim političkim ciljem - „stvaranje nove Jugoslavije od naroda koji to žele, pravedan i miran razlaz sa onim narodima koji ne žele da ostanu u Jugoslaviju,”⁵⁸ nije upotrebio JNA, bar da proveri mogućnost realizacije takvog cilja. Nije poznato zašto je odustao od plana da se vojnički poraze oružane formacije Hrvatske⁵⁹ i potom pregovara o „skraćenoj Jugoslaviji.” U tom razdoblju, dok je JNA na terenu doživljavala tešku agoniju, između ŠVK i hrvatskog rukovodstva su potpisivani sporazumi o prekidu vatre (ukupno je potpisano 13 primirja) koje je Hrvatska grubo kršila, a uprkos tome ŠVK je ostao dosledno efikasan u urušavanju i uništenju JNA.⁶⁰ To je imalo posledicu da se položaj JNA sve više pogoršavao, a završio se povlačenjem sa teritorije Hrvatske. Naglašenu ulogu u tome imali

⁵⁶ Kadijević, Veljko.: isto, str. 127.

⁵⁷ Strategija oružane borbe, SSNO, Beograd, 1983, str. 259.

⁵⁸ Kadijević, Veljko.: isto, str. 134.

⁵⁹ Planom se predviđalo da se svi delovi teritorije Hrvatske sa većinskim srpskim stanovništvom oslobode od hrvatske paravojske, deblokiraju blokirani garnizoni, potpuno blokirati Hrvatsku iz vazduha i sa mora, napadnim operacijama jedinica JNA ispresecati Hrvatsku na pravcima Gradiška – Virovitica; Bihać-Karlovac-Zagreb; Knin-Zadar; Mostar- Split; osloboditi Istočnu Slavoniju, a zatim brzo nastaviti dejstvo na Zapad i spojiti se sa snagama u Zapadnoj Slavoniji...”(Isto, str. 135.).

⁶⁰ „Kadijevićev položaj je bio najteži. On je komandovao vojskom, koja je zvanično još uvek zajednička i višenacionalna oružana sila. Nezvanično, ona to više nije... Kad dođe do narušavanja sporazuma o prekidu vatre, Kadijević lično razmenjuje pisma sa Tuđmanom, međusobno se optužuju i preteći jedan drugome...”(Vukšić, Dragan.: isto, str. 242.).

su Evropska zajednica (danas EU) i Konferencija o Jugoslaviji čiji predsednik bio je lord Karington.⁶¹

9. Nastanak i nestanak JNA u Bosni i Hercegovini

U socijalističkoj Jugoslaviji, JNA je slavila 22. decembar kao svoj rođendan „Dan Armije,” kada su na taj dan 1941. godine, u bosanskom gradiću Rudo, jugoslovenski komunisti stvorili Prvu proletersku narodnooslobodilačku brigadu. Dogodilo se, da Predsedništvo SFRJ donese odluku 3. maja 1992. g. o „ukidanju” JNA upravo na prostoru BiH. To je objavilo sledećim saopštenjem: ”Predsedništvo Jugoslavije je donelo odluku o ubrzanom povlačenju iz BiH svih građana SR Jugoslavije koji se nalaze na službi u JNA u toj republici. S obzirom da će se taj proces okončati najkasnije za 15 dana, prema Ustavu SRJ, više nema osnova da Predsedništvo Jugoslavije, niti bilo koji drugi organ Jugoslavije odlučuje o vojnim pitanjima na teritoriji BiH. Predsedništvo Jugoslavije poziva rukovodstva tri nacionalne zajednice u BiH - Muslimane, Srbe i Hrvate - da se dogovore i da se odluče o preuzimanju JNA čiji vojni sastav čine građani BiH, kako bi se izbegle neželjene situacije i posledice.”⁶²

U skladu sa tom odlukom, JNA je prestala da postoji, odnosno sastavi JNA iz BiH su se povukli do 18. maja 1992. godine u SR Jugoslaviju, koja je svoju oružanu silu nazvala Vojska Jugoslavije. Tako je JNA koja je nastala i efikasnim delovanjem maksimalno osnažila u dramatičnim uslovima 1941-1945. godine, prvenstveno zbog čudnovatog neadekvatnog rukovođenja i komandovanja njome „nestala”, u takođe dramatičnim uslovima 1989-1992. g. Njen blistavi početak i neslavni kraj dogodio se na prostoru BiH.

Nedovoljno odvrćajuće delovanje JNA na ekstremiste i separatiste u BiH u periodu dok su njeni sastavi bili izloženi raznovrsnim napadima u Sloveniji i Hrvatskoj, u priličnoj meri je uticalo na eskalaciju ekstremizma kod svih konstitutivnih naroda BiH (muslimanski, srpski i hrvatski) u oružane sukobe, koji su trajali od aprila 1992. do avgusta 1995. g. Osnovni nosioci ekstremističkih delatnosti bile su političke stranke - Stranka demokratske akcije (SDA), Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) i Srpska demokratska stranka

---

⁶¹ Prva verzija dokumenta Konferencije pod naslovom „Sporazum za globalno rešenje jugoslovenske krize” od 18. 10. 1991. godine, potom je zamenjen drugom verzijom „Predlog sporazuma za razrešenje krize u Jugoslaviji” 23. 11. 1991., a trećom verzijom haškog dokumenta „Predlog EZ za razrešenje jugoslovenske krize” od 31. 10. 1991. godine, dogovoreni su uslovi o statusu srpskog naroda u Hrvatskoj i povlačenju JNA iz Hrvatske.

⁶² Radišić, Dragan.: *Hronologija događaja na prostoru prethodne Jugoslavije 1990-1995*, Glas Srpski, Banja Luka, 2002, str.209.

(SDS) čiji programi u vezi sa budućnosti BiH su se dijametralno razlikovali. Naprosto, koalicija SDA i HDZ zaslepljena iluzijom da će majorizacijom srpskog naroda uspeti da uspostavi unitarnu BiH, s jedne strane je konstantno upozoravala na „opasnost po BiH od Jugoslavije i JNA, a sa druge strane, stvarala i naoružavala paravojne formacije. U svemu tome, imala je nesebičnu podršku Hrvatske, čiji predsednik Franjo Tuđman je sredinom decembra 1991. g. za londonski list „Dejli telegraf” izjavio da će Hrvatska hitno zgrabiti delove susedne BiH.

Finale ekstremističke politike SDA i HDZ u BiH je ispoljeno 29. februara i 1. marta 1992. g., kada je sproveden referendum na kome su se građani izjašnjavali jesu li za samostalnost i nezavisnost ove republike.⁶³ Srbi su bojktovali referendum, budući da su bili za ostanak BiH u Jugoslaviji. U periodu referenduma, paravojne formacije SDA brojale su oko 50 000 Muslimana, a HDZ-a oko 35 000 Hrvata,⁶⁴ odlučne da se sukobe sa JNA, čiji sastavi (Bihaćki, Banjalučki, Tuzlanski, Sarajevski, Bilećki i Peti korups Rv i PVO) imali su oko 90 000 vojnika, a oružane napade na srpske civile su otpočeli nekoliko dana ranije. Dotične formacije su otpočele opšti napad 12. aprila 1992. g. nakon što je predsednik BiH Alija Izetbegović odobrio dokument pod nazivom „Direktiva odbrane suvereniteta i nezavisnosti Republike BiH”, stepenovana oznakom tajnosti „Strogo poverljivo.”

Tvorci tog neverovatnog dokumenta, bez skrupula, identifikovali su i prozvali „ugrožavaoce” suvereniteta i nezavisnosti BiH ovako: „Neprijateljske snage na teritoriji BiH su: Jugoslovenska armija – šest korpusa kopnene vojske i jedan ojačan vazduhoplovni korpus i snage Srpske demokratske stranke jačine oko 80.000–120.000 ljudi” i otkrili njihove planove „osnovni cilj dejstva neprijatelja je zauzimanje teritorije i uspostavljanje Srpske republike BiH.”⁶⁵ adi onesposobljavanja „neprijatelja” predviđeno je da „brzim i energičnim dejstvima slomi napadnu moć neprijatelja... odmah izvrši zauzimanje skladišta naoružanja i municije, blokira kasarne, zauzme ih i zarobi pripadnike JNA na teritoriji BiH” i sve to realizuje u dve etape (prva u trajanju od 10 do 15 dana i druga 20-30 dana) „ s ciljem razbijanja neprijatelja i stvaranja uslova za njegovo proterivanje sa teritorije Republike BiH”. Za izvršenje zadatka u tački 5. Direktive navedeno je: „Formirati jedinice TO sas-

⁶³ „Za nezavisnu i samostalnu BiH izjasnilo se milion i 986 hiljada i 202 građanina ili 99, 43% onih koji su izašli na referendum. Od ukupnog broja građana BiH na referendum je izašlo 63,4% upisanih u biračke spiskove”(Isto, str. 189).

⁶⁴ Mijalkovski, Milan.: *Piruetе zagovornika unitarne Republike Bosne i Hercegovine i „Herceg-Bosne” u sastavu „Velike Hrvatske”*, Vojno-politički informator, Voinoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992, 5, str.105.

⁶⁵ Isto, str. 108.

tava: dobrovoljačke jedinice, Patriotske lige BiH, jedinice TO i ostale patriot-ske snage na teritoriji opština, sve pod zajedničkom komandom”.

U takvim uslovima, opet su na sceni oprečne izjave subjekata komandovanja JNA. Vršilac dužnosti načelnika generalštaba JNA general-pukovnik Života Panić je izjavio da se „u BiH ponavlja scenario iz Hrvatske,⁶⁶ da će JNA ostati u BiH tamo gde je narod hoće⁶⁷ i da su joj zadaci da „onemogućiti genocid nad bilo kojim narodom, posebno srpskim, jer je on najugroženiji i da spreči agresiju Hrvatske na BiH, jer je ta republika još uvek u Jugoslaviji”. Krajem aprila 1992. rukovodstvo SRJ (nova država Srbije i Crne Gore, koja je konstituisana 27. aprila 1992., nap. aut.) je pored ostalog, odlučilo da se JNA povuče iz BiH narednih 15 dana,⁶⁸ odnosno da u toj republici ostane 90 000 vojnika JNA, uglavnom srpske nacionalnosti iz BiH, nad kojima može preuzeti političko rukovođenje srpsko rukovodstvo iz BiH. Pošto je odlučeno da se povuku i generali koji nisu poreklom iz BiH, dogovoreno je da se na to mesto umesto generala Vukovića, postavi general Ratko Mladić.

Sastavi JNA tokom povlačenja iz BiH bili su izloženi čestim oružanim napadima muslimanskih i hrvatskih paravojnih sastava. Posebno su bili pod-mukli napadi na kolone JNA u Dobrovoljačkoj ulici u Sarajevu (3. maja 1992) i u Tuzli (14. maja 1992) u kojima je ubijeno, ranjeno i zarobljeno više desetina vojnika i starešina. Povodom toga, rukovodstvo SRJ je 8. maja 1992. godine razmotrilo odgovornost generala Milutina Kukanjca (komandant JNA u BiH) i smenilo ga sa dužnosti, a ostavku je podneo načelnik Generalštaba JNA general Blagoje Adžić, koji je branio Kukanjca. Istovremeno, doneta je odluka o prestanku vojne službe i odlazak u penziju ukupno 38 generala JNA.⁶⁹ Tako je okončan neslavan kraj JNA.

---

⁶⁶ Prema: „Politika”, Beograd, 09.04. 1992.

⁶⁷ Potpredsednik Predsedništva Jugoslavije Branko Kostić, 19. aprila 1992. godine rekao je na Radio televiziji Srbije da sudbina JNA u BiH zavisi, od rešenja koja tri njena konstitutivna naroda budu utvrdila o svom političkom statusu i statusu same Armije. Nemamo nikakvog razloga da JNA zadržimo u BiH ako to ne bude interes njenih naroda (Kostić, Branko.: *Ključ rešenja u rukama Muslimana*, Vojno-politički informator, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992, 5, str. 23.).

⁶⁸ „30. april 1992. Razgovor sa rukovodstvom Srba iz BiH. Branko Kostić, Slobodan Milošević, Momir Bulatović, general Milan Panić, Karadžić, Krajišnik i ja. Savet bezbednosti UN priznao je BiH. Tamo su se razbukitali međunacionalni sukobi. Od nas se zahteva da povučemo JNA iz BiH. Slobodan i ja smo to i očekivali i predvideli. Ne možemo da dovedemo JNA u poziciju da je proglase stranom ili agresorskom vojskom, što neki jedva čekaju” (Jović, Borisav.: isto, str. 448.).

⁶⁹ Isto, str. 453.

ZAKLJUČAK

Kakva je bila uloga JNA u raspadu Jugoslavije jedno je od mnogobrojnih pitanja na koja odgovore traže godinama akademska zajednica i društvo u celini. Realno je da se danas, gotovo dve decenije kasnije, sa određene istorijske distance i pojave najrazličitijih svedočenja mnogobrojnih aktera, pristupa određenim dokumentima, ova uloga jasnije sagledava a optužbe o krivici JNA dobijaju adekvatna objašnjenja. Socijalistička, federativna, samoupravna i nesvrstana Jugoslavija se nasilno raspala 1991.g. JNA koja je predstavljala zajedničku oružanu silu svih naroda i narodnosti zasnivala se na Konceptiji Opštenarodne odbrane i društvene samozaštite. Jedna od njenih najvažnijih osobina bio je ideološki identitet čiji je ključni faktor bila Partija. Uzroci nemogućnosti JNA da adekvatno reaguje u procesu raspada SFRJ leže upravo u entropiji partijskog identiteta SFRJ, kao i to da su poluge komandovanja, Štab Vrhovne Komande i Predsedništvo SFRJ imali oprečne stavove o postupanju JNA u rešavanju društvene političke krize.

Da li su i kakve pouke iz ovih istorijskih dešavanja naučene, biće teme za buduće naraštaje, a do tada i dalje partijska/e politike će odlučujuće uticati na društvena dešavanja.

Literatura:

1. Bulatović, Momir.: *Pravila čitanja*, Narodna knjiga, Alfa, Beograd, 2004.
2. Grupa autora, *Istina o oružanom sukobu u Sloveniji*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1991.
3. Grupa autora, *Zbornik dokumenata iz oblasti odbrane i bezbednosti Jugoslavije 1990 – 1991. godine*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2002.
4. Cokić Jevrem, *Početak kraja*, Srpska knjiga, Ruma, 2008.
5. Duhaček Antun, *Uspom i pad jugoslovenske obaveštajne službe*, Grafopres, Beograd, 1992.
6. Jović Borisav, *Poslednji dani SFRJ*, Kompanija POLITIKA, Beograd, 1995.
7. Kadijević Veljko, *Moje viđenje raspada*, Politika – izdavačka delatnost, Beograd, 1993.
8. Kolšek Konrad, *Prvi pucnji u SFRJ*, Dan Graf i Danas, Beograd, 2005.
9. Lora Silber i Alan Litl, *Smrt Jugoslavije*, Radio B92, Beograd, 1996.
10. Hadžić Miroslav, *Jugoslovenska narodna agonija*, Dan Graf i Centar za civilno-vojne odnose, Beograd, 2004.

11. Mamula Branko, *Slučaj Jugoslavija*, CID, Podgorica, 2000.
12. Mijalkovski Milan, *Opasne i tragične igre vatrom*, Vojno-politički informator, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992, 5.
13. Radišić Dragan, *Hronologija događaja na prostoru prethodne Jugoslavije 1990-1995*, Glas Srpski, Banja Luka, 2002.
14. Randelović Slavoljub, *Legije Jugo razdora*, Trz koneks, Beograd, 1991.
15. Sekulić Milisav, *Jugoslaviju niko nije branio a vrhovna komanda je izdala*, NIDDA, Bad Vilbel i VESTI, Beograd, 1997.
16. *Strategija oružane borbe*, Savezni sekretarijat za narodnu odbranu, Beograd, 1983.
17. Vukšić Dragan, *JNA i raspad SRF Jugoslavije*, Tekomgraf, Stara Pazova, 2006.
18. Vudvord Suzan, *Balkanska tragedija*, Filip Višnjić, Beograd, 1997.
19. *Zakon o opštenarodnoj odbrani*, Savezni sekretarijat za narodnu odbranu, Beograd, 1982.
20. Zečević Miodrag, *Početak kraja SFRJ*, Arhiv Jugoslavije, Beograd, 1998.
21. *Ustav SFRJ*, Službeni list SFRJ, br. 9/74.

The truths and misconceptions about the role of the Yugoslav People's Army in dissolution of Yugoslavia

Summary: Socialist, federal, non-aligned and with worker self-management system Yugoslavia was formally dissolved in 1991. Critical analyses of the causes of Yugoslavia's disintegration, the reasons of its non peacefully breakup, identification the role of political, military and economic elites in the dissolution process and theirs responsibilities still presents a hard task. The crucial point in that process was the role of armed force of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. However military component of SFRY consisted of components: the Yugoslav People's Army (JNA) and Territorial Defense (TO) forces. The role of territorial defense forces is allegedly clear, meaning that we have to establish the role of JNA in this process. The Supreme Command (the Yugoslav Presidency) and the Headquarter of Supreme Command (the Federal Secretary for people's defense) are responsible for the actions of JNA in disintegration of SFRJ, which were however unsuccessful in defending neither itself nor the state in general.

Key words: SFRY, JNA, the Supreme Command, the Yugoslav Presidency, the Headquarter of Supreme Command, separatists, war, management, commanding, dissolution

MIODRAG KOMARČEVIĆ
Visoka medicinska škola
Bijeljina
LJUBO PEJANOVIĆ
Fakultet za pravne i poslovne studije
Novi Sad
MIĆA ŽIVOJINOVIĆ
Vojska Republike Srbije

UDK 316.48:351.78(497.1)
Monografska studija
Primljen: 21.12.2010
Odobren: 15.1.2011

TEHNOLOGIJA PRIMENE FID - OPERACIJA U PROCESU RAZBIJANJA JUGOSLAVIJE

Sažetak: Nakon nestanka sa međunarodne scene skoro 20 višenacionalnih i viševerskih država koje su bile uređene na federativnom principu i sve su bile međunarodno priznate, mnogi teoretičari su kroz različite prizme sagledavanja tih pojava, predstavili stručnoj i naučnoj javnosti dva pristupa ovom problemu. Po jednim, nestanak navedenih država je uslovljen njihovim unutrašnjim urušavanjem društveno-političkog poretka, dok drugi zagovaraju tezu da su one, ipak, razbijene simultanim delovanjem unutrašnjih i spoljašnjih činilaca i to na bazi različitih matrica i obrazaca koji su definisani konkretnim geostrateškim i geopolitičkim interesima SAD i vodećih država EU. Stoga se, ne može, generalizovano posmatrati njihov nestanak, već to implicira potrebu da se svaki slučaj posmatra i analizira pojedinačno.

U radu, autori, na osnovu raspoloživih izvora, saznanja i iskustva, na argumentovan način, predstavljaju tezu da je jugoslovenska kriza primarno rezultat unutrašnjih determinanti i turbolentnih činilaca, a da je eskalacija krize u kaos i beznađe građanskog rata, zasnovanog na etničkom i verskom sukobu, proizvod uplitanja spoljašnjih činilaca, u prvom redu SAD i Nemačke. Drugim rečima, SFRJ, početkom devedesetih godina, razbijena je američkom **Strategijom sukoba niskog intenziteta**, u kojoj su dominantnu ulogu imali oblici ili metode ispoljene kroz tzv. „**FID operacije**”.

Ključne reči: Razbijanja SFRJ, Strategija sukoba niskog intenziteta, receptura FID operacija, tajne akcije i specijalne operacije, strane u sukobu, privatne vojne kompanije.

1. KONTEKSTUALNI OKVIR

Većina analitičara, kako kod nas tako i u svetu, jednoglasna je u oceni da je kriza na prostoru bivše Jugoslavije početkom devedesetih godina događaj koji je u geopolitičkom, geostrateškom, vojno-bezbednosnom, ekonomskom i naravno pravnom smislu, obeležio poslednju deceniju dvadesetog veka u svetsko-istorijskim razmerama. Jugoslovenska kriza sa svim svojim aspektima i dimenzijama, ne može se, međutim valjano sagledati i oceniti ukoliko se izuzme iz šireg konteksta promena na međunarodnom planu nakon završetka prve faze Hladnog rata. Iz tih razloga, obrada ove teme u metodološkom smislu odvijace se u stalnom smenjivanju, ili preciznije ukrštanju dveju istraživačkih perspektiva i analitičkih optika-lokalne i globalne. (Radojčić M, 2002: 118)

Upravo zato što je kompleksna i multidimenzionalna, što je mnogostrano uslovljena širokim, raznorodnim i nikad do kraja sagledanim skupinama različitih interesa, kako na lokalnom tako i na globalnom planu, i što i sama produkuje veliki broj naglašeno diferenciranih i teško merljivih učinaka, jugoslovenska kriza se može posmatrati iz različitih uglova i analizirati sa različitih gledišta. Jedan od tih načina je i sagledavanje odnosa američke Strategije sukoba niskog intenziteta kao polazišta za razbijanje jugoslovenske zajednice odnosno primene metoda i oblika ispoljavanja „FID operacija”, koje se direktno prelamaju kroz sve faze rešavanja krize. S toga, po svim parametrima i obeležjima, jugoslovenska kriza se ne može uklopiti u transparentne analitičke obrasce, kao što je to slučaj sa ranijim krizama, niti pak, u pojednostavljene ekspozitorne sheme.

Završetkom prve faze Hladnog rata u spoljnoj politici i geostrateškim planovima SAD, započet je proces redefinisanja i pozicioniranja nove uloge Balkana u uslovima globalne preraspodele i prekompozicije moći. Uporedo sa jačanjem interesa SAD za region koji se naziva „prošireni Srednji istok ili Evro-azija”, područje Balkana dobija sve više na značaju u američkim strateškim projekcijama. Taj region inače, po zamislima američkih stratega, obuhvata oblast Kavkaza, južni deo kaspijskog basena, centralnu Aziju i delove Balkana. Strateški cilj SAD, koji su operacionalizovani konkretnim planovima, jeste dalji prodor Novog svetskog poretka na istok, stezanje obruča oko Rusije i nesmetan pristup prirodnim resursima koji se nalaze na tom prostoru. Suština tog plana predstavlja osiguranje isključive hegemonističke pozicije SAD, ne samo u odnosu na protivnike nego i na atlantske i pacifičke saveznike. Osnovni instrument globalnog hegemonu je vojna sila, koja treba, u kombinaciji sa „mekom” moći da ostvari „sinergetski efekat”, a to je globalno

vođstvo. (Avramov S, 1997: 49.) Prema raspoloživim i dostupnim informacijama, proces razbijanja Jugoslavije, početkom devedesetih godina, integralni je deo tog šireg plana. Američka vizija novog prekomponovanja evropskog regiona u širem, odnosno Balkana u užem smislu je, pre svega, uspostavljanje američke sfere uticaja, tj. potpuna vojno-bezbednosna politička kontrola tog regiona, kao osnove ili mostobrana za dalji prodor ka Evro-aziji. Iz tog globalnog konteksta, mogu se razotkriti pravi motivi, razlozi i konkretni interesi SAD, kao jedine preostale hipersile u razbijanju bivše Jugoslavije, odnosno tragični događaji koji su sa tim koindicalili ili neposredno sledili. Tim pre, što je spoljna politika SAD, podržana globalnom strategijom bila usmeravana real-političkim, odnosno interesnim, a zatim i moralno-vrednosnim motivima. Da bi omogućila uspostavljanje Novog svetskog poretka i osigurali svoju vodeću ulogu u njemu SAD su početkom devedesetih godina inicirali seriju Balkanskih ratova kako bi usporili ujedinjenje Evrope, potisnuli Rusiju sa ovih prostora, marginalizovali UN i relativizovali NATO savez kao novi sistem kolektivne bezbednosti. Konceptualizacija plana razbijanja Jugoslavije, započeta krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina, naprosto je iznudila glavnog neprijatelja toga koncepta. Van svake sumnje, to su svi koji su deklarativno bili za očuvanje države južnih Slovena. (Radinović R, 2004: 9). Prema tome, postupci savezne države, njene oružane sile – JNA, a kasnije i Srbije, prepoznati su kao eventualna prepreka za ostvarivanje Novog svetskog poretka, globalizacije i uspostavu američke dominacije, pa je iz navedenih razloga morala biti dekomponovana i fragmentirana na nekoliko manjih država i takozvanih protektorata.

Američka supremacija, koja nijednog trenutka nije dolazila u pitanje, kao i konkretne metode i tehnologije za očuvanje geostrateške moći, uz neizbežnu militarizaciju međunarodne politike, desuverenizaciju i fragmentaciju suvereniteta, radikalizaciju unutrašnjih etničkih, verskih napetosti i tenzija i pokušaj nasilne univerzalizacije vrednosti i standarda, neizbežno su doveli do njenog udaljavanja od postojećih normi i pravila međunarodnog prava i izbrisale jedno od njenih najstarijih načela po kojima države odgovaraju za svoje postupke.

Delujući kao imperijalna sila, SAD su od samog početka postbipolarne ere nastojale, najpre da diskredituju međunarodne organizacije, pre svega UN i OEBS a zatim da ih instrumentalizuju radi ostvarenja svojih nacionalnih interesa.

Sledeći korak bio je usmeren na ovladavanje i stavljanje navedenih institucija u funkciju ostvarivanja proklamovanih ili prikrivenih interesa.

U kontekstu navedenog razvijen je širok spektar mera i aktivnosti u cilju deformalizacije ili potpunog dezavuisanja međunarodno-pravnog poretka.

Na osnovu iznetog, nameće se zaključak da je jugoslovenska kriza predstavljala u suštini „stratešku priliku” za realizaciju svih napred navedenih ciljeva i interesa koji su definisani u Strategiji nacionalne bezbednosti SAD. Iz toga proizilazi da je prostor bivše Jugoslavije bio i ostao eksperimentalni poligon za testiranje i primenu Strategije sukoba niskog intenziteta, definisanje diplomatskih i političkih tehnologija stvaranja i upravljanja krizama u cilju rušenja, prekomponovanja i potčinjavanja državnih struktura, kao i fragmentaciju država i njihovo pretvaranje u teritorije i protektorate koji najviše pogoduju daljoj ekspanziji SAD ka prostoru Evro-azije, odnosno, projektovanju eksperimenata na Rusiju.

U kontekstu rešavanja jugoslovenske krize a posebno njenog ratnog raspleta javlja se jedna fundamentalna asimetrija: uporedo sa jačanjem liderskih težnji i ambicija i sopstvenom geostrateškom potrebom za upravljanjem i vođenjem međunarodnih poslova, umanjuje se značaj i dosledna primena međunarodnih standarda i normi. Ključna implikacija ove asimetrije sastoji se u predvidivoj tendenciji daljeg opadanja snage i moći međunarodnog prava proporcionalno porastu sveukupne moći SAD, uz istovremeno ugrađivanje novih normi tzv. „instant pravila” u kojima će preovlađivati vanpravni elementi, a oni će se selektivno primenjivati u zavisnosti od interesa SAD. Na osnovu iznetog, proizilazi da su SAD i NATO države uporedo sa prikriivenom (tajnom), a kasnije i otvorenom podrškom secesionističkih pokreta i partija i njihovih militarističkih paravojnih i parapolicijskih snaga, trasirale i vršile pripremu terena za direktno angažovanje sopstvenih i NATO efektivna putem vojnih intervencija, najpre u septembru 1995. na Republiku Srpsku i otvorenu agresiju na Srbiju 1999. godine.

Američki plan za razbijanje Jugoslavije datira još 1982. godine. Naime, tada je izdata Direktiva br.54 Saveta za nacionalnu bezbednost SAD i Direktiva NSDD br. 133, iz 1984. godine pod nazivom „Politika SAD prema Jugoslaviji”. Oba ova dokumenta su deklasifikovana 1990.godine i u njima je jasno naznačeno da je dugoročni cilj SAD u Istočnoj Evropi stvoriti ulove za reintegraciju tih država u Evropsku zajednicu uz neophodnost žestokog slabljenja postojećih vlada i režima. Međutim, da su u američkim projekcijama, zaista postojali konkretni planovi za razbijanje Jugoslavije, i da je to daleko od pružanja pomoći secesionističkim republikama, konkretno muslimanskoj vladi u Sarajevu, možda najbolje ilustruje intervju komandanta Avijacije, generala Majkla Dž. Dugana, objavljenog u New York Timesu, (29. novembar 1992.), pod naslovom „Operacija Balkanska oluja” u kome je do detalja izneo način na koji će NATO na čelu sa SAD upotrebiti oružanu silu i raspoložive vojne efektivne po ciljevima srpskih položaja. Nakon toga, on je po ubrzanom postupku penzionisan. Vazduhoplovna operacija po položajima Vojske Re-

publike Srpske (VRS), septembra 1995. odnosno Vojske Srbije i Crne Gore, 1999. godine, u potpunosti se odvijala upravo po iznetom planu generala Dugana.

2. FID OPERACIJE: DISTINKTIVNA OBELEŽJA POJMA

Prema američkim zvaničnim gledištima, FID operacija (Foreign Internal Defence), odnosno „Unutrašnja odbrana prijateljske zemlje”, definisana je u Pentagonu, u teorijskom i doktrinarnom smislu 1976. godine, u pravilu FM 100-20 na osnovu iskustava Vijetnama, Laosa i Kambodže. Ova operacija podrazumeva primenu mera, aktivnosti i postupaka širokog spektra „bez formalnog ratnog stanja” koje preduzimaju oružane snage i druge agencije SAD u pružanju pomoći državi koja je ugovorom ili sporazumom između dve vlade, prihvatila pomoć ili podršku u odbrani od destruktivnog delovanja unutrašnjih snaga, ili u novije vreme, nametanjem te podrške ukoliko to odgovara interesima SAD. Drugim rečima, SAD kroz primenu FID operacija, u zavisnosti od sopstvenih interesa u dotičnom regionu i šire, koristi duple standarde putem različitih formi kojima ugrožava ili potpuno uništava suverenitet jedne države, na način da preko secesionističkih (terorističkih) grupa i pokreta, ruši legalno izabrane vlade, odnosno, štiti prethodno ustoličene režime. (Lukić Ž, 1994.)

Mada su one sastavni deo vojnih operacija oružanih snaga SAD, najčešće se ove operacije organizuju i planiraju u uslovima kada se iz opravdanog razloga ne može ili ne žele preduzeti mere neposredne vojne intervencije. U ostvarenju svojih ciljeva prema zemlji koju servisiraju pružanjem podrške i pomoći i stavljaju pod svoj zaštitni kišobran, SAD najpre pružaju državi „štićeniku” diplomatsku i političku podršku kako bi se u svetskoj i domaćoj javnosti stvorilo uverenje u opravdanost takvih postupaka, zatim kreću u snabdevanje „štićenika” oružjem i drugom vojnom opremom i pružanje obaveštajne, instruktorske, ekspertske i savetničke pomoći, kako bi se on odbranio „sopstvenim snagama”. Ukoliko se realizovane mere i postupci pokažu nedovoljnim i neefikasnim, pristupa se neposrednom angažovanju oružanih snaga SAD, kako bi u sadejstvu ili samostalno odbranili od pobunjeničkih ili separatističkih snaga.

Primer takvog angažovanja snaga i sredstava FID operacije jeste pružanje pomoći Hrvatskoj u vojnom slamanju Vojske Republike Srpske Krajine.

Operacija FID zasniva se na tajnom međudržavnom ugovoru ili sporazumu SAD i štićene strane, i tom prilikom se angažuje celokupan američki

Komarčević/Pejanović/Živojinović, Tehnologija primene fid - operacija u procesu...
potencijal, u punom kapacitetu, počev od diplomatije, privrede, obaveštajnih službi i specijalnih snaga za realizaciju pojedinih mera i aktivnosti iz različitih vidova oružanih snaga. Unutrašnja odbrana prijateljske zemlje ostvaruje se isključivo oružanim i drugim snagama SAD, preko privatnih vojnih konsalting kompanija ili kombinovano.

3.DOKTRINARNA I NORMATIVNA RAZRADA FID OPERACIJA

Nakon nestanka globalne opasnosti i tzv. Sovjetske pretnje, u američkim vojnim krugovima, počele su opsežne pripreme na reviziji ili redefinisavanju postojećih strategija i doktrinarnih koncepcija, a sve u cilju njihovog prilagođavanja novim konstelacijama snaga u svetu i novim potrebama i izazovima. Najveći broj do tada važećih strategija ili doktrina pokazalo se prevaziđenim i neefikasnim u novom strateškom okruženju. U tom intervalu, napuštene su pojedine strategije i zamenjene novim, a neke su morale biti podvrgnute reviziji. Gotovo identičan slučaj je i sa doktrinarnim konceptima. Za FID operacije izuzetan značaj ima uvođenje strategije reagovanja na regionalne krize, a u domenu doktrine uvođenje koncepta „operacije iz svih dimenzija” (Mirković T, 1995: 64). Navedene strateške i doktrinarne promene imale su presudan uticaj na dalje situiranje FID operacija u okviru operativnog koncepta pod nazivom „Sukobi niskog intenziteta”, koji je 1993.godine, usvajanjem pravila FM 100-5 preimenovan u koncept „Operacije izvan oružanog stanja”. Promena doktrinarnog koncepta, po automatizmu, povukla je promene i kod pravila upotrebe oružanih snaga, smernica i priručnika koje su u nadležnosti resornog organa-Pentagona.

3.1 Strategija sukoba niskog intenziteta

Početkom osamdesetih godina dvadesetog veka strategija specijalnog ratovanja i na njoj razrađena doktrina, modifikovana je u novu doktrinu pod nazivom „Sukobi niskog intenziteta”. U borbenom pravilu FM 100-20 iz 1982. godine, detaljno je u doktrinarnom pogledu razrađen „Sukob niskog intenziteta”. U toku 1986. godine usvojena su nova doktrinarna pravila koja su bliže razradila mere i postupke oružanih i drugih snaga SAD u cilju pružanja podrške prijateljskim zemljama. U zvaničnim dokumentima iz tog perioda, svi naponi i mere oružanih snaga na planu pružanja podrške svode se na realizaciju dve vrste operacija: pružanje podrške pobunjeničkim ili protivpobunjeničkim snagama u određenoj zemlji. Shodno tome, oružane snage i dru-

ge agencije u okviru pružanja usluga pobunjeničkim dejstvima u drugoj državi obezbeđuju opremanje i obučavanje pobunjeničkih snaga, što se ostvaruje:

- regrutovanjem i organizovanjem snaga za konvencionalno ili gerilsko ratovanje,
- izvođene psiholoških operacija,
- razvoja institucija i infrastruktuje,
- obaveštajne podrške,
- subverzivnog delovanja,
- sabotaža i
- snabdevanje potrebnim sredstvima.

U drugom slučaju, operacije američkih snaga u protivpobunjeničkim dejstvima obuhvataju: obaveštajne operacije, združene / kombinovane vežbe, civilno-vojne operacije, dostavljanje humanitarne pomoći, logističku podršku, kontrolu stanovništva i resursa, borbu protiv trgovine drogom i taktička dejstva.

3.2 Operacije izvan oružane borbe

Izvesne promene u pogledu sadržaja i primene FID operacija nastaju 1993.godine usvajanjem novog borbenog pravila u izdanju TRADOC-a FM 100-5. Stavovi definisani u tom doktrinarnom dokumentu-nasuprot svim očekivanjima –u onom delu koji se odnosi na FID operacije, nije doneo revolucionarne i dalekosežne promene. Jedina značajnija promena je ta što se termin „Sukob niskog intenziteta” zamenjuje terminom „Operacije izvan oružane borbe”, tako da od tog perioda prvi termin prestaje da se koristi u vojnoj komunikaciji, u vojnim dokumentima i propisima i uopšte u vojnoj leksici. Umesto njega, koriste se termin „Operacije izvan oružane borbe” ili „Operacije koje nemaju ratni karakter”. Terminološka promena i nova kategorizacija operacija donela je i promenu karaktera navedenih vojnih aktivnosti. Evidentna su nastojanja američkih vojnih stratega da nova pravila prilagode i u terminološkom i u sadržajnom pogledu novim okolnostima. Pre svega, posebno isticanje unitelnog angažovanja SAD na teritoriji drugih država i naglašavanje uloge američkih oružanih snaga u sukobima ili krizama, bilo bi po oceni stručnjaka kontraproduktivno s obzirom na zadatak promovisanja univerzalnih vrednosti, kao što su demokratija, sloboda i slično. U sadržajnom pogledu, došlo je do neznatnog povećanja broja operacija u odnosu na „Sukobe niskog intenziteta”. Prema novom pravilu, unutrašnja odbrana stranih država dobila je još više na svom značaju, zbog promene prioriteta angažovanja oružanih snaga. Ove operacije sprovode najčešće snage za specijalne operacije,

Komarčević/Pejanović/Živojinović, Tehnologija primene fid - operacija u procesu...
ali u određenim situacijama te zadatke mogu realizovati i druge agencije samostalno ili u sadejstvu. Pružanje podrške i pomoći drugim prijateljskim zemljama, realizuje se putem: , savetovanja, obučavanja i organizovanja vojnih i paravojnih formacija strane države, čime se stvaraju preduslovi da one preuzmu odgovornost za unutrašnje ili interne nestabilnosti i krize.

4. RECEPTURE PRIMENE FID OPERACIJA U SERIJI GRADANSKIH RATOVA NA PROSTORU BIVŠE JUGOSLAVIJE

Prema doktrinarnom dokumentu FM 100-5 iz 1993.godine u poglavlju „Operacije”, navode se četiri kategorije operacija iz domena „Sukoba niskog intenziteta”, po staroj terminologiji, odnosno „Operacija izvan oružane borbe” u kojima mogu učestvovati oružane snage SAD, a to su: (1) podrška pobunjeničkim ili protivpobunjeničkim dejstvima, (2) borba protiv terorizma, (3) operacije održavanja mira i (4) mirnodopske „kontidžensi” operacije. (Zeljko Z, 2005: 99).

Pojedine operacije ili aktivnosti ne isključuju jedna drugu, već se često preklapaju, dopunjuju ili pak odvijaju simultano. Ceo spektar ovih operacija, s obzirom na stepen i obim primene vojne sile može se podeliti u tri kategorije. U prvu spadaju operacije koje se primenjuju bez upotrebe grube vojne sile (tvrda moć) i tu ubrajamo: evakuacija civilnog stanovništva iz ugroženih područja, kontrola naoružanja, podrška domaćim civilnim strukturama, humanitarna pomoć i eliminisanje posledica i spasavanje od elementarnih nepogoda i drugih tehničkih katastrofa. U drugu kategoriju spadaju operacije koje uključuju primenu nekih oblika sile i to u ograničenom obimu: borba protiv terorizma, sprečavanje proizvodnje i rasturanja droge, operacije očuvanja i namećanja mira, i najzad, treća kategorija koja iziskuje upotrebu sile u većem obimu i tu spadaju operacije demonstracije sile, podrška pobunjenicima i borba protiv pobunjenika (Petković M, 1998: 51-59).

Svi napred navedeni oblici i metode ispoljavanja „Sukoba niskog intenziteta” ili novim žargonom rečeno „Operacije izvan oružane borbe” su primenjeni od samog početka izbijanja sukoba na prostoru bivše Jugoslavije a prvenstveno na prostoru Hrvatske i Bosne i Hercegovine tokom građanskog rata 1991-1995. godine i oružanih sukoba 1998-1999.g. na Kosovu i Metohiji. Prema tome, primena ovih receptura od strane SAD predstavlja konstantu kada je reč o sukobima na ovom području, jer je ceo spektar metoda i postupaka-operacija iz tog arsenala u različitim fazama primenjen sa različitim stepenom intenziteta, obima i učestalosti.

4.1 Primena FID operacija na prostoru Hrvatske

U brojnim dokumentima zaraćenih strana u Hrvatskoj, mirovnih strana-UNPROFOR-a, te drugih međunarodnih organizacija i agencija, kao i u nizu obaveštajnih analiza i zvaničnih publikacija od strane NATO i SAD, mogu se pronaći brojni podaci koji ukazuju o razmerama, obimu i širini i čak dinamici zapadnog uplitanja i direktnog mešanja u unutrašnje stvari. To sve potvrđuje već ranije iznete tvrdnje zapadnih teoretičara i obaveštajnih analitičara o stvarnom angažmanu zapadnih država i njihovoj involviranosti u građanski rat i sukobe na ovom prostoru. (Vudvord S, 1997: 187). Još i pre početka oružanih sukoba na prostoru Jugoslavije, dakle u fazi priprema za izvršenje secesije, veliku pomoć Hrvatskoj, ne samo u obaveštajnoj, političkoj i medijskoj sferi pružila je obaveštajna služba Nemačke – BND. Američke obaveštajne službe CIA (civilna) i DIA (vojna), mnogo pre izbivanja sukoba pružile su pomoć Hrvatskoj, naročito u organizovanju i dovođenju hrvatskih nacionalista iz reda emigracije i njihovom instalisanju u državne vojne i policijske strukture.

Prvi kontakti na najvišem obaveštajnom nivou počeli su početkom 1992.godine, nakon uspostave primirja i dolaska mirovnih snaga na liniju razgraničenja, kada je predstavnik DIA u Zagrebu general Džems Kleper izrazio spremnost da se sastane sa obaveštajnim vrhom Hrvatske. Svi dalji kontakti sa hrvatskim obaveštajnim službama išle su preko potpukovnika Ričarda Herika koji je bio njegov zamenik. Ubrzo je počela svojevrsna „trgovina” između dve službe. Hrvatska je dostavila vojnoj obaveštajnoj službi SAD ruske podvodne mine od petsto kilograma i najmodernija ruska torpeda, a zatim i kriptu - zaštitne uređaje koje je neposredno pred izbivanje sukoba nabavila Ratna mornarica JNA. Zauzvrat, DIA je isporučila Hrvatskoj opremu za prisluškivanje koja je odmah instalisana prema granici Srbije i Crne Gore. U taj tajni aranžman uključila se i Agencija za nacionalnu bezbednost (NSA) koja je i dopremila uređaje koji su bili u mogućnosti istovremeno da snimaju 20 000 telefonskih razgovora. Saradnja je nastavljena i tokom naredne dve godine a naročito je intenzivirana u fazi pripreme i realizacije Hrvatskih operacija na UNPA zone: Maslenica i Medački čep. U cilju okončanja građanskoj rata u Hrvatskoj i BiH, SAD su nastojale da što više osposobe hrvatske i muslimanske vojne formacije da same vojnički poraze srpske snage u Republici Srpskoj Krajini i Republici Srpskoj. U sklopu toga CIA je u saradnji sa hrvatskim vojnim i obaveštajnim vrhom počela tajnu operaciju „Predator”, kako bi izbegla loš publicitet ukoliko bi se saznalo da se SAD stavljaju na jednu stranu u tom ratu. Ta operacija je podrazumevala otvaranje jedne strogo čuvane vojne baze sa koje bi poletali špijunski avioni i bespilotne letelice dugog do-

Komarčević/Pejanović/Živojinović, Tehnologija primene fid - operacija u procesu...
meta kako bi pokrivali kompletnu teritoriju BiH do reke Save na severu i kompletnu teritoriju Hrvatske prema jugo-zapadu. Za tu svrhu izabran je otok Brač iz čisto taktičkih i bezbednosnih razloga. Operacija koja je trajala tokom 1994.godine bila je toliko tajna da za nju nisu znali ni američki saveznici iz NATO, sve dok slučajno, to nije otkrio nemački vojni ataše. Nakon toga, baza je premeštena u jedno napušteno mesto pokraj Zadra. Tokom višemesečnih snimanja prikupljeni su brojni podaci o rasporedu i veličini snaga Vojske Republike Srpske Krajine i VRS, njihovom sistemu veza, kriptozastite, rasporedu artiljerijskih i raketnih jedinica, skladišta itd. Te obavestajne, kao i druge neophodne podatke CIA i DIA su dostavili hrvatskoj strani neposredno pred otpočinjanje vojne operacije „Bljesak” u maju i „Oluja” u avgustu 1995.godine.

Pored obavestajnih operacija američke službe su imale velikog udela u dopremanju naoružanja i vojne opreme uprkos embargu Saveta bezbednosti UN. Oružje je stizalo sa različitih destinacija, ne samo u luke na Jadranu, već i vazдушnim putem, najčešće na aerodrom Pleso kod Zagreba. Treći kanal ilegalnog dopremanja naoružanja za Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu išao je preko Slovenije ili preko Hrvatsko-Mađarske granice.

4.1.1 Uloga privatnih vojnih kompanija u opremanju i obuci hrvatske vojske

Tek nedavna otkrića koja su objavili vodeći etablirani časopisi vojno-političkog establišmenta SAD, otkrivaju, prezentuju i potvrđuju javnosti ranije iznete sumnje da Amerika, kroz realizaciju FID operacija, koristi u velikoj meri usluge privatnih vojnih kompanija, kako bi zaštitila sopstvene oružane snage od kompromitacije i odgovornosti za zločine koje nose sa sobom forme i oblici takvog delovanja. Po prvi put naša javnost je imala priliku da sagleda razmere učešća tih privatnih kompanija koje su za račun američke administracije bile angažovane za vreme trajanja građanskog rata u Jugoslaviji. Saznanja o tim aktivnostima postoje već nekoliko godina, ne samo u dokumentima vlada članica NATO, u Ujedinjenim nacijama nego i u ozbiljnom istraživačkom novinarstvu, ali su tek nedavno dospеле u javnost.

U poslednje dve decenije, od kako je počela „privatizacija” rata, formirano je oko 90 moćnih vojnih firmi ili kompanija za pružanje usluga koje su danas aktivne u 110 zemalja, od kojih su neke imale odlučujući uticaj u upravljanju ratovima na prostorima bivše Jugoslavije. Uspón privatnih vojnih korporacija je upravo početkom devedesetih godina i njihovim uvođenjem u realizaciju američkih interesa u ratovima na ovim prostorima, poprimio istorijski nevidene razmere. Ekspanzija profita vezanog za „pse rata” odnosno usluge plaćenika potrebne za vođenje ratova, od obuke do logističke podrške,

preko strateškog planiranja i skupljanja obaveštajnih podataka do samog izvođenja ratnih operacija, posledica je raspada bezbednosnog bipolarnog svet-skog poretka, s jedne, i globalizacije područja bezbednosti, s druge strane.

Privatizacija bezbednosti i nasilja u obliku tržišno orijentisanih vojnih firmi, država postaje deprivilegovana u toj sferi, kao što je to postala u dome-nu finansija, trgovine, i tako dalje.

Na realizaciji FID operacija na prostoru Jugoslavije bio je angažovan veći broj vojnih korporacija od kojih su najpoznatije MPRI (Military Profes-ional Resources Incorporates), Blekvoter USA, CACA, Titan, Dejnokorp, Kel-log Brown & Root, ogranak korporacije Halliburton, čiji je predsednik bio Bušov zamenik Dik Čejni.

Ilustracije radi, ova poslednja firma u intervalu od 1992 – 2003. godi-ne, u Bosni, na Kosovu i Metohiji i u Makedoniji, zaradila je skoro dve mili-jarde dolara. Sve navedene korporacije, u manjem ili većem obimu, po nalo-gu američke administracije u koordinanim aktivnostima, obučavale su i nao-ružavale sve nesrpske paravojne i parapolicijske snage počev od Hrvatske, Bosne Kosmeta i Makedonije. Osim toga, za njihov račun, skupljale su oba-veštajne podatke, kontrolisale komunikacije, uključujući i vazdušni prostor, sistem veza, vršile izviđačke poslove, neposredno učestvovala u izradi plano-va, procesu rukovođenja i komandovanja i izvođenju vojnih operacija na te-renu, isključivo protiv srpske strane. Ove firme, napred navedenim postup-kom, direktno ili indirektno snose krivičnu odgovornost za mnoga nedela prema srpskoj strani koje se ogledaju u zločinima prema civilnom stanovniš-tvu, njegovoj deportaciji u logore i nehumanog postupka prema njima, u namernom egzodusu (etničkom čišćenju) sa teritorije bivše RSK, RS i KiM pa sve do ilegalne trgovine oružjem, drogom, belim robljem i ljudskim organima. Međutim, navedene privatne vojne kompanije, ne podležu odgovornosti prema međunarodnom pravu, te su unapred amnestirane za počinjene zločine. Upravo iz tih razloga, potpuno je jasno zašto SAD pribegavaju angažovanju privatnih vojnih firmi za obavljanje „prljavih” poslova, insistirajući na njih-ovoj tajnosti, kako bi imala pokriće pred sopstvenom i međunarodnom jav-nošću da zvanična politika Vašingtona ne stoji iza toga.

Koliko je to postala ustaljena praksa, dovoljno pokazuje podatak da je u periodu od 1994. do 2003. godine, samo Pentagon, bez drugih agencija potpisao 3.061 ugovor sa 12 vojnih korporacija u vrednosti tri stotine milijar-di dolara. Takve ili slične ugovore, osim Pentagona, sklapaju, po pravilu, taj-no, i Stejt department, CIA, vojno-obaveštajna služba DIA, Nacionalna agen-cija za bezbednost (NSA), ali, u izuzetnim slučajevima, i sama Bela kuća, ta-ko da se celokupni troškovi američke administracije za iznajmljivanje vojnih usluga mogu samo naslutiti.

Iako navedene cifre koje plaća američka administracija privatnim vojnim kompanijama, deluju zastrašujuće, stručnjaci ističu da je to mnogo jeftinije i prihvatljivije sa materijalnog, moralnog i etičkog aspekta, jer rezultati postignuti ovim načinom opravdavaju uložena sredstva i na razne načine se kompezuju ili vraćaju dotičnom „sponzoru”.

4.1.2 Angažovanje MPRI u Hrvatskoj

Američka privatna firma za vojni konsalting i pružanje profesionalnih vojnih usluga – MPRI, predstavlja najveću privatnu vojnu kompaniju u svetu. Formirana je 1987.godine, sa sedištem u Aleksandriji, država Virdžinija, i okuplja prvenstveno penzionisana vojna lica svih vidova, rodova i službi američkih oružanih snaga. Njihovo formiranje i tajna upotreba kao paralelne strukture zvaničnim oružanim snagama SAD, za prikriveno delovanje zvanične politike, odnosno tzv „tajne diplomatije” Bele kuće, vremenski se podudara sa deklarisanom Startegijom Sukoba niskog inteziteta i njenim sastavnim delom u formi FID operacija i doktrinarnom nastojanju da se projektovani ciljevi spoljne politike ostvare primenom različitog spektra dejstava ispod granice otvorene vojne intervencije.

Po nalogu Pentagona 1991. godine, potpisan je, između rukovodstva Hrvatske i MPRI, prvi u nizu ugovora o obučavanju hrvatskih paravojnih snaga. Priznavanjem Hrvatske od strane SAD, EU i Vatikana, stvoreni su uslovi za sklapanje međudržavnih ugovora između Hrvatske i SAD a time i za realizaciju FID operacija. Nezavisno od toga što je priznanje i dobijanje državnosti Hrvatske bilo suprotno međunarodnom pravu, kao i činjenica da nisu bila rešena ključna pitanja u vezi sukcesije i položaja srpskog naroda u njoj, američki zvaničnici su zlonamerno, shodno svojim interesima, faktičku situaciju prilagodili strateškim projekcijama u kojima su tretirali Srbe kao pobunjenike, a ne kao konstitutivni narod po još uvek važećem Ustavu postojeće države. U okviru te pojednostavljene i karikaturalne šeme, došlo je do potpune zamene teza u kojima su zvanične oružane snage države (JNA) tretirane kao agresor, a srpske vojne jedinice kao paravojne formacije, odnosno, RSK kao „nelegitimna” državna tvorevina. Kada se ova navedena konstrukcija manipulativnog sadržaja primeni na matricu FID operacija, potvrđuje se teza da su sve aktivnosti hrvatske vojske protiv Srba bile tumačene kao borba protiv pobunjenika, u kojoj onima koji se bore protiv njih treba obavezno pružiti američku pomoć. Tako razrađena i medijski podržana pomoć američke strane otvorila je mogućnost za primenu svih metoda i formi ispoljavanja FID operacija na prostoru Hrvatske.

U cilju priprema za konačno rešenje statusa srpskog entiteta u Hrvatskoj, ministar odbrane Gojko Šušak je obnovio taj ugovor 15.novembra 1994.

godine, nakon čega je u Hrvatsku došlo 64 eksperata MPRI koji su preuzeli obuku hrvatskih specijalnih snaga i gardijskih jedinica. Krajem novembra iste godine potpisan je vojni sporazum između ministarstva odbrane Hrvatske i Pentagona koji je sadržavao veći broj odredbi o obuci hrvatske vojske, učešću američkih generala u operativnom planiranju, organizovanju i vođenju predstojećih operacija, kao i na pružanju obaveštajne i logističke podrške u konačnom obračunu sa Srbima. Tim ugovorom je bilo precizirano (i zvanično verifikovano) i postavljanje američkih špijunskih letilica na ostrvu Brač, elektronskog prislušnog centra NATO na teritoriji Hrvatske upereno protiv Srba sa obe strane Drine, korišćenje aerodroma i luka na Jadranu i druga vojno – bezbednosna pitanja.

Usvajanje predmetnih ugovora, označilo je direktno angažovanje SAD u jačanju Hrvatske vojske u njenim pripremama za vojni obračun sa Srbima, i time jasno profilisalo Ameriku kao jednu od strana u ovom sukobu.

Na osnovu navedenih vojnih sporazuma, ubrzo su u Glavni stožer hrvatske vojske pristigli, sa svom pratećom opremom, renomirani penzionisani generali i visoki oficiri: Džon Galvin, bivši komandant američkih snaga u Evropi, Karl Vuno, bivši načelnik Generalštaba kopnene vojske SAD, Ričard Grifit, bivši pomoćnik komandanta američke vojske u Evropi za obaveštajna pitanja, Džejms Lindzi, bivši komandant specijalnih snaga SAD i ekspert za sukobe niskog inteziteta, Ed Sojster, bivši načelnik Vojnoobaveštajne službe, Sent Grozbi, bivši načelnik Vojne akademije u Fort Levenvortu, kao i drugi niži oficiri i službenici obaveštajnih agencija.

Pri američkoj ambasadi u Zagrebu formiran je „specijalni tim” za pružanje svih vrsta pomoći prijateljskoj zemlji (u ovom slučaju Hrvatskoj) sa ambasadorom Piterom Galbrajtom na čelu, dok je general Džon Svol, inače vojni savetnik državnog sekretara SAD, bio zadužen za koordinaciju između MPRI i vlade SAD.

Svi ovi postupci jasno ukazuju na sinhronizovano delovanje MPRI i administracije SAD, pri čemu je MPRI izvodio obuku, a vlada Amerike obebeđivala naoružanje, opremu i pružala političku, diplomatsku, psihološko-propagandnu, medijsku, obaveštajno - bezbednosnu, logističku i druge vidove podrške i pomoći.

Prema vojno - obaveštajnim izvorima snaga UNPROFOR-a u Hrvatskoj, težište aktivnosti MPRI, bila je obuka hrvatskih oficira i komandi ranga brigade u taktičnim radnjama, organizaciji jedinica, njihovom sadejstvu, planiranju izvođenja borbenih i specijalnih operacija, korišćenje obaveštajnih, satelitskih i elektronskih podataka, kompjuterskoj simulaciji i dr. Zbog kratkoće vremena koje nije dozvoljavalo kompletno prestrukturiranje hrvatske vojske po američkom, odnosno NATO modelu, obuka je fokusirana na obučava-

Komarčević/Pejanović/Živojinović, Tehnologija primene fid - operacija u procesu...
nje višeg starešinskog kadra, komandi i štabova i osposobljavanje Prvog gardijskog korpusa sa osam elitnih brigada, organizovanih po NATO standardima i popunjeni dobro plaćenim profesionalcima. Kasniji događaji su potvrdili da su ove gardijske brigade predstavljale glavnu udarnu snagu za izvođenje munjevitih borbenih operacija podržanih teškom artiljerijom i vazduhoplovnom podrškom.

Uprkos dobro izvedenoj obuci, vojni eksperti s pravom upozoravaju da pomoć MPRI ne bi bila dovoljna za uspeh hrvatske vojske u operacijama „Bljesak” i „Oluja”, da nije bilo snažnog i koordiniranog delovanja i podrške SAD i NATO tim operacijama, pod pokroviteljstvom UN i EU. Koliki je stepen uključenosti SAD u navedenim operacijama, vidi se i po tome što su u periodu neposredno pred njihovo izvođenje, u okviru Glavnog stožera, postojali Američki centar za komandovanje, upravljanje i koordinaciju hrvatske vojske, organi za psihološko-propagandno delovanje i Centar za obradu obaveštajnih podataka o vojsci RSK, prikupljenih američkim satelitima i zloupotrebom posmatračkih i mirovnih misija OUN na terenu, koje su nesmetano, koristeći imunitet, špijunirale srpske snage i njihove položaje za odbranu, u korist SAD i Hrvatske.

Na osnovu do sada poznatih činjenica, vojni eksperti, izvlače zaključak da su američki generali i MPRI neposredno rukovodili akcijama „Bljesak” i „Oluja” i da su, pored oružanih snaga Hrvatske, i oni zapravo bili sukobljena strana u borbi protiv Srba. Neposredno pred početak operacije „Oluja” a u sklopu podrške hrvatskim ofanzivnim dejstvima, američki avioni su izveli bombardovanje srpskih položaja, radarskih sistema, centara veze i aerodroma, kao i onesposobljavanje srpskih komunikacijskih uređaja elektronskim putem čime je srpska strana dovedena u krajnje nepovoljan strateški položaj iz čega će proizaći odluka vojnog rukovodstva o povlačenju i neelishodnosti prihvatanja oružane borbe sa suprotnim stranama koje su činile brojnije, tehnički opremljenije i savremeno naoružane NATO snage. U tim ofanzivnim dejstvima, hrvatske gardijske jedinice su predstavljale samo prvi borbeni ešalon, dok su sve druge bitne i odlučujuće operacije (vazduhoplovna i artiljerijska podrška, elektronsko i satelitsko obezbeđenje borbenih dejstava, komunikaciona, informatička, medijska, psihološko-propagandna i logistička podrška), pružale i neposredno izvodile snage SAD i NATO.

Detaljan opis navedenih operacija, kao i široka panorama njihove primene, može se pronaći u brojnim američkim časopisima i publikacijama u kojima vojni eksperti, stručnjaci za specijalne operacije i obaveštajni analitičari, iznose svoja stručna zapažanja koja nisu ostala bez odjeka u javnosti. Među njima posebno treba istaći Gregori Koplja, Jozefa Bodanskog, stručnjake za sukobe niskog inteziteta i nekonvencionalno ratovanje, dr Ronalda

Hadceta, direktora Centra za međunarodne studije Univerziteta „Sveti Tomas” u Hjustonu, Stiva Majera, bivšeg šefa odeljenja CIA za Balkan, Sare Flaunders, direktora Centra za međunarodnu akciju koja je prva obnarodovala ulogu Amerike u Strategiji sukoba niskog inteziteta u studiji „Balkanska tragedija: nepoznata uloga Pentagona, 1996”, Kis Vibsa, holandskog obaveštajnog stručnjaka, Džona Šindlera, bivšeg pripadnika vojnoobaveštajne službe DIA, i niza drugih eksperata i novinara (Bajdnerna, Maršala, Elznera, i dr.). U njihovim radovima, uključujući izvore na koje se oni pozivaju, detaljno je razobličena dugo skrivana istina o stvarnoj ulozi SAD i članica NATO u razbijanju Jugoslavije po modelu Sukoba niskog inteziteta, koji uključuju i FID operacije.

Na taj način su vrlo jasno osvetlili američku ulogu u pripremi, planiranju, organizaciji i izvođenju serije građanskih ratova na prostoru bivše Jugoslavije. U prilog tome nadovezuju se i nedavno objavljeni radovi nekolicine evropskih stručnjaka. Tako na primer, nemački autor Vili Vimer, u svojim radovima dokazuje da je NATO uz pomoć Nemačke, a kasnije i SAD, sve jugoslovenske ratove pripremio i odlučujuće uticao na njihov konačan ishod. Približno iste stavove sa njim deli penzionisani nemački general Hajnc Lokai u knjizi „Der Kosovo – Konflikt – Wege in einen vermeidbarem Kreis”. Gotovo identične stavove i zapažanja u vezi sa tim, iznosi bivši nemački admiral u NATO, Elmar Smeling u svojoj inspirativnoj i sa mnoštvo dokaza potkrepjenoj knjizi. Ulogu nemačke vlade u pripremanju rata u bivšoj Jugoslaviji izneo je i nemački ekspert tajne službe Erih Šmit – Enbum.

Pored Hrvatske, FID operacije u identičnoj ili elastično – prilagodljivoj formi, situaciji i prostoru, u okviru iste šeme, primenjene su u toku rata u BiH, na Kosmetu i u Makedoniji.

Iskustva i pouke iz razbijanja Jugoslavije i niza građanskih ratova na njenom prostoru, u kome je ona poslužila kao poligon za testiranje novih oblika primene „Operacija izvan oružane borbe”, američki stručnjaci su konceptualno obradili, analitički sredili, metodološki oblikovali i pretočili u zvaničnu doktrinarnu, strategijsku i borbena pravila svojih oružanih snaga

Literatura:

1. Avramov, Smilja; *Trilateralna komisija*, Veternik, Novi Sad, 1998.
2. Avramov Smilja (1997): *Postherojski rat Zapada protiv Jugoslavije*, Veternik – Idij, Novi Sad
3. Bergner, T. Džefri; *Novi svetski poredak, nove supersile*, Beletra, Beograd 1994.

4. Vilić, Dušan i Todorović, Boško; *Razbijanje Jugoslavije*, Književne novine, Beograd, 1995.
5. Vilić, Dušan i Todorović, Boško; *Krize – Izazivanje i upravljanje krizama*, Grafomark, Beograd, 1997.
6. Radojčić Mirjana (2002): *Interesi versus moral u politici (na primeru razbijanja Jugoslavije i projekta globalizacije)*, Filozofija i društvo br IX –XX, Beograd.
7. Radinović Radovan (2004): *Laži o sarajevskom ratištu*, Svet knjige, Beograd.
8. Mirković Todor (1995): *Američka strategija posle „Hladnog rata”*, Vojno delo, br. 4-5, Beograd.
9. Zeljković Zdravko (2005): *Operacije drugačije od ratnih – oblik ugrožavanja bezbednosti malih zemalja*, Vojno delo, br.2, Beograd.
10. Petković Milan (1998): *Koncepcija globalne diverzije*, Kalekom, Beograd.
11. Vudvord Suzan /1997): *Balkanska tragedija*, Filip Višnjić, Beograd.
12. Mirković, Todor; *Strategije i doktrine velikih sila*, VINC, Beograd, 2005.
13. Pavlović, Milorad i Popović, Novak; *Secesija u režiji velikih sila*, Institut za političke studije, Beograd, 1996.

Summary: After nestankasa international scen e nearly 20 multinational and viševerskih States constituting subi uređenena federal principui svesubile internationally recognized, many theorists sucrose perception tihojova different prisms, presented expert scientific javnostidva pristupaovom problem. According to some, the disappearance navedenihdržava jeuslovljen unutrašnjimurušavanjem their socio-political order, while others argue tezudasu one, however, simultaneous broken delovanjemunutrašnjih ispoljašnjih činilacaito Nabaza matricai different forms remanded defined konkretnimgeostarteškim and geopolitical interests SADivodećih državaEU. Stogase, can not, generalized observe their disappearance, but toimplicira potrebudase svakislučaj observers analyzed individually.

In this paper, the authors, naosnovu available sources, saznanjai experience, in an argumentative way, the present Yugoslav crisis tezudaje primarnorezultat iturbolentnih determinants of internal factors, and provides an escalation krizeuhaos ibeznađe civil war, based naetničkomi religious conflict, proizvoduplitanja external factors, the fi rst reduSADi Germany. In other words, Yugoslavia, early nineties, smashed and the American **strategy of low intensity conflict**, ukojojsu dominant ulogui-mali obliciil methods demonstrated krotzsv. „**FID operations**”.

Key words: Breaking the SFRY, Strategy for Conflict niskogintenziteta, recipes FID operations, tajneakcije ispecijalne operations straneu conflict, private military companies.

MILOJICA ŠUTOVIĆ
Filozofski fakultet
Kosovska Mitrovica

UDK 323.17:323.27(497.1)
Originalan naučni rad
Primljen: 16.1.2011
Odobren: 18.2.2011

SAMOOPREDELJENJE NARODA I RASPAD JUGOSLAVIJE*

Sažetak: Paradoksalno, princip samoopredeljenja naroda nalazio se u osnovi nastanka i nestanka Jugoslavije. Njeni narodi formulu jugoslovenstva nisu prihvatili kao meru svog samoopredeljenja, niti je jugoslovenstvo uspelo da integriše različita narodna osećanja, niti da pacifikuje sukobe oko koncepta samoopredeljenja naroda. Apsolutizacija i neopozivost prava naroda na samoopredeljenje, dovela je logično, do raspada Jugoslavije i neuspeha jednog uspeha. Otvoreno je pitanje, da li bi uopšte do tog uspeha i došlo, da je stvarno samoopredeljenje naroda, zaista postojalo, van diktata za zelenim stolom velikih sila. Sam raspad Jugoslavije (dva puta) potvrđuje op-ravdanost takvog pitanja.

Cljučne reči: Paradoks, Jugoslavija, samoopredeljenje, apsolutizacija, narod, raspad.

Neuspehom reformom zatvorena je mogućnost ekonomske i demokratske transformacije savezne države, istovremeno zatvoren je demokratski dijalog o budućnosti Jugoslavije, prihvatanjem načela nacionalnog samoopredeljenja za stvaranje nezavisnih država, bez obaziranja na jugoslovenske specifičnosti višenacionalnosti i podeljenog suvereniteta, nepoštovanjem ustavnih normi proklamovanih 70-tih godina. Problem se komplikovao u najsloženijem periodu postkomunističkog razvoja i namere nacionalnih elita da rea-

---

* Ovaj rad je rezultat i naučnog istraživanja na projektu 'Kosovo i Metohija između nacionalnog identiteta i evrointegracija' br. 47023, koji finansira Ministarstvo za nauku Republike Srbije.

lizuju želju za nacionalnom suverenosti, pozivajući se na status žrtve, žrtve u prošlosti, ili još bolje u sadašnjosti. Pri tom svaka od njih misli da je nepriko-snoveno potpuno u pravu, prepoznajući tu pravdu u pravu naroda da raspo-lažu samim sobom, što predstavlja kolektivni produžetak zahteva za vlasti-tom samostalnošću, pokušajem da se država i nacija dovedu do podudarnosti, stvaranjem mnoštva malih „etnički” čistih država. Sa svoje strane, zatočenici nezavisnosti, diskriminatorskom politikom, kršenjem ljudskih i građanskih prava, podržane medijskom propagandom militantnih nacionalističkih pokre-ta, zapostavljaju (ostavljajući po strani) budući status nacionalnih manjina u novonastajućim nezavisnim državama. To je izazivalo violentne reakcije frustrirajućih manjina, koje su svojim separatizmom, oslanjajući se na snažnu potporu i podršku nacionalnih matica, postale „remetilački faktor” ostvariva-nja prava na samoopredeljenje naroda, dovodeći u pitanje nacionalnu suverenost i teritorijalnu celokupnost republika, radi ostvarivanja svojih nacionalnih prava i realizacije nacionalnih projekata. No i pored podrške spolja, taj etnič-ki separatizam nije mogao računati na toliki stepen podrške koja bi mu omo-gučila da iznudi znatne ustupke od nastajućih država (modifikacijom njihove etničke heterogenosti) čije dominantne nacije nisu htele ni da čuju, čak ni za izvesnu kulturnu autonomiju.

Inače ova nalepnica olako se postavljala, više zamućujući, nego što je obelodanjivala načine na koje nacionalitet, ideologija, strateški ciljevi i lične ambicije idu ruku pod ruku kako bi potpalili nasilje i potkopali mir destabili-zujući napore za suverenost i samostalnošću dominantnih nacija, imajući u vidu oštru liniju zajedničke pripadnosti koja je delila sukobljene strane. Poli-tička nestabilnost koja nastaje iz toga poprima mnogobrojne oblike u rasponu od osećaja lične nesigurnosti i manjka resursa, skrivenog ključanja nacional-nog nezadovoljstva do otvorenog etničkog nasilja i rata za otcepljenje. Nasi-lje može da pojača važnost nacionalne mreže u smislu saznanja kome da se veruje, podrišanu ili snaženju procesa nacionalne mobilizacija i kulturne poli-tizacije. Stoga sudari preko etničke crte mogu da budu pre ishod osobenih načina na koji višenacionalne države počinju da se rasturaju nego izvor pro-mašaja same države. Rastući sukob i sam je kristalisao osećanje *nacionalnog identiteta, neprijateljstva dugog trajanja i cinične zloupotrebe mita i medija da nesigurnost okrenu u podozrenje, podozrenje u strah, a strah u nasilje*. U lomnoj društvenoj stabilnosti, kakva vlada ne samo u Jugoslaviji „postoji je-dan tip straha koji po kobnim posledicama nije ravan ni jedan drugi strah: to je strah koji se javlja kada država počne da se raspada”.¹ Tada u nedostatku stabilnih i trajnih institucija, nacija postaje jedina politička realnost i utočište

---

¹ M. Ignatieff, *Blood and Belonging Journeys into the New Nationalism*, Vintage, London, 1994, str. 16.

u neprijateljskom okruženju, mada u izmešanom nacionalnom mozaiku, kakva je bila Jugoslavija, ni ono nije bilo bezbedno. Otuda je u svakoj kritičnoj istorijskoj situaciji nastajala panika i vlastita nacija se pretvarala u „zemunicu ili bunker” (A. Đilas). Zatočavajući pojedinca u identitetu koji su mu podarili preci, bez mogućnosti za ispoljavanje samostalnog mišljenja, svodeći ga na pukog predstavnika svoje zajednice. Svakoj akciji sukobljenih strana, odgovara reakcija druge, ali u tolikoj meri uvećana da izgleda kao da je ništa ni bi moglo zaustaviti u ostvarenju kulturne ili „etničke” homogenizacije, pri čemu se zatomi i samo očuvanje individualnih prava, pa i pravo da se pripada jednoj kulturnoj manjini.

Pomirenje ova dva „konkurentna” osnova identiteta građanskog i nacionalnog, individualne i grupne osnove, predstavlja trajan izazov savremenog sveta, radi demontaže destrukcije etničkog nacionalnog potencijala. Tom izazovu Jugoslavija neuspešno je odgovorila apsolutizacijom kolektivnih prava na štetu individualnih prava i sloboda, ostajući gluva i slepa za te probleme. Potpadajući pod vlast nacionalista, populističkih vođa i autoritarnih režima ona je postala zarobljenikom kolektivnog identiteta (nacije) čiji će vidljivi rasplet biti neobično konfliktan i buran, ali i pored toga u njemu nema mnogo toga što je iskonski jedinstveno, iako postoji težnja naučnika u naduvavanju tog pojma.

U epicentru tog raspleta i rasprava povodom njega, spletom okolnosti, našlo se kontroverzno pravo na samoopredeljenje naroda koje se u svim relevantnim dokumentima Ujedinjenih nacija tretira kao neotuđivo pravo naroda, osnova za ravnopravnu saradnju među narodima i stabilnost svetskog mira, na kojima se zasniva međunarodni poredak.²

Pravo na samoopredeljenje kao imperativno pravilo međunarodnog prava predstavlja istovremeno individualno i kolektivno pravo čoveka, koje mu kao pojedincu omogućava da slobodno bira političku vlast i društveno ekonomsko uređenje, a kao kolektivno, oblik državnog uređenja i pravce spoljne politike državne zajednice. Pri čemu se uzimaju u obzir sve opcije od stvaranja nezavisnih država, ujedinjenja sa drugim državama, autonomije i drugih oblika zajedničkog života do prava na secesiju. Ali realizacija takvih

² Vidi: 1. Povelju UN; 2. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima; 3. Deklaraciju o davanju nezavisnosti kolonijalnim zemljama i narodima; 4. Deklaracija o pravima lica koja pripadaju nacionalnim, etničkim, verskim i jezičkim manjinama; 5. Deklaracija o principima međunarodnog prava koji se odnose na prijateljske odnose i saradnju među državama u saglasnosti s Poveljom Ujedinjenih nacija. Dokumenti OUN (izvodi) i Završni akt Konferencije o bezbednosti i saradnji u Evropi, Helsinki 1975. (Deklaracija o principima kojima se države učesnice rukovode u međusobnim odnosima), Dokumenti organizacije za Evropsku bezbednost i saradnju (izvodi) u: M. Marković (priredio), *Samoopredeljenje između autonomije i otcepljenja*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 1998.

opcija vrši se demokratskim i mirnim putem, bez upotrebe sile i prinude. Zato svaka država ima dužnost da se uzdrži od bilo kakvih nasilnih akcija kojim bi lišila narode da učestvuju u razvijanju njihovog prava na samoopredeljenje, slobodu i nezavisnost.

Međutim, iako univerzalno, pravo na samoopredeljenje nije lišeno spороva i osporavanja, nepreciznosti, jednostranih tumačenja, nacionalističke instrumentalizacije i zloupotreba, ali i dilema koje nisu nimalo naivne, pogotovo što etnički nacionalizam u svakom obliku pokazuje potencijal jednog od osnovnih faktora destabilizacije i rušenja teritorijalnog suvereniteta, naročito polietničkih država. Njihovim rušenjem otvaraju se pitanja, koja još uvek traju, ko sve može da bude subjekt, odnosno nosilac prava na samoopredeljenje naroda, delovi naroda (nacionalne manjine) ili državne zajednice. Ova dilema pojačana je strahovanjem da bi mnoštvo subjekata ovog prava moglo da ugrozi granice mnogih država, imajući u vidu da u svetu ima veoma mali broj nacionalno homogenih država (oko 10%) što bi moglo dovesti do anarhije i haosa u svetskim odnosima, ugrožavajući stabilnost i mir.

Polazeći od tih razloga, uglavnom je preovladalo stanovište da narodi kao celine mogu biti subjekti prava na samoopredeljenje, a ne delovi naroda koji su ostali izvan granica svojih matičnih država. Ono je bilo povezano sa procesom dekolonizacije, u kojem su mnogi narodi tek nakon sticanja nezavisnosti, konstituisali svoje države, da bi kasnije bilo prošireno i na narode koji imaju svoje države u okvirima federacija, unija i slično. Stoga bi se moglo reći da je najprihvatljivije ono gledište koje u nosioce prava na samoopredeljenje ne *uključuje samo narode već i njihove državno-političke zajednice*. Ali to ne umanjuje razne nedoumice, pa i konfuzije u protivrečnom tumačenju međunarodnih organizacija (UN, OEBS) i složenih država, odnosa prava na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otcepljenje i principa teritorijalnog integriteta država, koje navodno i pored proklamacije, ograničava, ako i ne obesnažuje njegovu suštinu, dajući podršku teritorijalnom integritetu država. To je bio slučaj i na početku jugoslovenske krize, gde se pravo na otcepljenje prihvatilo kao krajnje sredstvo, nakon iscrpljenja svih mogućnosti za rešenje nastalih sukoba. Oni potiču ne toliko iz različitih ideoloških okvira, koliko iz činjenice da sukobljene strane nisu saglasne u pogledu podele teritorije unutar zajedničke države i načina ostvarenja prava na otcepljenje, nespremnošću da se prizna pravo drugima u istoj meri koja se traži za sebe. Taj antagonizam je već jednom uvukao narode Jugoslavije u etnički rat i genocid tokom II svetskog rata, ali i ta frustracija više je nego jasno signalizovala, da iako je u Jugoslaviji pitanje rešeno vladavinom komunista, problem je ostao, neprekidno razdirući državu, onemogućavajući joj da se stabilizuje u bilo kojoj političkoj formi.

Raspakovanjem prava na samoopredeljenje naroda, do kraja su ogoljena „čvorišta međuodnosa” (R. Brubaker) koji su od ranije uspostavljeni, u okviru kojih su se snažnije sukobljavali nacionalizmi glavnih aktera, ispoljavajući sve karakteristične konfiguracije nacionalnog pitanja. Pozivanjem na pravo na samoopredeljenje u Jugoslaviji bila su sadržana tri osnovna: 1. nacije (republike) deluju u pravcu stvaranja samostalnih država; 2. nacionalna matična država (republika) deluje prema svojoj dijaspori bilo da nadgleda njen status u nastajućoj državi, ili da pruža logističku podršku zahtevajući ujedinjenje sa maticom i promenu granica; 3. pripadnici otuđenih i samosvesnih manjina izloženi diskriminaciji pružaju otpor većini da konstituiše svoju nacionalnu državu, zahtevajući kulturnu, političku autonomiju ili secesiju sa ciljem da se ujedine sa svojom matičnom državom.³

U tim čvorištima međuodnosa, vreme je pokazalo, najkarakterističniju i najzloćudniju trijadnu vezu koja je u uslovima raspada države obuhvatala nabojem opterećeno dinamično uzajamno delovanje nastajućih nacionalnih manjina (Srbi u Hrvatskoj), konstituisanja nacionalizujuće države (Hrvatska) i nastajuće matične domovine (Srbija).⁴ Kada je jednom uspostavljena ova trijada, neprekidno je po principu spirale ili spojenih vodenih sudova, stvarala realne uslove za međusobno sumnjičenje, podozrenje, proveravanje, ili pogrešno predstavljanje, padajući na plodno tle tradicionalnog nepoverenja između Srba i Hrvata. Ona je u najvećoj meri instrumentalizovana medijskim manipulacijama, pokrenuvši istorijska i kulturna sećanja na jedan selektivan način, zadržavajući za sebe „privilegiju” žrtve. Početne čarke međusobnog nepoverenja, straha i mržnje dobijale su snažno ubrzanje (velikim delom uplitanjem sa strane), eksplozijom nasilja, postajući realnost mračnih proročanstava, prerastanjem u pravi prljavi rat.

Još složenija relaciona dinamika karakterisala je bosanski konflikt, gde je nastajuća država Bosna i Hercegovina bila fragmentirana, tako da relativna muslimanska većina, čak ni posle njenog priznanja nije mogla da teži potpunom nacionalnom konstituisanju, jer je u vizijama susednih samostalnih država Srbije i Hrvatske trebalo da nestane, podelom između ove dve države. Ta njena ugroženost kasnije je potvrđena, neosporno, oružanim separatizmom srpske i hrvatske nacionalnosti, pod direktnim uticajem Beograda i Zagreba.

S druge strane nakon izborne pobe hrvatski nacionalisti, svoj sukob s *Jugoslavijom, koja je skoro uvek izjednačavana sa Srbijom i Srbima*, otvoreno su opisivali kao ogroćenu borbu između demokratije i diktature, civilizaci-

³ V. Pešić, Nacionalni sukobi, *Republika*, br. 129 (1. – 15. 12) 1995. str. IV.

⁴ R. Brubaker, *Nationalism Reframed Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, str. 70.

je i varvarstva, nudeći najuticajnijim međunarodnim centrima moći da izaberu između ovih alternativa. Na taj način pridružila se Sloveniji, koja svoju želju ka nacionalnom samoopredeljenju i suverenosti nije opisivala nacionalističkom retorikom, iako je u tadašnjoj Jugoslaviji bila zahvaćena možda i naj snažnijim nacionalizmom, već zalaganjem za „slobodu” i „demokratiju”, otvaranjem dinamičnih demokratskog procesa, koji bi im omogućio da slobodno izaberu demokratski sistem vladavine. Po njihovom uverenju to više nije bilo moguće ostvariti u okvirima Jugoslavije, zbog suprotstavljanja Srba i njihovog „nacional boljševizma”. Sama Slovenija se još od ranije opredelila za samostalan izlazak iz jugoslovenske krize, ne obazirujući se mnogo kako će to drugi učiniti. Jer je, kao najzapadnija i najrazvijenija republika, predstavljajući samo 8% stanovništva zemlje, proizvodeći 20% njenog bruto nacionalnog proizvoda, dajući skoro trećinu jugoslovenskog izvoza, smatrajući sebe delom zapadnog civilizacijskog kruga, pošto je dugo u prošlosti bila pokrajina Austrije, „lako mogla da zamisli vrlo primamljivu samostalnu budućnost i sebe kao budućeg člana Evropske zajednice”.⁵ Te nade, u nastojanju da prekomponuju Jugoslaviju po sopstvenoj meri, podupirali su i otvoreno podržali srpski nacionalisti, verujući u početku zajedno sa slovenskim nacionalistima, da Slovenija može tiho da napusti Jugoslaviju i da je ne razori, što je predstavljalo iluziju.

Tako je pravo na samoopredeljenje radi stvaranja samostalnih nacionalnih država za koje su se opredelile sve jugoslovenske nacije početkom 90-tih godina prošlog veka, u periodu dezintegracije Jugoslavije, izbilo u ekstremnim „spoljašnjim” formama, separatizma, ujedinjenja, diskriminacije i proterivanja manjina opravdavajući svoje opredeljenje kontinijum argumentom – ugrožene državnosti (državotvornosti) koji se manifestovao kao odbrana prava na samoopredeljenje naroda ne vodeći računa o jugoslovenskoj stvarnosti. Pri tom se previdalo da pravo na nacionalno samoopredeljenje jeste univerzalno i neotuđivo, ali nije jednoznačno i apsolutno, i ne znači automatsko pravo na nezavisnu državu. Apsolutizacijom tog prava jugoslovenske nacionalne elite postavile su nacionalno pitanje kao državno pitanje, što je predstavljalo okosnicu rascepa u procesu raspada Jugoslavije. To potvrđuje da stvarni ciljevi jugoslovenskih elita nisu se sukobljavali oko različitih koncepcija uređenja Jugoslavije, obnavljanjem rasprava o tome kakve forme treba da ima kao država, već oko stvaranja novih država na tlu stare Jugoslavije, što nije bila ni malo laka stvar iako je između glavnih aktera postojala saglasnost oko njenog raspada.⁶

---

⁵ I Berend, *Centralna i istočna Evropa 1944-1993*, CID, Podgorica, 2001, str. 341.

⁶ Vidi: V. Goati, *Stabilizacija demokratije ili povratak monizmu*, Unirks, Podgorica, 1996, str. 38-39.

Sa širenjem nacionalizma i uspostavljanjem nacionalističkih vlada koje su nastojale da vladaju u skladu s nacionalnom voljom, delegitimacijom jugoslovenstva, ubrzavaju se procesi oslobađanja od njegovog okrilja, pa se s pravom sticao utisak da je smisao zajedničke države jedino bio da posluži kao ljuštura unutar koje će zakasnele nacije uspostaviti svoje suverene države. Odrekavši se bučno i tim neuverljivije, dotadašnjih ideala i zaglibivši se u još dublji živi pesak nacionalnog autizma, bahatosti, oružanih teritorijalnih revandikacija, nacionalne elite učinile su sve što su mogle kako bi dovele u pitanje postojanje zajedničke države koja se doživljava kao strano telo u organizmu nacionalne države.

Istorijski posmatrano nacionalne države potvrdile su svoju vrednost postajući univerzalni model koji se često podržava više po spoljašnjem izgledu nego po unutrašnjem duhu. Ali države koje su nastale na osnovu načela samoodređenja nisu lišene anomalija etnički mešovitim područja i imaju ih u istoj meri kao i heterogene imperije koje su nasledile. Međutim u naciji – državi, problemi nastali prisustvom heterogenih grupa mnogo su akutniji nego u nekoj imperiji. Kada u nekoj mešovitoj sredini nekoj grupi pođe za rukom da uspostavi svoj teritorijalni zahtev, stvaranjem nacije-države, druge grupe osećaće se ugroženim, ispoljavajući sklonost osvetoljubivosti, jer za njih biti pod vladavinom grupe koja polaže pravo da vlada na svojoj teritoriji, mnogo je gore nego se nalaziti pod vlašću imperije čija se vladavina ne temelji na nacionalnim principima. Za nacionalnu vlast one predstavljaju nesvareno telo u organizmu države koje treba ili asimilovati ili odbaciti, premda tvrdi da sve građane tretira kao jednake članove nacije, što pravično zvuči, prikrivajući tiraniju jedne grupe nad drugom i vodeći razdoru.⁷

Ove anomalije u najzaoštrenijem vidu došle su do izražaja još u prvim fazama konstituisanja nacionalizujućih država na teritoriji bivše Jugoslavije koja je počivala na podeljenom suverenitetu konstitutivnih naroda (republika) i federacije. Ono što se dešavalo tokom 1989. nakon ustavnih promena u Srbiji trebalo je da suštinski promeni ovu osnovu, promenom strukture i izvora suvereniteta, transformacijom Jugoslavije kao države. Srbija je „ujedinjenjem” na federalnom nivou postala moćnija od ostalih federalnih jedinica i pokušavala je da ustavnim promenama na saveznom nivou ukine princip podeljene suverenosti, uspostavljanjem jednog novog, kako bi izvor suvereniteta bio skoncentrisan isključivo na jednom mestu. Takvom redefinicijom suvereniteta, Srbija je od Jugoslavije, kako ističe Dušan Pavlović, „htela da napravi državu u kojoj više neće biti suvereni radni ljudi i građani, niti republike, niti narodi i narodnosti koje je čine, nego srpski narod, srpska država, odnos-

⁷ E. Keduri, *Nacionalizam*, CID, Podgorica, 2000, str. 132.

no Milošević i njegova vlada". Na taj način htelo se razrešiti srpsko nacionalno pitanje.⁸ Potpuno identičnu interpretaciju srpskog nacionalnog pitanja preuzeli su Srbi iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine odbijajući „doziranje i ograničavanje suvereniteta srpskom narodu ma gde se on nalazi”, zato što „postoji srpski narod”, i „zbog toga što je srpstvo zakovano u tavne kutije, što je prikriveno velovima i zaključano ključevima”. Otuda srpski narod kao „slobodarski demokratski narod (...) nikome neće dozvoliti da mu slobodu ograničava, da mu slobodu dozira, a najmanje će dozvoliti da mu slobodu oduzimaju (...) naš princip nije samo: tamo gde su Srbi neka bude Srbija, nego je naš princip: tamo gde su Srbi neka bude SDS koja će se boriti za slobodu Srba”.⁹

Onda kad je postalo više nego jasno da je raspad zajedničke države neminovan, Srbi su stali na stanovište da se ona ne sme raspasti po avnojevskim „Titovim” administrativnim granicama, jer bi tada većina Srba, zahvaljujući greškama prilikom njenog obnavljanja, ostala van matične srpske države, na milost i nemilost Hrvata i Muslimana, čija rešenja nacionalnog pitanja su u osnovi antisrpska i predstavljaju remetilački faktor za rešenje srpskog nacionalnog pitanja. Po sistemu odraza i ogledala i druge nacije, pogotovo Hrvati i Muslimani proglasili su Srbe s pravom remetilačkim činiocem rešenja svog nacionalnog pitanja, ponudivši za Srbe jedno radikalno rešenje srpskog pitanja.¹⁰

Za razliku od drugih naroda koji su smatrali da pravo na samoopredeljenje pripada republici i njenoj većinskoj naciji, Srbi su to pravo negirali republikama, verujući da ono pripada samo narodu kao naciji. U prilog takvog

---

⁸ D. Pavlović, Srpska nacionalna politika od 1986. do 1991. godine, Sociologija, Vol. XL, № 3/1998, str. 377. Još 2. X 1989. Borislav Jović, nakon usvajanja slovenačkih amandmana na Ustav Slovenije (septembar) 1989. savetovao je Milana Pančevskog (predsednik Predsedništva CK SKJ, da u pripremi vanrednog kongresa „radi kao da Slovenci ne postoje, sve da sprema i usvaja većinski, onako kako smo ubeđeni da je pametno, a oni neka se postave kako hoće. Neka prihvate ili neka ostave. Isto ćemo tako uraditi i s Ustavom. Načinićemo Ustav koji odgovara Jugoslaviji, a oni neka odaberu da budu u Jugoslaviji, ili da izađu. Dosta su nam kreirali i Ustav i „kapu”, pa evo dokle smo došli”. B. Jović, *Poslednji dani SFRJ*, Izdanje autora, Beograd, 1996, str. 60.

⁹ J. Rašković (predsednik SDS Krajine) na osnivačkoj skupštini Mesnog odbora ove stranke u Drvaru 4. VII 1990. *Politika*, 5. VII 1990, str. 9. Rašković je još naglasio da su Srbi „častan narod”, da nikada nisu „prospicali mržnju, mržnja se upućivala prema nama”, da su uvek vodili „oslobodilačke ratove za druge i prokletstvom historije ti su ratovi proglašavani okupatorskim. To se i danas događa.” Povici: „Neće više”. Većina učesnika u diskusiji „poručila je Franji Tuđmanu i njemu sličnima da mogu da idu iz Jugoslavije kad to žele ali bez srpskog naroda”.

¹⁰ O uzrocima sukoba Srba i Hrvata u oblikovanju identiteta Srba krajišnika vidi: N. Sekulić, Neki društveni aspekti oblikovanja etničkog identiteta Srba krajišnika na hrvatskoj granici od 16. do 18. veka, Sociologija, Vol. XLI, № 4/1999; M. Radeka, Gornja Krajina i Karlovačko vladičanstvo, Savez udruženja pravoslavnih sveštenika SR Hrvatske, Zagreb, 1975.; D. Rokсандić, *Vojna Hrvatska I, II*, Školska knjiga, Zagreb, 1988.

opredeljenja navodi se kao ključni argument da i pored faktičkih mogućnosti kojima raspolažu federalne jedinice, status jugoslovenskih republika, uzet u celini ne prelazi granice kvazidržavnosti, uopšte svojstvene federalnim jedinicama. Stoga se one „nipošto ne mogu smatrati pravim državama” iz najmanje tri razloga. Prvo, republike i pored velike samostalnosti kojom raspolažu u okvirima federacije nisu suverene (to svojstvo im ni sam Ustav iz 1974. ne pridaje) u smislu raspolaganja najvišom, neograničenom i nedeljivom vlašću, već su samo delovi jedinstvene jugoslovenske države, koja jedino ima međunarodno priznanje. Drugo, republike ne raspolažu spoljašnjom suverenošću, nisu (osim sasvim marginalno) međunarodni subjekti, niti imaju međunarodno priznate granice. Treće, „republike nemaju pravo na otcpljenje. Ni pravo naroda na samoopredeljenje nije ustavom i zakonima regulisano, ali i da jeste ono bi značilo mogućnost da narod u pitanju odlučuje o teritoriji na kojoj predstavlja većinu, a nikako pravo republike da raspolaže teritorijom koja se nalazi u okviru njenih granica”.¹¹

Ovakav kvazidržavni položaj republika, ustanovljen Ustavom iz 1974. smatran je i od strane naučnih autoriteta Srbije koji je zdušno prihvatila politička elita, osnovnim razlogom nefunkcionisanja federacije i glavnim uzrokom njenog raspadanja, pošto su tvorci takvog položaja poticali iz dve republike, koje su Jugoslaviju „prihvatale kao nužno zlo” (mada je ustav donesen konsenzusom svih republika i pokrajina), „tranzitnu stanicu” na svom putu u nezavisnost (Slovenija) ili pogodan zaklon „od kažnjavanja zbog genocida učinjenog u toku Drugog svetskog rata” (Hrvatska). Prema toj argumentaciji zajednička država predstavljala je jedinstven primer u svetu zemlje u čije je temelje svesno ugrađen mehanizam njenog razaranja koji je vodio direktno u sunovrat, sprečavajući bilo kakvu popravku na njoj, kako bi se ona u pogodnom momentu srušila. Te okolnosti (spoljne i unutrašnje) su nastupile i Slovenija i Hrvatska, na neustavan način čine sve da se Jugoslavija raspadne, proglašavajući svoju suverenost i nezavisnost. One u tom i uspevaju, čak i uz podršku Srbije. Jer, „kao što se odsecanjem kancerogenog tkiva bolesniku može spasiti život, tako i Jugoslavija, a pre svega srpski narod koji ju je, na svu nesreću i stvorio, treba da da saglasnost da se Slovenci i Hrvati otepe, na teritorijama na kojima predstavljaju većinu, izdvoje iz Jugoslavije. Bez njih, ona bi imala mnogo bolje uslove da ostvari istinsku koheziju svojih delova i obezbedi uslove da postane savremena, snažna i demokratska državna zajednica”.¹² To shvatanje olako je postalo preovladajuće uverenje, kao legitiman

¹¹ M. Jovičić, *Državnost federalnih jedinica*, Naučna knjiga, Beograd, 1992, str. 98-99.

¹² Isto, str. 99. Borislav Jović svedoči da se u početku išlo na izbacivanje samo Slovenije, ali se strahovalo da im se ne priključi Hrvatska. Stoga je nastojano da se pristupi izradi novog Ustava SFRJ što pre, a onda Sloveniji ostaviti da odluči „Za Jugoslaviju ili van”. Zato treba „stva-

interes i pravo srpskog naroda. Zanimajući isto takva prava drugih naroda, gajeno je očekivanje o brznoj, nesumljivoj i lakoj pobjedi srpskih rešenja u jugoslovenskom sukobu, u svim vidovima njegovog ispoljavanja: ekonomskom, političkom, diplomatskom i oružanom. Na osnovu toga vukli su se pozeci koji su vodili u sve dublje i žešće sukobe u kojima su *Srbi bili jedna, a svi drugi uključivi i međunarodnu zajednicu druga strana*.

Na drugoj strani zahtevi Slovenije i Hrvatske za sticanje suverenosti i samostalnosti nacionalne državnosti nisu počivali na apstraktnim načelima i istorijskim pravima, već im je podloga bila u Ustavu Jugoslavije (naročito Ustava iz 1974.) koji je polazio od „prava svakog naroda na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otcepljenje, na osnovu svoje slobodno izražene volje...”, definišući saveznu državu kao „državnu zajednicu dobrovoljno ujedinjenih naroda i njihovih socijalističkih republika kao socijalističkih autonomnih pokrajina Vojvodine i Kosova koje su u sastavu Socijalističke republike Srbije...”, i republiku kao državu zasnovanu na suverenosti naroda, čije teritorije predstavljaju sastavne delove jedinstvene teritorije zemlje. *Njene granice ne mogu se menjati bez saglasnosti svih republika i pokrajina, dok se granice republika ne mogu menjati bez pristanka republike, a kad je reč o pokrajini bez pristanka pokrajine. Republičke granice se mogu menjati „samo na osnovu njihovog sporazuma”.* Isto važi i za pokrajine.¹³

Različitost pristupa pravu na samoopredeljenje, u čijem je središtu bio sukob oko teritorijalnih granica, nije samo prosto nastavak starih nacionalnih sukoba, niti je specifičan samo za Jugoslaviju, već proističe iz postojanja mnogih i međusobno suprotstavljenih pojmova o naciji „shvaćenoj kao polaganje prava na teritoriju”.¹⁴ Otuda je koncepcijom o nacionalnom samoopredeljenju ako je država trebalo da se raspadne bez nasilja, moralo se utvrditi na osnovu čega se ostvaruje pravo na teritoriju? Suzan Vudvord naglašava da na Balkanu postoje najmanje četiri koncepcije nacije shvaćene kao pravo na teritoriju, koje počivaju na načelima: istorijske izvornosti (istorijsko pravo), demokratsko, helsinško i realističko pravo. Prema istorijskom načelu nacija ima pravo da upravlja određenom teritorijom na osnovu povezanosti zajedničkim identitetom, sa prethodnom istorijskom državom na toj zemlji. Demokratsko načelo daje pravo svim onim koji žive na određenoj teritoriji da svenarodnim referendumom biraju svoju državu u kojoj će živeti, dok se helsinškim načelom, koje je i načelo Ujedinjenih nacija prihvata da su postojeće

---

rati atmosferu kod drugih republika. Pribojavamo se Hrvatske – da ne ispadne iz društva i da sve ne poremeti. Valjda su Hrvati svesni da bi takav pokušaj izazvao nerešive probleme za njih same a možda i oružane sukobe”. B. Jović, nav. delo, str. 125 (21. III 1990.).

¹³ Vidi: Osnovna načela I, čl. 1., 2., 3., 4., 5. *Ustava SFRJ*, Prosveta, Beograd, 1974.

¹⁴ S. Vudvord, *Balkanska tragedije*, Filip Višnjić, Beograd, 1997, str. 210.

međunarodno priznate granice „nepovredive” i da one definišu države. Realističkim načelom prihvata se svršen čin uspostavljanjem kontrole vojnom silom, mada se time ne uspostavlja uvek i legitimna vlast. Njime je uspostavljena većina nacionalnih država u Evropi, ali ono ne mora da znači spoljna osvajanja. Pobijajući optužbe o spoljnim osvajanjima lideri Srba u Bosni i Hercegovini, modifikovali su na neki način i peto načelo, koristeći istorijsku izvornost, primenjujući modernu verziju feudalnog načela, posedovanja zemljišta, ističući nacionalnu suverenost na 64% bosanske teritorije, kojima raspolažu Srbi na osnovu upisanih nepokretnosti u zemljišne knjige.

Problem nastaje u tome što ne postoji saglasnost u pogledu prioriteta ovih načela. U različitim teritorijalnim sporovima, sukobljene strane su se pozivale na različita načela. Istorijskih prava držala se Hrvatska, verovatno na osnovu ucrtanih republičkih „avnojevskih” granica, mada to načelo nije moglo rešiti njihov spor sa Srbima u Krajini, niti sa Muslimanima u Bosni i Hercegovini, gde su obe strane svoje pretenzije zasnivale na istorijskim pravima. I Srbi u Hrvatskoj u izvesnom smislu pozivali su se na istorijsko pravo, ističući svoju povezanost sa Vojnom Krajinom, i njen uticaj na formiranje identiteta Srba krajišnika, pa otuda, ukoliko bi bilo njihovo samoodređenje, ona nikada ne bi bila ni ukinuta. Istorijsko pravo nije moglo razrešiti spor Srba i Albanaca na Kosovu, na koje su se pozivale obe strane, kao ni kasnije spor između Makedonije i Grčke u pogledu korišćenja imena Makedonija. Srbi su se najčešće pozivali na demokratsko načelo ističući da je „srpsko pitanje demokratsko pitanje” na osnovu koga su se Srbi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini odlučili da ostanu u okvirima jedinstvene države koja uključuje i Srbiju, mada su na osnovu istorijskog prava negirali demokratski drugi nacionalni pitanja, tražeći „ispravku granica” u slučaju raspada Jugoslavije. Ako se zaista htelo ići na demokratsko razrešenje sukoba, onda bi dobronameran znak bio isto tako da se i ostalim narodima prizna isto toliko prava koliko su Srbi zahtevali za sebe, proglašavajući suverenost nad celom teritorijom Srbije i ponašajući se suvereno, oni su hteli, nastavljajući istim pravcem da se srpski narod oseća suverenim na celoj teritoriji Jugoslavije, pravdajući to činjenicom da republike u slučaju raspada ne mogu raspolagati neospornom nacionalnom vlašću nad čitavom svojom teritorijom ako u njihovim delovima živi srpski narod, odnosno delovi srpskog naroda, koji na osnovu samoodređenja ima pravo da ozakoni svoju suverenost u okviru jedinstvene države, ili u krajnjoj nuždi stvaranjem države srpskog naroda u tim novostvorenim državama svim sredstvima, pa i upotrebom faktičkog načela. Na taj način ostvarila bi se pretpostavka za ostvarivanje prava na samoopredeljenje srpskog naroda u celini u formi ujedinjenja srpskih zemalja. Takve aspiracije su obično bivale formulisane kao zahtevi za demokratizacijom i recentralizacijom, nakon čega je na scenu stupilo odvajanje novoformiranih nacionalnih

država. Ali etnički i nacionalni sukobi ostali su još daleko od konačnog razrešenja, potvrđujući preuranjenim verovanjima da su „secesije i prepravljavanje teritorijalnih granica kroz osvajanja ili deobe fenomen prošlog doba”.¹⁵

Podjele i secesije u Jugoslaviji duž etničkih granica predstavljale su vrlo popularne i široko prihvaćene strategije „rešavanja” problema višenacionalne države, iako takvi poduhvati ipak nisu uvek izvodljivi, osobito tamo gde ne postoje kompaktne teritorije, jasne međuetničke granice, već preovlađuje nacionalno heterogeni mozaik, kakav je predstavljala Jugoslavija. Ona se svojim političko - institucionalnim uređenjem sa nacionalnim grupama kao ključnim akterima i njihovim uravnoteženim predstavljanjem u jugoslovenskim institucijama radi akomodacije nacionalnih razlika, posle Ustava iz 1974. približila konsocijativnom sistemu, tako što je postignut odgovarajući nacionalni konsenzus o „konsocijativnom” aranžmanu rešavanja nacionalnih sukoba, kako bi se sprečila njihova eksplozija, koja je ozbiljno zapretila početkom 70-tih godina. Nepovoljnost ovog aranžmana bila je utoliko veća, mada je doprineo u početku smanjivanju destabilizujućih efekata etničkih rascepa, što je postignut u nedemokratskim uslovima. Suštinske karakteristike konsocijativne demokratije ogledaju se: u vladavini koju „čini velika koalicija političkih lidera svih značajnih segmenata pluralnog društva”, saglasnost u donošenju odluka, uzajamni veto i veto manjine, odbacivanjem većinskog pravila, segmenti pluralnog društva u organima odlučivanja predstavljeni su uglavnom srazmerno, i ta proporcionalnost može se proteći do imenovanja činovnika u administraciji. Svaki segment uživa visok stepen autonomije u oblastima koje su u isključivoj njegovoj nadležnosti.¹⁶

Međutim, ta velika nezavisnost pojedinih grupa od centra, čak i u federalnom uređenju, smanjuje motivaciju za život i ostanak u zajedničkoj državi,¹⁷ pogotovo u uslovima nezadovoljstva njenim unutrašnjim aranžmanom. To nezadovoljstvo naročito je iskazivala Srbija kao najveća republika, postavljujući pitanje dalje sudbine srpskog naroda u formi državnog pitanja. Polazeći od tog da je „čitava državna građevina Jugoslavije počivala na državnosti Srbije” (S. Avramov), srpska intelektualna i politička elita smatrala je aran-

---

¹⁵ J. McGarry, B. O’leary, Introduction: The macro – political regulation of ethnic conflict, in: J. McGarry, O’leary (eds), *The Politics of Ethnic Regulation*, Routledge, London and New York, 1993, str. 1.

¹⁶ A. Lijphart, *Democracy in Plural Societies*, Yale University Press, New Haven, 1977, str. 25-44. Austrija, Belgija, Holandija i Švajcarska predstavljaju najuspešnije primere ovih sistema. Međutim, postoji i vrlo neuspešni, kao u Libanu, gde je taj sistem srušen, nakon čega je došlo do svirepog i krvavog rata, slično se dogodilo i na Kipru koji je završio u građanskom ratu.

¹⁷ Vidi: W. Connor, *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*, Princeton University Press, Princeton, 1994.

žman konsocijacionalizma nametom Srbiji i srpskom narodu, koga se po svaku cenu treba osloboditi. Stoga su se zalagali energično za reformu zajedničke države, ukidanjem konsenzusa u odlučivanju i uvođenju većinskog principa u federaciji („jedan čovek jedan glas”). Drugi narodi su to posmatrali kao obnovu srbizacije Jugoslavije, što je izazvalo otpor i bilo povod jačanja težnji svih drugih naroda ka samostalnosti i želji da se otarase centra, dezintegracijom države, kako bi se ponovo integrisala na novim osnovama. To je objašnjavano potrebom da je „kompletni suverenitet svih naroda koji žive u Jugoslaviji *conditio sine quo non* budućeg postojanja Jugoslavije kao moderne multinacionalne države”.¹⁸

Kada nacionalne elite svojim autizmom nisu uspele da nametnu svoje nacionalno–programske koncepte Jugoslaviji, one su krenule putem separatizma, uobličavajući pravnim aktima bitne atribute suverenosti (Jus belli – pravo odlučivanja o ratu i miru, Jus legations – pravo predstavljanja prema trećim zemljama, Jus tractatum – pravo zaključivanja međunarodnih ugovora), kojima nisu raspolagale i bez kojih nema države, niti njene samostalnosti i nezavisnosti. Potvrdu takvih opredeljenja intenzivnom propagandom, raspljivanjem nacionalnih strasti, manipulacijom, podsticanjem nasilja i sukoba, potražile su na referendumu (plebiscitu) kao demokratskom obliku izjašnjavanja stanovništva o budućem obliku vladavine zasebne državne zajednice. No i pored svoje demokratičnosti o referendumu se ne može ništa drugo reći, osim tog da je izvesna populacija izložena najraznovrsnijoj propagandi, pritiscima i podsticajima „glasala datog dana na jedan a ne na drugi način”. Ukoliko se takav rezultat prihvati „jednom za svagda”, onda on ništa nije manje arbitran, od onog kojim se došlo „osvajanjem i pogađanjem”. Zato referendumi nisu više „pouzdaniji, pravičniji ni manje podložni kritici od tradicionalnih metoda kojima se određuju granice i koji se zasnivaju na ravnoteži snaga i kompromisu međusobno suprotstavljenih interesa”.¹⁹

Suprotstavljenost interesa i odsustvo kompromisa u Jugoslaviji ogledalo se u različitom poimanju karaktera samog referenduma, što je proizlazilo iz različitih koncepcija realizacije samoodređenja naroda u razrešenju jugos-

¹⁸ D. Necak, The Yugoslav Question: Past and Future, in: U. Raanan, M. Mesner, K. Arnes, K. Martin (eds): *State and Nation in Multi-Ethnic Societies: The Breakup of Multinational States*, Manchester University Press, Manchester, 1991, str. 134. U Srbiji je osporavana suverenost republika, pa je kad se vrhunac jugoslovenske krize približavao kulminaciji, Milošević jasno istakao „... ne smatram da su jugoslovenske republike suverene – suverena je samo Jugoslavija. A republike su ravnopravne u Jugoslaviji”. Konferencija za štampu predsednika šest jugoslovenskih republika, Ohrid, 18. IV 1991, *Politika*, 19. IV 1991, str. 3. „Ovaj odgovor pokazuje koje su osnovne razlike između nas: s obzirom da se sporimo o našoj republici”. Kiro Gligorov, Isto.

¹⁹ E. Keduri, op. cit. str. 132.

lovenske krize. Sa izuzetkom Srbije, sve ostale republike bile su saglasne o izjašnjavanju stanovništva kao građana u okviru republika,²⁰ a ne naroda kao celine bez obzira na republičke granice, zašto se zalagala Srbija, uverena da ukoliko bi se sprovedo izjašnjavanje građana a ne naroda, srpski narod bi postao „definitivno razbijen”, postajući manjina u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, pa bi prihvatanje sprovođenja i aminovanja takvog čina bila izdaja srpskog naroda. „Mi takav referendum”, kaže Kosta Čavoški, „koji će zapečatiti sudbinu srpskog naroda jednostavno ne priznajemo. Tražimo, međutim, da ukoliko se želi plebiscit, onda se unapred moraju otkloniti aspiracije na srpske teritorije, a granice tih teritorija ne mogu zadržati prema popisu iz 1981. već prema onom iz 1931. godine, jer će se u suprotnom genocid Srba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini u Drugom svetskom ratu naći direktno u funkciji otimanja srpskih teritorija”.²¹

Otuda se čvrsto stalo na gledište da „svaki jugoslovenski narod u celini, ne u delovima po republikama ima pravo na samoopredeljenje, što znači i pravo da se izjasni”. Ali, „pravo na samoopredeljenje ne može, dakle biti rezervisano samo za većinski narod u nacionalno mešovitoj republici. Kad bi tako bilo, onda bi se iza kulisa građanske demokratije povredili interesi onih jugoslovenskih naroda koji čine manji broj na delu jugoslovenske teritorije u okviru granica pojedinih republika”, jer „granice između republika nikada nisu bile državne (...) da su one u prošlosti povučene proizvoljno i bez objektivnih kriterijuma, ne uvažavajući ni etnički sastav stanovništva, ni posledice genocida koji je pretrpeo srpski narod, kao ni norme međunarodnog prava”.²²

Pitanje granica otvorio je Memorandum SANU (1986.) postavkom da je AVNOJ omogućio „razbijanje” Srba, stoga je zahtevan jedinstven nacionalni program Srba nezavisno od republičko-pokrajinskih granica i pružanje prava svim narodima da se izjasne o svojim namerama prema Jugoslaviji. „Ujedinjenjem Srbije” svođenjem pokrajina na „razumnu meru”, pitanje granica još je više zaoštreno prema svim republikama sa kojima se Srbija graničila. To je objašnjavano samim pravom na samoopredeljenje naroda, tako da se iz Jugoslavije mogu samo „otcepiti narodi, a ne republičke teritorije”. Otuda, međurepubličke granice važe samo za „određenu koncepciju Jugoslavije kao zajedničke države svih jugoslovenskih naroda”,²³ koncepciju federacije.

---

²⁰ Momir Bulatović je na sastanku predsednika republika na Cetinju 29. IV 1991. predložio da se referendum održi istog dana u svim republikama, u isto vreme, s istim pitanjem, o kojima bi građani trebalo da se izjasne o mogućim rešenjima i njihovim posledicama. Saopštenje sa sastanka šestorice predsednika na Cetinju. *Politika*, 30. IV, 1-2. V 1991, str. 1.

²¹ *Politika*, 20. IV 1991, str. 19.

²² S. Milošević, Govor u Narodnoj skupštini Srbije (30. V 1991.) *Politika*, 31. V 1991, str. 2.

²³ R. Marković, Šta su unutrašnje granice (intervju). *Politika*, 29. IX 1991, str. 7.

Međutim, ukoliko pak federativnu Jugoslaviju, zbog težnji za njeno razbijanje, ne bude bilo moguće sačuvati, „Srbiji ne preostaje ništa drugo nego da se okrene sebi i da svoja pitanja rešava u okvirima sa kojima je ušla u stvaranje Jugoslavije”.²⁴ Srpska politička elita opredelila se za ovakvu opciju, izazivajući „buru svađe” sa Hrvatima, Muslimanima, Makedoncima pa čak i s Crnogorcima, bez pažljivog odmeravanja dalekosežnih implikacija i posledica takvog čina, kao jednu od varijacija starog problema, ali ne i njihovo pučko ponavljanje, javnim oživljavanjem pitanja koja su razdirala i destabilizovala prvu Jugoslaviju između dva svetska rata. Novina se ogledala u potpunoj odlučnosti, političkoj zrelosti i samopouzdanju osobito Slovenaca, Muslimana, Albanaca i Makedonaca i njihove spremnosti da se bore za sopstvenu samostalnu državu, nalazeći pre svega za tu borbu snage u sebi. Tako su se u duhu svog nacionalnog programa novouspostavljeni režimi u Sloveniji i Hrvatskoj već u proleće 1990. nastojali da što pre napuste Jugoslaviju i proglase samostalne države. Na drugoj strani „velikosrpski projekt je već završavao pripreme za rat”.²⁵

Neuspevši da Jugoslaviju prekomponuje kao „transformisanu” Srbiju („Srboslaviju”) i procenivši da je proces raspadanja Jugoslavije, slično kao i komunističke partije nezaustavljiv, rukovodstvo Srbije se odreklo Jugoslavije. Spremajuci se da živi i bez nje u „eventualnom raspadu zemlje” računalo se na „jedinstvo sa Crnom Gorom”. Makedoniju nije htelo da moli. „Ako ona zamoli, moraće da se izvini za grehove prema žrtvama iz Prvog svetskog rata (koje smatra okupatorima). Naš cilj je da izbegnemo krvoproliće, da uspostavimo granicu unutar koje se neće ratovati. Van te granice rat se neće moći izbeći, jer Bosna i Hercegovina neće moći da opstane kao država, a bitka oko teritorije bez krvi teško je zamisliva. Srbija neće pristati na konfederaciju”. Jedini način da se ona prihvati (ali je neostvariv) „bio bi ugovorna garancija prava srpskom narodu u drugim jugo–državicama. Pošto bi to bilo i provokativno traženje i neostvarivo, jer bi srpski narod na kraju bio izigran čak i kad

²⁴ R. Marković (na zasedanju svih veća Skupštine Srbije 22. III 1990. povodom razmatranja predloga Predsedništva SFRJ za izradu novog Ustava Jugoslavije). Za ovakav stav „doživeo je aplauz – jedini u toku izlaganja”. B. Jović, nav. delo, str. 127.

²⁵ D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999, str. 778. Vodeći srpski opozicioni lideri svoje pripreme za ostvarivanje tog istog programa su već priveli kraju 14. IX 1989. Vuk Drašković je na skupu Udruženja književnika Srbije zatražio da se oformi „srpska krajina”. Kulturnu školu u Francuskoj 7. već su bili prošli najistaknutiji srpski nacionalistički lideri: Jovan Rašković, Jovan Opačić, Vuk Drašković, Vojislav Šešelj, Radovan Karadžić. Naročito je bio aktivan Dobrica Ćosić, davajući „pismene” lekcije i uputstva budućim vođama (pa i samom Miloševiću i Joviću). Pripreme su bile toliko odmakle, da su vodeći intelektualci SANU i Udruženja književnika Srbije nametali tempo Miloševiću. B. Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, CID, Podgorica, 2000, str. 293.

bi na sve to pristali, realno Srbija nema nikakvog razloga da prihvati konfederaciju. To nam ne može niko nametnuti”.²⁶

Inače, srpsko vodstvo je „procenilo” da će se Jugoslavija raspasti (verovatno) „već vidljivom tehnologijom”, time što će republike, počev od Slovenije „jedna po jedna” doneti nove ustave, koji će biti u sukobu s važećim ustavom SFRJ, a o „novom ustavu Jugoslavije neće se postići saglasnost”, i na taj način „Jugoslavija će nestati”, nakon čega će se „postaviti pitanje konfederacije do koje neće doći, nego će nastati sukobi usled neslaganja srpskog naroda u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini sa takvom nacionalnom pozicijom (odvajanja od matice i pretvaranja u nacionalnu manjinu)”. Polazeći od „tehnologije” ovog scenarija „Srbija je odlučila da odmah pristupi izradi novog ustava koji će biti sposoban da „pokrije” novu samostalnu srpsku državu”.²⁷

Ostvarenje takve države moguće je realizacijom ideje o „izbacivanju” Slovenije i „odsecanjem” Hrvatske od Jugoslavije. Slobodan Milošević je o tome dao dve ideje: „prvo da se „odsecanje” Hrvatske izvrši tako što će ličko–banijske i kordunaške opštine, koje su stvorile zajednicu, ostati sa naše strane, s tim da se tu kasnije narod referendumom izjasni da li hoće da ostane ili izađe, i drugo, da se članovi Predsedništva SFRJ iz Slovenije i Hrvatske isključe iz glasanja o odluci, jer oni ne predstavljaju onaj deo Jugoslavije koji tu odluku donosi. Ako Bosanac bude za, onda imamo dvotrećinsku većinu”. Milošević je zahtevao da takvu odluku Predsedništvo donese „najkasnije za nedelju dana”, ako se želi spasiti država. „Bez Hrvatske i Slovenije Jugoslavija će imati oko 17 miliona stanovnika, a to je za evropske prilike dovoljno”.²⁸

---

²⁶ B. Jović (Sastanak „koordinacije” u SR Srbiji 26. III 1990), nav. delo, str. 131.

²⁷ Isto, str. 131, 132. „Ipak”, piše Jović, „Jugoslavija se ne može spasavati na bazi postojećeg ustava. On je mrtav”. Isto, str. 136. Potvrdu za donošenje novog ustava Srbija je potražila na referendumu 1. i 2. VII 1990. Da li pre Ustav ili izbori, i ubedljivom većinom je odlučeno da se donese prvo Ustav, a potom organizuju višestranački izbori. Njegov nacrt pojavio se u javnosti već 11. jula. U čl. 1 SR Srbija je definisana kao „demokratska država srpskog naroda i delova drugih naroda i narodnosti koji u njoj žive, zasnovana na vladavini prava i socijalne pravde”. Nacrt Ustava SR Srbije, *Politika*, 11. VII 1990, str. 17-19.

²⁸ B. Jović, nav. delo, str. 161. (28. jun 1990.) Ni srpska opozicija nije ponudila neki alternativni program. Srpski pokret obnove kao najjača opoziciona stranka u svom programu je predviđala: „Od današnje Jugoslavije ne mogu se otepeti ili na štetu srpskog naroda konfederalizovati teritorije koje su 1. decembra 1918. na dan stvaranja Jugoslavije bile u sastavu Kraljevine Srbije, kao ni krajevi u kojima su Srbi, pre ustaškog genocida, bili u većini – te teritorije su neotuđiva, istorijska i etnička svojina srpskog naroda”. Iz programa SPO, navedeno prema: D. Radulović, N. Spajić, *U potrazi za demokratijom*, Dosije, Beograd, 1991, str. 187. U Crnoj Gori hteli su „isključivo federaciju”, smatrajući da konfederacija nosi „neminovnost nacionalnih sukoba i građanskog rata” i ističući da su „dovoljno svjesni da Jugoslavija može i bez jed-

Da bi se ovaj dogovor ostvario, prema mišljenju Borislava Jovića, potrebno je: 1. „čvrsto „uhvatiti na delu” šta smeraju” drugi, sistematizacijom njihovih zvaničnih izjava; 2. „dokumentovano srediti njihove ustavne odluke i postupke”; 3. „javno ih upozoriti i stvoriti u narodu klimu za odluku”; 4. „obrađivati” članove Predsedništva SFRJ; 5. „obrađivati” rukovodstva republika, koja će se izjasniti za; 6. „spremiti (samu) odluku”; 7. „locirati vojsku”; 8. „sagledati sve propratne probleme: ekonomske, finansijske, međunarodne i dr.”.

Taj nemali posao nije moguće obaviti za nedelju dana, već on mora da „sazri” i da se „ubere” (B. Jović).

Sve to pokazuje, da je proces raspada Jugoslavije dobijao na ubrzanju, razgradnjom poslednjih ostataka federacije snažnim porastom napetosti, daleko od dogovora o budućnosti Jugoslavije, pošto su se glavni akteri pripremali da ostvare svoju nezavisnost ne samo određenim deklaracijama o suverenosti, referendumima o nezavisnosti, nego i silom. Već početkom jula (drugi) 1990. Skupština Slovenije donela je „Deklaraciju o suverenosti države Republike Slovenije”, kojom je proglašena suverenost Slovenije, utvrđivanjem načela primarnosti Ustava i zakona Slovenije, tako da Savezni Ustav, zakoni i drugi propisi važe na teritoriji Slovenije, ukoliko nisu u suprotnosti sa Ustavom i zakonima Slovenije, a koji će se savezni zakoni primenjivati, nakon donošenja Deklaracije, odlučuje sama Skupština Slovenije.²⁹ Ovakva „volja slovenačkog naroda ne bi trebalo da sprečava druge narode u Jugoslaviji, već treba da traže rešenje za sebe koje im je najprihvatljivije”. A da će buduća Slovenija, jednodomna ili dvodomna parlamentarna republika biti „potpuno samostalna država slovenačkog naroda u kojoj će se garantovati ravnopravnost italijanske i mađarske manjine”.³⁰

Istovremeno (2. VII) delegati albanske narodnosti Skupštine Kosova (114 od 123) izglasali su Ustavnu deklaraciju kojom se Kosovo proglašava republikom u okviru Jugoslavije. To je izazvalo zaoštavanje nacionalnih sukoba na Kosovu, a Skupština Srbije (5. VII) donela je Zakon o prestanku rada Skupštine i Izvršnog veća SAP Kosova, koji su raspušteni, a njihova prava i

---

ne Slovenije, a da Crna Gora ne može bez federacije”. M. Bulatović, *Politika*, 13. VII 1990, str. 11.

²⁹ Vidi: Deklaracija o suverenosti države Republike Slovenije, *Uredni list Republike Slovenije*, br. 26/1990. Deklaracijom je predviđeno da Slovenija donese novi Ustav u roku od jedne godine, dok je Skupština svojim zaključkom obavezala Izvršno veće (Vladu) da do početka septembra 1990. pripremi Predlog ustavnog zakona, kojim će se utvrditi koji savezni zakoni na osnovu deklaracije ne važe više u Sloveniji.

³⁰ M. Kučan, *Politika*, 19. VII 1990, str. 1. Kučan je istakao da su Predsedništva Slovenije i Hrvatske dala inicijativu za zajedničko uređivanje odnosa, međusobno i s drugim republikama, zalažući se za sada za konfederaciju.

dužnosti preuzela je Skupština i Vlada Srbije, do konstituisanja nove Skupštine i Izvršnog veća Kosova. Pored toga, doneta je odluka o preduzimanju privremenih mera društvene zaštite u masovnim medijima (list „Rilindija” i „Zeri erinis” kao i celom preduzeću „Rilindija”, RTV Priština, Predajnici i veze) s obrazloženjem da „emituju neproverene, lažne i alarmantne informacije i vređa Albance koji su se opredelili za zajedništvo, za Srbiju, za Jugoslaviju, doprinosi homogenizaciji Albanaca na nacionalističkoj i separatističkoj osnovi i koristi i Radio i Televiziju da potpuno odvoji Albance od Srba, Crnogoraca, Muslimana, Roma i drugih koji žive na Kosovu”.³¹

Maksimalističkim zahtevima albanska strana zahtevala je da Kosovo dobije status republike koje podrazumeva pravo na otcepljenje, pa su albanski poslanici deklaracijom i formalno proglasili otcepljenje Kosova od Srbije, što je službena srpska politika odbacila, ukidajući raniji status političke autonomije Kosova i Vojvodine. Stoga su Albanci u sprovođenju svojih ciljeva, u početku se koristeći mernim i nenasilnim sredstvima, gradili paralelni sistem u svim oblastima, bojkotujući sve službene institucije i procese Srbije uključiv izbore, pa čak i popis stanovništva.

U tom kontekstu albanski poslanici raspuštene Skupštine Kosova na osnovu dotadašnjeg Ustava pokrajine, proglašavaju 7. septembra 1990. Ustav „Republike Kosovo” u Kačaniku, tzv. Kačanički ustav, koji samoproglashenu republiku definiše kao demokratsku državu „albanskog naroda i delova drugih naroda i nacionalnih manjina svojih državljana: Srba, Muslimana, Crnogoraca, Hrvata, Turaka, Roma i drugih koji žive na Kosovu” (čl. 1). U čl. 2. utvrđeno je: „Republika Kosovo kao država član je zajednice Jugoslavije”, dok se u čl. 3. ističe da „suverenitet Republike Kosova izvire iz naroda i pripada narodu”.³²

---

³¹ *Politika*, 6. VII 1990, str. 1. Privremene mere uvedene su i u rudnicima „Kišnica” i „Novo Bedo” (raspušteni su radnički saveti, disciplinske komisije, samoupravne radničke kontrole, programski i izdavački saveti, smenjeni direktori i imenovani privremeni organi). Razrešeni su dužnosti funkcioneri Skupštine Kosova i članovi njenog Izvršnog veća i funkcioneri koji su rukovodili pokrajinskim organima uprave. Kasnije će ove mere biti preduzete i u drugim organizacijama i institucijama širom Kosova. Postojao je i plan donesen 1989. o naseljavanju 100.000 Srba na Kosovo, ali je on propao zbog nedostatka sredstava, ali i zbog nedostatka Srba spremnih da se nastane na Kosovu. V. Goati (ed), *Elections to the Federal and Republican Parliaments of Yugoslavia 1990-1996: Analyses Documents and Data*, Ed Sigma, Berlin, 1998, str. 31.

³² Navedeno prema: P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, Samizdat Free B92, Beograd, 2000, str. 344. Povodom donošenja ovog ustava u ime Predsedništva DEMOS-a, Jože Pučnik, uputio je Ibrahimu Rugovi i „čitavom stanovništvu Kosova” čestitku ističući „da je taj veliki čin sveo trenutak u teškoj borbi albanskog življa na Kosovu i nova pobjeda demokratije u tom delu Evrope... da i narod Kosova konačno postigne položaj koji zavređuje čovek u Evropi krajem 20. stoleća, da bi mogao da se posveti radu i stvaralaštvu”. *Politika*, 15. IX 1990, str. 7. Politi-60

Na drugoj strani Srbija je pružala podršku parcelisanju Hrvatske (i Bosne i Hercegovine), opravdavajući i to „istorijskim interesima srpskog naroda” i „zastarelošću” regionalne podele Hrvatske, pa je SDS Krajine u svojim programskim ciljevima zahtevala novu administrativnu podelu „saoizacijom” Hrvatske. Takav zahtev je u početku smatran kod umerenih Srba u Hrvatskoj kao „proizvod srpskog nacionalizma iz uvoza (...). Autonomija se ovdje podmeće kao jabuka razdora, kao pokušaj otvaranja nove fronte destabilizacije Hrvatske i Jugoslavije”.³³

Umeren pristup rešavanju srpskog pitanja u Hrvatskoj polazio je od toga da „ne može biti sporno da je Hrvatska nacionalna država hrvatskog naroda i da ta elementarna činjenica treba biti na primjeren način iskazana u novom ustavu”. Dakle, Srbi u Hrvatskoj ne treba da dovode u pitanje Hrvatsku kao „nacionalnu državu hrvatskog naroda”, ali se ne odriču svojih prava „manjinskog nacionalnog kolektiviteta”, shodno evropskim i međunarodnim standardima, demokratskog, zakonskog regulisanja načina artikulacije svojih interesa u višestranačkom parlamentarnom sistemu, kao i svi drugi državljani Hrvatske, unapređuju njegovo funkcionisanje u opštem i posebnom interesu a da se pri tom ne „izdvajaju u politički *corpus separatum* nasuprot hrvatskom društvu i sociopolitičkom sistemu”. Ovo gledište se zalaže da „nedeljivi građanski suverenitet” u bilo kom rešenju bude „sastavni dio konstitucionalnog sistema Republike Hrvatske, a ne nešto izvan njega ili nasuprot njemu...”³⁴

Protagonisti ovih stajališta od strane nacionalističkih ekstremista (Srba), dobili su epitet „srpskih sluga Hrvatske servi kroatiae”, koji „dragovoljno i ponizno služe svoje gospodare, kaljajući tako, ne samo sebe, već i narod kom, na žalost, pripadaju. Njih je bilo i ima ih i biće ih uvijek, a na nama je da ih prepoznamo, izoliramo, kao neku tešku zaraznu bolest, da ih izvrgnemo ruglu”.³⁵

Jačanje srpskog ekstremnog nacionalizma pogodovalo je nacionalističkim izlivima nove hrvatske vlasti koja je požurivala osamostaljivanje od Jugoslavije, kroatizujući administraciju, javna preduzeća i policiju, verujući da

---

čke stranke i Udruženja Srba i Crnogoraca oštro su osudile donošenje „Ustava Republike Kosovo” kao krajnji izraz borbe za razbijanje Srbije i formiranje druge albanske države na Balkanu, objavom rata Srbiji. Upućena su pisma Predsedništvu SFRJ i Srbije, u kome se od Predsedništva SFRJ traži da hitno preispita stavove saveznih organa u vezi registracije Demokratskog saveza Kosova, a od Predsedništva Srbije odlučan stav prema savezним organima. Isto, str. 7. Na prvoj strani Politika je objavila Saopštenje Republičkog SUP-a Srbije o preduzetim merama protiv bivših poslanika pokrajinske skupštine radi krivičnog progona za dela protiv ustavnog poretka.

³³ B. Mikelić, Odricanje liderstva, *Danas*, Zagreb, 13. II 1990.

³⁴ D. Roksandić, Kakva politička prava, *Danas*, Zagreb, 30. X 1990.

³⁵ J. Bošković, *Srpske slugе Hrvatske – Servi kroatiae*, Naš dom L'age d'Homme, Beograd, 1997, str. 7.

je broj Srba u njima „nesrazmerno veliki”, da „nema ni povijesnih ni ikakvih drugih razloga za autonomiju u Hrvatskoj”, otuda nikakva autonomija Srba u Hrvatskoj ne dolazi u obzir, niti je zamišljena u pripremi donošenja novog ustava Hrvatske, kojim se Hrvatska ustanovljuje kao potpuno samostalna i nezavisna država, koja će imati svoju vojsku, svoju diplomatiju i ratifikovati međunarodne ugovore. Jugoslavija će biti konfederacija, o čemu bi nezavisne države sklopile međusobni konfederalni ugovor. Protiv onih koji ne prihvataju ovako zamišljen ustav, preduzeće se mere kojima će se „urazumiti” i „opametiti”.³⁶ To „opamećivanje” počivalo je na otvorenoj antisrpskoj politici, čistki na javnim funkcijama i mas medijima, menjanju državnih simbola, stalnom potvrđivanju hrvatskog suvereniteta na štetu drugih etničkih zajednica, naročito Srba koji su do tada isto kao Hrvati smatrani konstitutivnim narodom, a ne nacionalnom manjinom, što je unelo nemir među Srbe. Ustavnim amandmanima koje je Sabor Hrvatske usvojio 25. jula 1990. ukidao je službenu upotrebu ćirilice, osim u mestima gde su Srbi u većini, a crveno belu šahovnicu, grb stare hrvatske kraljevine, proglasio amblemom Hrvatske. Njeaga su Srbi doživljavali kao obeležje „Nezavisne države Hrvatske”, kao susret sa novim „kroatocentričnim režimom”, koji „nije ustaštvo”, ali „ima svoje igle koje su okrenute prema srpskom narodu i koje srpski narod u Hrvatskoj na poseban način ugrožavaju”. Stoga su zahtevali da se ukloni srbofobični princip kroatocentrične politike, „da se prizna srpskom narodu postojanje, i iznad svega da se odstupi od principa da je srpski narod remetilački faktor hrvatskog nacionalnog bića i hrvatske državnosti. Ovim amandmanima se potvrđuje da se ništa od toga nije dogodilo”, pa su Srbi prinuđeni da se „brane od udaraca na srpsko nacionalno biće”, tražeći modernu autonomiju „kakvih danas ima u Evropi”.³⁷ Radikalniji zahtevi polazili su od tog „da su za Srbe nastupile posebne prilike”, „istorijski trenuci opstanka srpskog naroda”, „otvorena konfrontacija srpskog naroda s jedne strane i hrvatskog naroda s druge strane”, da „Jugoslavije više nema”, da je „na izdisaju”, pa „onaj ko kroji državu u Hrvatskoj bez Srba, neka je kroji o svom trošku. A mi o svom”. Jer „nema države Hrvatske koja se može stvoriti mimo srpskog naroda. Srpski narod je spreman... da takvu državu ruši. Krenemo li u rušenje onda će se vidjeti koliko ima Srba u Hrvatskoj”. Predlagano je „ujedinjenje celokupnog srpskog naroda, posebno ujedinjenje na teritoriji Hrvatske”.³⁸

---

³⁶ V. Šeks (potpredsednik Sabora Hrvatske), *Politika*, 12. VII 1990, str. 13.

³⁷ J. Rašković, Izlaganje na skupu predstavnika 14 opština Hrvatske u kojima Srbi predstavljaju većinu, predstavnika SDS, srpskih kulturnih društava „Zora” i „Prosvjeta”, članova ekonomsko-pravnog savjeta novoformirane zajednice severnodalmatinskih i ličkih opština, posvećenu javnoj raspravi o amandmanima na Ustav SR Hrvatske. Knin, 6. VII 1990. *Politika*, 7. VII 1990, str.9.

³⁸ D. Zelenbaba (zastupnik SDS u Saboru Hrvatske), Izlaganje u raspravi o amandmanima... *Politika*, 7. VII 1990, str. 9. Jovan Opačić (zastupnik SDS u Saboru) protivio se uspostavljanju

U Srbiji je isticano da u Jugoslaviji, Srbi „ne mogu biti nacionalna manjina, ni na jednom delu njene teritorije”, već „samo narod i ništa manje”, naglašavajući da čim je Srbija počela dobijati ravnopravnost, „odmah je postavljeno pitanje Jugoslavije, što je znak koliko su u njene temelje bili ugrađeni principi kominternine i maksima: „Slaba Srbija jaka Jugoslavija”. Za takvu antisrpsku Jugoslaviju mi (Srbi) više nismo i ta faza razvoja Jugoslavije može se smatrati definitivnom i zauvek završenom”.³⁹ Otada se bez učešća srpskog naroda u Hrvatskoj ne može birati oblik jugoslovenskog zajedništva, naročito u situacijama legitimnog otcepljenja, jer se „otcepljuju narodi a ne države”. Zato srpski narod „daje sebi pravo da se na istorijskim teritorijama koje objedinjuju sadašnje granice Hrvatske, opredeljuje sa kime će živeti, u kojem će režimu živjeti i kako će se povezivati sa drugim narodima u Jugoslaviji. U federaciji kulturna autonomija, ćirilica, školski programi, štampa, srpska radio televizija i u uslovima konfederativnog uređenja Jugoslavije, srpski narod u Hrvatskoj ima pravo na političko-teritorijalnu autonomiju”. Dalje, „Srpski narod u Hrvatskoj... proglašava ništavnim za Srpski narod u Hrvatskoj sve ustavne i zakonske promjene koje negiraju njegov suverenitet kao naroda i umanjuju njegova autonomna prava”.⁴⁰

Donošenje Deklaracije o suverenosti i autonomiji srpskog naroda, Jovan Rašković je nazvao „pobunom i ustankom srpskog naroda ali bez oružja. Mi smo protiv oružanih ustanaka i znaćemo čuvati tvrdnu distancu prema takvom obliku otpora. Mi smo za svaki oblik protesta koji neće dirati u ljudsko tijelo”. Kao pristalica dijaloga Rašković je smatrao da „nama (Srbima u Hrvatskoj) ne treba ni mala ni velika Srbija. Mi smo za Srbiju i Srbe u Hrvat-

---

komisije za unapređenje međunacionalnih odnosa u Hrvatskoj, predlažući da se u Saboru uspostavi dvodomna struktura: dom naroda, koji bi institucionalno brinuo o ravnopravnosti naroda i narodnosti na području Hrvatske, i vijeće građana, koje bi izražavalo demokratsku suštinu Hrvatske, po načelu jedan građanin – jedan glas. Predložio je da se ne prihvati amandman o službenom jeziku Hrvatske i upotrebi ćirilice, kao napad na srpsko kulturno biće, dovođenjem srpskog naroda u neravnopravan položaj, građane drugog reda, pučanstvo. Isto.

³⁹ M. Unković (predsednik Skupštine Beograda, prilikom proslave 7. jula Dana ustanka u Srbiji), *Politika*, 8. VII 1990, str. 7.

⁴⁰ Deklaracija o suverenosti i autonomiji srpskog naroda u Hrvatskoj (donetoj 25. VII 1990. u Srbu) čl. 1., 2., 5. *Politika*, 26. VII 1990, str. 7. Deklaracija je oduševljeno doneta na prvom Srpskom Saboru, aklamacijom. Sabor je izabrao Srpsko nacionalno Vijeće, kao izvršni organ Sabora (Vlada) od zastupnika Sabora Hrvatske, predstavnika opština u kojima žive Srbi, članovi GO SDS u sastavu: Jovan Rašković, Milan Babić, Dušan Zelenbaba, David Ristović, Vojislav Lukić, Ratko Ličina, Dušan Ergarac, Slavko Dokmanović, Veselin Matijašević, Radoslav Tanjga, Jovan Opačić, Simo Rajšić, Mile Dakić, Savo Bosanac. *Politika*, 26. VII 1990, str. 7. 31. VII 1990. održana je konstitutivna sednica SNV. Za predsednika je izabran Milan Babić, predsednik SO Knin. Doneta je odluka o raspisivanju referendumu na kome Srbi u Hrvatskoj treba da se izjasne o svojoj autonomiji. Referendum će se održati od 19. VIII – 2. IX 1990. *Politika*, 1. VIII 1990, str. 1.

skoj (...) Gospodin Tuđman se slaže sa kulturnom autonomijom Srba u Hrvatskoj”. Srbi bi ostali na tome ako im budu garantovana ostala demokratska prava i suverenost srpskog nacionalnog bića. „Variranje prema političkoj autonomiji je samo prijetnja ustaškom razmišljanju. Ovaj srpski sabor stabilizuje Hrvatsku, a destabilizuje ustašku Hrvatsku...” Zalažući se za Hrvatsku kao državu građanskog suvereniteta on je obećavao da „Srpske države u Hrvatskoj” neće biti, isto tako kao ni albanske na Kosovu, upozoravajući, „nama ne treba oružje nego dostojanstvo. Nama trebaju pametni Srbi i vi ste pametan narod”.⁴¹

Sam Rašković, kao narodni tribun, veliki manipulator masama, raspaljivao je strasti, paleći vatre, dovodeći raspoloženje Srba do usijanja, svojim pričama o masakrima ustaških legija. No uprkos razbuktavanju strahova, on je odbijao da Srbe povede u otvoreni sukob sa Zagrebom, verujući da oni treba da se tuku u političkoj areni za odbranu svojih prava u Hrvatskoj, mada je odbio ponudu da učestvuje u novoj Hrvatskoj vlasti, kao potpredsednik Republike ili Vlade,⁴² iako je verovao da se srpsko nacionalno pitanje u Hrvatskoj, a ne samo u Krajini, treba prvo razmatrati u Zagrebu, što se nije uklapalo u nacionalni projekt „skraćene Jugoslavije”, i srpske narodne ideje, čija se tradicija ogleđa u tome „da svi Srbi izvan Srbije moraju raditi za njezinu prevlast kao obični činovnici, koji nemaju čak nikakva prava sudjelovati u vođenju državne politike, osim posve se podrediti vođstvu službenog Beograda”. „Ali, čim bi smatrao da je probitačno s Hrvatima zaključiti ikakav sporazum, Beograd je laka srca i ne krzmajući žrtvovao Srbe u Hrvatskoj, koji su tako u očima Hrvata postali crvenim kipom”.⁴³

Slična argumentacija upotrebljavana je u Hrvatskoj, ne samo od nove nacionalističke vlasti, već i od predstavnika „preobraćenih” levičara. Oni su zahtev za autonomijom Srba videli kao ideju velikosrpske politike i izraz is-

---

⁴¹ J. Rašković, Govor na Srpskom Saboru u Srbu. *Politika*, 26. VII 1990, str. 7-8. Jovan Rašković je u svom razgovoru s Tuđmanom rekao za svoj narod da je „lud” a da je Slobodan Milošević komunista i kao dokaz naveo svoj razgovor s njim. „Ja sam njega pitao: Gospodine Miloševiću... da li vi vjerujete u socijalizam? On je rekao: Vjerujem u demokratski socijalizam. Ja sam njemu rekao: Hvala lijepo, mi se nikako nećemo naći za istim stolom niti ćemo pisati ikada iste deklaracije i rezolucije”. J. Rašković, *Luda zemlja, Akvarijus*, Beograd, 1990, str. 309, 313, 318. Tuđman je omogućio da stenogram njihovog razgovora dospe do javnosti, što je Miloševiću pomoglo da ukloni Raškovića, čija politika nije odgovarala njegovim projektima i doprinelo njegovoj političkoj smrti.

⁴² J. Rašković, *Luda zemlja...*, str. 316. Predsednik Tuđman ponudio je Jovanu Opačiću mesto potpredsednika Hrvatskog sabora, što je odbijeno.

⁴³ S. Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Globus, Zagreb, 1990, str. 163. Pribičević navodi da je Beograd uvek pozivao u pomoć u prvoj Jugoslaviji kad je trebalo spašavati navodno ugroženo jedinstvo i kad se trebalo boriti protiv hrvatskog separatizma. Njegov sporazum s Hrvatima od 1927. Beograd je okarakterisao kao izdaju srpske narodne ideje. Isto.

korištavanja delova srpskog naroda izvan Srbije, za potkusurivanje, u kome ti delovi „uvek najlošije prolaze”. Zato je ideja autonomije Srba antidemokratska ideja i referendum o njoj „nema nikakvog smisla osim što postaje tačka preko koje se jačaju ekstremne srpske i ekstremne hrvatske snage. Blokadom Knina ugušen je glas razuma i ti ljudi sada su taoci jedne politike”,⁴⁴ čiji je scenarij pripremljen u Beogradu. „Ne radi se ni o kakvoj ugroženosti Srba u Hrvatskoj. Radi se o ugroženosti antibirokratske revolucije, osobito boljševičko–komunističke ekipe koja je na svim frontovima doživela i doživljava poraze, ali da je u Hrvatskoj pravna država uspostavljena i da demokratiju ovdje niko neće zaustaviti”.⁴⁵

U skladu s tim ocenama Sabor Hrvatske je na vanrednom zasjedanju 24. avgusta 1990. usvojio Rezoluciju o zaštiti ustavnog demokratskog poretka i nacionalnim pravima u Hrvatskoj, kojom su događanja Srba u Krajini definisana kao „oružana pobuna” i pokušaj nametanja i legalizacije nasilničkog ponašanja, koje se ogledalo u velikom rasponu od širenja lažnih vesti, „cestovne hajdučije do terorističkog ugrožavanja opće sigurnosti domaćih i stranih građana i imovine”. Rezolucijom je izražena odlučnost Sabora da „Srbima i drugim narodima i manjinama koje žive u Hrvatskoj i smatraju je svojom domovinom zajamči sva ljudska prava, politička i nacionalna prava i to najmanje u onom opsegu kojeg narodima i etničkim zajednicama jemče države, članice Evropske zajednice i druge najrazvijenije demokratske zemlje Evrope i Severne Amerike”.⁴⁶

Ali, Srbi iz Hrvatske nisu pristajali da se njihov status rešava kao manjinsko pitanje, već pozivajući se na legitimnost referenduma (99,2% glasalo za autonomiju) i odbranu prava na samoopredeljenje, smatrali su da je srpsko pitanje u Hrvatskoj državno pitanje, pa Srbi treba da „podrže i ohrabre politiku Franje Tuđmana u korist stvaranja nezavisne Hrvatske”, kako bi „Srbi iz Krajine mogli sa svoje strane istaći pravo na nacionalnu nezavisnost” (M. Babić) formiranjem posebne srpske države na teritoriji Hrvatske. S druge strane hrvatsko vođstvo, odbacujući federalno rešenje za problem međunacionalnih odnosa usvojilo je politiku „praktično sračunatu na mobilizaciju srpske javnosti protiv Zagreba”.⁴⁷

⁴⁴ B. Malada (potpredsednik SDP Ivice Račana), *Politika*, 22. VIII 1990, str. 8.

⁴⁵ S. Mesić (predsednik Vlade Hrvatske), *Politika*, 18. VIII 1990, str. 5.

⁴⁶ *Politika*, 25. VIII 1990, str. 8. Sabor je pozvao evropske parlamentarne i druge javne i privatne ustanove koje prate ostvarivanje ljudskih prava da posete Hrvatsku da bi se na licu mesta upoznali sa stanjem ljudskih prava u Hrvatskoj, naročito Srba i „hrvatskog pučanstva u mjestima gde je došlo do oružane pobune”. Isto.

⁴⁷ G. Schopflin, The rise and Fall of Yugoslavia, in: J. McGarry, B. O’leary (eds), *The Politics of Ethnic Regulation*, Routledge, London and New York, 1993, str. 201.

Tako je eskalacija nacionalnih sukoba dobijala na intezitetu. U Srbiji je procenjavano (D. Čosić) da nema ni jednog ozbiljnog razloga za opstanak Jugoslavije (ugroženost nacija od asimilacije imperija, jedinstvo jugoslovenstva, kasnije komunizma, zajednička odbrana od neprijatelja, bliskost jezika, ništa više ne znače) a i ekonomski razlozi su postali sumnjivi u uslovima ekonomske otvorenosti i međuzavisnosti sveta. Postojeće stanje ne može se razrešiti „drukčije osim raspadom zemlje”. U tom raspadu ostaje otvoreno pitanje „sudbine Srba i Srbije”, kao glavno političko pitanje. Zato se Dobrica Čosić koga „svi konsultuju za aktivnosti”, nije hteo baviti „pitanjem borbe za vlast u Srbiji, nego borbe za državu Srba, koja bi trebalo u raspodeli teritorije sa Hrvatskom, da obuhvati toliko Hrvata u Srbiji, koliko bi Srba ostalo u Hrvatskoj. U tom smislu ostvaruje blisku saradnju sa srpskim strankama u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori (...) Sada se radi etnička karta srpskog prostora, naročito u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj da se jasno prikaže teritorija gde su Srbi u većini; od Šibenika preko Like, Bosanske krajine, pored Save do Bijeljine. Svuda su Srbi u većini. U centru Bosne su Muslimani. Srbi presecaju i Sandžak pored Drine, pa se Muslimani ne mogu ujediniti. To je budući prostor Srbije”. Dakle, Čosić je rešenje video u „ispravljanju” istorijskih grešaka, etničkim kartama i podelama, smatrajući pri tom da se „Kosovo ne može sačuvati”, jer se Srbi „pokreću ka severu” i „napuštaju jug”. „Ne mogu oni napuštati jug i zadržavati teritoriju. Uzeli smo Vojvodinu. Na Kosovu je realno da se razgraničimo zadržavajući ugalj i neke svetinje (Gračanicu, Gazimestan). Takav plan treba uraditi u tajnosti i u pogodnom ga trenutku aktivirati. Inače, kratkog je daha ono što se sada radi”⁴⁸.

Srpsko rukovodstvo uveliko je vodilo borbu za „državu Srba” iako se deklarativno zalagalo za razrešenje krize nalaženjem „sporazumne formule za zajednički život mirnim i demokratskim putem” (B. Jović), uvažavanjem „realnog postojanja SFRJ i važećeg sistema”, mada je u tom sistemu videla isključivog uzročnika nefunkcionisanja savezne države, „neravnopravnog” po-

---

⁴⁸ B. Jović, nav. delo, str. 193-194 (11. IX 1990). Novinar NIN-a Dragan Jovanović kaže da su „Patrijaršija, SANU i CK SK Srbije činili „sveto trojstvo” čije je jevanđelje bio Memorandum, komunističko hrišćanska misija – rat u Bosni”. On priča kako mu je Milorad Vučelić na jednoj redakcijskoj sednici oko Osme sednice kazao da „smrdi na Miloševića, na tog malog Hitlera”. On je to preneo Miloševiću, na šta će on: „Ma, Vučela smrdi kako zine j... mu, pas m...”. Posle mesec dana Vučelić je pričao po NIN-u kako „Gedža (Čosić) misli da Miloševiću treba jedan dobar rat da bi postao veliki državnik”, ali „pošto je Srbija mnogo krvarila rat treba da se vodi u Bosni. Bosni treba da se pusti malo krvi”. Posle mesec dana Milošević je tražio da se Vučelić obavezno uključi u kolegijum NIN-a. Ova priča je važna, zato što kaže Jovanović, „šta se sve do današnjeg dana dešavalo, onako kako je Vučela ispričao. Gedžin sinopsis o ratu u Bosni sproveden je do kraja. I to po nemanjičkom receptu, što više krvi, više ćete i duže pamtit i strahopoštovati. Glavni arhitekta SANU je, dakle bio Gedža...” D. Jovanović, Sve se dogodilo po planu Dobrice Čosića (intervju), *Intervju*, 16. I 1996, str. 60.

ložaja Srbije i srpskog naroda i raspada zemlje. U takvom kontekstu savezne institucije pokazivale su svu nemoć postajući sve više mesto rastakanja zemlje, nego njenog očuvanja i jačanja. To najbolje potvrđuje aktivnost Predsedništva SFRJ, čiji je rad skoro paralisan sukobljenim interesima naciokratija, okupiranim svojim nacionalnim programima, stvaranja samostalnih država.

Međutim, Predsedništvo je polazeći od toga da se postojeća kriza ne može rešiti u okviru postojećeg ustava niti njegovim popravkama, pripremilo koncepciju raspleta jugoslovenske krize, donoseći Program aktivnosti na sprovođenju promena ustavnih odnosa u zemlji i uputilo ga Skupštini SFRJ (septembar 1990.), koja ukoliko ne dođe do nove opšteprihvatljive formule „istorijskog dogovora”, treba posebnim aktom da omogući rekonstrukciju tadašnje Jugoslavije, saglasno izraženoj volji njenih građana. To bi bio način da se izbegne nametanje parcijalnih rešenja Jugoslaviji, posebnog položaja republika, vanustavnim metodama i na jednostranoj osnovi. Pri tom se polazilo od prava naroda na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otcepljenje, kako bi se postigao dogovor naroda oko dva ključna pitanja: da li žele nastaviti zajednički život u jugoslovenskoj zajednici i u slučaju pozitivnog odgovora, kakvog bi karaktera bila ta zajednica.

U svom programu Predsedništvo navodi da su u odnosu na ovo pitanje izražene četiri inicijative: 1. donošenje novog ustava koji bi na nov način uredio zajedničke interese jugoslovenskih naroda i način njihovog ostvarivanja; 2. transformacija sadašnje federacije u konfederaciju na osnovu posebnog ugovora koje bi sadašnje federalne jedinice kao buduće samostalne države međusobno zaključile; 3. asimetrična zajednica u kojoj bi u okviru šire federalne zajednice određena republika mogla imati konfederalni status.

Rezervna varijanta, na osnovu prava na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otcepljenje, određena republika na osnovu slobodno izražene volje svojih građana, može da odluči da istupi iz SFRJ. Organi federacije treba da obezbede institucionalne okvire mirnog i demokratskog načina ostvarenja ovih promena, van koga bi ti procesi doveli, do najgoreg mogućeg raspleta, najdrastičnije forme građanskog rata. Zato se spontan raspad SFRJ, ni u kom slučaju ne može uzeti kao pretpostavka za rešavanje postojeće jugoslovenske krize.

Ukoliko se ovim aktivnostima ne bi postigla zajednička formula dogovorom, onda bi se definisale izražene opcije, kao moguća rešenja, o čemu bi konačnu odluku doneli građani izjašnjavanjem na referendumu u svim republikama. Nakon sprovedenog referenduma, po prijemu rezultata Skupština Jugoslavije donela bi akt o njenoj rekonstrukciji u skladu s opredeljenjem građana. Ako bi se sve republike opredelile za federaciju, Skupština bi posebnim aktom deklarirala da se pristupi izradi nacerta ustava federacije. Drugo, ako su

se neke republike izjasnile za federaciju, a druge za konfederaciju, odnosno za izdvajanje, Skupština Jugoslavije bi deklarirala nastavak zajedničkog života u federaciji, onih koji su se za to izjasnili, odlučila da se pristupi izradi novog ustava i donela poseban zakon o sprovođenju razgraničenja između federalne zajednice i republika koje su se odlučile za konfederativno uređenje, odnosno izdvajanje iz Jugoslavije. Po okončanju ovih aktivnosti Skupština Jugoslavije bi deklarirala prekid državno-pravne veze između jugoslovenske federacije sa republikama koje će postati samostalne države, pri čemu bi se obezbedio pravni, politički i međunarodno-pravni kontinuitet između tadašnje Jugoslavije i redukovane „skraćene” federacije, odnosno onih delova zemlje koji se osamostaljuju. Nakon toga bi se moglo pristupiti zaključenju eventualnog konfederativnog ugovora.

Treće, u slučaju da se samo jedna republika izjasni za federaciju, a sve druge za konfederaciju ili izdvajanje, tada bi Skupština Jugoslavije donela akt o razgraničenju, kojim bi se utvrdio prestanak postojanja Jugoslavije i deklariralo konstituisanje novih suverenih država. Ovom inicijativom, Predsedništvo je zahtevalo da Skupština SFRJ, donese odgovarajuću odluku ili specifični ustavno-pravni akt kojim bi se uredio postupak rekonstrukcije Jugoslavije ili njenog prestanka na demokratski i miran način.⁴⁹

Realni odnosi snaga, kod raskola koji je stvoren, nisu davali pokriće za takvo razrešenje, a sama kriza bližila se kulminaciji, u čijem središtu su se oficijelno sukobljavale koncepcije savezne države, ili saveza država (federacija – konfederacija) iza kojih su prikrivane stvarne namere stvaranja nezavisnih država. Srbija, koja je preferirala federativnu opciju, prva je donela separatni ustav (28. IX 1990.) „sposoban da „pokrije” novu samostalnu srpsku državu” (B. Jović, definišući je kao „demokratsku državu građana koji u njoj žive, zasnovanu na slobodama i pravima čoveka i građanina, na vladavini prava i socijalnoj pravdi” (čl. 1). On je na jedan sofisticiran način utvrdio primat republičkog ustava nad saveznim ustavom i zakonima, precizirajući svoj odnos prema Ustavu SFRJ, kad se Jugoslavija prvi i zadnji put pominje u njemu. Ta primarnost prepoznaje se veoma lako u sledećem: „... Kad se aktima organa federacije ili aktima organa druge republike protivno pravima i dužnostima koje ona ima po Ustavu SFRJ, narušava ravnopravnost Republike Srbije ili na drugi način ugrožavaju njeni interesi, a pri tom nije obezbeđena kompezacija, republički organi donose akta radi zaštite interesa republike Srbije” (čl. 135.)

---

⁴⁹ Vidi: Četiri mogućnosti za istorijski dogovor o Jugoslaviji, *Politika*, 28. IX 1990, str. 6. Program aktivnosti Predsedništvo je uputilo Skupštini Jugoslavije 27. IX 1990. Nažalost u „Skupštini ne sede oni koji odlučuju o sudbini naroda”. B. Jović, nav. delo, str. 215.

Ovim Ustavom definitivno je odbačena dotadašnja koncepcija o pokrajinama, mada su zadržane pokrajine u unutrašnjem uređenju Republike (čl. 6.) kao deo teritorijalne organizacije Republike u obliku „teritorijalne autonomije” bez obeležja državnosti. Njen osnovni, odnosno najviši pravni akt nije više Ustav, već statut, koji donosi Skupština pokrajine uz prethodnu saglasnost Narodne skupštine Srbije (čl. 110.). Pokrajina više ne raspolaže samostalnom zakonskom regulativom, pa shodno tome nema više svoj ustavni sud, javog tužioca i druge organe koje je imala kao posebna federalna jedinica u sastavu Srbije, prema ustavnom sistemu Jugoslavije iz 1974.⁵⁰ Takva rešenja još su više produbila sukobe Srba i Albanaca uobličavajući potpuni paralelizam i put bez povratka konfrontirajućih strategija brisanja manjina.

Srbija je svoj put samostalnog donošenja novog Ustava, nezavisno od saveznog Ustava i pre njegove promene, pravdala „iznuđenim” okolnostima. Taj čin je predstavljao potvrdu raspada ustavnog sistema zemlje, s obzirom da su prema tumačenju jednog od njegovih pisaca „... razne deklaracije o suverenosti naših republika (Slovenija, Hrvatska, Makedonija) kojima se proglašava primat svoga ustava i svojih zakona u odnosu na savezne zakone – u suštini bez ikakvog pravnog značaja. Njima se jednostrano proglašava suverenitet jedne teritorije koja to svojstvo nikada nije imala, niti ga ikada može steći jednostranom odlukom”.⁵¹

Svoju jednostranost ustavnog uobličavanja „jedinstvene i suverene države”, Srbija je videla kao „krunu i bilans trogodišnjih borbi srpskog naroda” za „državnost Srbije i demokratiju”, radi spašavanja „istorijske teritorije srpskog naroda od otimanja i pripajanja drugim državama kojima nikada nisu pripadale”.⁵² „Srbija i Crna Gora su odvojene, a Bosna i Hercegovina je anektirana od avnojske Hrvatske”, (K. Čavoški) ali Jugoslaviju „ako je prava i demokratska”, „nećemo razbijati”, niti ćemo „dozvoliti da ona razbije nas”. Jer „Srbija kao država je temelj našeg (srpskog) opstanka i ujedinjenja”, i to

⁵⁰ Vidi: *Ustav Republike Srbije*, Savremena administracija dd, Beograd, 1997; S. Stanojlović, (ur), *Kosovo: Pravo i politika – Kosovo u normativnim aktima pre i posle 1974. godine*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 1998.

⁵¹ R. Marković, *Politika*, 12. V 1991, str. 11. Srbija u toj jednostranosti nije bila izuzetak, naprotiv. Nakon pregleda svih „suverenih” i neustavnih akata u periodu 1989-1991. može se reći da „iako se u političkoj istoriji federalnih država mogu naći primeri jednostranih odluka federalnih jedinica... toliko jednostranih neprijateljskih mera i akcija, koliko nam je poznato, nije preduzeto u razdoblju od dve godine ni u jednoj federaciji”. Goati, *Stabilizacija demokratije* ili..., str. 30.

⁵² Z. Sokolović (predsednik Skupštine Srbije), govor povodom svečanog proglašenja Ustava Republike Srbije u Sava centru, *Politika*, 29. IX 1990, str. 1.

„treba da znaju i državne vlasti i stranke i svi građani u svim našim republikama”.⁵³

Srbi iz Bosne i Hercegovine (SDS) zalagali su se za federativnu Jugoslaviju bez obzira „kolika god ona bila” i za BiH kao ravnopravnu federalnu jedinicu u njenim okvirima, koji ne mora obuhvatati sve jugoslovenske narode. Oni su već početkom avgusta 1990. smatrali da već postoji. „Uža i šira Jugoslavija”, uža predstavlja „deo Jugoslavije bez Slovenije i Hrvatske”. Zato su isticali da oni koji hoće da menjaju Jugoslaviju „ovakvu kakva ona jeste, imaće mnogo teži posao nego oni koji hoće da je očuvaju onakvu i onoliku kolika ona jeste”.⁵⁴ Nasuprot tome, Muslimani su se zalagali za „razumnu federaciju”, jasno stavljajući do znanja da ne prihvataju „užu Jugoslaviju”, „da njihov narod neće da živi u „velikoj Srbiji”, ali i ne želi da živi ni u kakvoj „velikoj Hrvatskoj”, jer „BiH je suverena država i to će ostati”. Ukoliko se stvori konfederacija, „BiH će biti samostalna republika”, dok će se za Sandžak i dalje zahtevati kulturna autonomija.⁵⁵ Bosna i Hercegovina je odbacivala i „krmju konfederaciju” (Slovenija, Hrvatska i BiH) koju su predlagali Slovenci. Pri tom je vodila računa o ravnopravnosti tri konstitutivna naroda, pa je Skupština BiH prihvatila (3. X) izmene Ustavnog zakona za sprovođenje amandmana na Ustav BiH, kojim je utvrđena nacionalna struktura u Predsedništvu BiH u odnosu 2:2:2:1 (2 Muslimana, 2 Srbina, 2 Hrvata i 1 ostali). Ranije predlagan odnos, odnosno dotadašnji predlog bio je 3:2:1:1.⁵⁶

---

⁵³ P. Škundrić (generalni sekretar IO SPS), govor na izbornoj konferenciji SPS za Beograd 31. X 1990, *Politika*, 1. XI 1990, str. 7. Pretpostavke za ujedinjenje već su stvarane. 30. IX 1990. „na osnovu izražene volje srpskog naroda (u Hrvatskoj) Srpsko nacionalno veće proglašava srpsku autonomiju u Hrvatskoj” i „poziva srpski narod da se svim raspoloživim sredstvima odupre teroru ustašoidne vlasti i zaštiti svoje ljudsko dostojanstvo i svoja građanska i nacionalna prava”. Srbi u Hrvatskoj su smatrali da im autonomiju pruža sigurnost u prestojećim dogovorima o preuređenju Jugoslavije, a da se izjašnjavanjem za autonomiju srpski narod u Hrvatskoj „izjasnio za Jugoslaviju”. Pošto „ne postoji autonomija bez teritorije, osnov za autonomiju je već formirana zajednica opština u koju je dosad ušlo osam opština sa većinskim srpskim stanovništvom”. Njima bi se trebalo priključiti i opštine „Titova Korenica, Vrginmost, Kostajnica i Petrinja, kao i Daruvar, Grubišno Polje, Vukovar i Beli Manastir”. Ona podrazumeva i naselja koja su nekad bila opštine, a to su: „Medak, Vrhovine, Plaški, Krmjak, Okučani i Voćin” (M. Babić). To su granice buduće države Srba u Hrvatskoj. Inače, u izveštaju o referendumu o autonomiji kaže se da je ukupno glasalo 756.781 građanin, od toga 756.549 glasalo je „za”, 172 „protiv”, 80 listića je bilo nevažećih, u Srbiji je glasalo 122.071 poreklom iz Hrvatske za autonomiju. *Politika*, 2.XI1990, str. 5.

Listić za odlučivanje o srpskoj autonomiji

ZA PROTIV

⁵⁴ R.Karadžić, Formiranjem naše stranke odahnuli su svi (intervju), *Politika*, 7. VIII 1990, str.9.

⁵⁵ A. Izetbegović, *Politika*, 4. X 1990, str. 13.

⁵⁶ *Politika*, 4. X 1990, str. 13.

Za razliku od drugih republika, Bosna i Hercegovina nije preduzimala aktivnosti na promeni ili donošenju novog ustava, kojim bi bio promenjen položaj njenih konstitutivnih naroda, definisan Ustavom BiH iz 1974. kojim je BiH ustanovljena kao „demokratska država ... i... demokratska zajednica... građana, naroda Bosne i Hercegovine – Muslimana, Srba i Hrvata, pripadnika drugih naroda i narodnosti koji u njoj žive...” (čl. 1). To znači da u BiH nije došlo do „izbacivanja Srba” iz Ustava, niti do njihovog ustavnog svodenja na nivo nacionalne manjine, kao u Hrvatskoj, što je poslužilo kao povod za pobunu Srba u Hrvatskoj. Ali, i pored toga Srbi u BiH, pošli su putem Srba iz Hrvatske, separacije i konstituisanja sopstvene države, paralelno sa osamostaljivanjem BiH, pa čak ispred njega, pravdajući to iznuđenim okolnostima i nepristajanjem na zajednički život u samostalnoj i nezavisnoj BiH, predlažući ona rešenja, koja su na nivou savezne države po svaku cenu u svim sredstvima odbacivana.

Tako su se u opticaju, kao i na početku njenog stvaranja, našle različite koncepcije i predlozi rekonstrukcije Jugoslavije. Slovenija i Hrvatska su zajednički predložile koncept konfederacije, tj. saveza suverenih država, zamišljen kao dobrovoljna a ne nametnuta međunarodna organizacija po ugledu na Evropsku zajednicu, radi ostvarivanja zajedničkih ciljeva: osiguranje zajedničkog tržišta, ostvarenja i osiguranja odbrambeno – bezbednosnih interesa, osiguranje jednakih standarda u zaštiti ljudskih prava i svih etničkih zajednica, jačanja međunarodnog položaja država članica u međunarodnoj zajednici i uključivanje u evropske integracione procese,⁵⁷ vodeći računa o tome da konfederacija kao celina bude sposobna za ulazak u Evropsku zajednicu, jer su to želje svih njenih potencijalnih država članica.

---

⁵⁷ Vidi: Predlog konfederacije Predsedništava Hrvatske i Slovenije, koju je Politika objavila pod naslovom „Bezimeni savez suverenih država”. *Politika*, 6. X 1990, str. 6; *Borba*, 6-7. X 1990. Predlog je dostavljen Predsedništvu SFRJ 3. X 1990. Prema ovom modelu države članice su subjekt međunarodnog prava, imaju samostalna diplomatsko konzularna, privredna i druga predstavništva u svetu, a po dogovoru mogu imati i zajednička. Konfederalnim ugovorom države članice uređuju prenošenje određenih nadležnosti na konfederaciju. Glavni organi konfederacije su: savetodavni parlament, veće ministara (sve odluke donosi jednoglasno, sem proceduralnih), Izvršna komisija i konfederalni sud. Njihovo sedište bi po sporazumu bilo raspoređeno u različite gradove konfederacije. Službeni jezik, jezici država članica. Ugovor bi bio na snazi pet ili deset godina, nakon čega, na traženje bilo koje članice, one se mogu međusobno savetovati radi njegove revizije ili raspuštanja. Članice mogu i pre ovog roka, pojedinačno ili zajednički, svojom odlukom ili veća ministara, napustiti ili raspustiti Savez i zatražiti prijem u Evropsku zajednicu. 4. X 1990. Hrvatski Sabor je na predlog SDP usvojio *Deklaraciju o općim načelima i postupku* za zaključenje novog povijesnog dogovora jugoslovenskih republika”. Prethodno nije usvojen predlog Marka Veselice (Hrvatska demokratska stranka) o donošenju Deklaracije o samostalnosti i suverenosti Hrvatske države. *Politika*, 5. X 1990, str. 7-8.

Zalažući se za „modernu i demokratsku federaciju zasnovanu na punoj ravnopravnosti naroda i građana”, u Srbiji je smatrano da je predloženi konfederalni aranžman „arhaičan i istorijski prevaziđen model organizovanja države i društva”, pošto su sve dosadašnje konfederacije u svetu propale ili se transformisale u federacije. Njegova „krajnja konsekvencija” je raspad Jugoslavije na veći broj nacionalnih država, što bi „neminovno otvorilo” pitanje republičkih granica formiranih u vremenu stvaranja federalne Jugoslavije, i dovelo zemlju do ivice građanskog rata. To potvrđuje da je najbolji projekat „demokratska federacija”.⁵⁸ Stoga je srpsko vođstvo odbacilo konfederalni model, kao neprihvatljiv za Srbiju i srpski narod, dajući svojim protivnicima nedvosmisleno i otvoreno do znanja, da se sudbina Jugoslavije nalazi na raskršću „ili će biti moderna federacije ili je neće biti”.⁵⁹

Početakom 1991. na Predsedništvu Jugoslavije, u razgovorima o njenoj budućnosti, Slobodan Milošević u ime celog srpskog naroda jasno je rekao, da pravo na samoopredeljenje pripada narodima, da srpski narod polazi od toga da „ima svoju jedinstvenu federalnu državu i želi da kao narod odlučuje sa te pozicije o svojoj budućnosti. Srpski narod želi da živi u jednoj državi, sa jednakim građanskim pravima, sa jednim međunarodno priznatim granicama, jednom vojskom, novcem tržištem. Ko god želi s njim da živi na ravnopravnoj osnovi dobrodošao je. Za nas država može biti unitarna ili federalna. Konfederacija nije država i o tome kao narod ne želimo da razmišljamo. Federacija sa minimalnim funkcijama koje će se efikasno izvršavati je najpogodniji oblik za funkcionisanje Jugoslavije. To praktično znači da mi republikama osporavamo otepljenje, jer to pravo njima ne pripada nego narodima”.⁶⁰

Međutim, to pravo Srbija nije osporavala Sloveniji, uvažavajući njen interes da „na osnovu prava na samoopredeljenje i kroz proces postizanja sporazuma o budućim odnosima republika osigura nesmetano ostvarivanje prava slovenačkog naroda i Republike Slovenije na vlastiti put i vlastito op-

---

⁵⁸ B. Špadijer, Nude prevaziđen model države, *Politika*, 15. X 1990, str.6. Budimir Košutić u konfederalnom projektu, video je traženje mogućnosti Slovenije i Hrvatske, da preko Srbije i Crne Gore obezbede međunarodno priznanje kao države, i da je to na šta se pozivaju ove dve republike „prošlost i u Evropskoj ekonomskoj zajednici”, da one „nikada nisu imale status države” već „obične provincije, pa čak neke nisu bile ni to u bivšoj Austro-Ugarskoj”. *Politika*, 13. X 1990, str. 9.

⁵⁹ B. Jović, *Politika*, 18. X 1990, str. 1. 13. X 1990. formirano je u Banjaluci na Svesrpskom Saboru Srpsko Nacionalno Vijeće BiH, a za svog predsednika aklamacijom izabralo Radovana Karadžića. Prihvaćen je proglas u kome se kaže da srpski narod sva pitanja svojih nacionalnih interesa uzima u svoje ruke, ne ugrožavajući nikog, radi ostvarenja svih nacionalnih i građanskih sloboda u „modernu uređenoj saveznoj državi...” *Politika*, 14. X 1990. str. 7.

⁶⁰ B. Jović, nav. delo, str. 240. Sednica Predsedništva održana je 10. I 1991.

redeljenje u pogledu povezivanja sa drugim jugoslovenskim narodima, odnosno republikama. Slovenija uvažava interes srpskog naroda da živi u jednoj državi i da ubuduće jugoslovenski dogovor taj interes treba da poštuje”.⁶¹

Postizanje ovog sporazuma o otepljenju Slovenije i priznanje prava Srbima da žive u jednoj državi, od strane Slovenije, bio je jedan od ključnih ako ne i presudnih momenata u raspadu Jugoslavije, s obzirom da su dobri odnosi Slovenije i Srbije, možda i bili ključ za stabilnost Jugoslavije, koji je neutralisao razarajući srpsko-hrvatski sukob. Taj sporazum o saglasnosti raspada Jugoslavije, ubrzao je taj proces i odlučnost njegovih aktera u ostvarivanju njihovih nacionalnih aspiracija. Već krajem januara Milošević je javno demonstrirao svoju odlučnost, rekavši da „ne postoje okolnosti, niti uslovi pod kojima bi Srbija prihvatila bilo kakvu formulu podele srpskog naroda na više suverenih država mimo njegove volje”, jer „previše je skupo plaćena cena za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje u jednu državu da bi danas iko mogao da se pogađa o tome da li će on živeti u jednoj državi ili neće” i da svi oni koji su saglasni „da se Jugoslavija sačuva” treba da pristupe odmah „uređivanju njenih funkcija”.⁶²

Slovenija je već na referendumu (23. 12. 1990.) potvrdila svoju odlučnost najmasovnijim izjašnjanjem građana za samostalnu i nezavisnu Sloveniju, gde je od ukupno 1.520.000 upisanih birača na referendumu učestvovalo 93,2% od čega se preko 95% izjasnilo za nezavisnost, tako da se u odnosu na sve građane s pravom glasa, 88,2% građana Slovenije izjasnilo za njenu nezavisnost poručivši „Jugoslavija je mrtva i mi u njoj nemamo više šta da tražimo” (J. Pučnik).⁶³ Istim putem kretala se Hrvatska u nastojanju da slobod-

⁶¹ Saopštenje s razgovora delegacije Srbije na čelu s Slobodanom Miloševićem, predsednikom Republike i delegacije Slovenije na čelu s Milanom Kučanom podpredsednikom Predsedništva Slovenije (Beograd, 24. I 1991.). *Politika*, 25. I 1991, str. 1. U delegaciji Srbije bili su još: Slobodan Unković, predsednik Narodne Skupštine, Dragutin Zelenović, mandatar za sastav nove Vlade, Stanko Radmilović, predsednik Izvršnog veća Skupštine Srbije, a u delegaciji Slovenije: Franc Bučar, predsednik Skupštine, Dušan Plut, član Predsedništva, Jože Mencinger, potpredsednik Izvršnog veća Slovenije. 25. I 1991. u Beogradu su se sastale delegacije Srbije i Hrvatske, na čelu sa S. Miloševićem i Franjom Tuđmanom. Srpska delegacija je bila u istom sastavu kao sa Slovenijom, a Hrvatsku su sačinjavale: Žarko Domljan, predsednik Sabora, Josip Manolić, predsednik Vlade, Stjepan Mesić, potpredsednik Predsedništva SFRJ, Hrvoje Šarinić, šef kabineta predsednika Tuđmana. U šturom saopštenju konstantovano je da su odnosi Hrvatske i Srbije na najnižoj tački od rata do danas, da postoje krupne razlike o rešavanju nacionalnog pitanja, budućnosti Jugoslavije, njenih institucija, posebno JNA. *Politika*, 26. I 1991, str. 1. Bio je to program bilateralnih razgovora republika o budućnosti Jugoslavije.

⁶² Izjava Slobodana Miloševića Politici, *Politika*, 1. II 1991, str. 1.

⁶³ *Politika*, 25. XII 1990, str. 9. Odmah po zvaničnom proglašenju rezultata referenduma novinarima i fotoreporterima su uz šampanjac pozirali slovenački zvaničnici: nadbiskup ljubljanski, Alojzije Šoštar, Alojzije Peterle, Franc Bučar, Ciril Zlobec, Jože Pučnik, Spomenka Hribar..., ispred kopije kneževog kamena na kojem su se u ranom srednjem veku krunisali karan-

dnom voljom hrvatskog naroda potvrdi „svoju tisućugodišnju državnu samobitnost i odlučnost za uspostavu Republike Hrvatske kao suverene države”. Plod takvog nastojanja je i novi Ustav Hrvatske (21. 12. 1990.) koji je na osnovu nedeljivog, neprenosivog i nepotrošenog prava na samoodređenje i državnu suverenost uključujući i „nekrunjeno pravo na otcepljenje i udruživanje”, definisao i ustanovio Republiku Hrvatsku kao „nacionalnu državu hrvatskog naroda i državu pripadnika drugih naroda i manjina koji su njezini državljani: Srba, Muslimana, Slovenaca, Čeha, Slovaka, Mađara, Talijana, Židova i drugih, kojima se jemči ravnopravnost s građanima hrvatske nacionalnosti i ostvarivanje nacionalnih prava u skladu s demokratskim normama OUN i zemalja slobodnog svijeta” (Izvorišne osnove). Pri tom se nacionalna ravnopravnost ističe kao jedna od najvećih vrednosti ustavnog poretka (čl. 3.) i garantuje kulturna autonomija (čl. 15.),⁶⁴ ističući da Hrvatska „ostaje u sastavu SFRJ do novog sporazuma jugoslovenskih republika ili dok Hrvatski Sabor ne odluči drugačije”.

Makedonija je takođe (25. 1. 1991.) usvojila Deklaraciju o suverenosti i Platformu za pregovore o budućnosti Jugoslavije, nastojeći da ostvari vekovnu težnju makedonskog naroda da osnuje svoju državu. Stavila je jasno do znanja „da u slučaju izlaska bilo koje republike iz Jugoslavije, Makedonija neće priznati okrnjenu federaciju”.⁶⁵ „... Rasprava o ostatku Jugoslavije, kako

---

tanski kneževi. Isto. Na dan samog referenduma Politika je pisala, da niko ne poriče da i male zemlje mogu biti uspešne, ali da su nastale u 19. veku, danas da je to teže, osobito što izlaskom Slovenije iz Jugoslavije menja se „politička geografija” i „ono sa severa prelazi na jug”, postaje „prava dežela, što u prevodu sa slovenačkog znači provincija”. *Politika*, 23. XII 1990, str. 7. A 30. 12. plebiscit u Sloveniji je uporedila s nacističkim. „Plebiscit je kao što znamo uspeo s rezultatom zabeležen samo u još jednoj evropskoj zemlji – Velikim Rajhom”. *Politika*, 30. XII 1990, str. 8.

⁶⁴ Vidi: Ustav Republike Hrvatske, u: B. Milinković, (ur), *Novi Ustavi na tlu bivše Jugoslavije*, Međunarodna politika, Pravni fakultet, Fakultet političkih nauka, Beograd, 1995. Ova zbirka novih ustava je osobena, da li slučajno po tome, što u njoj nije objavljen novi Ustav Republike Srbije od 28. IX 1990. 12.12.1990. Predsedništvo Zajednice opština severne Dalmacije i Like, proglasilo je Statut i odluku o sprovođenju Statuta Autonomne oblasti Krajina. *Politika*, 22. XII 1990, str. 8. Tom prilikom Milan Babić čestitajući „srećnu i dugovečnu” SAO Krajinu je rekao: „Danas u Zagrebu zasjedaju i traže svoju Hrvatsku. Neka im je, ali bez nas. Mi imamo Krajinu i Jugoslaviju... Neka čuju da su Srbi slobodan narod na svojoj zemlji. Neka usvajaju svoj Ustav za sebe, a mi imamo naš”. Isto. 8. I 1991. i Šidskim Banovcima osnovano je SNV za Slavoniju, Baranju i Srem. 1. III 1991. SNV Baranje, Slavonije i Zapadnog Srema obavestilo je javnost da je doneta Deklaracija o suverenoj autonomiji srpskog naroda u Slavoniji, Baranji i Zaparnom Sremu. *Politika*, 2. III 1991, str. 7. O položaju nacionalnih manjina vidi opširnije: M. Mitić, *Nacionalne manjine – prava pripadnika manjina i zaštita teritorijalnog integriteta država*, Službeni list SRJ, Beograd, 1998.

⁶⁵ K. Gligorov, Konferencija za štampu nakon susreta delegacije Makedonije i Slovenije u Ljubljani 6. II 1991. *Politika*, 7. II 1991, str. 11.

se ovde sada ponudilo, odnosno oni koji su zainteresovani da sačuvaju Jugoslaviju, za mene kao predstavnika Makedonije i člana Predsedništva nije prihvatljiva, jer u slučaju izlaska makar jedne republike iz Jugoslavije, SFRJ ne postoji. To je nova situacija” (Vasil Tupurkovski).

Slobodan Milošević: „To malo morgen”.

Vasil Tupurkovski: „Da li je malo morgen ili je više morgen, ja iznosim svoj stav”.

Borislav Jović: „Tvoj stav je smešan, u najmanju ruku, izvini na izrazu, da likvidiraš državu time što je neko odlučio da iz nje izađe”.

Vasil Tupurkovski: „Jugoslavija faktički ne postoji, a smešno je tvrditi da nastavlja da postoji izlaskom jedne republike, jer je to fikcija”.⁶⁶

Stoga se Makedonija zalagala za prihvatanje zajednice suverenih jugoslovenskih republika i nije pristajala da uđe u „ostatak nikakve federacije”, pravdajući svoje stanovište sledećim razlozima: 1. takva federacija bi bila delimična; 2. ta federacija ne bi priznavala suverenost Makedonije; 3. ona traži nove granice o kojima će se izjašnjavati narodi u toj federaciji.⁶⁷

Srbija, Crna Gora i delovi srpskog naroda u Hrvatskoj i BiH zalagali su se za „krunu federaciju”, „skraćenu Jugoslaviju”, pa su Slobodan Milošević i Momir Bulatović podneli zajednički *Nacrt principa ustavnog uređenja Jugoslavije* kao demokratske federacije, savezne države a ne konfederacije, koja bi značila ukidanje zajedničke države. Demokratska federacija temeljila bi se na suverenosti građana (element kohezije) i udruživanju republika (element specifičnosti). Savezni organi, da bi federacija bila demokratska, moderna, pravna i efikasna, moraju imati nadležnost u sledećim oblastima: vojska, inostrani poslovi, tržište i privredno poslovanje, monetarno - finansijska politika, slobode i prava građana.⁶⁸

---

⁶⁶ Stenogram sa sednice Predsedništva SFRJ 8. II 1991. *Politika*, 9. II 1991, str. 9, 12. Kakva je vladala atmosfera na toj sednici govori sam Tupurkovski: „Jugoslaviju ćemo rasturiti pre izlaska na dnevni red”. Isto, str. 14. Nije mogla biti postignuta saglasnost pa je zakazana nova sednica sa istim dnevnim redom.

⁶⁷ K. Gligorov, posle sednice Predsedništva SFRJ u Sarajevu. *Politika*, 24. II 1991, str. 6.

⁶⁸ Vidi: Zajednički principi Srbije i Crne Gore o ustavnom uređenju Jugoslavije, *Politika*, 23. II 1991, str. 1. podneseni na sednici Predsedništva SFRJ u Sarajevu 29. II 1991. Pokret za ujedinjenje Crne Gore i Srbije smatrao je da je neophodno ovu „konfederalno unitarnu tvorevinu transformisati u Treću Jugoslaviju. Po idejnom modelu Treće Jugoslavije Republika Hrvatska imala bi dve pokrajine, autonomna pokrajina Srba Banije, Like, Korduna i Dalmaciju. Po njemu ne bi bilo Bosne i Hercegovine, ona bi se podelila na republiku Bosnu i republiku Hercegovinu, ili rezervna varijanta, BiH celovita ako Hercegovina dobije status pokrajine. Za Sloveniju i Makedoniju bi bilo najbolje da se transformišu u savezne autonomne pokrajine o čemu bi odlučili samo njihovi građani. Da Beograd preraste u autonomnu jedinicu, glavni grad Zemun s Novim Beogradom, službeni jezik srpski, vojska depolitizovana, dvodomni parlament

Tako su na stolu jugoslovenskih razmirica i parnica ponuđena tri projekta rekonstrukcije Jugoslavije, gde je odnos snaga formalno stajao u odnosu 2:2:2, mada je on bio zamršeniji. Iza projekta konfederacije stajale su Slovenija i Hrvatska bez Srba iz Krajine, iza federalnog koncepta Srbija i Crna Gora (plus Srbi iz Hrvatske i BiH) dok su se BiH (bez Srba) i Makedonija nalazile negde između. Alija Izetbegović, predsednik Predsedništva BiH podneo je predlog tzv. „stepenaste federacije” prema kome bi Slovenija i Hrvatska ostale u federaciji, prihvatajući dve do tri funkcije buduće federacije, Srbi i Crnogorci da ostanu u federaciji, a BiH i Makedonija bi se našle između toga, prihvatajući i jedan i drugi koncept. Na taj način bi se osigurala dva bitna uslova: 1) suverenitet BiH i 2) veza Srba i Hrvata (šta je imperativ) sa svojim matičnim republikama, kako se ni jedan ne bi našao u poziciji da bude „otkinit”. On nije „video” druga rešenja i ona bi vodila direktno u sukobe BiH.⁶⁹ Srbi iz Bosne su se oštro suprostavljali, odbacujući ovaj koncept i protiveći se suverenosti BiH, tako da je s dnevnog reda Skupštine skinuta Deklaracija o suverenosti BiH koju su predložile SDA i HDZ (27. II 1991.). Srpska demokratska stranka je bila za „prvenstveni suverenitet” Jugoslavije. „Ako se Jugoslavija raspada”, kaže Radovan Karadžić, „mi ovlašćujemo Miloševića, ako se Jugoslavija gradi i čuva – mi ovlašćujemo Izetbegovića”.⁷⁰

Nasuprot tome Izetbegović je 27. II 1991. na zasedanju Skupštine BiH izjavio: „zbog suverene BiH ja bih žrtvovao mir, a za taj mir u BiH ne bih žrtvovao njenu suverenost”. On je polazio od toga da je BiH „suverena republika, a Deklaracija je samo jedan akt”, kojim, „Bosna ne postaje suverena, već predstavlja deklarisanje samo jedne gotove činjenice”, tako da će ona biti najverovatnije usvojena uz pristanak SDS ili bez njega.⁷¹

Sve to pokazuje koliko je Jugoslavija bila relativizovana, svedena od strane političara, koji nisu odstupali od svojih nacionalnih platformi, na amorfnu masu za oblikovanje, da bude ista, manje šira ili uža, da se zadrži

---

Jugoslavije, veće federalnih subjekata i veće građana. Klasičan predsednički sistem”. *Politika*, 24. IV 1991, str. 14.

⁶⁹ A. Izetbegović, *Politika*, 24. II 1991, str. 63. 3. VI 1991. Kiro Gligorov i Alija Izetbegović objavili su zajednički predlog: Platformu o budućoj jugoslovenskoj zajednici, prema kojoj je buduća jugoslovenska zajednica zamišljena kao savez suverenih republika ili savez jugoslovenskih država. Vidi: Borba, 4. VI 1991. Ona je bila predmet razgovora na „samitu šestorice” u Stojčevcu kod Sarajeva, 6. VI 1991. „Platformu” o nekakvoj jugoslovenskoj zajednici odbijamo u celosti, bez ikakvih rezervi. Dokument koji su sačinili Izetbegović i Gligorov eliminiše postojanje Jugoslavije i direktno je uperen protiv srpskog naroda... R. Karadžić, Konferencija za štampu SDS, *Politika*, 6. VI 1991, str. 1.

⁷⁰ *Politika*, 28. II 1991, str. 6.

⁷¹ A. Izetbegović, Konferencija za štampu predsednika šest jugoslovenskih republika (prvi susret 28. III 1991. u Splitu), *Politika*, 29. III 1991, str. 2.

njeno ime, radi prava na njenu imovinu, međunarodni ugled i jugoslovensku armiju. Polazeći od tog da je nastupio istorijski trenutak, svi su ubrzano preduzimali korake na njenom rastakanju, kako bi preduhitрили onu drugu stranu. Već početkom aprila 1991. bilo je posve jasno da su svi odustali od Jugoslavije. Slovenija je obavestila druge republike da će u skladu s održanim referendumom osamostaliti u suverenu i nezavisnu državu i na osnovu uzajamnosti svim republikama koje će se osamostaliti ili ostati u zajedničkoj državi, priznati državno-međunarodno pravni subjektivitet. Hrvatska je precizirala da ukoliko ne dođe do dogovora o savezu suverenih država da će najkasnije do 30. juna preduzeti mere za „razdruživanje”, izdvajanje iz Jugoslavije. Crna Gora i Srbija, ostale su čvrsto na stavu o modernoj federaciji, Makedonija o savezu suverenih država a BiH (Alija Izetbegović) da se izbor između tadašnjih opcija federacija konfederacija razreši referendumom suverenom voljom građana BiH.⁷²

Nacionalni lideri u direktnim pregovorima, koji su počeli krajem marta 1991. spektakularno obilazeći sve republičke ekskluzivne centre, svojevrsnim „putujućim pozorištem” promovišući suverene republike kao države (aerodromi i vile u kojima su sastanci održavani bili su ukrašeni izmešanim republičkim zastavama), postigli su u Ohridu 18. IV 1991. zaključak, kojim se pred-

⁷² Saopštenje sa sastanka šestorice predsednika republika 11. IV 1991. na Brdu kod Kranja. Politika, 12. IV 1991, sr. 2. Praktični koraci preduzeti su već u februaru mesecu. Slovenija je 20. II donela amandman 99 na Ustav Slovenije, kojim se Slovenija definiše kao samostalna država, koja će svoje odnose s drugim republikama uređivati na osnovu međunarodnog prava i Rezoluciji o razdruživanju. 21. II Sabor Hrvatske doneo je dopunjeni Ustavni zakon po kome u Hrvatskoj važe samo zakoni Hrvatske, suspendujući Ustav SFRJ, kao i Rezoluciju o zaštiti ustavnog poretka Hrvatske i Rezoluciju o razdruživanju sa SFRJ. SNV i Izvršno veće SAO Krajine 28. II 1991. donelo je Rezoluciju o razdruživanju Hrvatske i SAO Krajine, a 1. IV Izvršno veće SAO Krajine donelo Odluku o prisajedinjavanju SAO Krajine Republici Srbiji, kojom ona postaje „sastavni dio jedinstvene državne teritorije Republike Srbije... važi Ustav Republike Srbije, primenjuju se zakoni Republike Srbije kao i ustavo pravni sistem SFRJ, čl. 1. Takođe 1. IV SNV za Slavoniju, Baranju i Zapadni Srem donelo odluku o pripajanju ovih krajeva Vojvodini. Milan Babić je prisajedinjenje Krajine Srbiji obrazložio „reaktiviranjem istorijske odluke naroda Krajine od decembra 1918. o priključenju Krajine Srbiji”. Krajem marta 1991. pokrenuta je inicijativa za formiranje Srpskog nacionalnog saveta i donošenje Deklaracije o srpskom nacionalnom jedinstvu, radi stvaranja države svih Srba. „Ovo je trenutak koji ne bismo smeli da prokockamo, šansa koja se narodima daje jednom u petsto godina. Jednom rečju, trenutak za prave ljude, za pravo vreme”. Amfilohije Radović, Politika, 2. IV 1991, str. 7, 12. Inicijativni odbor za osnivanje SNS: D. Čosić, M. Macura, M. Bečković, M. Marković, S. Vučetić, J. Rašković, A. Radović, B. Košutić, D. Mićunović, V. Koštunica, Z. Đinđić. U sastav SNS trebalo je da uđu kako se očekivalo predstavnici stranaka SPS, SPO, DS, SDS BiH, SDS Knina, NS Crne Gore, viđeni članovi SPC (patrijarh Pavle), predsednik SANU, predstavnici najviših naučnih i kulturnih institucija, Matice iseljenika, kandidati za predsednika SNS su bili D. Čosić, M. Bečković, M. Ekmečić. Za predstavnika Srba u dijaspori predložen je princ T. Karadordević, Politika, 31. III 1991, str. 7.

laže da Skupštine svih republika do kraja maja 1991. raspišu referendum, na kome će biti formulisano pitanje, tako, kako bi se dobio jasan odgovor „da li su za to da se sadašnja jugoslovenska zajednica transformiše u: 1) savez suverenih država ili 2) da ostane savezna država”. Ovaj zaključak deluje kao prividno rešenje, mada su pozicije ostale apsolutno nepromenjene. To se može videti u sledećem stavu „šestorice”. „Suština poštovanja prava na samoopredeljenje i referenduma o navedenom pitanju jeste da se ni jedan narod i ni jedna republika ne mogu protiv volje zadržati u Jugoslaviji, ali ni protiv volje izvesti iz Jugoslavije. Niti se Jugoslavija, kao država, jednostranim aktom može ukinuti”.⁷³

Međutim nacionalna vodstva, već su je ukinula donošenjem unilateralnih odluka i uspostavljanjem koalicija za stvaranje sopstvenih nacionalnih država. Referendumi su potvrdili takva opredeljenja. Na referendumu u Hrvatskoj 19. V izašlo je 86,15% upisanih birača, od čega se 94,35% građana izjasnilo „za to da Republika Hrvatska kao suverena i samostalna država, koja jemči kulturnu autonomiju i sva građanska prava Srbima i pripadnicima drugih nacionalnosti u Hrvatskoj, može stupiti u savez suverenih država sa drugim republikama”. Samo 5.33% glasača se opredelilo „za to da Republika Hrvatska ostane u Jugoslaviji kao jedinstvenoj saveznoj državi”. Srbi iz Krajine bojkotovali su ovaj referendum,⁷⁴ poručivši „sa Hrvatskom vladom Krajina može pregovarati samo oko graničnih prelaza”, prihvatanjem federalne opcije Jugoslavije samo uz to da Krajina bude „sedma federalna jedinica”, a konfederaciju samo pod uslovom „da Srbiju ili savez srpskih država čini i Krajina”. Jer „rukovodstvo Srbije ne može odlučivati u ime naroda Krajine”, a ako vlada Srbije nema rešenja za ovaj problem neka pita srpski narod.⁷⁵

---

⁷³ Saopštenje sa sastanka Predsednika Republika u Ohridu, *Politika*, 19. IV 1991. Ova saopštenja bila su svojevrсна „alhemija” suprostavljenih koncepcija, sračunata na „umirivanje” javnosti, po sistemu toplo-hladno, jer su nakon njih sukobi dobijali na žestini.

⁷⁴ *Politika*, 21. V 1991, str. 9. 12. V 1991. Srbi u SAO Krajini organizovali su referendum o prisajedinjenju SAO Krajine Srbiji i očuvanju Jugoslavije. 99,79% izašlih na referendum glasalo je za prisajedinjenje Srbiji. U biračke spiskove upisano je bilo 193.889 glasača. *Politika*, 16. V 1991, str. 11.

⁷⁵ M. Babić, *Politika*, 1. VI 1991, str. 14. Voodstvo Hrvatske iskazivalo je spremnost da jemči Srbima „građanska i vjerska prava, kulturnu autonomiju pa čak i teritorijalnu autonomiju”. Z. Lerotić, savetnik predsednika Tuđmana, *Politika*, 2. VI 1991, str. 9. Stjepan Mesić kaže da su Milošević i Jović govorili jedno a radili drugo „Franji Tuđmanu i meni rekli su kako ih Srbi u Hrvatskoj ne zanimaju... „Radite s njima što želite, oni su vaši građani i ako hoćete nabijte ih na kolac! Nas zanima 66% Bosne i to ćemo uzeti bez ijednog ispaljenog metka unutar hrvatskih avnojevskih granica”. S. Mesić, Odbio sam Miloševićevu desnicu, Intervju, 16. I 1996, str. 57. Zahtev Aleksandra Taskovića poslanika SPO da Narodna skupština Srbije prihvata SAO Krajinu kao deo države Srbije i da poslaničku grupu SAO Krajine proglasi za punopravnu u Narodnoj skupštini Srbije. Narodna skupština nije prihvatila iako se o tom predlogu gla-

Orjentacija srpskog naroda bila je u skladu s tradicijom nacionalne svesti od početka 19. veka, čiji je cilj bio oslobođenje i ujedinjenje, ali da se „nova država ne može tvoriti putem realizacije prava na samoopredeljenje susedne srpske ili slovenske populacije, nego proširenjem postojeće srpske autonomije i u teritorijalnom i u idealnom smislu”.⁷⁶ Taj cilj nije ostvaren, jer su Srbi, kako ističe „otac nacije”, „jedan od malih naroda koji je nesrećan, neintegrisan”. Ako ga „nešto, ipak drži na okupu, to su vera i nacionalni mit”. Otuda treba da postanu demokratsko društvo i sačuvaju cilj „velike otadžbine” uočavajući kvalitativnu promenu u postojanju srpskog naroda. „Hrvatski narod je sa 19. majem 1991. godine demokratskim referendumom poništio 1. decembar 1918. godine. Država SHS (Srba, Hrvata i Slovenaca) više ne postoji” (D. Ćosić). Jugoslovenstvo kao „nacionalni pojam za lokomislene Srbe” i „put unijaćenja i prodiranja na Istok za Hrvate” stoga treba odbaciti i usredrediti se na rešavanje problema na Kosovu, okretanjem Srbima u BiH i Hrvatskoj, kako bi se sa Hrvatima „definitivno za sva vremena” razgraničilo.⁷⁷ Samim tim srpsko pitanje u osnovi postalo je pitanje kartografije i geografije, unošenjem „virusa” „sapoizacije” iz Krajine u BiH. Ona je sve više ličila na pogaču, koja je na više mesta zasečena, ali je niko nije zagrizao. To je učinjeno dogovorom izvođača radova velikodržavnih projekata Srbije i Hrvatske, Slobodana Miloševića i Franje Tuđmana 25. marta 1991. u Karadorđevu, saglasnošću „da se eliminišu opcije koje ugrožavaju interese bilo srpskog, bilo hrvatskog naroda u celini i da se traže trajna rešenja, uz puno uvažavanje istorijskih interesa naroda”.⁷⁸ Bio je to dogovor po ugledu na Sporazum Cvetković – Maček zaključen 1939. kako bi se stavila tačka na srpsko-hrvatske

---

salo; 21 poslanik je bio za glasanje, od čega 19 „za” i 2 „uzdržana”. *Politika*, 30. V 1991, str. 7. Na istoj Skupštini podnoseći obrazloženje koncepta „demokratske federacije” Milošević se zalaže za pomoć svim sredstvima svima onima koji su za očuvanje Jugoslavije i da u toj borbi srpski narod treba da učestvuje u „skladu sa svojom najboljom tradicijom”. Isto, str. 2.

⁷⁶ L. Vrkatić, *Istorijsko nasleđe konzervativne političke ideje*, u: Č. Ingrao, L. Vrkatić, *Nenaučena lekcija – srednje evropska ideja i srpski nacionalni program*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2001, str. 54. Autor navodi Načertanije (1844.) u kome se kaže: „... Naročito se treba izvestiti o Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i severnoj Albaniji. U to vreme nužno je da se tačno poznaje stanje Slavonije, Hrvatske i Dalmacije, a razume se da u ovo spadaju narodi Srema, Banata i Bačke”. Isto.

⁷⁷ M. Komnenić (SPO), Tribina omladine SPO „Srpsko pitanje u Jugoslaviji”, *Politika*, 19. IV 1991, str. 16.

⁷⁸ Saopštenje o susretu Slobodana Miloševića i Franje Tuđmana (Tanjug) ne navodi se mesto sastanka već se kaže u „graničnom području dve republike”, *Politika*, 26. III 1991, str. 1. U njemu se još ističe da je dogovoreno „da se utvrdi vreme za rešavanje postojećih jugoslovenskih problema, najduže do dva meseca, što će biti zajednički predloženo, na predstojećem susretu predsednika republika, kao i da se u uslovima produbljene krize, razmotre rešenja, poput predloga Privredne komore Jugoslavije o promeni u radu SIV-a u prelaznom periodu u interesu zaštite zemlje od ekonomskog kolapsa zemlje”.

nesporazume, izmenom unutrašnjih granica Jugoslavije, i ujedinjenje Srba, odnosno Hrvata u „velike otadžbine”, objedinjavanjem dijasporičnih delova nacije u jednu državu. Obostranim razumevanjem za te ideje, ispred kojih su išle ambicije neimara nezavisnih država, dvojica ključnih nacionalnih lidera, nisu hteli propustiti priliku, da uđu u istoriju, nagađajući se na štetu Bosne i Hercegovine i rušenju reformističke vlade Anta Markovića, koji se suprotstavljao nacionalističkim režimima. Malo je ko tada verovao da se iza saopštenja krije sporazum kojim je nagovešten tragičan kraj Jugoslavije. Tuđman je po povratku u Zagreb „bio u euforičnom stanju. Šarinić (Hrvoje) je nosio hrpu papira, ispraznili su stol i Tuđman je ponosno predstavio svoj projekt „Hrvatske za tisuće godina”. Rekao je da mu je Milošević za Hrvatsku predložio banovinske granice plus Kladuša (Velika), Cazin i Bihać, te kako mu je Sloba rekao da to njemu ne treba, jer je to „turska Hrvatska”, dodao je on”.⁷⁹

Na taj način sprečavao se dogovorni raspad Jugoslavije po dotadašnjim granicama. Dva predsednika preduzela su korake, formiranjem neformalne bilateralne komisije u Karadorđevu, sastavljenu od dve grupe hrvatskih i srpskih eksperata, kako bi na papiru, bolje reći, topografskim kartama, konkretizovali, načelno sklopljeni sporazum o podeli Bosne i Hercegovine.⁸⁰ Članovi ove komisije sa srpske strane bili su: koautor Memoranduma iz 1986. i recenzent knjige S. Miloševića „Godine raspleta” iz 1989., akademik Kosta Mihailović, Vladan Kutlešić, savetnici predsednika Miloševića, Ratko Marković i Smilja Avramov, profesori Pravnog fakulteta u Beogradu, a sa hrvatske strane, Josip Šentija, Dušan Bilandžić, savetnici predsednika Tuđmana, Zvonko Lerotić i Smiljko Sokol, profesori Zagrebačkog univerziteta. Komisija je održala tri sastanka. Prvi u lovačkom dvoru blizu Osijeka 10. aprila, drugi na Dedinju 13. aprila a treći u Zagrebu, nedelju dana kasnije.⁸¹

Smilja Avramov navodi, da je ovaj neformalni tim, imao za cilj da „svestrano razmotri političke, ekonomske, ustavnopravne i međunarodno pravne posledice dezintegracije Jugoslavije i kroz tu prizmu potraži rešenje”. Stavovi su bili toliko udaljeni da je pokušaj propao. Hrvatski predstavnici bili su kategorični da „jugoslovenska opcija nema šanse”, pa je za Hrvatsku jedi-

---

⁷⁹ S. Mesić, Intervju za riječki *Novi list*, preneo *Danas*, 19. XII 2000, str. 22. Srbi iz Krajine dobili su jasnu poruku da „treće Jugoslavije neće biti”, da su „njihovi zahtevi za političku autonomiju puka iluzija”, da je Srbima Hrvatska „pružila dom i kruh, a oni sada hoće Krajinu: mogu je mačku o rep objesiti. Više nema Turaka pred kojima su bježali, pa ako im se ovdje ne svida, neka se vrate u svoju Šumadiju i na Kosovo”. M. Veselica, Lider Hrvatske demokratske stranke na zboru svojih istomišljenika u Skradinu 25. III 1991. *Politika*, 26. III 1991, str. 9.

⁸⁰ D. Bilandžić, *Nacional*, Zagreb, 16. X 1996, str. 40.

⁸¹ S. Avramov, *Postherojski rat zapada protiv Jugoslavije*, LDI, Veternik, 1997, str. 140. Ona smatra da je odluka o formiranju komisije „verovatno” doneta u Karadorđevu, ali da o toku i rezultatima tih razgovora „grupa (srpska) nije obavestena”. Isto.

no rešenje izdvajanje iz Jugoslavije, stvaranjem samostalne države u postojećim republičkim granicama, na osnovu odluka AVNOJ-a, naglašavajući da je suverena Hrvatska nastala tokom NOR-a i revolucija, i da tako treba ostati. Svako drugo rešenje vodilo bi u građanski rat. Srpska strana insistirala je na kontinuitetu države, i otvorenim pitanjem granica u slučaju dezintegracije zemlje, stavljajući to u međunarodni kontekst, suprotan procesima integracije. Postojala je samo neosporna saglasnost da ni srpsko ni hrvatsko pitanje nije rešeno. Kada su se konačno složili da o problemima granica otpočnu „sasvim konkretnu diskusiju, na bazi dokumenata i etnokratata, hrvatska strana je prekinula pregovore krajem aprila 1991”.⁸²

Odbijajući da crta karte podele „mešovite” Bosne i Hercegovine, u toku prvog sastanka, savetnik Josip Šentija dao je ostavku, dok su Zvonko Leročić i Dušan Bilandžić, učestvujući na sva tri sastanka došli do uverenja da je nemoguće podeliti BiH. Vodene su beskrajne rasprave kako bi se saznalo „da li je neka dolinica srpska ili hrvatska, ili da odredimo etničku pretežnost nekog grada”. Tu podelu je činio neizvodljivim položaj muslimana. „Upozorio sam Tuđmana pitajući ga kako će oni prihvatiti taj plan. Odgovorio mi je da oni neće ništa reći ukoliko se Srbi i Hrvati nagode. Skrenuo sam mu pažnju na reakciju međunarodne zajednice. Tuđman je odvratio da je Zapad raspoložen da prihvata sve što se ovde odluči”.⁸³

Naravno, Muslimani BiH nisu prihvatili razdvajanje, odnosno podelu BiH, jasno ispoljavajući odlučnost da će, „upotrebiti sve snage da urazumimo one koji žele da razgrađuju BiH. Nas niko neće sprečiti da sačuvamo Bosansku krajinu, Hercegovinu. Neće biti nikakve ni zapadne Hercegovine (...) Ovo nije Kosovo i ovdje takav režim neće nikad doći” (M. Čengić), a BiH biće sačuvana i uskoro dobiti svoju suverenost kao država građana, jer „nema dijeljenja”, pošto je „Bosna izmiješana”.⁸⁴

Tvorci novo-starog nacionalnog inženjeringa u Bosni, nisu se obazirali na interese Muslimana, niti upozorenja stručnjaka, pa su sami olako rešavali sudbinu BiH i na drugom sastanku, posle Karađorđeva u „graničnom području”, 15. aprila, razmatrajući „budućnost” Jugoslavije pristupili regulisanju pitanja, koja nisu mogla zbog delikatnosti biti poverena stručnjacima. U „cilju

⁸² Isto, str. 140-141.

⁸³ D. Bilandžić, *Nacional*, op. cit, str. 40. Zapad je bio spreman da prizna promene na miran način.

⁸⁴ A. Izetbegović (M. Čengić potpredsednik vlade BiH), „Miting dobre volje za BiH u našim srcima”, Banja Luka 20. IV 1991. održan u organizaciji SDA, preko 40.000 prisutnih. Parole: „Za ravnopravnost i za jedinstvenu BiH”, „Ljuta krajina je spremna za čuvanje integriteta BiH”, „Život damo, Bosnu ne damo”, „Velika Srbija, malo morgen”, „Ko nam dirne Bosnu od Une do Drine, metak mu ne gine”. *Politika*, 21. IV 1991, str. 8.

iznalaženja rešenja za otvorena pitanja u srpsko-hrvatskim odnosima i odnosima dve republike” poštujući interes „srpskog i hrvatskog naroda u celini, kao i uzdržavanje od upotrebe svakog oblika nasilja”,⁸⁵ Milošević i Tuđman su predvideli mogućnost prepuštanja prostora naseljenih Hrvatima, pre svega u dolini Save, Srbima, kao bi se obezbedio srpski teritorijalni kontinuitet, uz masovno preseljenje stanovništva, što je podrazumevala takva podela i pogodnost stvaranja jedne minimalne muslimanske tampon države, koja bi razdvajala Srbe i Hrvate,⁸⁶ na „prirodan način”, kako bi ta „kolonijalna tvorevina Bosna i Hercegovina iščezla” (F. Tuđman).

Time je BiH postojala epicentar jugoslovenskog raskola. Na poslednjem sastanku „šestorice” u Stojčevcu kod Sarajeva postignuta je saglasnost da predsednici Srbije, Hrvatske i BiH kao pravni naslednici „šestorice”, pokušaju problem Bosne rešiti u direktnim, trojnim razgovorima. Sastanak je održan 12. juna 1991. u Splitu (vila „Dalmacija”). Iza zvaničnog saopštenja o otvorenosti razgovora i njihovom nastavku i nezvaničnih informacija da se raspravljalo o „kantonizaciji BiH”, krila se otvorena ponuda hrvatskog i srpskog predsednika, o podeli BiH, o „tome se sa mnom ne može razgovarati”, obavestio je javnost po povratku u Sarajevo Alija Izetbegović.⁸⁷ Kasnije, Izetbegović je potvrdio: „...Nama je nuđena muslimanska republika. Mogao sam komotno to dobiti da sam produžio taj razgovor u Splitu, da ga nisam onako presjekao. Bila bi to otprilike republika veličine Slovenije. Ali dobro sam znao da to nije prihvatljivo rešenje za BiH”.⁸⁸

Zalaganje Muslimana za bošnjačku naciju, bošnjački jezik i konfederaciju po mišljenju srpskih nacionalista u Bosni, dovodilo je u pitanje BiH, a ne zalaganje za federaciju. Te „akcije idu na stvaranje novog entiteta (srpskog) i izazivaju pojačanu pažnju Srba”. Zato što se radi o pripremi „za stvaranje ne-

---

⁸⁵ Saopštenje iz kabineta predsednika Republike Srbije (Tanjug), *Politika*, 16. IV 1991, str. 1. Retroaktivno posmatrano, očigledna je sintagma „narod u celini” bila zamena „Svi Srbi (Hrvati) u jednoj državi”.

⁸⁶ M. Nobilo (savetnik Tuđmana, kasnije ambasador Hrvatske u OUN), *Novi List*, Rijeka, 16. VIII 1997, str. 2. Milošević je to opravdao opasnošću od islama, tvrdnjom, da će bosanski Muslimani nastojati da se šire na Istok kako bi povezali sve jugoslovenske teritorije nastanjene Muslimanima do Kosova, radi povezivanja s „islamskom zelenom transverzalom”. Vidi: H. Šarić, *Svi moji tajni pregovori sa Slobodanom Miloševićem*, Globus, Zagreb 1999, str.42. Tajni pregovori nastavljeni su i tokom rata, a Mesić je nakon pobede na predsedničkim izborima u Hrvatskoj obavestio javnost da je u kabinetu predsednika Tuđmana postojao telefon za direktnu vezu sa Slobodanom Miloševićem.

⁸⁷ *Politika*, 13. VI 1991, str. 5, Na splitskoj rivi i protiv zabrane polcije, okupilo se nekoliko desetina mladih ljudi, u poseban vampirski ritual spaljena je jugoslovenska zastava. Nošene su parole: „Miloševiću ne upropaštavajte civiliziranu Hrvatsku! Dalje prste”, „JNA služi srpskom hegemonizmu”. Isto.

⁸⁸ A. Izetbegović, Gandhi s Bašćaršije (intervju), *Duga*, 12-26. X 1991, str. 15.

zavisne države Bosne i Hercegovine koja bi onog trenutka kad bi muslimani bili većinsko stanovništvo, bila islamska republika. U Deklaraciji gospodina Izetbegovića upravo tako piše⁸⁹. Protiveći se nezavisnosti BiH („muslimanije”), svim raspoloživim sredstvima, bosanski Srbi su ovu opasnost potencirali kao glavni argument svojih aktivnosti. Kad je kulminacija krize raspada Jugoslavije dostizala vrhunac, oni su svrstani uz SDS, videvši neminovnost njenog kraja odlučili da ih umesto Alije Izetbegovića, legalno izabranog predsednika Predsedništva BiH ubuduće zastupa predsednik druge republike (Srbije) Slobodan Milošević, što su Muslimani ocenili kao neloyalnost BiH, opredeljenjem za Veliku Srbiju i čin izdaje⁹⁰.

Proglašenjem nezavisnosti Slovenije i Hrvatske 25. juna 1991.⁹¹ zemlja je jednostavno pukla eksplozijom iznutra, doživljavajući kolaps. Ostrašćeni nacionalizmi, izraženi u redefiniciji nacionalnih programa, pod senkom privida zahteva za redefinicijom Jugoslavije, ustavnih nesporazuma, drukčijeg definisanja političkih prava, pretvorili su se u otvoreni rat za teritorije i granice, u cilju stvaranja nezavisnih nacionalnih država zasnovanih na apsolutizaciji načela nacionalnog samoopredeljenja i ujedinjenja. One su za sebe počele da traže novo mesto u svetu, smatrajući Jugoslaviju isključivo „privremeno korisnom” idejom, iz koje je bilo važno „izaći” i „ući” u Evropu, kako bi se neke, jednom zauvek, odvojile od „balkanskog kotla”,⁹² mesta koje izaziva kompleks niže vrednosti. Bežeći od provincijalne Jugoslavije, „vremena provincije” „*ovde vreme*”, što je tvrdokorni nacionalista Rihard Vagner, učinio temom svojih najvećih opera, „*postaje prostor*”. Ovu misao Klod Levi Štros

⁸⁹ R. Karadžić, *Politika*, 27. III 1991, str. 11. Vidi: A. Izetbegović, *Islamska deklaracija: jedan program islamizacije Muslimana i muslimanskih naroda*, Bosna, Sarajevo, 1990.

⁹⁰ A. Izetbegović, *Politika*, 25. VI 1991, str. 8.

⁹¹ Vidi: Deklaracija povodom nezavisnosti Slovenije, *Uredni list Republike Slovenije*, Ljubljana, br. 1/91. (Deklaraciju je donela Skupština Slovenije sa 180 glasova „za”, 2 „protiv”, 12 „uzdržanih”. *Politika*, 26. VI 1991, str. 1.); Deklaracija o proglašenju suverene i samostalne republike Hrvatske; Povelja o pravima Srba i drugih nacionalnosti u republici Hrvatskoj; *Narodne novine Republike Hrvatske*, br. 32/91; Odluku o priznanju republike Slovenije kao suverene i samostalne države; *Narodne novine*, br. 32/91. Odluka o raskidu državno pravne veze sa SFRJ, *Narodne novine*, br. 53/91. Srbi iz Krajine su izjavili da se ove odluke odnose „samo na etničke teritorije hrvatskog naroda a nikako na srpske teritorije: Pakrac, istočnu Slavoniju, zapadni Srem i Baranju, a pogotovo se ne može odnositi na teritoriju SAO Krajine koja se na osnovu suverene volje srpskog naroda izjasnila za ostajanje u jednoj državi sa Srbijom i Crnom Gorom, čiji teritorij i nije bio teritorij republike hrvatske”. Posezanje Hrvatske za ovim teritorijama bio bi čin agresije s nesagledivim posledicama, koji bi mogao oduzeti historijsku priliku hrvatskom narodu da stvori svoju suverenu i nacionalnu državu. M. Babić, *Politika*, 26. VI 1991, str. 5. 27. VI 1991. u Bosanskom Grahovu usvojena Deklaracija o ujedinjenju Zajednice opština Bosanske Krajine i SAO Krajine u jedinstvenu teritorijalno-političku celinu. *Politika*, 28. VI 1991, str. 9.

⁹² K. Čiževski, *Etos pograničja*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2010, str. 6.

je uzeo za najdublju definiciju mita, proglasivši Vagnera ocem strukturalističke analize mita.⁹³ Paradoksalno, i samoopredeljenje naroda koje je stajalo u osnovi nastanka i raspada Jugoslavije, činilo je *Jugoslaviju jednim mitom političkog ugovora*, zemlje koja je kontinuirano patila od sindroma „slabog društva u slaboj državi” (Dž. Migdal). Ona nije uspjela u ’izmišljanju’ jugoslovenske tradicije jednog uspeha. Slabi jugoslovenski nacionalizam kao Ž. Deridin mauzolej „prisustvo odsustva”, *dizanjem prošlosti u vazduh*, razorio je agresivni nacionalizam njenih naroda. Nacionalno samopouzdanje nije nastalo preko noći, iako je iskoristilo sve povoljnosti trenutka „globalne promene” u kojoj se društveni odnosi mnogo teže grade, ali vrlo lako razgrađuju, čak i kad je na delu harmonizujuća tolerancija. Svakako Jugoslavija nije bila takvo mesto. I mnogi filozofi (Sartre, Liotar, Levinas, Bataj, Fuko) koji su se nasuprot Hegelovoj dijalektici zaposedanja (osvajanja) bavili razlikama i podelom polaze od pretpostavke o nesvodljivosti „drugog” na „jastvo”, smatrajući „da umesto postepenog uključivanja postoji prinudni mehanizam isključivanja i isterivanja onoga što je konstruisano kao „drugi”, a taj proces je, u celini gledano, proces formiranja identiteta”.⁹⁴

Tako je i proces isključivanja Jugoslavije bio istorijski deo autodefinicije samoodređenja njenih naroda. Stoga se može opravdano *pretpostaviti, da li bi Jugoslavija uopšte i nastala, da je to pitanje uistinu bilo stvar slobodne volje samoopredeljenja njenih naroda, s obzirom da većina njih svojim objektivnim sadržajem i materijalnim zahtevima nije doživljavala Jugoslaviju kao meru svog samoopredeljenja, bez obzira na oblik državnog uređenja ili organizacije vlasti*. Oni su oduvek imali problema sa samoreprezentacijom društva u kojoj se da parafraziram N. Lumana, sociosistemska perspektiva Jugoslavije stalno precenjivala, a psihosistemska potcenjivala.

Nepostojanje posebno ukorenjenog osećaja nacionalne pripadnosti Jugoslaviji, upravo suprotno, čak nije ni naročito korisno, kao i njeno dvostruko raspadanje u toku „kratkog 20. veka”, može se uzeti kao opravdan argument u korist navedene pretpostavke za istraživanje koju predlažem u ovoj studiji. Moje hipoteze, u stvari su tek malo više od spekulacije, kojoj su potrebni još čvršći argumenti u podupiranju njihovog sadržaja. Traganje za njima zahteva(lo) je i traži(lo) veći broj stranica.

---

⁹³ M. Todorova, *Dizanje prošlosti u vazduh: ogledi o Balkanu i Istočnoj Evropi*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2010, str. 219.

⁹⁴ Isto, str. 73.

Literatura:

1. Avramov, S. (1997), Postherojski rat zapada protiv Jugoslavije, LDI, Veternik.
2. Berend, I. (2001): *Centralna i istočna Evropa 1944-1993*, CID, Podgorica.
3. Bilandžić, D. (1999): *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb.
4. Brubaker, R. (1996): *Nationalism Reframed Nationhood and the Question in the New Europe*, Cembriqe University Press, Cambridge.
5. Vudvord, S. (1997): *Balkanska tragedija*, Filip Višnjij, Beograd.
6. Goati, V. (1996): *Stabilizacija demokratije ili povratak monizmu*, Unireks, Podgorica.
7. Ignatieff, M. (1994): *Blood and Belonging Journeys into the New Nationalism*, Ventage, London.
8. Imami, P. (2000): *Srbi i Albanci kroz vekove*, Samizdat Free B92, Beograd.
9. Izetbegović, A. (1990): *Islamska deklaracija: jedan program islamizacije Muslimana i muslimanskih naroda*, Bosna, Sarajevo.
10. Jović, B. (1996): *Poslednji dani SFRJ*, Izdanje autora, Beograd.
11. Jovičić, M. (1992): *Državnost federalnih jedinica*, Naučna knjiga, Beograd.
12. Keduri, E. (2000): *Nacionalizam*, CID, Podgorica.
13. Lijphart, A. (1977): *Democracy in Plural Societies*, Yaje University Press, New Haven.
14. Mamula, B. (2000): *Slučaj Jugoslavija*, CID, Podgorica.
15. Marković, M. (1998) priredio: *Samoopredeljenje između autonomije i otcepljenja*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.
16. Pavlović, D. (1998): Srpska nacionalna politika od 1986. do 1991. godine, *Sociologija*, Vol. XL. № 3.
17. Pribičević, S. (1990): *Diktatura kralja Aleksandra*, Globus, Zagreb.
18. Rašković, J. (1990): *Luda zemlja*, Akvarijus, Beograd.
19. Todorova, M. (2010): *Dizanje prošlosti u vazduh: ogledi o Balkanu i Istočnoj Evropi*, Biblioteka XX vek, Beograd.
20. Čiževski, K. (2010): *Etos pograničja*, Biblioteka XX vek, Beograd.
21. Šarinić, H. (1999): *Svi moji tajni pregovori sa Slobodanom Miloševićem*, Gobus, Zagreb.

Selfdetermination of a people and the destruction of a Yugoslavia

Summary: Paradoxaly, the principle selfdetermination of a people was in a ground of a generating and a gouing away of Yugoslavia. Her people don`t accept the formula of Yugoslavians as a measure of him selfdetermination, nor the yugoslavianic success to integrated different feelings of the people, nor the pacified klashes about concept of selfdetermination of people. Apsolutisation and indeniation of a justification on a people right on selfdetermination, logically comes to the destruction of Yugoslavia, and unsuccess of one success. Opened is a question, did it has been succeed, if a real selfdetermination of a people has been really exists, away from the dictate of a big forces. The destruction of Yugoslavia alone (twice)not demand the justification of that question.

Key words: *Paradoxis, Yugosavia, selfdetermination, apsolutisation, people, destruction*

ZORAN AVRAMOVIĆ
Fakultet za kulturu i medije
Beograd

UDK 323(497.1):323.1(=173.41)
Originalan naučni rad
Primljen: 21.1.2011
Odobren: 28.2.2011

JUGOSLOVENSTVO (I KOMUNIZAM) - IZVORI SRPSKE SAMOMRŽNJE

Sažetak: U radu se istražuju izvori srpske samomrznje u 20 veku. Tvrdi se da je ova struja mišljenja i ponašanja među srpskim narodom, uslovljena stvaranjem jugoslovenske države i komunističkom ideologije. Svi nacionalno-verski i politički separatistički pokreti od 1918 do 1991. godine deluju antisrpski. Ukazuje se i na inostranu antisrpsku propagandu. Analizira se onaj deo srpske nacionalne elite koji je prihvatao propagandu o srpskoj krivici i na temelju takvog mišljenja zasnivao svoje srbomrzačko delovanje. Otpor jugoslovenstvu i komunističkoj vlasti od strane srpskih intelektualaca i političkih aktivista, tretirao se kao izraz srpskog nacionalizma u različitim formama – od blažih osuda do teških verbalnih osuda (mračnjaštvo, ksenofobija, autizam) do zatvora. U zaključku se podvlači tvrdnja da je raznolika identifikacija sa jugoslovenstvom osnovni izvor srpske samomrznje.

Ključne reči: srpska samomrznja, jugoslovenstvo, komunizam, nacionalna elita

Shvatanje ili pamćenje političke prošlosti ima (dez)integrativni značaj za naciju. Problemi sadašnjice nisu samo tekuće protivrečnosti već i sukobi oko tumačenja prošlosti koja konstituiše sadašnjost. Recepcija političke prošlosti je različita. Kritička samoanaliza vlastite nacionalne prošlosti meša se sa njenom monumentalizacijom i emotivizmom.

Jugoslovenska država je deo identitetskog sećanja svih nekadašnjih nacija, nacionalnim manjina i građana. Sa njenim razaranjem, antijugoslovenstvo je imalo ulogu učvršćivanja političkog i nacionalnog identiteta novonastalih država, ali ne jednako u svim nacionalnim elitama a niti unutar nacionalnih elita. Odbacivanje jugoslovenske prošlosti shvata se kao deo buduće nacionalne državotvornosti. Neretko, ta „jugoslovenska tamnica” u delovima nesrpskih elita tumači se kao velikosrpska dominacija a čuje se i reč „geno-

cid” nad albanskim, muslimanskim, hrvatskim etnosom. Može li se politička prošlost primiriti, odbaciti ili napustiti? Zapravo, da li je ona ponekad uporište za odbacivanje nove nacionalne i političke realnosti?

Nacije skupljene u jugoslovensku državu doživele su razvoj i emancipaciju: muslimani, Makedonci, Crnogorci nisu postojali kao nacije pre stvaranja socijalističke jugoslovenske države. Hrvati su se ujedinili sa nastankom Kraljevine SHS. A šta je srpski bilans u jugoslovenskoj državi od 1918-1991. godine?

Kakav porazni politički i državni bilans Srba! Uzaludnost ogromnih žrtava za stvaranje prve i druge Jugoslavije. U novu državu su Srbi ušli kao pobjednička i slavom ovenčana vojska, a iz te iste države su izašli sa svetskom medijskom i političkom slikom kao demoni, zlikovci, zveri, „narod ubica”, itd.

U toj državi za koju je data intelektualna energija, političko znanje, materijalna dobra, Srbi su doživeli da se delovi njihovog nacionalnog bića otkidaju i konstituišu kao nove nacije. O tom mrvljenju srpskog nacionalnog identiteta, niko nije mogao ni da sanja pre 1918. godine.

Oni koji su se žrtvovali za novu državu, Kraljevinu SHS, nisu ni slutili da će za samo dvadesetak godina započeti genocid hrvatskih ustaša nad Srbima (Jasenovac), a neku godinu kasnije tihi, a potom sve očitiji izgon Srba sa Kosova. Etnička istiskivanja srpskog naroda sa vekovnih teritorija, nastavljena su u državi za koju su verovali da je ostvarila san o nacionalnom ujedinjenju i oslobođenju.

Srpska kulturna dobra su u Jugoslaviji, osobito u socijalističkoj, postala svojina svih, da bi se u pogodnom trenutku uzimalo koliko treba. Cepa se srpski jezik. Srpska kultura je u istoriji jugoslovenske države postala razgrađen vinograd; u njega je ulazio ko je hteo i uzimao delove duhovne tradicije, ustanove, ličnosti, dela.

Ali postoji još jedan nerasvetljeni bilans jugoslovenstva. Da li je sa stvaranjem jugoslovenske države 1918. godine, rođena srpska samomržnja, da li je ona bila kolevka mržnje o kojoj je reč ili je tada samo nabujao korov čije je seme posejano u prethodnim istorijskim razdobljima? Za dublja i šira istorijska istraživanja, bilo bi dragoceno saznanje o dejstvu okupacijskog faktora (osmanlijsko, austrougarsko carstvo kao i dejstvo katoličke crkve) na pojavu srpske samomržnje. Pritisak velikih država na srpsku naciju je politički posao dugog dejstva. Prelazak na islam i katolicizam Srba u zapadnim krajevima Balkana, i njihovo ponašanje prema Srbima koji su ostali postojani u veri i jeziku, može se objasniti iz jedne druge socijalnopsihološke i političke perspektive. Reč je o mržnji odnarođenih Srba – od poturica do ustaša u Drugom svetskom ratu.

Ovde je, međutim, reč o Srbima koji se nisu odnarodili, koji su ostali u srpskoj naciji ali koji iz nekih razloga ispoljavaju mržnju, netrpeljivost, gnušanje prema sopstvenoj naciji. Drugim rečima, to su oni Srbi koji veću vrednost pridaju drugim nacijama, koji „navijaju” za drugu naciju u konkretnim društvenim i kulturnim sporovima. Ova pojava nije bila izražena u neodnarođenom srpstvu pre 1918. godine. Tokom XIX veka Srbi su se borili za oslobođenje i ujedinjenje, za svoju državu a rodomezilaštvo se javljalo na podeli preveravanja i ostajanja u pravoslavnoj veri i naciji.

Za samo sto godina Srbi su uspeli da se oslobode turskog pašaluka i feudalne uprave i da pri tom izgrade nezavisnu parlamentarnu i vojnički jaku državu. Ovaj politički hod kroz istoriju XIX veka nije bio bez protivrečnosti i brojnih prepreka. Srpska malobrojna inteligencija, morala je sa mudročću i upornošću da rešava tri krupna politička zadatka: 1) borba za nacionalno ujedinjenje i oslobođenje, 2) borba protiv pritiska velikih sila na „duh slobode u Srbiji”, 3) borba za unutrašnje političko ustrojstvo, za institucije ustava, zakona, parlamentarizam (Čubrilović, 1982).

Sa stvaranjem Kraljevine SHS 1918. godine, srpska politička inteligencija našla se u radikalno novim državnim, etničkim i civilizacijskim uslovima. Nacionalni i državni ciljevi za koje se zalagao srpski politički um bili su suočeni sa novom stvarnošću. Šta se promenilo u strukturi tri vodeća politička zadatka srpskog naroda?

Borba za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje rešavala se tako što se srpski narod našao u granicama nove države, izmešan u sukobima sa drugim verskim i etničkim zajednicama. Drugi veliki cilj - otklanjanje pritiska velikih sila na Srbiju, ostvaren je utoliko što on nije pogadao samo Srbiju koliko novu državu SHS, odnosno Kraljevinu Jugoslaviju.

Treći zadatak je bio najteži: kako ustavno urediti Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca? Pitanje je ostalo bez odgovora i u socijalističkoj Jugoslaviji. Srpska politička inteligencija nije uspela da izgradi jedan koherentan program povezanosti demokratske države i nacionalnih interesa srpskog naroda, dok su delovi hrvatske i slovenačke od početka imali jasne separatističke planove.

Teorijska istraživanja ovog veoma značajnog pitanja za istoriju srpske političke svesti, još uvek čekaju na istraživače. Jedan analitički uvid u srpsku međuratnu periodiku, kao i u javne iskaze političkih ličnosti, sugerira zaključak da se srpska javnopolitička misao podelila na nekoliko stanovišta: jedna je pomerila težište interesovanja posle 1918 na stvaranje *ideologije jugoslovenstva i odbranu nove države* od unutrašnjih i spoljnih neprijatelja. Devetnaestovekovna briga o izgradnji ustava i parlamentarnih institucija, potisnuta je za račun odbrane jugoslovenstva i nove države. (Kada je Svetozar Miletić

Zoran Avramović, Jugoslovenstvo (i komunizam) - izvori srpske samomržnje

---

napisao 1846. godine pesniku Petru Preradoviću: „Mi ćemo ostati Srbi i nećemo biti ni Hrvati ni Iliri”, nije ni sanjao da će 70 godina kasnije poželeti da postanu Jugosloveni.) Tek uoči drugog svetskog rata, pokreće se pitanje srpskog nacionalnog interesa, ali opet u senci jugoslovenstva. Za razliku od Hrvata koji misle samo na hrvatstvo, Srbi, po uverenju Slobodana Jovanovića, treba da a) brane srpstvo i b) da brinu o jugoslovenskoj državnoj celini (Jovanović, 1940).

Druga se inspirisala *komunističkom ideologijom* a jedan od njenih glavnih ciljeva bio je rušenje Jugoslavije kao velikosrpske tvorevine. Srpski interesi su bili na meti ostrašćenih ideoloških i političkih napada srpskih komunisti u ilegali ili kamuflirani u javnosti.

U socijalističkoj Jugoslaviji srpska politička inteligencija opet se nalazi u prvom redu branilaca, ovoga puta klasne suštine jugoslovenstva i jugoslovenske države. Ona je najglasnije pevala o titoističkom „bratstvu i jedinstvu” u razdoblju SFRJ. Sa približavanjem 1991. jedan deo srpske inteligencije emotivistički kritikuje srpske političke zablude, ali sa nedovoljnom artikulacijom srpskog nacionalnog i državnog interesa.

Ovde smo u prilici da formulišemo pretpostavku opsežnijih istraživanja: devetnaestovekovnu borbu za ograničavanje apsolutne vlasti i demokratsko uređenje države, srpska inteligencija zamenjuje posle 1918. godine, borbu za ideju jugoslovenstva i utemeljenje jugoslovenske države. Iz nezavršenog političkog posla ušlo se u jedan, kako istorija pokazuje, uzaludan državnički poduhvat. Koliko energije, koliko znanja, koliko ustanova, koliko političkih karijera je potrošeno bez ikakvih rezultata?

Srpska odbrana jugoslovenske države po svaku cenu

Kraljevina SHS odmah po osnivanju 1918. godine, demonstrirala je svoju pravnu i međunacionalnu nestabilnost. Izbori za ustavotvornu skupštinu 28. novembra 1920. pokazali su da se biračko telo opredeljuje prema verskim i nacionalnim osećanjima. Hrvatske stranke su zahtevale federalno ustrojstvo države a srpske (radikali i demokrate) unitarno. Ubistvo Pavla i Stjepana Radića u Skupštini 1928. samo je produbilo politički jaz između Srba i Hrvata koji je ionako bio pun svađa, netrpeljivosti i isključivosti. U takvoj atmosferi srpska politička elita sa kraljem Aleksandrom Karađorđevićem jača institucije „integralnog jugoslovenstva”; on donosi Proklamaciju 1929. u kojoj suspenziju ustava motiviše potrebom „održavanja punog državnog i narodnog jedinstva” a jedno krilo hrvatske politike formira ilegalno-separatističke i antisrpske organizacije. Ante Pavelić obrazuje 1932. godine „Hrvatsku revolucionarnu organizaciju” čiji je cilj bio da u hrvatskoj državi ne može od-

lučivati onaj „tko nije po korijenima i po krvi član hrvatskog naroda”. Ubistvo kralja Aleksandra 1934. godine u Marseju, kao ni sve druge međuratne nacionalne činjenice, nije uzdrmalo veru srpske nacionalne i političke elite u novi politički identitet. Tek sa stvaranjem banovine Hrvatske 1939. jedan proplamsaj srpskih interese se javlja ali opet u jugoslovenskom okviru.

Početak Drugog svetskog rata 1941. nije pomutio srpsku veru u jugoslovenstvo i jugoslovensku državu. Brzom slomu vojske Kraljevine Jugoslavije doprineli su Hrvati iz komandnog sastava; Mačekove straže u Hrvatskoj učestvovala u razoružavanju kraljevske vojske. Beograd je napadnut 6. aprila 1941. a 10. aprila proglašena Nezavisna država Hrvatska. U toj državi srpski narod iz nekadašnje Vojne krajine i Bosne biva izložen genocidu u ustaškim logorima. Jasenovačka fabrika smrti zapošljavala je konvertite kao što su Ljubo Miloš, Miroslav Filipović - Majstorović i drugi.

Na jugu države, na Kosovu i Metohiji, šiptarski balisti se bore u toku Drugog svetskog rata na strani fašističkih snaga. Kako se u svem tom ratnom haosu ponašaju politički i vojno Srbi? Konfuzno dozlaboga. Četnici, partizani, kvislinzi sa duboko različitim pogledima na srpstvo i jugoslovensku državu.

U socijalističku Jugoslaviju srpski narod je ušao kao bogalj - smanjen je za 1.200 000 svojih glava. Nastavio je zajednički život sa narodima u čijem je mišljenju i delovanju egzistirala jedna jaka antisrpska struja. Među Hrvatima su bile ustaše, među muslimanima - islamski verski fanatici, među Albancima balisti, a bilo je i crnogorskih ustaša. Te snage su bile vojno i politički poražene. U maju 1945. godine, ugušen je vojni otpor balista na Kosovu, kao i ustaša u Hrvatskoj. Taj poraz međutim, nije mogao da porazi jedan duh mržnje prema Srbima i njihovim nacionalnim interesima. Antisrpski duh je izbijao u različitim formama posle 1945. godine i u okolnostima Titove komunističke diktature „bratstva i jedinstva”. Već posle dvadeset godina od završetka Drugog svetskog rata u Hrvatskoj se komunisti mobilišu oko nacije - zahteva se suverena Hrvatska na štetu srpskih interesa. Na Kosovu jača albanski separatizam u formi pokrajinskih zahteva. Nacionalne težnje nesrpskih naroda omogućile su rad i usvajanje Ustava iz 1974. koji je bio poguban po srpske nacionalne i državne (jugoslovenske) interese. Teritorijalno - administrativna i nacionalna dezintegracija Srba bila je te godine dovedena do svog kraja. Pobuna nacionalno zainteresovanih Srba dočekana je kod srpskih Jugoslovena i komunista „na nož”. Njima je bila važnija odbrana jugoslovenske države i ideologije buduće utopije od konkretnog stanja srpske nacije.

U višenacionalnoj i višekonfesionalnoj državi u kojoj se Srbi optužuju, a kada su izbili ratni sukobi i fizički satiru, neugasiva je ta privrženost Srba jugoslovenstvu, bilo u formi monarhije bilo komunističke ideologije. Zbunjujuća je ta širina srpskih političara, naučnika, književnika prema primanju i

prelasku preko zla koje je učinjeno narodu kome pripadaju. Milo Lompar je (2010) blizak tezi da „postoji jedna oveštana tradicija koja izvire iz pounutrašnjeg hrvatskog stanovišta u srpskoj javnoj svesti”. To stanovište je nesrpsko a u ekstremnim oblicima antisrpsvo do negacije. Tačnije bi bilo reći *u jednom delu* svesti srpske inteligencije i političara.

Od 1918. godine može se pratiti jedna samopotcenjujući i niskovrednovani odnos prema sopstvenoj naciji u srpskoj eliti. Blaga forma je Skerlićevo optiranje za latinično pismo. Između dva rata, privrženost srpstvu u odnosu na jugoslovenstvo među srpskom inteligencijom se kritikovalo. A komunistički pokret je bio otvoreno antisrpski. Posle 1945. srpski komunisti su najžešće udarali po srpskom ispoljavanju nacionalne svesti, a pečat je dao Dobrovoje Vidić, koji je ostao upamćen po izjavi iz 1945. godine: „Šest stotina i pedeset hiljada streljanih Srba u BiH to je dug koji je srpski narod platio za zločinačku politiku beogradskih vlastodržaca”. Ta rečenica nije oznaka jedne političke ličnosti. Ona ubedljivo osvetljava mentalni sklop jednog, ne malog broja pripadnika srpske nacije u drugoj polovini XX veka. Zar se može drugačije objasniti onaj hor rodomrzaca u toku razbijanja SFRJ (1992-2000)? Enciklopedijsko ostrašćeno optuživanje Srba za sva zla u tom vremenu o kome je reč, bila su neskriveno umrežena i promišljena u delu srpske intelektualne elite (Avramović, 2009).

Nacionalni sukobi su osnovna karakteristika postojanja jugoslovenske države. I Kraljevina SHS i Socijalistička Jugoslavija se neprekinuto suočavaju sa nacionalnim govorom i interesima političkih i intelektualnih elita. Problemi su bili sledeći: 1) nejednaka brojnost nacija (Srbi najbrojniji), 2) nacionalna svest različita, 3) teoriju o „jednom plemenu sa tri naroda” prihvataju Srbi ali ne i Slovenci i Hrvati, 4) težnja prema nacionalnoj samostalnosti bila je različita – Srbi najmanje ispoljavaju ovu ambiciju, 5) pripadnost različitim civilizacijskim krugovima, 6) suštinski različite političke tradicije i vizije nacije.

Kominternovsko-komunistička borba protiv srpske hegemonije (srpske nacije) uključila je i srpske komuniste između dva svetska rata. Nesrpske građanske i političke elite napadale su srpski nacionalizam sa različitim stanovišta. U tome su imali pomagače i na srpskoj strani.

Posleratni federalizam (i partijski unitarizam) ustavno-pravno je trebao da reši „srpsku hegemoniju” pa je republičkim granicama razdvojio srpsku naciju. Komunistički internacionalizam i srpska nacija opažani su i doživljavani u nesrpskim jugoslovenskim elitama kao smetnja njihovoj slobodi i samostalnosti. Uprkos (kon)federalnom rešenju, koje je kulminaciju imalo u Ustavu iz 1974. godine, iz centara nesrpskog nacionalizma stizao je zahtev za poštovanje načela samoopredeljenja. Problem je nastao kada je to načelo prihvatila i srpska nacionalna elita 1991. godine.

Govor samoopredeljenja Srba u jugoslovenskoj državi nailazio je na otpor Hrvata a kasnije i muslimana u BiH zbog toga što realizacija tog načela ugrožava republičke „granice”. Međutim, uvek je bilo Srba izvan Srbije koji su takođe napadali srpske planove o rešavanju srpskog nacionalnog pitanja u jugoslovenskoj državi. (Svetozar Pribičević, primera radi, Srbin iz Hrvatske pre, a posle 1945. godine, srpski komunisti iz drugih republika bili su u prvim redovima Titove borbe protiv nacionalnih i političkih „devijacija” Srbije).

Svaki nacionalni zahtev sa srpske strane, deo srpske elite je doživljavao kao neku vrstu „izdaje” koju treba osuditi. Kada je 1990.- tih godina, srpski nacionalni i politički interes počeo da se rešava bez velikog obzira na jugoslovenstvo, skočili su predstavnici drugih nacija u SFRJ ali i deo srpske elite koji je žestoko počeo da optužuje Srbe za napukline u državnoj zgradi i za kasnije ratne sukobe. A u toku razbijanja SFRJ (1992-2000) ostrašćeno optuživanje Srba za sva zla u tom vremenu, bila su neskriveno organizovana (Avramović, 2009).

Srpska krivica - spoljna i unutrašnja

Inostrana, prevashodno evropska optuživanja i demonizacija Srba imaju svoju bogatu istoriju. Polazna tačka je „istočno pitanje na Balkanu”, kada se evropske (engleske) simpatije okreću prema Turskoj.

Britanski premijer u dva navrata tokom XIX veka bio je Bendžamin Dizraeli (1804-1881). Njegova imperijalna politika obuhvatila je i „istočno pitanje”, zapravo favorizovanje Otomanskog carstva na račun Srbije ne bi li sprečila jačanje ruskog uticaja na Balkanu. U to vreme Rusija nije bila komunistička država već pravoslavna civilizacija. Najdirektnije se umešao 1874-1880. godine u politiku i nacionalne interese zemalja Balkanskog poluostrva na štetu srpskih interesa (Ković M. 2007).

Od tog vremena u ulozi onog ko se protivi integraciji srpske nacije javljaju se razne sile. Na Berlinskom kongresu 1878. godine, srpska državnost se priznaje u ondašnjim granicama kako se ne bi povezala sa Srbima (pravoslavne i islamske vere) u Bosni i Hercegovini i sa Crnom Gorom. Bosna i Hercegovina se dodeljuje na starateljstvo Austro-Ugarskoj monarhiji, koja 1907. proglašava aneksiju. Od 1906. do 1911. traje carinski rat protiv Srbije. Početkom XX veka Austro-Ugarska je bila glavni neprijatelj srpstva (Samardžić, 1984). Kada je Srbija izašla na more preko severne Albanije 1912. i 1913. godine, Beč je zapretio ratom ukoliko se Srbija ne povuče.

U Prvom svetskom ratu sile osovine sa Nemcima na čelu ratuju protiv srpskih nacionalnih i državnih interesa. Centralne sile su 1914. zapretile Srbiji fizičkim istrebljenjem - u tom ratu Srbija je izgubila trećinu svog stanovništva. Austronemačke optužbe Srba za izbijanje rata svodile su se na tvrdnju da je Principova krivica, ustvari krivica svih Srba (Srbija mora umreti, 1995).

Drugi svetski rat je opet doveo političke Nemce (fašiste) u sukob sa Srbima. Oni su bili priznali ustašku državu, učestvovali u komadanju teritorije od strane suseda, i formirali sa Italijanima „veliku Albaniju”. „Kosovo je nož u leđa Jugoslaviji”, zapisao je Grof Čano u svojim dnevnicima prilikom posete Kneza Pavla Rimu 1939. godine. (Crnjanski, u Avramović, 2002). Bugarski i mađarski fašisti učestvuju u komadanju srpske teritorije u vreme Drugog svetskog rata. Srbi su 1941. godine, krivi Nemcima zbog otpora, ali su krivi i saveznicima zbog samosvojne slobode suprotstavljanja neprijatelju (Simeunović, 2007)

Posle rata 1945. na konferenciji u Teheranu 28. XI -2.XII 1943. Ruzvelt, Staljin i Čerčil odlučuju da se „Jugoslavija obnovi kao država u potpunom teritorijalnom integritetu i nezavisnosti”. Ovom odlukom samo su prikriveni zločini pripadnika svih naroda nad srpskim narodom u toku rata a koji su ostali da žive u „obnovljenoj” zajedničkoj državi. Da li je Jugoslavija bila mogućna posle Jasenovca? – jedno je od ključnih pitanja političke prošlosti srpskog naroda (Stojanović, S. 1997). Ovome treba dodati i pitanje - i posle šiptarskih balista, muslimanskih ustaša.

Od 1918. pa sve do 1991. strane sile su se „mešale” u unutrašnji politički život Jugoslavije sa dva lica – jedno za očuvanje države a drugo za pomaganje nersrpskih nacionalnih težnji. Englezi su u Kraljevini Jugoslaviji podsticali hrvatska prava, a posle rata svi su imali svoje strane zaštitnike osim Srba. To se pokazalo u procesu rasturanja SFRJ od 1991 do 1999 godine.

Od 1991. politička Evropa se sa američkom administracijom ujedinila u horu optuživanja srpskih političkih interesa i njihovih lidera. Srbija je bila kriva jer nije učestvovala u rušenju Berlinskog zida 1991. godine. U osnovi njihove strategije našao se interes političke, teritorijalne i kulturne dezintegracije Srba a istovremeno državne integracije ostalih naroda što treba razumeti kao geopolitiku velikih sila.

Zavisno od epoha i okolnosti u taj tok protivljenja srpskoj integraciji su ulazili i drugi narodi; posle 1991. godine, pod opsesijom NATO i EU integracijom i drugi bivši srpski saveznici iz Drugog svetskog rata - Francuzi i Englezi. Antisrpstvo se manifestovalo na više načina: fizičko istrebljenje, ekonomsko slabljenje, političko - diplomatsko izolovanje, karakterološko demonizovanje, medijsko ocrnjivanje. Ali to je bio samo kontinuitet pritisaka i kažnjavanja Srba: 1906-1911 carinski rat, 1914. Austrougarske kaznene ekspedicije po Srbiji, 1915. bugarski pokolji, 1941. godine pokolj hrvatskih ustaša u Jasenovcu i drugim logorima, 1941. streljanje 1000 Srba za jednog Nemca, 1992 -1998 totalne ekonomske sankcije, 1995. isterivanje Srba iz Hrvatske, 1999. NATO bombardovanje, 2008. priznavanje Kosova kao nezavisne države.

Od 1990. narasta talas antisrpske kampanje u Americi. Stvaraoci anti-srpskog raspoloženja u „najjačoj sili sveta” su funkcioneri administracije sa

neobično žestokim rečnikom, lobiji bivših jugo-republika, i mediji - TV i štampa (Vuković, S. 2009). Tu količinu mržnje i laži teško je izmeriti. Međutim, njeno poreklo nije teško otkriti. Novcem se plaćaju svakojake laži i izmišljotine. Ogrešenja o činjenice u toj meri nije moguće drugačije objasniti nego razrađenim sistemom korupcije.

Kulminacija inostrane antisrpske politike usledila je 1999. kada je NATO 72 dana bombardovao SRJugoslaviju (Srbiju i Crnu Goru) a završni udarac srpsko- jugoslovenskom porazu zadat je zapadnim priznanjem Kosova i Metohije kao „nezavisne” države 2008. godine. NATO bombardovanje je trebalo da potvrdi tezu o kolektivnoj srpskoj krivici. Srbija je kriva zbog sprečavanja kosovskih Albanaca da izdvoje teritoriju Kosova i Metohije iz njenog sastava. „Zbog toga je Srbiji bila namenjena dugotrajna kazna izolovanosti, pokoravanja do beznačajnosti, do koje se može stići ekonomskim i vojnim i kulturološko-komunikacioni, ali i unutrašnjim nacionalnim međunacionalnim, odnosno umanjivanjem svih bitnih resursa” (Simeunović, D. 2007.)

Srbi su, dakle, krivi za ratove 1991-1999. godine, na prostoru SFRJ. Srbi su iseljeni, podeljeni, oklevetani u svetskim medijima, optuženi za genocid u jednom gradiću (pojam genocida?) u Republici Srpskoj, privedeni u Hag, oteto im je Kosovo ali su i dalje krivi i zato kažnjeni. Osnovan je sud u Hagu u koji je strpano celokupno političko, vojno i policijsko rukovodstvo Srba u ratovima na prostoru SFRJ. Marti Ahtisari 2006. godine je glasno rekao da su „svi Srbi krivi” i zato moraju da izgube Kosovo. (Simeunović, D. 2007).

Ovim političkim i vojnim napadima na srpsku naciju, koja se odvija već dva veka u pojedinim krugovima evropskih centara moći, treba dodati i stvaranje etnopsihološke slike Srba kao opasnih primitivaca, kao naroda koji ne zna za zakon, koji je protiv civilizacije. Taj rečnik strane srbofobije je užasan i zastrašujući po sliku srpske nacije (Dimitrijević V. 2010., Vuković, S.2009).

Zašto je jedna struja političke Evrope bila antisrpski orijentisana? Zašto je uvek imala spreman rečnik o srpskom primitivizmu, agresivnosti, nesposobnosti za napredak? Odgovor zaslužuje šire istraživanje. Ali ovo bi bile početne pretpostavke: a) raširene predrasude o Srbima kao ruskom pionu na Balkanu, b) fragmentacija Srba na Balkanu doprinosi većoj manevarskoj moći velikih sila da ostvaruju svoje uticaje i interese, c) srpski kult slobode i nezavisnosti, što ima za posledicu teškoće kooperacije, d) strah od herojstva i buntovništva Srba.

Činjenice govore da je u evropskoj (i američkoj) političkoj eliti postojala već dva veka jedna struja negativnog mišljenja i ponašanja o Srbima. U XX veku ona insistira na *srpskoj krivici* za izbijanje Prvog svetskog rata 1914. godine, za političke prilike u jugoslovenskoj državi pa sve do „svena-

rodne srpske krivice zbog Kosova i Metohije” koju je izrekao 2006. godine Marti Ahtisari, čovek koji je u ime UN i Evrope vodio pregovore o statusu Kosova i Metohije i koji je valjda i zbog tih reči zaslužio 2009. godine, Nobelovu nagradu za mir.

Srpski narod je imao u nekim evropskim silama i savezima velikog protivnika u afirmaciji političkih težnji i planova. Evropa, naravno u tom pogledu nije bila jedinstvena; negde više, negde manje egzistirala je anti srpska struja političkog mišljenja i delovanja. Ovom protivljenju pridružili su se delovi političke i kulturne elite „južnoslovenske braće”, pre, za vreme i posle propasti jugoslovenske države. Ali, za srpski politički um najsloženije pitanje za objašnjenje ovakve slike sopstvenog kolektivnog bića, svakako je uključivanje u anti srpski politički diskurs i delova srpske nacionalne elite. Srbi su imali političke protivnike nacionalnih i državnih interesa, i iz sopstvenih redova - srpske rodomrsce.

Austrijsko-nemačka „teorija” o srpskoj krivici, preuzimana je jednako od neprijatelja srpstva u jugoslovenskoj državi i od srpskih anti Srba (Simeunović, D. 2007). Došlo je da retkog spajanja inostrane i domaće mržnje prema Srbima i njihovim političkim i nacionalnim interesima uz prilično „obrađenu” etno psihologiju.

Tokom postojanja jugoslovenske države jedna grupacija Srba (deo intelektualne i političke elite) je svojim mišljenjem i ponašanjem uporno, kontinuirano a ponekad strasno kritikovala Srbe zbog stanja u državi, pogotovo zbog odnosa prema drugim nacijama i verama u toj državi, a osobito zbog razbijanja SFRJ. Kod njih je bila izražena potreba da optužuju sopstvenu naciju zbog 1) odnosa prema drugima, 2) preterivanja u vrednovanju sopstvenih kvaliteta. Bez osporavanja da je takvih javnih ponašanja bilo među Srbima, mora se konstatovati da je suprotstavljanje bilo povezano sa „prelaskom na drugu stranu” ili manifestnim udaljavanjem od sopstvene nacije (stid, sramota, izbegavanje pominjanja imena).

Oni Srbi koji su dovodili u pitanje jugoslovensku državu bili su predmet one vrste kritike na čijim temeljima je izrastala i samomržnja kao oblik netrpeljivosti prema sopstvenoj naciji.

Oni Srbi koji su preterivali u vrednovanju srpstva hranili su takođe samomržnju onih drugih Srba.

Sledbenici komunističke ideologije kao internacionalističkog i anacionalnog pogleda na svet, bili su značajan drugi regrutni centar srpskih rodomrzaca. I kada su bili u ilegali i kada su uskočili u kočije državne vlasti posle 1945. godine, oni su se isticali u kritici „srpskog nacionalizma”. Vreme njihove vladavine je obeleženo sudskim progonima i osudama „srpskih nacionalista”. Srpski komunisti su u odnosu na druge u SFRJ prednjačili u „čišćenju svoga dvorišta”.

Otuda, potpuno je logično da u vreme razbijanja SFRJ 1991. godine, među Srbima bude najviše rodomrzaca. Emotivno-interesna vezanost za jugoslovenstvo i anacionalnu ideologiju bila je osnovica za napad na srpske zahteve za pravičnim rešenjem srpskog pitanja u SFRJ (autonomija za Srbe u Hrvatskoj, potiskivanje srpskih interesa u BiH, ukidanje paradržavnosti Vojvodine i Kosmeta).

Izbila je na površinu jedna socijalno-intelektualna elita među Srbima koja je optuživala Srbe i profilisala se kao rodomrsci ili „autošovinisti” (Avramović, 2009). Ta socijalno-intelektualna struja se obnavljala porodično i novopridošlicama. Biografije nekih rodomrzaca u Srbiji pokazuju da su odrasli upravo u takvim, funkcionerskim porodicama. Ovde je od najvećeg značaja misaona matrica distanciranja od srpstva i davanje prednosti drugome. Deca srpskih jugoslovenskih komunista, nisu nastavili komunističku ideologiju već su anacionalno stanovište ispunili globalističkim vrednostima ako ne i otvorenim prelaskom na nesrpsku stranu u jugoslovenskoj državi. „Kao retko koji hrišćanski narod Srbi su pokazali da neizmerno vole neprijatelje svoje” (Milosavljević, 2009: 38). Ovaj opšti sud se mora korigovati u smislu rodomrzačke struje intelektualaca. Ne Srbi, već neki Srbi. A ima među njima i onih koji neizmerno vole srpske neprijatelje.

Kako je rođena i kako se širila ideologija o *srpskoj krivici* (koju srpski rodomrsci prihvataju i podržavaju)?

Od 1914. godine, tačnije od Sarajevskog atentata širi se austrijsko-nemačka propaganda o srpskoj krivici za izbijanje Prvog svetskog rata (Dedijer, Vladimir, Sarajevo 1914.) Ta zamisao postala je deo jedne posleratne (kominternovske) revolucionarne politike prema srpstvu i jugoslovenstvu (Lompar, M. 2010.).

U međuratnom razdoblju (1914-1941) Srbi su optuživani za hegemonizam, unitarizam i velikosrpstvo (Milosavljević, Lj. 2009). Srpska krivica je dobila nov jezički izraz: odgovornost za rat se transformiše u odgovornost za stanje odnosa između naroda u Kraljevini SHS. Na talasu srpske krivice stvorena je 1939. godine, Banovina Hrvatska na etničkom načelu dok su druge banovine bile uređene po geografsko-istorijskom.

Tokom istorije jugoslovenske države, lako se prepoznaje ona sloj intelektualaca, političara i državnika među Srbima koji je bez okolišenja i čak uz radosno odobravanje činio ustupke drugoj strani (Slovincima, Hrvatima, muslimanima) koji se mogu tumačiti kao „plod usvojene svesti o srpskoj krivici”. Drugim rečima, „unutar jugoslovenstva postoji neko skriveno kretanje od potiskivanja srpskog stanovišta do pojma srpske krivice” (Lompar, 2010).

Srpsko jugoslovenstvo 1918-1941

U drugoj polovini XIX i početkom XX veka, širi se, preko diskusija o jeziku, shvatanje o etničkoj srodnosti, jednoplemenskoj zajednici Srba, Hrva-

ta i Slovenaca. Vladalo je kolektivno mišljenje o jednom narodu sa tri imena. Srpska politička i intelektualna elita, posle 1918. godine zastupala je stav o „našem narodu” kao nesumnjivoj činjenici. Na dnevnom redu je stvaranje nove nacije - jugoslovenske. „Nacionalisti svih nijansi” zapisao je Crnjanski u „Idejama” 1934/35, okupljaju one iz slovenačke Bele krajine, preko Varaždina, Primorja, bosanska i hercegovačka brda, vojvođanske ravnice, šumadijskih bregova i Stare Srbije. Zajednički atributi „našeg naroda” su iste potrebe, isti folklor, isti običaji, isti mentalitet i skoro ista ekonomska struktura. Na teritoriji na kojoj su nekada vladale Austrija i Turska formira se „jugoslovenska nacija”.

Jugoslovenska država je od početka svog postojanja neprekidno bila suočena sa 1) debatom o motivima i karakteru ujedinjenja - nastanku, 2) problemom legitimnosti vlasti, 3) uređenjem unitarizam-federalizam i položaj srpskog naroda. Za Srbe je nova država bila država „jednog plemena sa tri imena”, što slovenačka i hrvatska inteligencija u najvećem broju nije prihvatila (Janićijević, 1984).

Borba za stvaranje nove nacije u Kraljevini Jugoslaviji bila je forsirana od strane Srba. Otpor je dolazio iz redova hrvatske i slovenačke inteligencije. Uprkos ovakvoj realnosti u kojoj Hrvati i Slovenci brane svoje ime i svoj interes, projektu stvaranja nacije „odozgo” nema kolebanja u kolektivnoj svesti srpske elite.

I pored očiglednosti otpora stvaranju jugoslovenske nacije koji je dolazio od strane dela hrvatske i slovenačke elite, među srpskim naučnicima, umetnicima i političarima, gotovo da nije bilo protivljenja jugoslovenskoj ideologiji. Kao da su bili slepi za uočavanje razlike između političkih ideala i stvarnog političkog života.

Da navedem samo neka imena srpske nauke i stvaralaštva. Istoričar i akademik Vladimir Đorović, univerzitetski profesor psihologije Nikola Popović, lingvisti i predsednik SANU od 1937-1960 Aleksandar Belić, književnik Stanislav Vinaver, Dragiša Vasić, Branislav Nušić, Todor Manojlović, Ivo Andrić, Milš Crnjanski, Milan Kašanin, Isidora Sekulić, Milan Grol, Desanka Maksimović, Sima Pandurović, prevodilac Špenglera Vladimi Vujić, kompozitor Petar Konjović (Janićijević, M. 1984.)

Između dva svetska rata, među srpskim intelektualcima teško je naći ime sa jasnim prosrpskim stanovištem. Jugoslovenstvo je bilo vrhovna politička i kulturna vrednost. S jedne strane su uzdizalo jugoslovenstvo, a s druge se kritikovalo isticanje srpstva, odnosno istiskivalo srpsko ime. Tako, obnova *Srpskog književnog glasnika* 1920. godine zapamćena je i po paradigmatičnom stavu Milana Čurčina da je „srpski trebalo izostaviti” iz naziva časopisa. Političko jugoslovenstvo između dva rata, u srpskoj eliti nije se doživljavalo kao uporišna tačka samomržnje. U tom razdoblju jugoslovenska identifikacija

nije bila ugrožena od protivnike te opcije (srpskih nacionalista) da bi ih stavila na stub krivice. Ponekad bi i projugoslovenska elita, kao u slučaju Crnjanskog, progovorila da se pogledaju stvari i sa „srpskog stanovišta”. Javna pažnja je bila usmerena prema kritici jugoslovenstva koja je dolazila iz redova hrvatske i slovenačke elite. Kralj Aleksandar je bio personifikacija srpskog jugoslovenstva.

Srpska strana je u Kraljevini Jugoslaviji stalno činila ustupke Hrvatima i Slovencima u cilju očuvanja jugoslovenstva. Neobjašnjivi srpski politički mazohizam u Kraljevini Jugoslaviji (i u socijalističkoj Jugoslaviji prim. ZA) Crnjanski je razotkrio proročkim rečima: Slovenci hoće da budu zaseban svet koji nas (Srbe) kritikuju; Hrvati operišu zahtevima za separatizmom. Vreme je, konstatuje Crnjanski da se Srbi okrenu vlastitim interesima, sa realnim gledištima a ne osećajnim i nadzemaljskim. „Inače, trajaće i dalje ova dosadna komedija i završiće se još jednom kao srpska tragedija”. To piše 1934. godine. (Avramović, Odbrana Crnjanskog, 2002). A samo sedam godina kasnije došlo je do te srpske tragedije u NDH.

Srpsko (komunističko) jugoslovenstvo 1945-1991.

Titoističko jugoslovenstvo je konfederalizovalo na institucionalan i ustavno-pravni način srpsko nacionalno biće u SFRJ. Na čelu tog procesa nalazila se hrvatska politika čiji je sadržaj bio „i neutralizacija srpskog faktora na Balkanu” (Lompar, M. 2010). Komunistička SFRJ nije zadovoljila nesrbe uprkos ličnoj vlasti jednog Hrvata (Tita).

Ideološki tip identifikacije sa jugoslovenstvom proizvela je komunistička partija pre i posle 1945. posle Drugog svetskog rata u socijalističkoj Jugoslaviji. Srpski komunisti su neskriveno i nedvosmisleno dali prednost jugoslovenstvu u odnosu na srpske interese. Reč srpski se brisala iz naslova publikacija i ustanova. Ćirilica je sistematski potiskivana u korist latinice. Zaborav Jasenovca je brzo pripremljen. Hrvatski komunisti ruše kompleks Jasenovac 1945. a Srpski komunisti čute. Na mestu klasičnog genocida srpski arhitekta je smislio cvet u kamenu, a nacistički logori u Nemačkoj i Poljskoj su ostali u nađenom stanju da bi bili opomena i sećanje.

Na idejno-kulturnom polju pokrenuta je *Enciklopedija Jugoslavije* sa sedištem u Zagrebu na čelu sa književnikom Miroslavom Krležom. Ona je, kao jedna od ključnih knjiga koju jedna država (nacija) piše o sebi, imala važnu ulogu u produbljivanju jugoslovenskog stanovišta srpske nacionalne kulture koja, uzgred rečeno, nije imala sve do 2010. godine svoju enciklopediju. Hrvati su pisali *Hrvatsku enciklopediju* uoči Drugog svetskog rata a prvi tom je štampan 1941. a drugi i treći 1942. godine u Paveličevoj ustaškoj državi.

Enciklopedija Jugoslavije sa prepoznatljivim prohrvatskim pristupom građi, u značajnoj je meri i obimu krivotvorila činjenice i vrednosti srpske kulture. Srpski intelektualci se odriču („samoodricanje”) srpskog stanovišta u korist jugoslovenskog. U odrednici o Crnjanskom u *Enciklopediji Jugoslavije* (Zagreb, 1956, str. 500), srpski književnik Marko Ristić piše: „Nesrećni put kojim je C. išao od svog anarhističko-defetističkog stanja duha do fašizma, istovremeno je i put na kome se gasio njegov talenat.” Tu svoju tvrdnju o fašizmu, Marko Ristić je ponovio više puta, pri čemu nije mario za razloge i argumente (On je morbidno pozdravio streljane srpskih intelektualca 1944. u Beogradu bez suda i zakona).

Srpski političari-komunisti nisu izostajali u obrušavanju na srpski identitet u socijalističkoj Jugoslaviji. Od Đilasa do Latinke Perović odvijalo se takmičenje u verbalnom i krivičnom kažnjavanju podignutih srpskih glava sve u ime odbrane jugoslovenstva i komunizma.

Odnos prema jeziku je od suštinske važnosti za identitet jedne nacije. Teško je razumeti takvo bagatelisanje sopstvenog jezika u srpskoj kulturi tokom poslednjih stotina godina. Pogledajmo samo istoriju rečnika srpskog jezika. Stojan Novaković pokreće 1888. godine pisanje „Rečnika srpskog narodnog i književnog jezika”. Na tom rečniku se radilo do 1953, tačnije do Novosadskog dogovora koji uvodi „srpskohrvatski jezik” a 1959. štampa se prvi tom „Rečnika srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika” .

Kada se 1967. godine pojavali „Deklaracija o položaju i nazivu hrvatskog književnog jezika” u kome su hrvatski intelektualci tražili hrvatsko ime za svoj jezik, srpski su odgovorili „Predlogom pitanja za razmišljanje” u kome se kritikuje poništavanje bečkog i novosadskog dogovora. Oni traže ime za jezik a Srbi podsećaju na lingvističku prošlost umesto da se isto pravo traži i za srpski jezik.

Mirko Tepavac, istaknuti srpski komunistički funkcioner, optužio je u *Politici* 6.marta 1966. godine Moskovljevićev *Rečnik savremenog srpskohrvatskog književnog jezika* da je nadahnut srpskim šovinizmom „u koji ne mogu da se uklupe naša revolucija, federativno uređenje i nacionalna ravnopravnost” (Lompar, M. 2010).

Ali, ta reakcija i ne mora da čudi ako se u 2010. godini pod okriljem SANU objavljuje 16 tom „Rečnika srpskohrvatskog jezika...” (!). Dakle, posle 20 godina od nestanka SFRJ, deset godina od stvaranja bošnjačkog i crnogorskog jezika na temeljima srpskog jezika, srpska naučna inteligencija zadržava dvonacionalno ime za svoj srpski jezik. Ko tako nešto može da objasni?

Repertoar represivnih mera srpskih komunista protiv srpskih kritičara političkih kretanja sa antisrpskim namerama vlasti u SFRJ i njenim delovima, bio je bogat: od verbalnih javnih napada, do isključivanja iz vladajuće partije i zatvorskih kazni.

Na naučnu reč kritike predloga ustavnih amandmana 1971. godine i konfederativnom Ustavu iz 1974. odgovoreno je sudskim progonom i zatvorskom kaznom za profesore Pravnog fakulteta, a 1975. godine i profesora Filozofskog fakulteta u BU zbog kritičkog mišljenja.

Na sednici pokrajinskog komiteta kosova 1971. godine srpski članovi PK Kosova Sekulović, Šotra i Stojanović su progovorili o separatističko-nacionalističkim kretanjima na Kosovu. Odmah su skočili Ilija Vakić, Dušan Ristić i Vuk Šaljić da ih osude i zatraže isključenje iz PK Kosova (Avramović, 1990).

Srbi su oduševljeno klicali Titovoj diktaturi i uz najviše državne počasti ga sahranili a Slobodana Miloševića slavili, demokratski izabrali pa isporučili sudu u Hagu na Vidovdan 2001. godine. A da nije imao svoju kuću i dvorište u Požarevcu, ne bi imali gde da ga sahrane.

Sa razbijanjem SFRJ 1991-1999. Srbi i Srbija su postali meta za međunarodno i unutar srpsko blaćenje, vređanje, omalovažavanje, klevetanje, ruganje. U svim antisrpskim akcijama u SFRJ našlo bi se mesto i za ne mali broj srpske intelektualne elite koju možemo da imenujemo kao srbomrscu.

Srpski srbomrsci za ostrašćenu kritiku Srba dobijaju inostrane nagrade u novcu (čak do 100.000 dolara), i akademskim počastima tipa Francuski vitez legije časti i počasnih doktorata na evropskim univerzitetima (Rodomrsci, 2009).

Najvišim srpskim državicima, koji u Srebrenici stoje pored plakata na kojima se Srbi poistovećuju sa genocidom, pokazivanje kolektivne krivice ne smeta.

Među srpskim intelektualcima postoje oni koji ne podnose narod kome pripadaju. Oni kritikuju na bespoštedan način njegovu primitivnost, seljačku mitologiju, tradicionalizam a vlast koja štiti nacionalne interese nazivaju „izolacionističkom”, „ksenofobičnom”, „u sukobu sa celim svetom”. Za njih je uvek srpska vlast kriva za probleme u ekonomskom i političkom životu. Za njih ne postoji delovanje inostranstva osim u funkciji ideala koji treba preuzeti. Poseban oblik antisrpsstva je mržnja sopstvenog naroda. U Helsinškoj povelji (br. 40), koju izdaju zastupnici Evrope u Srbiji, može se pročitati nešto kao „endemska sklonost totalitarizmu” ili „nitkovski patriotizam” što je variranje pogromaških reči polusrbina po nacionalnom poreklu Ante Starčevića o Srbima kao „gnusnoj pasmini”. Sa slabom mimikrijom antisrpsstvo se može prepoznati i u delovanju nekih srpskih političkih ličnosti. To je doista retkost u politici - da političar ispoljava negativna osećanja prema narodu koji predstavlja.

Kristalni dokaz srpske samomržnje je onaj u kome se traži oružani napad strane države na sopstveni narod. Gaženjem iskonskog prava na samood-

branu – ličnu ili državnu- poništeno je i pravo na samoodržanje. Septembra 1993. godine, na stranicama američkog dnevnika Wall street journal, srpska samomržnja prešla je sa verbalizma na poziv stranim ratnim bombarderima da izvrše agresiju na Srbiju. Zahtev za stvaranje vojnog saveza koji će se obračunati sa Srbijom potpisali su Margaret Tačer, Džordž Soroš, Martin Špegelj, Jevrem Brković. To pismo, kao primer školskih laži o Srbiji i Srbima kao agresorima na prostoru SFRJ potpisao je beogradski advokat Srđa Popović (Pečat, br.141 2010. str. 9). Nešto od te tradicije srpske samomržnje uliva se i u neke NVO kao što je ona koja se brine za zaštitu ljudskih prava (Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji i Fondacija „Biljana Kovačević-Vučo”) i odlazi na Kosovo 2010. godine da ubeđuje Srbe da izađu na albanske izbore 12. decembra. Šta oni rade? Nagovaraju ona malo preostalih Srba da prihvate rezultate NATO bombardovanja i etničkog čišćenja. Nije li to rad protiv nacionalnih interesa a u korist drugih (albanskih i NATO država)? Ni ne slutimo koliko su duboki koreni jugoslovenskog anacionalizma u srpskim generacijama.

Dakle, emocionalna i ideološka identifikacija sa jugoslovenstvom, najdublji je koren pojave srpske samomržnje. Međuratno jugoslovenstvo je bilo razdoblje pokušaja stvaranja nove nacije odozgo („jugoslovenske nacije”), a posleratno državno jugoslovenstvo sa komunističkom ideologijom „bratstva i jedinstva”. Negde emocionalno-idejni sklop ličnosti, negde članovi nacionalno mešoviti porodica, negde pripadnici drugih (odcepljenih) nacija koji su ostali u Srbiji, negde gubitak uživanja u privilegijama jugoslovenstva izazvali su revolt u delovima srpske nacionalne i političke elite. Kraj jugoslovenstva za njih je bio početak mržnje protiv pripadnika sopstvene nacije koji su se zalagali, ostvarivali ili podržavali srpsku državnu i političku emancipaciju. U rađanju ove srpske antisrpske pojave, značajan doprinos, istakli smo napred, dale su i neprijateljske struje prema srpskim nacionalnim interesima u evropskoj politici.

Srpski wishfull thinking

Kada jedna nacionalna zajednica umire? Kad iščeznu zajednička sećanja. Ovu misao je na literaran način iskazao Milovan Đanajlić. „Postoji zločinstvo nametanja lažnih kodova, tuđih lozinki, zločin zavodjenja nedoživljenih sećanja i izmišljenih jubileja, te proglašavanje tuđinaca i neprijatelja za najveće sinove jednog naroda”. (Đanajlić, Pozdrav Mihizu, Politika, 31. januar 1998.)

Opasnost gubljenja zajedničkih sećanja bila se nadvila nad Srbima u XX veku. Kraj jugoslovenske države suočava srpski politički um sa jednom obavezom: da temeljito istraži razlog izgubljenog veka u kome se suštinski pomagao drugi a ne sopstvena nacija. Naš narod je prinuđen da ispravi ogro-

mne greške vlastite istorije. U tome odlučujuću ulogu igra obnova nacionalne svesti i političkog uma Srbije.

U dva poslednja veka evropske i jugoslovenske istorije neke političke struje u zapadnoevropskim državama nisu bile naklonjene srpskim političkim i nacionalnim interesima. Narodi skupljeni u jugoslovensku državu takođe nisu bili imali iskrene političke odnose sa Srbima već su bili zaokupljeni prevashodno svojim interesima.

Oslobađanje od jugoslovenskog zagrljaja odvijalo se uz pregršt političkih dvosmislenosti. Idejni temelj za preispitivanje jugoslovenskog srpstva položila je srpska intelektualna elita (književnici i naučnici). Kada je sredinom 90-tih pokrenuto srpsko pitanje sa stanovišta ravnopravnosti i iseljavanje Srba sa Kosova i Metohije, podigao se bes srpskih i jugoslovenskih komunista. Memorandum SANU iz 1986. godine i nekoliko deklaracija Udruženja književnika Srbije o ustavnim i nacionalno-državnim pitanjima iz 1988. godine predstavljaju dokumenta koja su najviše podigla antisrpsku prašinu a u redovima srpskih samomrzitelja osnovne mete ostrašćene kritike. A u tim dokumentima se samo pokreće pitanje ravnopravnosti srpskog naroda sa drugim narodima u jugoslovenskim okvirima kao i zahtevi za demokratsko preuređenje SFRJ. Saopštenja UKS idu korak dalje – brani se pravo drugih naroda u SFRJ da stvaraju svoje države ali to pravo mora imati i srpski narod (Avramović, 1998). Ideje o nacionalnim državama su već bile razrađene i široko prihvaćene u Sloveniji i Hrvatskoj. Na scenu su stupile političke elite jugoslovenskih republika sa novim političkim pogledima na SFRJ i proces dezintegracije jedne pogrešne države je bio neizbežan.

Kraj jugoslovenske države je neskriveno pokazao neprijateljstvo - unutrašnje i spoljašnje - prema srpskim državnim i nacionalnim pravima. Haranga i repertoar laži protiv Srba dolazili su iz svih pravaca – inostranstva i delova srpske inteligencije.

„Međunarodna zajednica” je uz pripomoć srpske samomržnje, pomogla da se Srbi iz Hrvatske isele. Kako sada stvari stoje Srbi će živeti u Albaniji, Makedoniji, Rumuniji, Mađarskoj, Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji. Dakle, pored matice u još osam država. Mora se napraviti strategija očuvanja njihovog kulturnog i političkog identiteta. Tome treba očekivati otpore od strane onih Srba koji su uvek na strani drugog.

U srpskoj političkoj kulturi treba da se izvrši neka vrsta reforme političkog mišljenja. Mora se prihvatiti činjenica da je od institucija i ličnosti važnija kultura mišljenja zato što mišljenje rukovodi našim ponašanjem kada treba doneti odluku. Političko mišljenje je instrument kolektivnog delanja.

Najpreči zadatak političkog uma u Srbiji jeste napuštanje one kulture mišljenja koja je omogućila da Srbi politički izgube jedan vek tako što su mi-

slili više o drugima nego o sebi i svojim državnim i nacionalnim interesima. To znači da treba suzbiti njegovu emocionalnu osnovu (vitalne instikte, mističnost, „lebdeće sadržine”). Potrebno je napustiti brze konstrukcije i utopijsko mišljenje. Imaginativno mišljenje ne bi smelo da prevlađuje u strukturi političkog mišljenja. Da napusti etiku čiste volje.

Umesto lebdećeg mišljenja i wishfull thinking srpska politička kultura treba da se zasniva na realističkom procenjivanju činjenica, u prvi plan treba da postavi odnos uzrok-posledica, da kritički posmatra istorijske događaje i da afirmiše etiku odgovornosti. Saznajno stanovište o istoriji treba da se koncentriše oko racionalizma, empirizma i u određenoj meri skepticizma.

U svojoj političkoj budućnosti Srbi treba da napuste naivnu veru u druge narode i države i da se okrenu nekoj vrsti samoispravljanja. Da uvek zadrže u sećanju činjenicu da su Srbi organizovali demonstracije zbog položaja koruških Slovenaca (a pre toga su vikali „Trst je naš”) u vreme kada su srpske porodice počele da pakuju stvari za selidbu sa Kosova i Metohije. Ko zaboravi svoje greške, ponoviće ih pre ili kasnije.

Zaključak

Malo je naroda u istoriji čiji su politički i intelektualni predstavnici u tako kratkom razdoblju toliko štete naneli njegovim interesima. Pomagali su emancipaciju drugih naroda u Jugoslaviji (ili je nisu sprečavali) i pri tom radili direktno protiv svojih interesa. To su bile činjenice ali srpska politička misao nije bila spremna da pronikne u pravi izvor tog neviđenog arčenja istorije i zamračivanja vlastite budućnosti. Svi su imali svoja nacionalna krila sa jasnim političkim ciljevima, a jedino se srpski narod zanosio jugoslovenstvom i komunizmom. Jugoslovenstvo je bilo zamena za srpsku državu. Taj model države je udaljio Srbe od društvene i političke stvarnosti. Komunizam je najviše svojom utopijom opio srpsku naciju.

U društvenoistorijskoj stvarnosti Srbi su, od strane nesrpskih elita, imenovani kao kolektivni krivci za stanje u jugoslovenskoj državi. Tu tezu o krivici preuzeli su i delovi srpske srbomrzačke inteligencije i političari.

U Kraljevini SHS Srbi su bili krivi za stanje u državi zbog hegemonizma, unitarizma i velikosrpske ideologije. U SFRJ Srbi su bili krivi zbog ideologije „bratstva i jedinstva”. Srbi su 1991. godine pa sve do 1999. bili krivi za razbijanje države SFRJ. A ustaški, komunistički i nacionalno-verski i politički separatistički pokreti od 1918. do 1991. godine deluju antisrpski.

Tu krivicu su forsirali svi separatisti u SFRJ. Ali, stvar je u tome što su je širokogrudno prihvatili i delovi srpske inteligencije i političke (državne) elite.

Objašnjenje za srpsku samomržnju trba potražiti u psihološkim strukturama ličnosti, socijalnim i političkim aspiracijama pripadnika ovog sloja, materijalnim pogodnostima, ideološkim modama. Čvrsta vezanost za ideju države (Jugoslavija) i političku ideologiju (komunizam) predstavlja onaj pojmovni okvir koji vodi do najsnažnijeg izvora srbomržnje. Mehanizam identifikacije za ove političke i ideološke vrednosti, koje suštinski odbacuju nacionalne tradicije i vizije, morao je da strasno osudi njihove protivnike. Otpor jugoslovenstvu i komunističkoj vlasti od strane dela srpskih intelektualaca i političkih aktivista, tretirao se kao izraz srpskog nacionalizma u različitim formama – od blažih osuda do teških verbalnih osuda (mračnjaštvo, ksenofobija, autizam) do zatvora.

Dokaze za ovu tvrdnju lako je otkriti u javnom delovanju srpske društvene elite od 1918 do 2010. godine. Od pojedinaca koji su javno saopštavali svoje stavove o gresima i krivici Srba do organizovanih nastupa sa stranim finansijskim sredstvima, dato je i previše dokaza o netrpeljivosti prema sopsstvenoj naciji, njenim istaknutim ličnostima, tradiciji, običajima.

Kraj jugoslovenske države je činjenica koju srpska nacionalna elita treba da pozdravi. Na ruševinama nekadašnje države treba da se izgradi nova srpska državna zgrada u kojoj neće biti ideološkog i političkog lutanja u pogledu srpskih kolektivnih interesa. Ne može se sa sigurnošću tvrditi da u njoj neće stanovati neki novi srpski rodomrsci. Ali, zasigurno, biće ih manje. Neće biti onih skrivenih nacija-država koji će imati prednost u odnosu na sopsstvene interese. Srbi će u najvećem broju biti objektivni a da pri tom ne prelaze na drugu stranu.

Literatura:

1. Avramović, Z. (1998): Drugo lice demokratije, Filip Višnjić, Beograd
2. Avramović, Z. (2007): Politika i književnost u delu Miloša Crnjanskog, Novi Sad
3. Avramović, Z. (2009): Rodomrsci, Grafomarkenting, Kultura polisa, Novi Sad
4. Avramović, Z. (2002): Odbrana Crnjanskog, Novi Sad
5. Antonić, S. (2008): Kulturni rat u Srbiji, Zavod za udžbenika, Beograd
6. Brdar, M. Radović, S.(2006): Semiotika antisrpske propagande, NSPM 1-4, Beograd
7. Vasović, M. (1997): „Karakteristike grupnih identifikacija i odnosa prema drugim etničkim grupama”, u Između osporavanja i podrške, IDN, Beograd.
8. Vuković, S. (2009): Etika zapadnih medija (antisrpska propaganda devedesetih godina 20 veka), Izdavačka knjižarnica, Novi Sad
9. Gligorijević, B. (1986): „Jugoslovenstvo između dva rata”, JIČ, 1-4, Beograd.
10. Dimitrijević, V. (2010): mala knjiga velike mržnje, Lio, Čačak

11. Đuretić, V. (1985): Saveznici i jugoslovenska ratna drama, Narodna knjiga, Beograd
12. Jovanović, S. (1940): „Jugoslovenstvo između jučerašnjice i budućnosti”, SKG, Br. 11. Beograd.
13. Janićijević, M. (1984): Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije, IDN, Beograd
14. Ković, M (2007): Dizraeli i istočno pitanje, Klio, Beograd
15. Krestić, V. (1988): Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja u drugoj polovini XIX veka, Nova knjiga, Beograd
16. Lompar, M. (2009): Moralistički fragmenti, Nolit, Beograd
17. Lompar, M. (2010): Titoizam i hrvatska kulturna politika, letopis Matica srpske, mart, Novi Sad
18. Lompar, M. (2010): „Spomen principu”, Pečat, br.136. Beograd
19. Milosavljević, Lj. (2009): Putovođe i smerovi, Filozofski fakultet, Niš,
20. Radojičić, M. (2009): Istorija u krivom ogledalu (Nevladine organizacije u Srbiji i politika interpretacije novije srpske istorije), Institut za političke studije, Beograd
21. Simeunović, D. (2007): Srpska kolektivna krivica, Nolit, Beograd
22. Stojanović, S. (1997): Propast komunizma i razbijanje Jugoslavije, Filip Višnjić, Beograd
23. Čubrilović, V.(1982): Istorija srpske političke misli u 19 veku, Narodna knjiga, Beograd
24. Petrović, R.(2005): Crnogorske ustaše, Autor-agent, Beograd
25. Srbija mora umreti (1995): (Zbornik radova o Srbima), Filip Višnjić, Beograd

YUGOSLAVIA (COMMUNISM) - CAUSES SERBINA SELF HATED

Summary: The author analyze resources of Serbian self hate in the 20 century. This form public opinion and behavior within Serbian people, were condition(causes) new Yugoslav state (1918) and ideology of communism. All separatist movement deals with anti Serbian goals. The role of foreign anti Serbian propaganda analyzed. The part of Serbian national elite that accepted propaganda of Serbian guilty and based on it self hated opinion is considered. Opposition Yugoslavia and communist power from Serbian patriotic intelligentsia were treated as reaction and dark form public opinion. In the conclusion, different form identification with Yugoslavia ideology is main causes Serbian self hated, is emphasized.

Key words: Yugoslavia, communism, self hated, national elite.

POČETAK „RATA HARIZMI” U EX-JUGOSLAVIJI: OD INSTITUCIONALNE KA LIČNOJ HARIZMI SLOBODANA MILOŠEVIĆA*

Sažetak: Rad polazi od pretpostavke da se rat u bivšoj Jugoslaviji može odrediti kao specifični sukob harizmatiskih vođa, koji su u prvoj fazi bili posednici institucionalizovane harizmatiskje vlasti Josipa Broza Tita, dok su u drugoj fazi postali autentične nacionalne harizmatiskje vođe. U tom kontekstu, harizmatiskja politiskja pretpostavlja određeni vid supstancijalnih značenja i etičkih vrednosti. Rad se zaključuje određenjem ideološkog sadržaja harizmatiskje vlasti Slobodana Miloševića kao specifičnog amalgama titoizma sa nacionalističkim simboličkim sistemom.

Ključne reči: harizmatiskja vlast, institucionalna harizma, lična harizma, Slobodan Milošević, titoizam.

UVOD

Rat koji se dešavao na ex-jugoslovenskom prostoru je bio obeležen i sa specifičnom vrstom političkog vođstva i specifičnim vrstama političkih vođa. Ta specifičnost se može odrediti na najopštijem situacionom nivou kao analitičko verifikovanje pojave izuzetnog vođstva u najekstremnijem kriznom društvenom kontekstu- ratu, shvaćenom kao kulminacija seta kriznih momenata, ali i kao stanje koje bi moglo koristiti otkrivanju nekih novih atributa političkog vođstva in genere. Ovo se posebno odnosi na propitivanje koncepta harizmatiskog političkog vođstva. Ako pretpostavimo da je ex-jugoslovensko po-

---

* Ovaj rad je realizovan u okviru projekta „Demokratski i nacionalni kapaciteti političkih institucija Srbije u procesu međunarodnih integracija” (179009), koji je finansiran od Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

Đ. Stojanović, Početak „Rata harizmi” u ex-Jugoslaviji: od institucionalne ka ličnoj...
litičko vodstvo po svojoj prirodi bilo dominantno harizmatičko, makar u slučajevima Slobodana Miloševića i Franje Tuđmana, onda se rat u bivšoj Jugoslaviji može shvatiti i kao svojevrsna „kolizija harizmatičkih vođa”. Ovo nika-ko ne sugerira procenjivanje „etičke ispravnosti” ili „nacionalne korisnosti” neke „harizme”, već aludira na legitimizaciju političkih poredaka zaraćenih nacionalnih država, minimalno u inicijalnim momentima otcepljenja i primarnom institucionalnom (re)konstituisanju novonastalih država, to jest u slučajevima Srbije i Hrvatske.

Stvar dobija na značaju i složenosti činjenicom da su nove harizme nastale u okrilju jedne ranije rutinizirane ili institucionalizovane harizmatičke vlasti, one na čijem čelu se nalazio Josip Broz Tito, te da je, sa druge strane, na području Srbije vođen svojevrsni paralelni „rat harizmi”, koji nije bio tako ekstremno karakterističan za ostale učesnike u ratnom sukobu. Harizmatičko vodstvo Slobodana Miloševića je, sa jedne strane, odnelo prevagu nad najmanje jednim potencijalno harizmatičkim oponentom- Vukom Draškovićem, te je, sa druge strane, bilo „harizmatički kongenijalno” sa još jednim srpskim „harizmatičkim” kandidatom Vojislavom Šešeljom. Da li je uopšte moguće da u isto vreme, na istom prostoru, u istom socijalnom i istorijskom kontekstu (pa čak i na jednom istom „političkom polu”), egzistira više harizmatičkih grupa sa različitim harizmatičkim konstruktima, to jest da i pored uspeha jednog harizmatičkog vođe simultano egzistira još najmanje jedan bitan (oponetski) harizmatički vođa? Ovdje se podrazumeva da je harizmatička poruka značejnski kompatibilna sa određenom socijalnom situacijom i da je afirmativno evaluirana od strane (jednog dela) društvenih grupa, to jest da je priznata i da nije tretirana kao falična ili devijantna (Friedland, W. H. 1964: 21), da nije na nivou nekog „društvenog jurodivstva”, grupno (socijalno) nepotvrđene harizmatičke „ekscentričnosti”.

Gore izneto implicira više analitičkih nedoumica, koje neće biti glavni temat ovoga rada. Njihovo ishodišno konstatovanje je relevantno zato što sugerira izuzetnu kompleksnost u karakterizaciji harizme Slobodana Miloševića. Na toj liniji, analitički temat ovoga rada će zapravo biti metamorfoza harizme Slobodana Miloševića od institucionalne ka autentičnoj varijanti. To jest, da li je harizmatički status Slobodana Miloševića, nastao još u okrilju socijalističke Jugoslavije (institucionalna harizmatička pozicija) jednostavno „prenešen” na novonastalu situaciju ili je transformisan u novi harizmatički status (ortodokсна harizmatička pozicija) i ukoliko je transformisan kakav je simbolički sadržaj te nove harizmatičke pozicije? Mišljenja sam da se harizmatička pozicija post-titoističkog funkcionera Slobodana Miloševića sa setom institucionalizovanih harizmatičkih atributa preobrazila u lično profilisanu (genuinitetnu) harizmu, ali da čvorišno ideološko mesto toga preobražaja ni-

kada nije analitički dovoljno apsolvirano, ono je uvek podrazumevano. Uopšte uzev, za propitivanje harizmatске vlasti inicijacija harizmatског vođe, a ne momenat njegove najviše političke moći, predstavlja težišno analitičko mesto, jer manifestuje zonu iz koje se može razumeti njegov sintetički harizmatски kod (ili konstrukt), shvaćen kao amalgam ličnih, strukturnih, ideaciono-vrednosno-kulturnih faktora.

ODNOS HARIZMATSKOG I IDEOLOŠKOG

Određivanje opšta konceptualne matrica preko koje ćemo analizirati fenomen harizmatског vođstva, posebno mesto ideološkog u sadržaju harizmatске poruke, predstavlja važno pitanje jer može dovesti do određenih teoretskih konfuzija i nerazumevanja. U tom smislu, namerno ću prvo izložiti koncept shvatanja harizmatског, to jest ideološkog, vođstva koji može donekle odudarati od dominantno veberovski pozicioniranog diskursa (što će i biti osnovni analitički kontekst ovoga rada). Dakle, jedan od pristupa koji diferencira harizmatско i ideološko vođstvo predstavlja i psihološki rakurs. Jedna od njegovih vrsta je i određenje ideološkog vođstva kao na viziji utemeljenog (izuzetno) vođstvo koje se, za razliku od harizmatске varijante usmerene na „vizionarstvo” budućnosti, bazira na formulisanju (emocionalno evokativne) vizije utemeljene na vrednostima (vrlinama) i standardima prošlosti, graničnim kvalitetima potrebnim za izgradnju pravednog društva (Mumford 2006: 8). Na toj liniji, može se reći da ideološki lideri stavljaju naglasak na lično profilisane vrednosti, standarde koje treba održati i smisao (značenje) koji proizilazi iz privrženosti tim standardima, što, na primer, rezultuje sa ograničenim brojem čvrstih i postojanih ubeđenja, dok čisti harizmatски lideri naglašavaju percipirane društvene potrebe, promene i interpersonalni smisao (značenje) „izvučen” iz efekata tih promena, što, na primer, rezultuje sa postupcima proizašlim na viziji koja specifikuje bolju budućnost (Strange i Mumford 2002: 346; Mumford 2006: 8). Zajednički imenitelj i jednog i drugog vođstva predstavlja artkulisanje i efektivno komuniciranje preko vizije, emocionalno postavljene predstave idealizovane budućnosti (Mumford 2006: 6), pa se oni, zapravo, mogu postaviti kao zasebni stilovi jednog šireg koncepta- vizionarskog vođstva (Strange i Mumford 2002: 344, 346). Postavka ostavlja prostor za postojanje na sadašnjost orijentisanog pragmatičnog vođstva, koje se ne zasniva na postojanju vizije, već na uticaju koji se ostvaruje preko dubinskog razumevanja određenog društvenog sistema i kauzalnih varijabli koje ga oblikuju (Mumford 2006: 9). U onim oblicima vođstva gde je kvalitet vizije kriterijum, ideološkoj i harizmatскоj varijanti, ostavljena je

Đ. Stojanović, Početak „Rata harizmi” u ex-Jugoslaviji: od institucionalne ka ličnoj...
mogućnost za osmozu različitih vrsta ponašanja i postojanje kombinovanog
tipa vođstva (Strange i Mumford 2002: 347; Mumford 2006: 8).

Za vođstvo konceptualizovano preko vizije važno je da se harizmatске vođe se mogu podeliti na (1) personalizovane („loše”) harizmatске vođe, one koje karakteriše jaka želja za moći, autoritarnost, sebičnost, eksploatacija i ignorisanje prava i osećanja drugih, bez obzira koliko to može da košta te druge i širi društveni sistem, to jest institucije, i (2) socijalizovane („dobre”) harizmatске vođe, one koji su u službi kolektivnih interesa, spremni za dvo-smernu komunikaciju, koji prate moralne standarde sledbenika, podržavaju ih i uvažavaju njihova prava i osećanja, te osnažuju širi društveni sistem, to jest institucije, građenjem kapaciteta drugih do nivoa svojevrsnog „prevazilaženja” vođe, bez obzira na lične posledice (House i Howell 1992: 84). Generalizujući ovaj dodatni (korektivni) standard, može se konstatovati mogućnost da izuzetno vođstvo može „flotirati” između šest opcija: (1) personalizovanog harizmatčkog vođe; (2) socijalizovanog harizmatčkog vođe; (3) personalizovanog ideološkog vođe; (4) socijalizovanog ideološkog vođe; (5) personalizovanog pragmatičnog vođe; i (6) socijalizovanog pragmatičnog vođe (Mumford 2006: 11). Istraživanja vođa u okviru ovakve postavke su vršena preko selektovanja određenih relevantnih životnih događaja zarad određivanja sadržaja i strukture autobiografskog narativa (Ibidem: 23), a u cilju određivanja tipa izuzetnog vođstva u skladu sa gore iznetim klasifikacionim pozicijama. Važan strukturalni momenat za ovakvo polazište je i element krize, konstante različitih teoretskih pristupa proučavanju vođstva, serije lančano povezanih događaja sa negativnim ishodom u smislu pretnje postojanju i efikasnom funkcionisanju određenih društvenih institucija (Ibidem: 27).

Pri svemu tome, harizmatски uticaj, za razliku od ideološkog, se bazira na kreaciji zajedničkog socijalnog identiteta, to jest „vizionarskog” konsenzusa baziranog na više operativnih ciljeva za različite grupe, koji stvara izražen normativni pritisak zarad osnaživanja prihvatanja artikulisane vizije (Ibidem: 36, 37). Za razliku od toga, ideološko vođstvo je shvaćeno kao ono koje je upućeno na transcendentne ciljeve, vizija koju produkuje se već povezuje sa uverenjima i vrednostima određenih grupa, ono je zapravo okrenuto ka fundamentalnim tradicionalnim vrednostima (Ibidem: 37). Kao rezultat takvog pristupa, došlo se do klasifikacije, prilikom koje su anulirani svi kombinovani tipovi vođa, po kojoj, između ostalih, u „čiste” personalizovane harizmatске vođe spadaju Adolf Hitler i Idi Amin, dok u „čiste” socijalizovane harizmatске vođe spadaju Džon Kenedi i Margaret Tačer, u „čiste” personalizovane ideološke vođe spadaju Fidel Kastro i Josif Viserijonovič Staljin, dok u „čiste” socijalizovane ideološke vođe spadaju Indira Gandi i Ronald Regan, u „čisto” personalizovane pragmatične vođe spadaju Ričard Nikson i Lindon

Džonson, dok u „čisto” socijalizovane pragmatične vođe spadaju Mihael Gorbačov i Josip Broz Tito (Ibidem: 57).

Mišljenja sam da se ovakva paradigma može uzeti kao problematična zbog toga što se umetanjem kvaliteta vizije kao zajedničkog elementa, to jest ostavljanjem prostora za vođstvo bez prisustva vizije, stvara utisak da je harizmatско vođstvo ono koje je oslobođeno od ideoloških elemenata ili se ostavlja prostor za njihovo postojanje na vrlo evazivan način, što stvara određenu konfuziju u percepciji samog harizmatског vođstva. Harizmatско vođstvo se zapravo ne može osloboditi ideološkoг, aksiološkoг naboja, svako harizmatско vođstvo je ideološko, dok ideološko vođstvo nije harizmatско samo onda kada je nevizionarsko, to jest onda kada je tehničko i birokratski instrumentalizovano, kada je transakcionо. Ovo, naravno, ne znači da je ideološko vođstvo moguće kao „neutralno”. Nadalje, harizmatска moć ne mora biti nužno radikalna (revolucionarna), ona može biti i konzervativno orijentisana, pa, shodno tome, bilo bi daleko adekvatnije govoriti o „konzervativnom” ili „revolucionarnom” harizmatском vođstvu nego o harizmatском ili ideološkoм vođstvu. I mada se u okviru ovakve postavke konstatuju određeni strukturalni elementi, kakva je krizna situacija, zbog toga što se ona „amortizuje” širokim određenjem preko institucionalne neefikasnosti, njen intenzitet nije dovoljno profilisan, pa je odnos krizno-nekrizno podlažan krajnje subjektivnoj proceni. Na kraju, stiče se utisak da je, zbog svega gore rečenog, distinkcija između harizmatских, ideoloških i pragmatičnih vođa krajnje zamagljena, što na primer rezultuje, u najmanju ruku, diskutabilnom klasifikacijom Josipa Broza Tita u grupu pragmatičnih vođa.

No, vratimo se sada postavci Karla Emila Maksimilijana Vebera (Karl Emil Maximilian Weber), alias Maksa Vebera (Max Weber), i nekim od mogućih tumačenja, preinačenja ili proširenja njegovog pristupa. Nezaobilazno mesto njegove koncepcije su tri tipa legitimne dominacije, to jest autoriteta ili vlasti (Weber [1922] 1978: 215-216): (1) racionalno-legalni autoritet- počiva na poštovanju legalno ustanovljenog impersonalnog poretka, na racionalnosti zakona i instrumentalnoj logici birokratije; (2) tradicionalni autoritet- počiva na verovanju u obaveznost uzvišene tradicije, na vodi i političkoj lojalnosti zasnovanoj na običajnim obligacijama prošlosti; i (3) harizmatски autoritet- počiva na odanosti vanrednoj svetosti (božanskoj milosti), heroizmu ili jedinstvenom karakteru pojedinca i normativnom obrascu koji je uspostavio, na ličnoj obdarenosti jedne neinstitucionalizovane figure. Ova tri idealna tipa dominacije se razlikuju i po utemeljenju potčinjavanja, poslušnosti ili povinovanja (Parkin, 1988: 77): (1) racionalno-legalni autoritet zahteva potčinjavanje na osnovu potpuno ispoštovanog zakonskog izbora pretpostavljenih; (2) tradicionalni autoritet zahteva potčinjavanje zato što su to ljudi odu-

D. Stojanović, Početak „Rata harizmi” u ex-Jugoslaviji: od institucionalne ka ličnoj...
vek činili; dok (3) harizmatički autoritet zahteva potčinjavanje zato što transformiše život. Po Veberu, harizma predstavlja termin koji se odnosi na određena svojstva ličnosti (nedostupna „običnim” ljudima), u smislu posebne obdarenosti sa nadprirodnim, nadljudskim ili („barem”) vanrednim moćima ili kvalitetima, koji predstavljaju osnovu za tretiranje nekoga kao vođe (Ibidem: 241). U svome idealnom obliku, ona je potpuno suprotstavljena birokratskoj organizaciji (ona je iracionalna), te je samoodređujuća i samoograničavajuća (Ibidem: 1112).

Konsekventno, ovakva definicija harizma se ne bavi prirodom i osobinama harizme, već samo konstatuje da se radi o nečemu ličnom i nesvakidašnjem. Veber nije ograničio upotrebu pojma harizma na manifestacije božanskog, on nije težio ka esencijalističkom konstatovanju raspolaganja ili obdarenosti sa nadprirodnim kvalitetima nekog individuum, ono što je relevantno jeste zapravo da je sam individuum percipiran ili određen kao neko ko raspolaze sa takvim kvalitetima. Na toj liniji, to je neko ko ne veruje nužno u svoje božansko nadahnuće i ko se zahvaljujući svojim nadprosečnim moćima nameće svojoj okolini putem vanserijske hrabrosti, odlučnosti, uticaja, pronikljivosti energije i sl. Talkot Parsons (Talcott Parsons), će primetiti kako kod Vebera izvorna harizma vođe u procesu rutinizacije (to jest institucionalizacije) harizme ne nestaje, ona biva objektivizovana kao odlika poretka koji ima harizmatičke „korene”, ono što na jednom nivou karakteriše specifičnu vrstu vođe, na sledećem postaje komponenta sistema delovanja in toto, što znači da i tradicionalni i racionalno-legalni autoritet imaju harizmatičku podlogu (Parsons 1947a: 76). Parsons zaključuje kako to direktno određuje da je harizmatičko kod Vebera određeno specifičnom vrstom sadržaja, modusa opredmećenja i odnosa prema osnovi legitimisanja uspostavljenog institucionalnog poretka sa kojim je konfrontiran (Loc. cit.). Ovu Parsonsovu tvrdnju ipak treba uzimati samo kao načelnu, sa određenim stepenom kontekstualne rezervisanosti, u smislu da je kod Vebera samo registrovan proces prenosa harizme na institucije. Suštinski posmatrano, kod Vebera, ipak, institucionalna harizma radikalno gubi na intenzitetu i autentičnosti. Dodajmo ovome, da Parsons harizmu određuje kao kvalitete ljudi ili stvari izvučene iz odnosa sa nadprirodnim, sa neempirijskim aspektima realnosti- sve dotle dok daju teleološki „smisao” ljudskom delanju i svetskim događanjima, ali ona nije metafizički entitet već striktno empirijski uočljiv kvalitet ljudi i stvari u odnosu prema ljudskom delanju i stavovima, te da je harizmatički vođa uvek svesno suprotstavljen nekim etabliranim odlikama društva u kome operiše (Parsons 1966: 668-669; Parsons 1947a: 64).

U skladu sa gore rečenim, jedan od mogućih paradoksa u iščitavanju Veberove postavke harizme jeste što ona, sa jedne strane, sasvim jasno pred-

stavlja određenje vodstva preko njegovih psihološko-individualizovanih dimenzija, u tom smislu ona se može tretirati kao rezultat božanske milosti koji ne zahteva spoljnu verifikaciju, dok, sa druge strane, ona bez socijalne potvrde uopšte ne postoji, to jest biva beznačajnom (Weber [1922] 1978: 241-241). Ako se ovome doda i, već spomenuta, ideja o „neprestanoj produkciji” harizmatika i njihovoj proporcionalno vrlo često ne potvrđenoj harizmatскоj priznatosti, otvara se prostor za razmatranje odlika njihove socijalne validacije. Naime, samo onda kada je harizmatска poruka prenešena od strane harizmatскоg individuumа na društvenu grupu možemo govoriti o njenoj smislenosti i važnosti unutar društvenog rama gde autoritet (vlast) nastaje. Da bi se istinska harizma mogla shvatiti, to jest da bi bila priznata i pozicionirana van bizarnog i neuračunljivog, ona mora biti posmatrana u polju društvenog konteksta delovanja harizmatika i odlika (sadržaja) harizmatсke poruke, koja se treba „dokazati” kao relevantna za društvenu grupu da bi bila akceptirana i postala temelj za akciju, što povlači za sobom i da ne sme odstupati od grupno određenog „kolektivnog” uspeha (Friedland 1964: 25). Ne manje važna činjenica, karakteristična za Veberovu postavku, jeste i da se efektivna i stabilna politička dominacija, pre zadobijanja legitimnosti (a podržana novim institucionalnom i legalnom organizacijom), prvo treba preobraziti u određeni autentični simbolički sistem.

U tom smislu, harizmatска politika pretpostavlja određeni vid supstancijalnih značenja i etičkih vrednosti, a postojanje suprotstavljenih simboličkih sklopova, to jest različitih harizmatских pokreta, rezultuje u konkurentskim verovanjima zarad opravdanja uspostavljanja novog poretka. Ovo ukazuje na to da, kod Veberа, harizmatски pokreti nisu primarno usmereni na realizaciju ekonomskih ili političkih ciljeva, niti da su harizmatски isključivo zbog vanrednih i nadprirodnih kvaliteta svojih vođa, ono što ih čini harizmatским jeste zapravo borba za kontrolu simboličke podloge vlasti preko kreiranja i rekreiranja aktuelnih kulturoloških struktura koje određuju dobru ili lošu upotrebu moći u određenoj istorijskoj i prostornoj datosti neke zajednice (Kalyvas, 2002: 79). Harizmatски pokreti, dakle, osporavaju suštinska vrednosna uverenja i normativnu postavku na kojima počiva legitimnost političkog i pravnog poretka određene istorijske instance pre nego što ih zamene vlastitim, radikalizovanom verzijom institucionalne i zakonske organizacije. Harizmatik ili harizmatici, kako harizmatски pojedinac tako i harizmatски pokret, opstaju zahvaljujući lojalnosti i autoritetu proisteklim iz misije za koju se veruje ili percipira da je otelotvoruje ili otelotvoruju, ta misija ne mora nužno da bude revolucionarna, ali je u većini slučajeva orijentisana ka inverziji vrednosti i odbacivanju običaja (Weber [1922] 1978: 1117). Legitimnost se može situirati kao uži koncept od harizme, u smislu da je ona kvalitet koji se pripisuje samo normama koje se tiču poretka, ona je institucionalna aplikacija harizme

Đ. Stojanović, Početak „Rata harizmi” u ex-Jugoslaviji: od institucionalne ka ličnoj... (Parsons 1966: 669). U tom kontekstu, za potpuno razumevanje fenomena harizme izuzeno je važan i koncept simboličke politike. Naime, po Alison Brisk (Alison Brysk), za simboličku politiku se može reći da obuhvata održavanje ili menjanje odnosa moći preko komunikacije normativne i afektivne reprezentacije, ona ne pristupa interesima kao fiksiranim potrebama, već ih tretira kao priče o potrebama, gde akteri mobilizovani preko simboličkog mogu stvoriti nove političke mogućnosti otkrivanjem, propitivanjem i menjanjem narativa o interesima i identitetima (Brysk 1995: 561).

Weberov harizmatički autoritet je postavljen tako da iz njega proističu svi modusi društvenih organizacija. I mada to znači da su i racionalno-legalni i tradicionalni autoritet u svojim inicijalnim momentima bili produkt harizmatičkog impulsa, harizmatičko načelo legitimizacije, uvođenjem novog sistema opozitnog postojećem poretku, predstavlja najoštriju pretnju tradicionalnom i racionalno-legalnom autoritetu. Ispada tako da, preko povezanosti sa transcendentnim izvorom poretka, harizmatički autoritet ima svojevrsnu „dijalektičku snagu”, koja povremeno predstavlja noseću tačku geneze društvene organizacije, dok povremeno vodi i ka njenoj transformaciji ili urušavanju. Po Weberu, svaka transpozicija harizme u nešto što se može odrediti kao institucionalno vodi ka njenoj transformaciji, to jest rutinizaciji (ili objektivizaciji), čista ili lična („koncentrovana”) harizma ulazi u proces tradicionalizacije ili proces racionalizacije, to jest u proces koji kombinuje ove dve mogućnosti (Weber [1922] 1978: 246). Institucionalizacija tako manifestuje standardizovanje u svakidašnjem (rutiniziranom) jedinstvenog kontakta sa „transcendentnim”. Harizma je, dakle, inherentno nestabilna, od samog početka svoga trajanja je opadajuća i pritisnuta materijalnim interesima, i tranzitorna, onoga momenta kada ekonomska i organizaciona, to jest strukturalna, pitanja postanu prevalentna, inicira se njeno preinačenje u racionalno-legalnu legitimizaciju (Ibidem: 1120). Na toj liniji, harizma predstavlja odliku koja karakteriše političke pokrete u ranoj fazi njihovog nastajanja, onoga momenta kada se kontrola nad masama realizuje, dolazi do njenog izmeštanja ka administrativno-birokratskoj rutinizaciji: čista harizma postoji samo u trenutku harizmatičkog „velikog praska”. Institucionalno preinačenje harizme nikako ne znači da „harizmatičko harizmatika” nužno dobija kvalitete progresivne i pozitivne istorijske snage u službi ljudske slobode, dok „harizmatičko rutinizacije (ili institucije)” predstavlja nešto retrogradno i negativno: za harizmu se ipak može reći da je sveprisutna istorijska mogućnost, koju bi u svakom slučaju trebalo istražiti zasebno (Bendix 1977: 328-329), a ne samo i isključivo kao oblik otpora kapitalizmu i birokratiji (Gerth i Wright Mills 1946a: 72-73).

Veber je, nadalje, smatrao kako svi pokušaju usmereni ka potčinjavanju političkih predstavnika volji birača završavaju „glorifikacijom” partijskih organizacija, koje su jedino sposobne da mobilišu ljude, te da je očigledna tendencija da se zastupnici tretiraju manje kao „sluge” glasača a više kao njihovi „gospodari” ili, što je gotovo isto, reprezentanti (agenti) određenih (npr. ekonomskih) interesa koji su strogo kontrolisani (Weber [1922] 1978: 1128). Izbori se tako, osim plebiscitarne varijante koja ima harizmatički karakter, svode ili na ograničeni izbor između pretendena eksponiranih zahtevima u smeru moći ili na harizmu retorike, koja kao prevashodno emocionalna stvar ima za cilj da prožme mase osećajem moći partije, pobede i harizme partijskog vođe (Ibidem: 1128-1129). Ipak, Veber eksplicitno sugerise da svi masovni zahtevi imaju određene harizmatičke kvalifikative, koji birokratsku strukturu partije mogu staviti u službu harizmatika (Ibidem: 1130). Ovakva pozicija, iako u prvi plan istura instrumentalnu dimenziju političkog jezika, evidentira važnu ulogu diskurzivnog okvira u konstrukciji i atribuciji harizmatičkih kvaliteta (Smith 2000: 103).

Edvard Šils (Edward Shils) smatra da je Veber prevashodno usmeren ka posmatranju harizme u njenom najkoncentrisanijem i najintenzivnijem obliku (preko specifičnih uloga, akcija i situacija), a da je potpuno negativno orijentisan ka njenoj disperziji, ona za njega ne može postati integralni momenat sekularne institucionalizacije (Shils 1965: 202). Proširujući Veberovu postavku, Šils, koji je se prevashodno bavi fenomenom harizme u području neeklezijastičkih institucija, za koje se konvencionalno pretpostavlja da su potpuno oslobođene od harizmatičkih kvaliteta, definiše harizmu kao kvalitet pojedinaca, postupaka, uloga, institucija, simbola i materijalnih objekata proizašao na pretpostavljenoj povezanosti sa nužnim, izvornim, „životnim” ili moćima presudnim za determinisanje poretka, ovde se poredak može dodatno shvatiti i kao primordijalni ili proto, kao suštinski poredak stvari koji stoje u odnosu prema nekom transcendentnom poretku (Shils 1975: 127). Harizma je transferisna i disperzovana na sistem uloga koje čine sam poredak (kao izraz nukleusa moći, vlasti koja je „moć moći), to jest na pripadnosti korporativnim telima ili institucijama. Mada je jasno da institucionalna harizma ne zavisi od zasnovanosti koja je rezultat harizmatičkog individuuma, za Šilsa, ostaje kao istinita mogućnost da samo angažman harizmatičkog pojedinca može rezultovati stvaranjem nove i adekvatno moćne institucije (Shils 1965: 207). Fenomen harizme se, dakle, može iskoristiti da bi se objasnio i problem interpretacije primarne političke lojalnosti pojedinca državi na nivou uravnoteženja unutrašnjih državnih antagonizama konstrukcijom ili dosezanjem određenog vrednosno-simboličko-ideološkog konsenzusa (problem političke integracije), kao što se može tretirati i kao projekcija kolektiviteta, to jest može se reći da društvena konstrukcija harizme nastaje kao rezultat neke određene

Đ. Stojanović, Početak „Rata harizmi” u ex-Jugoslaviji: od institucionalne ka ličnoj...
strukture društvenih odnosa. Ovome treba dodati da postoji više različitih interpretacija transcendentnog poretka u zavisnosti od kulturne tradicije i vrste iskustva, te da harizma ne mora nužno biti usmerena ka devastaciji nekog društvenog (političkog) poretka, ona ga takođe može održavati ili konzervirati (Shils 1965: 200, 210).

Veberova postavka harizme implicira (Trice, H. M. i Beyer J. M. 1991: 151-152): (1) izuzetne kvalitete harizmatkog lidera; (2) kriznu situaciju; (3) sledbenike koji veruju da je harizmatiski vođa povezan sa transcendentnim moćima; (4) postojanje određene radikalne vizije i misije, manifestovane sledbenicima sa osećajno profilisanim idejama, koje su i izraz neke „kulturne supstance”; (5) postojanje administrativne strukture i delovanja zarad realizacije harizmatске misije; (6) prenos harizme drugima preko rituala, simbola, narativa i drugih kulturnih formi; (7) uključenje harizmatске vizije i misije u oralnu i pisanu tradiciju organizacije (potencijalno građenje kulta). Dodao bih ovome neke implicitne, korektivne ili nove elemente: (1) jasno uočljivi „analitički korolarijum”- povezanost harizma sa mitovima, na način da se zatečeni preinačuju (tumače po meri harizmatika) i stvaraju (harizmatik postaje njihovo centralno mesto), harizmu, dakle, ne možemo tretirati kao neki univerzalni model oslobođen od kulturološkog specifikuma, ona je uvek „pasivno ili aktivno mitologizirajuća”; (2) za „harizmatску politiku” nije potrebno da se neko percipira kao od Boga obdareni (samopromovisani i prihvaćeni) pojedinac („veliki čovek”), već je dovoljno da se harizmatски legitimizuje direktnom povezanošću, centralnošću svoje pozicije, sa nekim višim, rekao bih perfektniranim ili idealizovanim, poretkom stvari, dok je u prvom slučaju mističnost „socijalno egzogena”, u drugom je „socijalno endogena” (biti „eshatološki harizmatik” zato što si božiji izabranik je slično statusu „harizmatika deifikacije” koji svoju harizmu bazira na transcendentnosti određenog ideološkog sklopa, ali nikako nije isto (i pored činjenice da gotovo uvek postoji neka obogotvorena fugura kao meta-nosioc ideologije); (3) harizmatска poruka je uvek povezana sa promocijom određenih vrednosti, koju su grupno percipirane, te na nivou kulture iskazane kao autonomna simbolička struktura sa zasebnom logikom, gde se zapravo nameće narativ izbjavljenja sa strukturnim razlikovanjem između dobra u zla (Smith 2000: 101, 103), čovek ima potrebu za koncepcijom i participacijom u nekom simboličkom poretku, manifestovanom idejom „dobrog društva”, što rezultuje strukturalnim fokusom na harizmatсke aktivnosti, grupne simbole i institucije (Eisenstad 1968: XLI), to jest harizmatска zajednica se uvek samopercipira kao neka vrsta moralne zajednice koja se permanentno bori za neku transcendentu (ideološku) postavku; (4) radikalnost harizmatсke misije ne mora nužno da bude manifestovana ultra-revolucionarnim, ali svakako mora da bude značajnije vrednosno reprogramiranje društva; (5) kao posebno pitanje se postavlja do koje mere potreba

sledbenika za „harizmatikom simboličkom potvrdom” može omesti, promeniti ili ugroziti njihovu bezrezervnu posvećenost „harizmatikoj dužnosti” (jednom kad je priznat kao harizmatičan, harizmatik bi trebalo da je uvek harizmatičan), to jest do koje mere samoproklamovane vanredne moći ili kvaliteti harizmatikog lidera mogu biti ometeni, promenjeni ili ugroženi preko aktivnosti koje, po automatizmu, tumači kao dokaz vlastite harizmatike kvalifikovanosti (Bendix 1967: 344).

METAMORFOZA HARIZMATSKOG DISKURSA SLOBODANA MILOŠEVIĆA: OD TITOISTIČKOG NARATIVA KA SLOBISTIČKOM NARATIVU

Slobodan Milošević je bio jedan od nosioca institucionalizovane harizme Josipa Broza Tita. Za Josipa Broza Tita se može reći da je na početku svoje vlasti, period od 1941 do 1948, bio deo institucionalizovane Staljinove harizme (Kuljić 1995: 63) sa elementima harizme revolucionarnog ratnog komandanta. Ovo sugeriše mogućnost da institucionalizovanje harizme može imati i nad-nadnacionalna, međunarodna obeležja, pogotovo ukoliko iza nje „stoji” određena međunarodna institucija (Kominternu, kasnije Kominform, to jest Informbiro). Fenomen dodatno dobija na snazi sa dolaskom na vlast na ovaj način „institucionalizovanog harizmatika”. Pri tome, Staljinova harizma direktno proizilazila iz „divinizacije” Lenjina i „kanonizacije” njegovih radova kao glavnog sredstva za sukcesorsku borbu i potonje političke razmirice njegovih direktnih (najbližih) sledbenika, u koje se na širem planu mogu ubrojati i nesovjetske komunističke vođe.

U drugoj fazi, period od 1949 do smrti Josipa Broza Tita 1980. godine, njegov autoritet predstavlja stvaranje zasebne lične harizme i paralelnog građenja kulta ličnosti (Loc. Cit.). Prelomni momenat, znak autentičnog harizmatikog vođe predstavlja „veliko ne” Informbirom, kao koncentrovani simboličko-ideološki harizmatik kod, to je tačka „harizmatike epifanije”, „inaguralna harizmatika promocija” iz koje će izaći kao ortodokсни harizmatik vođa, koji svoju harizmatiku poziciju definitivno distancira u odnosu na ostale ratne heroje i svetske nosioce ideje socijalizma, sa jasnom opštom priznatošću harizme, dekodiranjem harizmatike šifre ili designacijom od strane bliskih saradnika i „klasno-nacionalnim” plebiscitarnim odobravanjem. Tako će Josip Broz na Petom kongresu Komunističke partije Jugoslavije reći (prema Stanojević i Marković 1981: 294): „Ja, drugovi i drugarice, podvlačim da je Komunistička partija Jugoslavije do danas časno izvršila i svoju historijsku misiju i da će je, duboko sam uvjeren, i ubuduće časno izvršiti pobjedom iz-

D. Stojanović, Početak „Rata harizmi” u ex-Jugoslaviji: od institucionalne ka ličnoj... gradnje socijalizma u našoj zemlji, da će svojom nepokolebljivošću i jedinstvom, svojom nepokolebljivom vjernošću nauci Marksa-Engelsa-Lenjina na djelu dokazati da ona nije skrenula sa puta te nauke.” U svakom slučaju, egzistencija harizmatškog pokreta pre pojave harizmatškog vođe, u ovom slučaju pokreta sa jasno prihvaćenom Staljinovom harizmom, obično rezultuje pojavom šizme (Tucker 1968: 738), raskolom na one koji prihvataju harizmatškog vođu, to jest sledbenike novostvorene harizme Josipa Broza Tita, i one koji ne prihvataju harizmatškog vođu, to jest onih koji su ostali verni Staljinovom harizmatškom autoritetu. Njegovo mesijanstvo je tako dobilo integralnu, „trojednu” formu, ono je apsorbovalo: (1) spasenje od stradanja nacističke Nemačke i domaćih izdajnika; (2) spasenje od „staljinističke pošasti”; (3) i spasenje od „imanentnih” nepravdi života i sveta. Svaki od sastavnih elemenata je imao jasnu postavku zla protiv koga se borio.

Od toga momenta Josip Broz Tito će na svoj „harizmatški konto” uknjižiti različite političke poteze („čuda”), kao karike svoga „harizmatškog kontinuiteta i kredibiliteta”, od kojih će se, (pored uvođenja koncepata radničkog samoupravljanja udruženog rada i tržišnog socijalizma, te najvažnije lekcije „titoističke agatologije”: bratstva i jedinstva) posebno isticati pozicija najznačajnije političke figure na Prvoj konferenciji nesvrstanih održanoj u Beogradu 1961. godine. U tom smislu, njegova harizmatška kvalifikovanost će se iskazivati i na planu sasvim „autentičnog” titoističkog tumačenja transcendentnog komunističko-socijalističkog ideala spasenja ili izbjavljenja. Titoizam je bio obeležen određenim moralnim imperativima, determinističnošću, urgentnošću, konceptualnom inkluzivnošću (odgovor na sva pitanja) i društvenom ekskluzivnošću (njegovo prihvatanje je označavalo elitističko pozicioniranje), te je predstavljao „jedini pravi put” sa specifičnim metodom transformacije (Lalich 2004: 226). Ta „autentičnost”, Titov *qualitas occulta*, će biti posebni znak obdarenosti, ona će na najbolji mogući način reflektovati njegovu mističnu upućenost u „viši” transcendentni vrednosti sklop, u proto načela funkcionisanja sveta, što će se u pravilnim vremenskim razmacima uvek iznova „servirati” sledbenicima kao nova potvrda („palingenezija”) harizmatške obdarenosti („proskineza” pristalica nikada nije dovođena u pitanje), do tačke gde je vlastita egzistencija sledbenika izjednačena sa egzistencijom obožavanog vođe.

Harizmatško-kultna sveprisutnost, svemogućnost i sveznajućost Josipa Broza Tita je, naravno, bila praćena svekontrolom totaliteta formalnih struktura, koje su bile kreirane onako kako je on to želeo i koje su postojale samo do onog momenta do kog je on to hteo. Savez komunista Jugoslavije- SKJ (to jest Komunistička partija Jugoslavije- KPJ) kao institucionalna konstanta režima je bila normirana tako da je Josip Broz Tito uvek mogao učiniti šta god

je hteo, improvizacija je bila jedini organizacioni standard. Iako je on sve kontrolisao, on nije bio podređen nikakvoj kontroli, niko nije mogao da ograničiti Josipa Broza Tita, ni partija, ni elitni sloj njemu najbližih „saradnika”. Uostalom partijsko funkcionisanje se poklapa sa definicijom kulta Janje Lalić (Janja Lalich) po kojoj kult, bilo u varijanti oštro omeđene društvene grupe ili široko omeđenog društvenog pokreta, karakteriše odanost harizmatikom vođi, to jest određena transcendentna ideologija (koja nije isključivo religiozne prirode) i visok stepen lične privrženosti članova manifestovane rečima i delima (Lalich 2004: 5).

Držim da je institucionalizacija harizme Josipa Broza Tita, njeno prevođenje u organizaciono-administrativnu struktuiranost i procedure institucija, njeno klišeiziranje u svakidašnjem, bilo ispraćeno sa dva procesa. Sa jedne strane, ono je nužno označilo padanje intenziteta njegove lične harizme, činjenicom da je čitav splet operacija i radnji morao biti prenešen na određene ustanove koje je bilo teško direktno kontrolisati, čitav sistem je posmatran kroz optiku instrumentalne-racionalnosti: postao je birokratizovan. Sa druge strane, taj proces objektivizacija, podizanje harizme na nivo impersonalnosti i apstrakcije (Friedrich 1961: 13), je podrazumevao i regrutovanje čitave plejade hijerarhizovanih partijskih „rukovodioca”, koji su se nalazili na čelu svih važnijih kako ekonomskih tako i državnih institucija, koji ne samo da su raspolagali sa institucionalnom harizmom, već su bile razvrstane i po blizini samom harizmatikom centru- Josipu Brozu Titu. Bilo je moguće dakle institucionalnu poziciju kompenzovati ili ojačati frekventnošću kontakta sa harizmatikom vođom, gde je transfer harizme bio „neposredan”. U tom smislu, i puko fotografisanje sa „voljenim predsedikom” je bio „magijski” društveni čin tretiran kao preporuka par excellence. Demagoško-apologetski narativi nametnuli su se kao noseći kvalitet javnog delovanja, formalna lojalnost i servilnost neprikosnovenoj partiji i vođi pozicionirani su kao viša dužnosti i moralni imperativ. Sa jedne strane, na toj odanosti je građen i sistem kadrokratskih povlastica: podrazumevalo se da svaka ideološka revnost ima svoj statusni pandan ili „cenu”, dok je, sa druge strane, izgrađen čitav jedan „kodeks poželjne socijalne amoralnosti” oličen denuncijacijama, spletkarenjem, podmetanjem i potkradanjem društvene imovine. Logika po kojoj čitav harizmatikom sistem već sam po sebi predstavlja izraz autentične marksističko-lenjinističke kritike celokupne stvarnosti je rezultovala time da se samo javni panegirici mogu tretirati kao vrednosno opravdani, dok je sama zvanična kritika imala obeležje strogo nadgledanog ideološkog dramoleta „skretanja sa pravog puta”. Kritikovati kritiku, značilo je po automatizmu svrstati se u redove „zlog neprijatelja”.

Kada se radi o problemu sukcesije harizme, mogu se konstatovati dva problema (Allen 2004: 108-109; Weber [1922] 1978: 246-249): (1) on se može rešiti preko tradicionalnih mehanizma- (a) otkrovenja, podrazumeva selekciju harizmatika od strane proročišta ili mudraca, (b) imenovanja, podrazumeva selekciju novog vođe od strane harizmatiskog vođe pre vlastite smrti i (v) potrage, podrazumeva nalaženje osobe (harizmatika) sa specifičnim setom kvaliteta; te (2) preko depersonalizovanja harizme i njenog prenosa po principu srodstva ili na neku zasebnu instituciju. U bivšoj Jugoslaviji celokupni sistem je funkcionisao na način da je pitanje harizmatiskog nasleđa bilo permanentno odlagano na način da se još za njegovog života tendenciozno gradio kult Josipa Broza Tita. Ovaj proces je bio postavljen tako da su se njegova mistična eruditivnost, monumentalnost i obogotvorenje, manifestovani u raznoraznim „hagiografskim” spisima, nisu uzimali kao opcione smernice već kao dužnost, podrazumevalo se da će njegov potencijalni naslednik morati primenjivati Titove revolucionarne ideološke postulate. Na toj liniji, ograničavani su mandati za noseće partijske i državne funkcije, pojava nove harizme je morala biti opstruirana. Titova „totemizacija”, spomenici u svakom delu grada, imena gradova, slike u školama i javnim institucijama, kulminirala je čak i u pop-art ikonografiji (majicama, značkama, posuđu i ostaloj kič produkciji).

Posthumno stanje stvari po pitanju „nenarušivosti” harizme Josipa Broza Tita je na najočigledniji i najpregnatniji način izražena izraubovanom maksimumom javnog diskursa toga vremena: „I posle Tita, Tito”. Više ili manje, ako pretpostavimo da postoji razlika između ideologizovane birokratije kao posledice harizmatске rutinizacije i neutralne birokratije koja je pozicionirana kao element racionalno-legalnih poredaka unutar demokratske (pluralističke) strukture moći (Constans 1958: 400-401), mišljenja sam da je celokupni splet sukcesorskih aktivnosti bio postavljen tako se harizma izmesti na nivo jugoslovenske birokratije sa „duhom” Josipa Broza Tita kao „personalizovanim društveno-integrativnim sadržajem krhkog višenacionalnog jedinstva” (Kuljić 2009: 330). Ipak, ta neveberijanska birokratija razapeta između nivoa normativne preskripcije i nivoa sredstvo-cilj karakterističnog za stvarni život, okrenuta sama sebi i nedovoljno (ili gotovo nikako) sputana, harizmatška birokratija kao vladajuće klasa, ne samo da nije prihvatila svoj programirani harizmatški status, već je odigrala ključnu ulogu u raspadu Jugoslavije.

Slobodan Milošević, rođen 20. avgusta 1940. godine u Požarevcu, je, kako je to već napomenuto, bio jedan od pripadnika elitnog sloja harizmatške birokratske klase bivše Jugoslavije. Njegovi lični kvaliteti nisu bili onaj kručijalni moment koji će ga kvalifikovati kao harizmatskog vođu, što potvrđuje činjenicu da karakterne crte po sebi, apstrahovane od društvenog i političkog

konteksta i ličnih strategija, ne predstavljaju odlučujući faktor harizmatiskog „ustoličenja” (Smith 2000: 105; Pappas 2005: 194). Pored svega, neki od njegovih poteza, poput: ličnog preuzimanja rizika, koji će se identifikovati kasnije u tekstu, mogu biti tretirani kao konsekvencija „umerenog” raspolažanje sa određenim kvalitetima i ponašanjem karakterističnim za harizmatiskog vođu (Riggio i Riggio 2008: 38). On nije bio preterano veliki orator, niti ga je odlikovao šarm ili osećaj za humor (LeBor, A. 2004: 30), ali je imao osećaj za isfabrikovanu partijsku odlučnost i energičnost, te neumoljivost, beskrupuloznost i tvrdoglavost jednog prototipskog partijskog aparatčika (čiji je član postao januara 1959. godine).

Metamorfoza Slobodana Miloševića, njegova harizmatiska inicijacija, od tipski preambicioznog partijskog „praktičara” u harizmatiskog vođu desila se u aprilu 1987. godine posle čuvene replike izgovorene u Kosovu Polju: „Niko ne sme da vas bije”, što će predstavljati njegovu verziju Titovog „velikog ne”, njegov koncentrovani simboličko-ideološki harizmatiski kod. Da bi se potpuno shvatio profil munjevite političke karijere Slobodana Miloševića treba svakako napomenuti da je 1983. profesionalno počeo da se bavi politikom, da je 1984. došao na čelo Gradskog komiteta Saveza komunista Beograda, a da je 1986. postao predsednik Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije. Pre „krucijalne harizmatске prelomnice”, najvažniji momenat srpskog političkog života je bio Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti objavljen preko Večernjih novosti u u dva nastavka 25 i 26 septembra 1986. godine, percipiran kao strateški akt srpskih intelektualaca. Po njemu, postament jugoslovenske društvene krize je lociran u neodgovornoj i nacionalističkoj obojenoj politici vođa jugoslovenskih komunista, posebno Edvarda Kardelja i Josipa Broza Tita (Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti 1986: 20), što je rezultovalo favorizovanjem slovenačkih i hrvatskih nacionalnih interesa i predstavljalo nastavak kominternovske borbe protiv tobožnje srpske hegemonije nad ostalim „jugoslovenskim” nacijama (Ibidem: 18).

Ovome treba dodati i rešenja iz Ustava 1974 kojima se redukuju nadležnosti Srbije na njen na uži deo, dodeljivanjem pseudo-republičkog statusa pokrajinama Kosovu i Vojvodini. To znači da: „Radi zadovoljenja legitimnih interesa Srbije, neizbežno se nameće revizija tog ustava. Autonomne pokrajine bi morale postati pravi sastavni delovi Republike Srbije, tako što bi im se dao onaj stepen autonomije koji ne narušava integritet Republike i obezbeđuje ostvarivanje opštih interesa šire zajednice (Ibidem: 31). Memorandum konstatuje da su Srbi na Kosovu izloženi genocidu (Ibidem: 18), koji je rezultovalo masovnim egzodusom preko 200 000 Srba u posleratnom periodu (Ibidem: 24). Memorandum se završava konstatacijom da se rešenje za takvu situ-

Đ. Stojanović, Početak „Rata harizmi” u ex-Jugoslaviji: od institucionalne ka ličnoj... aciju treba tražiti u okviru avnojevskih načela ali da „Srbija mora računati i sa time da to ne zavisi samo od nje, da ostali mogu imati i neke druge alternative (Ibidem: 31)”, te da se „zbog toga pred nju postavlja zadatak da jasno sagleda svoje ekonomske i nacionalne interese da ne bi bila iznenađena događajima (Ibidem: 31-32).

Posle „krucijalne harizmatске prelomnice” politički potezi usmereni ka učvršćivanju moći odvijali su se astronomskom brzinom. Slobodan Milošević zadobija potpunu kontrolu nad Srpskom komunističkom partijom izlazeći kao pobednik u duelu sa Dragišom Pavlovićem, vođom beogradske partijske organizacije, te anuliranjem svoga političkog mentora Ivana Stambolića, predsednika Srbije. Potom su usledili skupovi solidarnosti u Vojvodini, koji su se pretvorili u javnu manifestaciju nezadovoljstva sa lokalnim elitama i aklamaciju za harizmatску politiku Slobodana Miloševića, te miting Bratstva i jedinstva održan u novembru 1988. godine, koji je, po Suzan Vudvord (Susan Woodward), ostavljajući prostor za liberalnu, pro - evropsku i pro - jugoslovensku opciju Woodward 1995: 97), okupio široki spektar nacionalista iz svih strata počev od komunista i anti-komunista, kvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika, policije, podoficira Jugoslovenske narodne armije pretežno srpske nacionalnosti, anti-titoista nastradalih u raznoraznim čistkama, seljaka i lokalnih partijskih šefova (Ibidem: 92-93). Sledeće godine, 28. marta 1989, u Beogradu su proglašeni amandmani na Ustav Srbije, kojima su pokrajina ma oduzeti mogućnost veta na ustavne promene u Srbiji i deo zakonodavnih, upravnih i sudskih funkcija, uključujući kontrolu nad policijom, obrazovanjem, ekonomskom politikom i izborom službenog jezika. Ustavni amandmani su na Kosovu ispraćeni sukobima Albanaca sa policijom u kojima je poginulo 22 demonstranta i 2 policajca.

Iako se dešavanja „harizmatčkog ukazanja Slobodana Miloševića” u Kosovu Polju mogu oceniti kao proizvod slučajnosti, kao odsustvo osveščene harizmatске samopromocije, ona su percipirana kao taj viši transcendentni zakret koji određuje njegov istinski harizmatски habitus. Simbolički kontekst je bio više nego indikativan: tamo gde je 1389. počelo stradanje srpskog naroda, desilo se i otkrovenje: inaugurisanje novog srpskog mesije. Spasenje je konačno ponuđeno srpskom narodu, počeo je i simultani proces divinizacione Slobodana Miloševića i satanizacione svih onih sila koje su suprostavljale njegovom političkom projektu. Iako je na početku svoje političke karijere bio više komunistički operativac, Slobodan Milošević je polako počeo da postaje harizmatски tribun, njegova harizmatска retorika ne samo da bila sposobna da zavlada emocijama mase već i da vlada sa njome. Ovde svakako treba ukazati na mogućnost javne simulacije svih dimenzija harizmatčkog vođstva, od manifestacije vanredne obdarenosti vođe do bezuslovne privrženosti, obožava-

nja sledbenika, potpunim okupiranjem svih kanala komunikacije, to jest masovnih medija, tako da niko ne može izbeći harizmatiski isprogramiranu poruku (Bendix 1967: 348; Pappas 2005: 204). Iako „medijske hagiografije” mogu biti mač sa dve oštrice, jer mogu inicirati strategije za njihovo izbegavanje od strane krajnjih konzumenata, oni ipak ostaju izuzetno snažno oruđe za potvrđivanje i afirmaciju visokih harizmatških rezultata i bez egzistencije čuda. Slobodan Milošević je potvrdio mogućnost funkcionisanja harizme u uslovima visoke medijske manipulacije. Njegov harizmatški kredibilitet je uporno građen i/ili obnavljan preko forsiranja svedočanstava o njegovim izuzetnim uspesima i preko projektovanja vlastite nepokolebljivosti u promovisanu harizmatšku misiju (Bendix 1967: 349), to jest i onda kada je medijska manipulacija postala faktor narušavanja njegovog harizmatškog kredibiliteta, njegova harizma je opstajala zahvaljujući već oformljenim harizmatškim vezama (Loc. cit).

Imajući ovo na umu, poslednji deo ovoga rada će biti posvećena „harizmatškom brevijaru” Slobodana Miloševića knjizi *Godine raspleta*. Ostavljajući po strani stav Alekse Đilasa (Aleksa Đilas) da ona predstavlja argument za uske intelektualne horizonte i ograničeni vokabular autora (Đilas 1993: 81), mišljenja sam da njena „martirska” jednostavnost i lapidarnost, ritualnost u konstrukciji rečenica i metanišući ritam teksta i floskula predstavlja savršenu stilsku potku za jedan „klasičan” harizmatški narativ. Ona, konačno potvrđuje i da je harizmatški „slobizam” predstavljao specifično apstruznu ideološku mešavinu, nadopunu titoizma sa nacionalnim elementima: ideali ravnopravnosti, nesvrstanosti, tržišnog socijalizma, avangarde, jednakosti, avnojevskih principa, klasne pravednosti, anti-birokratske revolucije i nesvrstanosti su korigovani ili zamenjeni nacionalnim stradanjem, nacionalnom ugroženišću, nacionalnom pravdom i nacionalnom predodređenošću. Bila je to jedna konfuzna, na trenutke besmislena, intelektualna postavka, pogled na svet koji je ispolitizovao Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti (cf. Mihailovic i Krestic 1995), sa dodatkom fanatične odanosti kultu Josipa Broza Tita. U tom smislu, harizmatška *differentia specifica* Slobodana Miloševića leži u tome što je on samoproklamovani naslednik harizme Josipa Broza Tita, a njegova harizmatška zajednica naslednik jugoslovenstva.

Iako se krizna situacija navodi kao ona strukturalna pozicija koja najbolje pogoduje javljanju harizmatškog vođstva, suštinski se radi o posebnom obliku krize. Naime, radi se o generalizovanoj krizi, akutnoj krizi punog intenziteta, onoj (Pappas 2007: 9; Tucker 1968: 743-744): (1) koja ugrožava celinu populacije; (2) koja se već pojavila ili je neizbežna; i (3) koja za očekivane ili aktuelne posledice ima supstancijalnu ili materijalnu štetu. U tom smislu, Takis Pappas (Takis Pappas) identifikuje (Loc. cit.) kao primere tak-

Đ. Stojanović, Početak „Rata harizmi” u ex-Jugoslaviji: od institucionalne ka ličnoj...
vog kriznog konteksta: regularne ratove, nagle i nasilne promene političkog režima i opšte ekonomske krize. O krizi, koju će permanento prepetuirati i produbljivati, u preharizmatškoj fazi Slobodan Milošević kaže: „Ekonomska kriza je bez sumnje zaoštrila dosadašnje i izazvala nove i izrazitije socijalne probleme. Oni su poznati. Izražavaju se kroz veliko smanjenje i lične i zajedničke potrošnje; dramatičan pad standarda naročito nekih socijalnih slojeva; nezaposlenost; sve prisutnije socijalne razlike sa opravdanom i larmantnom sumnjom da nisu formirane na osnovu rada i radnih rezultata i najzad – kao što se u takvim situacijama gotovo zakonito događa – kroz vidljivu eroziju morala i zakonitosti i konfuziju moralnih vrednosti (Milošević 1989: 49)”. No, u postharizmatškoj fazi, pored stalno potencirane krize, on Srbiju zamišlja „ sa 10 000 dolara po glavi stanovnika (Ibidem: 316)”, jer „mi ne možemo ni kao pojedinci, ni kao društvo, da budemo stalno siromašni i da to ostanemo u perspektivi (Ibidem: 266)”.

Nadalje, Slobodan Milošević smatra da: „Svaki narod ima onu večitu ljubav koja greje njegovo srce. Za Srbiju je to Kosovo. Zato će Kosovo ostati u Srbiji (Ibidem: 275)”, te da će Srbi, Albanci i Crnogorci nastaviti da žive u Jugoslaviji (Ibidem: 343). Pri tome: „Srbi treba da se vrate na Kosovo iz Smedereva i Kraljeva i iz drugih krajeva u koje su se preselili, ali treba da se vrate u Srbiju i iz Frankfurta i Beča. Ne mogu oni da razvijaju svoju zemlju gradeći nemačke i austrijske puteve i bolnice (Ibidem: 245). Demokratija „i u istorijskom i u teorijskom smislu” predstavlja uspostavljanje vlasti radničke klase i svih radnih ljudi (Ibidem: 197). Tome svakako doprinosi činjenica da „srpski narod nisu u revoluciji i ratu predvodili nacionalisti, potkazivači i kukavice, već komunisti skojevci, heroji (Ibidem: 183)”. Neprijatelj i zlo su uvek na delu jer se nezadovoljstvo Zaključcima o Kosovu očekivalo od separatista, a ne od učesnika Osme sednice CK SK Srbije (Ibidem: 170). Otpor birokratiji se najbolje manifestovao u Vojvodini koja je „primer kako se taj korak izveo u poslednjem trenutku, kako su narasle demokratske snage društva zaustavile, slomile birokratsko-velikaški обруč koji je imao tendenciju ka snažnoj koncentraciji ekonomske, političke i svake druge vlasti u sve manji krug pojedinaca (Ibidem: 303)”. Važno je dakle znati da se: „U Srbiji jedinstvo nije uspostavilo na mržnji prema nedužnim ljudima, već na solidarnosti sa žrtvama nasilja (Ibidem: 334)”, pa se u tom smislu „radi o pozitivnom, progresivnom, humanom i istrijski opravdanom jedinstvu, ne samo jednog naroda već većine građana i to se obično i događa kada se jedan narod ili jedno društvo nađu suočeni sa potrebom da se ta nepravda otkloni. I na kraju, rešenje krize Jugoslavije Slobodan Milošević vidi na sledeći način: „O našoj zajedničkoj budućnosti, a pogotovo sadašnjosti, mi treba da se dogovorimo mirno i drugarski, bez optužbi, bez podozrivosti i bez inferiorne netrpeljivosti. Nema sumnje da to možemo. Ali dok bilo ko bude živio u zabludi da neš-

124

to nekome može da nametne preko takozvanih odnosa snaga i koalicija, dotle se nećemo pomeriti sa mrtve tačke u rešavanju krize jugoslovenskog društva. Jer rešavanje preko takozvanih odnosa snaga zanemaruje bitnu činjenicu da smo mi federacija (Ibidem: 329-330)”.

ZAKLJUČAK

Može se reći da se u slučaju Slobodana Miloševića ne bi trebalo govoriti o procesu ideološko-simboličkog kreiranja autentične harizme, nego o procesu ideološko-simboličke autentifikacije harizme. Pod ovim procesom podrazumevam: (1) mogućnost da neko ko nije vaninstitucionalna figura postane istinski harizmatički vođa; (2) komponovanje novog simboličkog sklopa, koji će ake ne „simbolički destruirati”, ono svakako rekonstruisati simbolički kompleks rutinizirane harizme koja se napušta; (3) iskorišćenje institucija sa opadajućim intenzitetom rutinizirane harizmatičke vlasti Josipa Broza Tita, od strane Slobodana Miloševića, za potrebe njihove „reintenzifikacije” u smislu stvaranja novog autentičnog harizmatičkog vođe; (4) oslobađanje harizme apartčika Slobodana Miloševića preko sinkretičkog ideološkog spajanja nacionalizma (niskog ili visokog intenziteta) sa titoizmom; (5) simuliranje harizmatičkih kvaliteta intezivnom medijskom manipulacijom.

Literatura:

1. Allen, K. (2004) *Max Weber: A Critical Introduction*. London: Pluto Press, 2004.
2. Brysk, A. (1995) „Hearts and Minds: Bringing Symbolic Politics Back In.” *Polity*, 27(4): 559-585.
3. Bendix, R. (1977) *Max Weber: An Intellectual Portrait*. Berkeley: University of California Press.
4. Bendix, R. (1967) „Reflections on Charismatic Leadership.” *Asian Survey*, 7(6): 341-352.
5. Constans, H. (1958) „Max Weber's Two Conceptions of Bureaucracy.” *The American Journal of Sociology*, 63(4), 1958: 400-409.
6. Despotović, Lj. (2010) *Politički mitovi i ideologije*. Sremski Karlovci: Kairos.
7. Djilas, A. (1993) „A Profile of Slobodan Milošević.” *Foreign Affairs*, 72(3): 81-96.
8. Eisenstadt, S. N. „Introduction.” u Eisenstadt, S. N (ur.) (1968) *Max Weber: On Charisma and Institution Building*. Chicago: University of Chicago Press, str. IX-LVI

D. Stojanović, Početak „Rata harizmi” u ex-Jugoslaviji: od institucionalne ka ličnoj...

9. Friedland, W. H. (1964) „For a Sociological Concept of Charisma.” *Social Forces*, 43(1): 18-26.
10. Friedrich, C. J. (1961) „Political Leadership and the Problem of the Charismatic Power.” *The Journal of Politics*, 23(1): 3-24.
11. Gavrilović, D. (2010) *Zatočenici mitova nacionalizma i komunizma: svet i Jugoslavija*. Sremski Karlovci: Kairos.
12. Gerth, H. H. i Wright Mills, C. (ur.) (1946) *From Max Weber: Essays in Sociology*. New York: Oxford University Press.
13. Gerth, H. H. i Wright Mills, C. (1946a) „Introduction.” u Gerth, H. H. i Wright Mills, C. (ur.) *From Max Weber: Essays in Sociology*. New York: Oxford University Press, str. 3-74.
14. House, R. J. i Howell, J. M. (1992) „Personality and Charismatic Leadership.” *Leadership Quarterly*, 3(1): 81-108.
15. Kalyvas, A. (2002) „Charismatic Politics and Symbolic Foundations of Power in Max Weber.” *New German Critique*, 85: 67-103.
16. Kuljuć, T. „Tito: nacrt sociološko-istorijskog istraživanja.” *Srpska politička misao*, 2(1): 49-90.
17. Kuljić, T. (2009) *Oblici lične vlasti- sociološkoistorijska studija o ideologiji i organizaciji uticajnih evropskih oblika lične vlasti od antike do savremenog doba*. Beograd: Službeni glasnik.
18. Lalich, J. A. *Bounded Choice: True Believers and Charismatic Cults*. Berkeley: University of California Press.
19. LeBor, A. (2004) *Milosevic: A Biography*. New Haven: Yale University Press.
20. Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti (1986), [navedeno 11. 11. 2010.]. dostupno na adresi: http://www.pescanik.net/images/stories/pdf/memo/memorandum_sanu.pdf
21. Mihailovic, K. i Krestic, V. (1995) *Memorandum of The Serbian Academy of Science and Arts: Answer to Criticisms*. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts.
22. Milošević, S. (1989) *Godine raspleta*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
23. Mumford, M. D. (2006) *Pathways to Outstanding Leadership: A Comparative Analysis of Charismatic, Ideological, and Pragmatic Leaders*. London: Lawrence Erlbaum Associates.
24. Parkin, F. (1988) *Max Weber*. London: Routledge.
25. Pappas, T. S. (2005) „Shared culture, individual strategy and collective action: explaining Slobodan Milošević's charismatic rise to power.” *Southeast European and Black Sea Studies*, 5(2): 191-211.
26. Pappas, T. S. (2007) „Political charisma and liberal democracy.” rad prezentovan na skupu „Political Leadership: A Missing Element in Democratic Theory”, European Consortium for Political Research (ECPR) Joint Sessions, Helsinki, Finland, 07-12. 05.

27. Parsons, T. (ur.) (1947) *Max Weber: The Theory of Social and Economic Organization*. New York: Oxford University Press.
28. Parsons, T. (1947a) „Introduction.” u Parsons, T. (ur.) *Max Weber: The Theory of Social and Economic Organization*. New York: Oxford University Press, str. 3-87.
29. Parsons, T. (1966) *The Structure of Social Action: A study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers*. New York: The Free Press.
30. Riggio, R. E. i Riggio, H. R. (2008) „Social Psychology and Charismatic Leadership.” u Hoyt, C. L., Goethals, G. R. i Forsyth, D. R. (ur.) *Leadership and Psychology*. Vol. I od *Leadership at the Crossroads*. London, Praeger, str. 30-45.
31. Shils, E. (1965) „Charisma, Order, and Status.” *American Sociological Review*, 30(2): 199-213.
32. Shils, E. (1975) *Center and Periphery: Essays in Macrosociology*. Chicago: University of Chicago Press.
33. Smith, P. (2000) „Culture and Charisma: Outline of a Theory.” *Acta Sociologica*, 43(2): 101-111.
34. Stanojević, T. i Marković, D. (1981) *Tito: život i delo*. Beograd: Vuk Karadžić.
35. Stojanović, Đ. (2010) „Etičko opravdanje za pribegavanje sili: pravedni mir umesto pravednog rata.” *Srpska politička misao*, 27(1): 313-340.
36. Strange, J. M. i Mumford, M. D. (2002) „The origins of vision: charismatic versus ideological leadership.” *The Leadership Quarterly*, 13: 343-377.
37. Trice, H. M. i Beyer J. M. (1991) „Cultural Leadership in Organizations.” *Organization Science*, 2(2): 149-169.
38. Tucker, R. C. (1968) „The Theory of Charismatic Leadership.” *Daedalus*, 97(3): 731-756.
39. Vladislavljević, N. (2008) *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
40. Weber, M. [1922] (1978) *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Berkeley: University of California Press.
41. Woodward, S. (1995) *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, Washington DC: The Brookings Institution.

BEGINNING OF „THE CHARISMA WAR” IN EX-YUGOSLAVIA: FROM INSTITUTIONAL TO PERSONAL CHARISMA OF SLOBODAN MILOSEVIC

Summary: The article starts from the assumption that the war in former Yugoslavia can be defined as a specific conflict of charismatic leaders, who were in the first phase possessors of institutionalized charisma of Josip Broz Tito, while in the second phase became the authentic national charismatic leaders. In this context, a charismatic politics presupposes a certain kind of substantial meaning and ethical values. The paper concludes with definition of the ideological content of Slobodan Milosevic charismatic power as a specific amalgam of Titoism and nationalistic symbolic system.

Key words: charismatic authority, institutional charisma, personal charisma, Slobodan Milosevic, Titoism.

MILORAD M. DROBAC
DRAGANA MILOJEVIĆ
Fakultet za pravne i poslovne studije
Novi Sad

UDK 323.27(497.1):327
Pregledni članak
Primljen: 8.2.2011
Odobren: 13.5.2011

DESTRUKCIJA SFR JUGOSLAVIJE, NASLEDSTVO HLADNOG RATA I NEKE KARAKTERISTIKE SAVREMENE SRBIJE

Sažetak: Prve godine XXI veka, pored ostalog, podarile su čovečanstvu i nekoliko izuzetno vrednih istorijskih i drugih dela, koja su pokušala sagledati i analizirati celinu XX veka i njegovu civilizacijsku zaostavštinu. U fokusu našeg interesovanja je retrorama destrukcije SFR Jugoslavije i turbulentna dešavanja posle najveće geopolitičke obmane 1989. godine, kada je došlo do „demonataže” sistema „realnog socijalizma” (zemlje članice „Varšavskog ugovora”) i sistema „mekog tržišnog socijalizma” (SFRJ). Suštinu obmane činila je „zla istina” da Zapad u celini, predvođen agresivnim imperijalizmom SAD, nije pokazao nikakav interes za pružanje finansijske i svake druge pomoći u reformisanju postojećih socijalističkih sistema (njihovih političkih i privrednih sistema), već za njihovo totalno ukidanje. Posle svih turbulencija na tlu SFRJ, u poslednjoj deceniji XX veka, i nastanka novih država (uz užasnu cenu), sve su krenule putem „izgradnje demokratskog društva”. Cilj rada je da, pored osvrta na razbijanje SFRJ i nasledstvo *Hladnog rata*, na temelju raspoloživih empirijskih pokazatelja, prezentuje i neke karakteristike i stanje u savremenoj Srbiji, s posebnim osvrtom na socijalne nejednakosti, demokratiju i razvoj.

Ključne reči: globalizacija, tranzicija, neoliberalizam, destrukcija SFRJ, Hladni rat, savremena Srbija.

Uvod

*„Živimo u svetu u kojem se transformiše svaki aspekt onoga što činimo,
bilo to dobro ili loše, upadamo u jedan globalni poredak
koji niko u potpunosti ne razume,
ali čije posledice osećamo svi”.*

Entoni Gidens
(Entoni Gidens)

Prošao je XX vek – vek u kome je ljudska civilizacija prolazila kroz razne teškoće tragajući za boljom budućnošću. Duži period tog veka, često nazivanog „vek vukodav”, bio je ispunjen izuzetnim stradanjima naroda, milionima žrtava u lokalnim i velikim svetskim sukobima, masovnim egzodusima, umiranjem od gladi i drugih oblika ljudskih tegoba. Bila je to cena koju je čovečanstvo platilo stvarajući nove tekovine, provodeći tehnološke revolucije u ostvarenju ukupnog društvenog preobražaja tokom minulog veka.

U drugoj polovini XX veka, svet se nalazio na „rubu provalije” i permanentnih opasnosti od nove ratne kataklizme. Čovečanstvo je egzistiralo u periodu, tzv. *Hladnog rata*, u vremenu stvaranja i demonstracije novih i sve opasnijih vrsta oružje i drugih novih tehnoloških izuma stvorenih za uništavanje ljudi i njihove civilizacije, kao i svih vrednosti koje je čovek dosegno.

Izuzetni rezultati, pre svega naučno-tehnološke revolucije, krajem prošlog veka, probudile su civilizacijsku nadu da će, posle hladnoratovske historije, raznih podela, sumnjičenja i pretnji, nastupiti za čoveka bolja vremena. U poslednjoj deceniji prošlog veka, takva očekivanja su, nažalost, počela da nestaju. Naime, prestankom Hladnog rata, dotadašnja ravnoteža snaga i straha je nestala, „velikom prevarom” eliminisan je rivalski blokovski sistem (SSSR i ostale članice Varšavskog ugovora), i u pobedničkom zanosu, jedina preostala svetska supersila (SAD) je, uz pomoć svojih „frustriranih saveznika”, umesto proklamovane slobode, pravde i demokratije za sve zemlje i narode sveta, veoma agresivno krenula u realizaciju vekovnog sna o osvajanju i gospodarenju planetom.

U svetu je odavno počeo proces globalizacije kao oblik različitih vrsta komunikacije i povezivanja naroda i država u političkom, ekonomskom, kulturnom i svakom drugom pogledu. Takav proces je prirodan i nezaustavljiv. Međutim, sporan je način na koji aktuelni pretendenti „gospodare i vladaju” svetom. Oni (čitaj: SAD) to čine po nekom svom „receptu”, i starim planovima, koji je veoma sličan ponašanju mnogih ranijih osvajača. Radi se o mo-

dernizovanim planovima za stvaranje i uspostavljanje, tzv. *novog svetskog poretka*¹ sa poslušnim državama koje nemaju suverenitet i bez nacionalnog identiteta. Svet je opravdano zabrinut za svoju budućnost, tim pre, što se iznenada pojavilo staro, ali po razmerama sasvim novo i dosad nepoznato, društveno zlo – globalni (planetarni) terorizam. Najmoćnije zemlje sveta su „objavile” globalni rat ovoj pošasti, ali bez nagoveštaja ishoda. Naime, poznato je da se taj rat vodi protiv „posledica i nosilaca terorizma”, dok se *pravi uzroci* njegovog nastanka i globalizacije ne pominju.

U kontekstu prezentovanog, naše interesovanje se fokusira na „eho” svetskih turbulencija, tokom XX veka, na događanja, probleme, ishode i budućnost nastalih promena, na prostoru bivše SFRJ, naročito procesi i posledice razbijanja SFRJ i nasleđe Hladnog rata, kao i karakteristike savremene Srbije.

Razbijanje SFR Jugoslavije je proces koji je počeo mnogo godina pre pada Berlinskog zida (1989.), a od 1991. godine on dobija oblike, prekomerne agresivnosti, eskalirajući u krvoproliće, praćeno stotinama hiljada ljudskih žrtava, milionima izbeglica, nemerljivim stepenom materijalnih razaranja i gotovo nenadoknadivim zaostajanjem u razvoju u odnosu na razvijeni svet (Vilić & Todorović, 1999: 169).

Nakon primarne dezintegracije SFRJ, izvršena je agresija na SR Jugoslaviju (1999.), pod nazivom „Milosrdni anđeo”, u kojoj je učestvovalo 19 zemalja članica NATO, s krajnjim ciljem potpune destrukcije ostatka SFRJ. U prvoj deceniji XXI veka, proces razbijanja je i dalje u toku. „Svetski policajac”(SAD), uz vojnu podršku NATO snaga, nastavlja sa realizacijom svojih interesa i ciljeva na teritoriji Republike Srbije podržavajući samoproglašenu tvorevinu „Republika Kosovo”, čime je Srbiji oduzeto 15% ukupne teritorije. Trenutna politička i druga događanja u Srbiji (nacionalna, verska, stranačka i dr.), među kojim treba pomenuti aktivnosti na prostoru Preševa, Novog Pazara, u Vojvodini, pokazuju da je završetak tog procesa još uvek daleko.

Navedeno, ukazuje da se svojstva „balkanizacije”, shvaćene kao „varnice večnih nemira”, manifestuju kroz klasičnu političku nestabilnost ovog prostora, podložnost izraženim unutrašnjim i spoljnim protivrečnostima i uticajima, podelama i sukobima (Šušić, 1995: 5).

¹ „*Novus ordo saeculorum*”(Novi svetski poredak), plasiran je prvi put kao projekat Bavarskih iluminata 1776. godine, koje je „osnovao razočarani jezuita Vajshaupt (Adam Weishaupt), profesor kanonskog prava na univerzitetu Ingolštadt (Ingolstadt). Doktrina Iluminata predstavlja spoj manihejskih ideja i prirodnog prava, uz prepoznatljiv uticaj egipatskog okultizma, s tim da treba znati da „Bavarski iluminati” nisu isto što i „iluminati” koji se pojavljuju još u XIV veku – *Confrerie du Serpent*” (vidi: Avramov, S., (1998.), *Trilateralna komisija – Svetska vlada ili svetska tiranija?*, Ildij, Veternik, str. 10-15).

Dosadašnja kretanja i razvoj „jugoslovenske krize” su posledice egzistirajućih unutrašnjih međusobnih „varnica”, ali i više nego dominantnog spoljnog uticaja velikih zapadnih sila (SAD, Nemačke, V. Britanije). Zemlje Zapada su kategorične u nameri da eliminišu svaku opasnost od mogućih ratova i „pronađu rešenje” za krucijalne probleme u međusobnim odnosima balkanskih država, polazeći od svojih interesa i postavljenih ciljeva.

Osnovna namera ovog rada je podsticanje potencijalnih čitalaca na razmišljanje o našoj budućnosti, budućnosti sveta i brojnim zamkama i iskušenjima pred kojim se savremeni svet nalazi.

Destrukcija SFR Jugoslavije

*Ne beše ti dano vremena,
niti iz tame predodređenja ikad isplovi:
ono što započeše plemeniti,
okončaše mali nitkovi.
Milovan Đanojlić
Jugoslaviji, '92.*

Država koja se zvala Jugoslavija imala je kratku istoriju. Kraći period je funkcionisala kao centralističko - monarhistička tvorevina, a posle završetka Drugog svetskog rata kao federativna republika sa komunističkom vlašću. Posle ratnih dejstava i konačnog razbijanja (1991.), Jugoslavija je „živela” kao savezna republika (činile su je republike: Srbija i Crna Gora), ali je i „skraćena” Jugoslavija kratko opstala i prestala je funkcionisati početkom XXI veka, kada se osamostalila Crna Gora, kao posebna država. Zajednička karakteristika ovih režima je činjenica da nisu uspeli da „poseju seme” moguće demokratske zajednice, nego su se pre bavili strategijama očuvanja vlasti (Vejevoda, 2004: 65).

Iako nije bila u potpunosti oblikovana kao država i sa „neverovatno preživelim” sistemom (Pavlović, 1988:), još uvek je izgledalo da postoji mogućnost pluralističkog (re)konstituisanja Jugoslavije (Puhovski, 1989:), koja bi se zasnivala na društvenim promenama...demokratizaciji (kao imperativu za (njen) opstanak kao nezavisne i celovite zajednice (Golubović, 1987: 446). Pluralistička rekonstrukcija, demokratizacija, konačno je došla sa prvim slobodnim izborima (1990. godine) na republičkom nivou (Vejevoda, 2004: 65). To je, meditim, označavalo kraj celovite države Jugoslavije.

Kada se razgovara o raspadu SFR Jugoslavije, često se tvrdi da je *raspad dirigovan spolja* i da su SAD među vodećim pokretačima inicijative nje-

nog razbijanja. Poznati kanadski i svetski ekonomista Mišel Čosudovski (Michel Chossudovsky) je posvedočio, u intervjuu listu *Geopolitika* (Čosudovski, 2010: 10-15), da mnogi ljudi u Jugoslaviji u jednom momentu nisu shvatili da sredinom i krajem osamdesetih godina počinje bankrot industrijskog sektora, koji nije bio aktiviran nekim tržišnim mehanizmom, već pravnim. Došao sam do originalnog dokumenta, kaže Čosudovski, u kom se jasno vidi da je Svetska banka (WB) obeležila oblasti jugoslovenske ekonomije koje je, po njihovom mišljenju, trebalo zatvoriti. Ovim su zadovoljeni interesi Sjedinjenih Država, dakle ovo nije bio prosto ekonomski proces. Nazvali su to *programom bankrota*, a zatim rekli da im treba mehanizam kojim bi izazvali bankrot ovih firmi. U roku od nekoliko godina 600 000 radnika u Jugoslaviji izgubilo je posao...to je predstavljalo deo paketa mera, koje su implementirali, ali, u slučaju Jugoslavije, to je dosegalo čak i mnogo dalje nego u drugim zemljama, do destabilizacije čitavog industrijskog sistema. Slične aktivnosti je imao i MMF (IMF)...Ono što mogu da tvrdim, i što je posledica politike MMF-a osamdesetih i ranih devedesetih, jeste da je postojala namerna politika, i to ne za vreme sankcija, nego i režima pre toga, pa sve do ratova, sve do 1991. Ova politika je bila potpuno razarajuća...Verujem da je u slučaju Jugoslavije cilj bio da se *razori uspešna studija slučaja tržišnog socijalizma*, koji je imao visoku stopu rasta u vreme posle Drugog svetskog rata. Ako biste pogledali publikacije Ujedinjenih nacija tog vremena, ukazali su na Jugoslaviju kao državu sa najbrže rastućom privredom Evrope. Sumnjam i da je bilo i saučesništva dela različitih političkih frakcija unutar same države, što je omogućilo da se ovo desi.

Kada se razmatraju *spoljni uticaji* na destrukciju SFR Jugoslavije, ne može se nikako „preskočiti” mesto i uloga Reganove politike opšte destabilizacije komunističkih zemalja i koja nije pravila izuzetke za bivšu Jugoslaviju. Uz to, destabilizaciju je takođe pokušao i zapadnonemački *Bundesnachrichtendienst* (BND) u saradnji sa hrvatskim organizacijama u izgnanstvu (Schmidt-Eenboom, 1995).

Prethodno potvrđuje i M. Čosudovski kada u svom iskazu izražava nadu da se istorija bivše Jugoslavije neće kriti ispod pepela i da će ljudi shvatiti da je početkom osamdesetih, kada je direktivom nacionalne bezbednosti Reganove administracije, počelo ostvarenje cilja koji se sastojao u tome da se uništi Jugoslavija, da se raspārča na manje države i da joj se na kraju ubaci uticaj industrije SAD i Nemačke. Razlog je u tome što je Jugoslavija bila veoma uspešan projekt... Ta država blagostanja bila je dobro ustanovljena, iako posle Drugog svetskog rata nije bila bogata. Ona je uništena ratom, prošla kroz period rekonstrukcije, ali su postignuća bila neverovatna i cilj SAD je bio da se izbrise sećanje na taj projekat, na osnovne jedinice socijalnog rada. Ta ekonomija je, dakle, uništavana u više etapa (Čosudovski, 2010: 15).

Danas, nakon 20-tak godina od neposrednog čina raspada, u prilici smo, sve češće, da čitajući i istražujući suštinu različitih analiza (geostrateške, vojne, diplomatske, političke, ekonomske, sociološke, i dr.), domaćih i svjetskih autoriteta za događanja posle pada Berlinskog zida, da su SAD, do poslednjeg časa, pokušavale „sačuvati tu zemlju”, tj. Jugoslaviju.

Ovu tvrdnju kategorički brani i bivši diplomata Jovan Vejnović u intervjuu datom listu *Identitet* (Kopač, 2010: 12-15), navodeći da je početkom oktobra 1989. godine bio sa Antom Markovićem, poslednjim predsednikom vlade SFRJ, u poseti SAD. U razgovoru sa tadašnjim predsednikom SAD Džordžom Bušom (George H. W. Bush), iako još nije bilo rata u Jugoslaviji, Buš je govorio o dve stvari: 1. Jugoslavija je jedan specifičan slučaj u odnosu na ostale istočnoevropske države i zbog toga je bila interesantna Americi. Već se tada naslućivalo da će doći do transformacije Istočne Evrope. Tada nitko nije ni razmišljao o raspadu Sovjetskog saveza, ali u svakom slučaju na dnevnom redu tog sastanka bile su transformacije, naravno u demokratskom pravcu Istočne Evrope, a Buš je nekoliko puta naglasio da će Jugoslavija, sa svojim specifičnim društvenim i ekonomskim sistemom, vjerovatno poslužiti kao primjer kako izvršiti transformaciju u zemljama Istočne Evrope. To je nekoliko puta naglasio. 2. Čvrsta podrška cjelovitosti i teritorijalnom integritetu Jugoslavije, i naravno njena transformacija.

Dakle, osim Vašingtona (Washington), Brisela (Bruxelles), Pariza (Pariz), Londona (London), a ja ne govorim samo o svom dubokom uvjerenju, nego na osnovu činjenica, niko relevantan iz inozemstva u to vrijeme nije pomišljao na ono što će se desiti na prostorima bivše Jugoslavije. Prema tome, Jugoslavija i njen krvavi raspad je, nedvojbeno, rezultat *unutrašnjih procesa* (nesposobnost vladajuće garniture na jugoslovenskom vrhu da se izbori za demokratsku transformaciju i jugoslovenski nacionalizmi).

Destrukcija jugoslovenskog prostora nije završena ratovima u prvoj polovini poslednje decenije XX veka. Posle primarnog razbijanja Jugoslavije, sile Zapada predvođene SAD, upotrebom NATO snaga bombardovale su Srbiju 78 dana (1999.), deklarirajući taj čin kao „humanitarna intervencija”. Ta intervencija je kriminalni akt koji se ne može opravdati na bilo koji način, a problem Kosova i Metohije je čista fabrikacija (osiromašenje Kosova i Metohije se dogodilo u isto vreme kao i u celom regionu, narušavanje etničkih prava Šiptara je izmišljotina, kako je potvrđeno od starne OEBS-a).

Nasledstvo *Hladnog rata*

Ekonomisti rade da bi dobili aplauz od svojih kolega.

Pol Samuelson
(Paul Samuelson)

Uprkos tehnološkim poboljšanjima, jačanju demokratskih snaga i pokreta, urušavanju većine totalitarnih režima u svetu, jačanju međunarodne političke zavisnosti nije se u značajnoj meri uspeo smanjiti problem siromaštva u svetu. Globalizacija spada među teme o kojima se poslednjih godina sve više govori, piše i raspravlja. Kada se danas o njoj govori misli se na svet nastao nakon pada Berlinskog zida i okončanja Hladnog rata, kolapsa modela realnog socijalizma i Fukujamine objave kraja istorije, odnosno objave pobeđe liberalne demokratije i modela slobodnog tržišta. Dakle, trijumfa kapitalizma kao globalnog sistema koji više nema alternative i svetskog rivala.

Premišljanja u svetu oko nas i globalnim dešavanjima koja nas, hteli mi to ili ne, određuju, „nose” nas do pitanja i traganja za mnogim odgovorima. Koncept globalizacije postao je u poslednjih dvadesetak godina svetski intelektualni hit. Interesovanje za ovu temu ne jenjava i svakodnevno se umnožava broj priloga (kako u naučnoj literaturi, tako i na internetu, i sl.), koji tretiraju različite aspekte globalizacije i dovode u vezu različite oblasti društvenog života sa globalizacijom.

Globalizacija, siromaštvo i nejednakosti izazvali su veliku pažnju političara, sindikalnih vođa i novinara širom sveta. Zastupnici globalizacije tvrde da taj proces omogućava slobodu i opšte blagostanje. Ipak, nema sumnje da je jaz između siromašnih i bogatih vrlo veliki i da je, nakon industrijske revolucije, na svetskom nivou porasla nejednakost. Protivnici globalizacije izjednačavaju je sa uništavanjem društva i čovekove okoline i obično navode činjenicu: da nejednakost nastavlja da raste u okvirima globalizacije.

Globalizacija je uzrokovala porast nejednakosti, a jedini način za zaustavljanje takvih neželjenih i opasnih trendova je ili u celosti zaustaviti globalizaciju ili joj nametnuti troškove radnih i socijalnih standarda. Svet kao celina, pre svega, je arena moći, interesa i sukoba. Za male države i narode prioritetno je pitanje: „kako opstati u svetu kakav stvarno jeste danas”?

Danas su retorika globalizacije i spoljna politika SAD zasnovani na verbalnom trojstvu „slobodna tržišta, demokratija i sloboda”. Međutim, nema pokušaja da se problematizuje odnos zavisnosti između ova tri činioca, a još manje da se shvati koji preduslovi su se pokazali neophodnim da bi istorijske retkosti kao što su demokratija i slobode pojedinca uopšte mogle da nastanu.

Današnje kolektivno shvatanje stvarnosti opet je zarobljeno u izvrnutim ekonomskim predstavama koje su nastale tokom Hladnog rata: Dve ekonomske teorije – sa zajedničkim korenima u nestvarnom sistemu Dejvida Rikarda – u to su vreme naslikale dve različite utopije, plansko-ekonomsku utopiju i utopiju baziranu na slobodnom tržištu. Tri suštinska elementa, koji su svi preostali iz borbe između ove dve utopije tokom Hladnog rata, onemogućavaju nam da shvatimo zašto *način na koji se globalizujemo*, dovodi do toga da se veliki deo stanovništva na zemlji „specijalizuje” da bude siromašan.

Ova tri nasleđstva „Hladnog rata” tesno su isprepletani:

- teorija trgovine,
- nedostatak volje da se diskutuje o pretpostavkama te teorije na osnovu kriterijuma zasnovanih na opštem zdravom razumu, i
- vera u „spontani red” koji tržište stvara u ekonomiji.

Kada su komunisti obećali da će svako raditi prema sposobnostima, a dobijati prema potrebama, nova klasična ekonomija je na to odgovorila – usled blokade Berlina – „dokazom” da će, uz uobičajene pretpostavke, svetska slobodna trgovina dovesti do izjednačavanja cena faktora proizvodnje, da će cene radne snage i kapitala postati iste na celom svetu. Tržište će funkcionisati još bolje od komunizma, svi će biti bogati samo ako dopustimo nevidljivoj ruci da dela. Ta teorija je dugo smatrana toliko namenski napravljenom i kontraintuitivnom da se nije koristila u praktičnoj politici – i u novoj klasičnoj ekonomiji postoje elegantnije diskusije o teoriji trgovine – ali ipak se ta parodija od teorije *de facto* koristi kao osnova politike institucija Vašingtona prema nacionalnim ekonomijama Drugog i Trećeg sveta. Rezultati su se pokazali katastrofalnim u nizu zemalja, ali na vlasti su i dalje isti gurui i iste teorije. Kao što smo već rekli, jedan važan uzrok tome je što je alternativna nerikardijanska ekonomska teorija maltene mrtva.

Problemi, koji prožimaju teoriju trgovine potiču od izbora fizičke ravnoteže kao osnovne metafore u ekonomiji. Taj izbor se desio 1880-ih i istisnuo je ljudski organizam – sa svojim različitim funkcijama baziranim na međuzavisnosti - kao metaforu za društvo, koju su društvene nauke i pravo koristili još od Aristotela. Izbor te metafore uslovio je potrebu da se u ekonomiju ugrade neke pretpostavke, a zaključci do kojih dolazi teorija trgovine – da je slobodna trgovina svima korisna jer će svi postati bogati – ugrađeni su u same pretpostavke: savršena informisanost, savršena konkurencija, nepostojanje ekonomija obima/rastućih prinosa, itd.

Kao što dobitnik Nobelove nagrade Džejsms Bjukenen (James Buchanan) kaže: Sa ovim pretpostavkama, nema nikakvog razloga da uopšte dođe do trgovine. Da svi ljudi imaju isto znanje i da fiksni troškovi (koji stvaraju

ekonomije obima) ne postoje, svaki čovek bi funkcionisao kao samodovoljan proizvodni mikrokosmos, i ne bi bilo trgovine bilo čim osim sirovinama.

Pretpostavke koje su potrebne da bi teorija trgovine dala rezultate koje obećava siromašnima, su iste pretpostavke koje ne bi dovele do bilo kakve trgovine uopšte, osim sirovinama.

Tokom Makartijevog (McCarthy) perioda lova na veštice, koje su tog puta poprimile oblik „levo izopačenih” ljudi u američkom društvu, Milton Fridman (Milton Friedman) je efektivno ubio raspravu o pretpostavkama u ekonomskoj teoriji: ne posmatrajte pretpostavke teorija tržišta, pogledajte šta tržište stvara u SAD.

Tokom Hladnog rata, „spontani red” (spontaneus order) tržišta koristio se kao odgovor na plansku ekonomiju. Nije nam potreban plan, tržište će samo stvoriti „red”. Istorija, međutim, pokazuje da su funkcionalna tržišta i sama civilizacija nastali kroz svesnu izgradnju institucija i svesno fokusiranje na nacionalnu proizvodnju. Kao što je nemački ekonomista Johan Gotfrid Hofman (Johann Gottfried Hoffman) rekao 1840: isto kao što su odrasli ljudi odavno zaboravili koliko ih je truda koštalo da nauče da govore, moderne države su zaboravile koliko volje i kakva borba je bila potrebna da se stvori civilizovano društvo. Evropa je posle Drugog svetskog rata obnovljena pre nego što je nastala iluzija o „spontanom radu”. Američka politika u Iraku u današnje vreme je u velikom kontrastu sa politikom fokusiranom na proizvodnju koju su vodili u posleratnoj Nemačkoj i Japanu.

Možda najjuticajjniji živi ekonomista, Pol Samjuelson (Paul Samuelson), pre mnogo godina je izjavio za *New York Times* da su ekonomisti oportunisti. Ponedeljkom, sredom i petkom oni rade sa jednim tipom modela, dok utorkom i četvrtkom rade sa modelima koji imaju potpuno druge pretpostavke. U takvoj situaciji, „istraživanje po narudžbini” može se pokazati vrlo nezahvalnim. Lako se može desiti da zaključak bude „naručen”. Ovo, normalno, ima tu prednost da možemo imati modele koji mogu ”dokazati” maltene bilo šta. Problem je u tome što je ono što na kraju postaje ekonomska teorija koja se koristi prema siromašnim državama, u stvari rezultat prava jačeg. Kada ekonomisti na najboljim univerzitetima u siromašnim delovima Afrike zarađuju oko 100 dolara mesečno, a Svetska banka im nudi 300 dolara dnevno kao konsultantima za „pravu veru”, nije začuđujuće što se tako malo njih bunni. I kod nas ovde je situacija slična. Ako tražimo sredstva za istraživanja koja se kreću izvan okvira standardne teorije, rezultat će biti otprilike isti kao da je Martin Luter (Martin Luther) tražio sredstva za istraživanje od Vatikana.

Pri običnoj analizi, vidi se da je predmetna oblast koja naizgled deluje kao čvrsta tvrđava naučne mudrosti, u stvari, sastavljena od delića različitih teorija koje se mogu iskoristiti da se „dokaže” maltene bilo šta.

Pri površnoj analizi, tradicionalna ekonomija nije puno različita od uvrnutog sistema naučne klasifikacije koji je izmislio argentinski pisac Horhe Luis Borhes (Jorge Luis Borges) u jednom imaginarnom kineskom leksikonu. Borhesove kategorije života su: životinje koje pripadaju caru, balsamovane životinje, dresirane životinje, prasići, sirene, životinje iz bajki, psi lutalice, životinje koje nisu uključene u ovu klasifikaciju, životinje koje se tresu kao da su lude, životinje kojih ima bezbroj, životinje nacrtane finom olovkom od kamilje dlake, druge životinje, životinje koje su upravo razbile vazuu za cveće i životinje koje na daljinu izgledaju kao muve. Mišel Fuko (Michel Foucault) citirao je Borhesov sistem klasifikacije iz istog razloga iz kog je citiran ovde, da bi uneo sumnju u naučnu stopostotnu sigurnost. Međutim, ako je nedostatak povezanosti upakovan u matematiku, kao što je to slučaj u ekonomiji, onda običnim ljudima i nije tako lako da ga primete.

Kao što je Kejns (Keynes) rekao, ljudi koji sebe smatraju praktičnim obično su u stvarnosti robovi davno umrlih ekonomista. Taj izbor ima veliku prednost nad današnjim istorijskim herojima, kao što je Adam Smit, da čak nudi jasne teorije o tome zašto su neke države bogate, a neke siromašne. Ako se potrudimo i „pročešljamo” dokaze koji su se skupili u svetskoj ekonomskoj eksperimentalnoj laboratoriji tokom poslednjih 500 godina, videćemo da istorija potvrđuje njihovu valjanost.

Savremena Srbija – socijalne nejednakosti, demokratija i razvoj

*Počelo je lupanjem u lonce,
šerpe i zahtevima da se despot kazni,
a svršava se tako što su šerpe,
tanjiri, tiganji i lonci – prazni.*

Milovan Danajlić

Plišani prevrat

Srbija je danas predstavnik „pravog kolonijalnog modela”, kao i mnoge druge zemlje preko kojih je prohujao turbulentni uragan tranzicije. Savremeno društvo Srbije formira se kao oštro klasno podeljeno i antagonizovano. Ekonomske nejednakosti, koje su uvek i šire socijalne, spajaju se sa onim političkim snagama koje su se „iznenada” obogatile, što skupa dovodi do gotovo nepremostivih razlika u životnim šansama pojedinaca i društvenih grupa.

Današnju Srbiju obeležava socijalna struktura zatvorenog tipa. Zbiva se samoobnavljanje socijalnog položaja klasa i slojeva, a posebno upravljačke elite. Siromaštvo se produbljava i širi, a kada je reč o socijalnom položaju najugroženijih grupa, ono sve više prelazi u bedu. Sve to onemogućava nas-

tanak neophodne materijalne, kulturne, ali i socio-psihološke podloge demokratije i izaziva odbojnost prema praksi koja važi za demokratiju. Sem toga, nelegitimne socijalne nejednakosti, koje se najviše temelje na preovlađujućoj pljačkaškoj privatizaciji, blokiraju razvoj društva kao celine.

Nije lako odrediti obim i dubinu nejednakosti u materijalnim uslovima života različitih socijalnih kategorija, kao i stvarnog siromaštva u Srbiji. Metodologija njihovog merenja često je prilagođena interesima stranih i domaćih gospodara nad društvom u Srbiji.

Prema procenama Svetske banke (za Srbiju u 2005. godini), „Gini koeficijent” je, kao mera nejednakosti dohodaka stanovništva, iznosio 0,361, što znači da nije bio preterano visok. Ali za prilike kakve postoje u Srbiji, kada je reč o opštem stanju privrede i društva u celosti, on nije povoljan, utoliko pre, što je njegova prosečna vrednost u zemljama OECD-a devedesetih godina iznosila 0,31. Znači u najrazvijenijim i najbogatijim zemljama bila je, bar u nedavnoj prošlosti, manja nego u sadašnjoj Srbiji.

Međutim, u društvima sa stabilnom privredom i njenim kontinuiranim rastom, s relativno malim brojem onih koji žive na egzistencijalnom minimumu, ni znatno viši, „Gini koeficijent” ne bi morao biti nepovoljan. Kao takav, on nije mera siromaštva nego to postaje tek uz neke druge važne ekonomsko-socijalne pokazatelje. Dakle, taj se koeficijent mora konkretno - istorijski situirati.

Niz indikatora svedoče da *siromaštvo* u savremenoj Srbiji već predstavlja veoma zabrinjavajuću pojavu, koja nije kratkotrajna. Ako se nastave, a pogotovo ako se pogoršaju sadašnji dominantni privredni i širi socijalni tokovi, što je najverovatnije, siromaštvo će se tendencijski reprodukovati, uz povremene oscilacije, u proširenim razmerama. To će se zbivati, i već se događa, i usled snažnog pritiska glavnih svetskih finansijskih institucija, pre svega Međunarodnog monetarnog fonda, da se snize ionako male zarade, da se još više smanji broj zaposlenih, da se „skrešu” sva socijalna davanja i penzije. Sve po neoliberalnom obrascu! U krajnjoj liniji, to je strategija „ozdravljenja” privrede putem izgladnjivanja većine stanovništva.

Kakve su stvarne razmere siromaštva, i to u Vojvodini, koja nije najzaostaliji deo Srbije, može se zaključiti iz sledećih podataka: „...Tri petine zaposlenih prima zarade koje su manje od 33.000 dinara mesečno, koliko iznosi prosečna plata. Kada se tome dodaju zaposleni koji primaju mesečno manje od 13.000 dinara, koliko iznosi minimalna zarada, jasno je da je većina zaposlenih na ivici životne egzistencije”. Ne treba mnogo teorijskog znanja da bi se zaključilo šta ta većina misli o stvarnosti demokratije u vlastitoj zemlji. A to su zaposleni, dakle, oni koji nisu u najgorem socijalnom položaju. Njihovu egzistenciju obeležavaju sve veći strah da će ostati bez posla, te sto-

ga i bez tih malih zarada, kao i gotovo totalna pokornost gazdama. Prema istraživanjima O. Kovača „proizlazi da je više od 30% građana Srbije siromašno u više nego jednoj dimenziji siromaštva. Zapanjujući je podatak da su tri četvrtine siromašni u porodicama zaposlenih...” Deca siromašnih su diskriminisana u obrazovanju. Sa 15-17 godina 23% dece iz siromašnih porodica u Srbiji napušta obrazovanje. Isti autor navodi da je „svaki šesti stanovnik Srbije lišen adekvatnog obrazovanja, a samo 3,7% studenata je iz siromašnih porodica.”

Razmotrimo detaljnije ovaj poslednji podatak. On je jedan od najvažnijih pokazatelja socijalne strukture zatvorenog tipa u kojoj se klase, slojevi i njihovi delovi, političke i druge elite, manje ili više samoreprodukuju – potomci najvećim delom ostaju u socijalnom položaju svojih roditelja. Obrazovanje, pogotovo visoko, jedan je od glavnih kanala uzlazne vertikalne pokretljivosti. Kada se on onemogućuje najvećem delu omladine iz siromašnih porodica, onda to govori i o krupnoj socijalnoj prepreci za ostvarenje bitnog načela demokratskog društva – načela jednakosti životnih šansi. Ovo dalje znači da se politička i kulturna elita ne reprodukuju na temelju sposobnosti nego socijalnog porekla u kojem su imovinska i politička moć od primarnog značaja.

Ne može jedno društvo biti zaista demokratsko ako u njemu, kako je to u društvu Srbije, „...samoreprodukcija postaje osnovni obrazac u tokovima društvene pokretljivosti” , što je, inače, suprotno „tendencijama razvoja u EU”. Jedna od bitnih pretpostavki demokratije jeste otvorenost, a ne „okamenjenost” društvene strukture koja odgovara gornjim klasama i slojevima, velikim „tranzicionim” dobitnicima, gospodarima materijalnih uslova društvenog života i političke scene. I drugi empirijski nalazi upućuju na duboke socijalne nejednakosti, a posredno i na njihov uticaj na mogućnosti razvoja demokratije u Srbiji. „Više od polovine populacije nezadovoljno je svojim socijalnim položajem, a zabrinjavajući je podatak kolika je danas beda u Srbiji ... Generalna je ocena da Srbija ima više od 1.4 miliona siromašnih ... Gotovo 900 hiljada ljudi živi na ivici siromaštva. Ispod te granice siromaštva nalazi se oko 500 hiljada ljudi, ili 6.5% stanovništva. Približno isti broj je nešto malo iznad donje granice, što znači da živi teško. Procenjuje se da 2.8 miliona ljudi svojim prihodima ne mogu da podmire ni osnovne potrebe, tzv. potrošačke korpe. Svakoga dana u desetini narodnih kuhinja nahrani se 20 hiljada gladnih, a potrebe su još veće. S druge strane, Srbija ima jako bogate ljude.

Prema podacima Poreske uprave, u Srbiji je u toku 2006. godine utrućen broj milionera. „Neki od bogataša dospeli su na svetsku listu milijardera” (Grk, Vidas-Bubanja, 2007:).

Kada u jednom pretežno siromašnom društvu, kakvo je društvo današnje Srbije, postoje i prošireno se obnavljaju velike i neopravdane nejednakosti, praktično u svim njihovim dimenzijama, najnehumanije su one u zdravstvenoj zaštiti. Najsiromašniji zbog nedostataka novca ne mogu da kupe potrebne lekove umiru od izlečivih bolesti - one postaju veoma jaka prepreka ne samo održivosti demokratije nego i celokupnog društvenog razvitka. Ustaljuju se kao blokada tom razvitku, jer su izvor stalne nestabilnosti i nelegitimnosti sistema kao celine.

Klasna paradigma je neophodna za objašnjenje dubinskih socijalnih podela u današnjoj Srbiji i svetu u celosti. Ali, ona bleedi pred nekim procesima socijalnog strukturiranja. Iako su golim okom vidljive ogromne razlike u svim elementima društvenog položaja novonastale kapitalističke klase, većinom kriminalizovane, i totalno degradiranog radništva, koje jedva da se može nazvati modernom klasom, između kojih je krajnje heterogena „srednja klasa”, daleko od sposobnosti da bude subjekt demokratije koja bi odgovarala ovom vremenu - sve to ne izražava dovoljno proces koji neprekidno jača i ne može se obuhvatiti klasnom matricom. To je podela na *site* na jednoj, i *gladne*, kao i *polugladne* na drugoj strani.

Ta podela je i jača, i šira i teža od savremenih klasnih podela. Jer u ovim drugim se pretpostavlja da i eksploatisane klase imaju osnovna sredstva za reprodukciju svoje radne snage, da *najamninom* mogu pokriti troškove ishrane i, današnjim jezikom ideologizovane statistike rečeno - troškove „potrošačke korpe”, koji su jedva nešto više od onoga koliko vrede neophodne namirnice za puko preživljavanje. Mnogi ih ne mogu pokriti, pre svega nezaposleni, ali i znatan deo zaposlenih - ili ih veoma teško mogu pokriti. Još nije došla do punog izražaja podela na *site* i *gladne*. Ali ona će, nesumljivo, jačati u društvu sadašnje Srbije i one u neposrednoj budućnosti. I može postati važnija od svih drugih (Čosić, 2008:). Skrivaće je na sve moguće načine novonastala buržoazija, politička elita interesima s njom sjedinjena, kao i od njih unajmljena inteligencija, u medijima, naučno-obrazovanoj i kulturnoj sferi.

Srbija je „...postala zemlja, tzv. „četrto sveta” koji je nerazvijen i siromašan...” Reprodukcija siromaštva takođe je njena bitna odlika. Kada se sagleda socijalni i radni status najsiromašnijih dolazi se do zaključka da su oni posebno zastupljeni među nezaposlenima, radno-neaktivnim kategorijama i među zemljoradnicima (Milosavljević, 2008:). Te kategorije bi se mogle označiti savremenim subproletarijatom Srbije. Njihovi pripadnici ne samo da nisu poboljšali svoj socijalni položaj nakon „demokratskih promena” nego se on „zaleđuje”. Posebno je težak socijalni položaj ogromne većine Roma, dominantnog dela izbeglica i raseljenih lica.

U vezi sa tim je „kultura siromaštva”, „geto kultura”, i „kultura slamo-va”. Unutar njih mogu da se razviju i teku uporedo i solidarnost, i socijal-

darwinizam, i otpor prema sistemu u kojem su oni koji žive u tim obrascima kulture – marginalizovani, čak i iz njega isključeni. Ali, s obzirom na neznatnu političku i praktično, nikakvu ekonomsku moć, kao i na nedostatak odgovarajućeg obrazovanja većine pripadnika tih skupina – njihov otpor ne može dovesti do onakvih promena političkog i celokupnog poretka koje bi omogućile da demokratija bude i demokratija za njih, što nemaju gotovo ništa sem golog života i suviše radne snage.

To ne znači da se iz sredine onih koji prinudom okolnosti žive u takvim obrascima kulture javlja više anti-demokratskih orijentacija, nasilja i uopšte kriminala nego iz nekih, relativno obezbeđenih delova društva. „Socijalni rasizam” uglavnom je usmeren protiv marginalnih i iz sistema isključenih grupa. Izrazito nasilni pokreti i njima svojstvene ideologije više imaju uporište u socijalno ugroženim, frustriranim i autoritarno usmerenim delovima „srednje klase” nego u skupinama sirotinje, subproletarijata, i svih drugih koji su na ivici sistema, ili iz njega, faktički, isključeni.

U broju skupini siromašnih u najtežem su položaju *stara lica*. Stopa njihovog siromaštva iznosi 9.6% i značajno (je) viša od prosečne (6.6%) , pri čemu je „rizik od siromaštva kod starih ljudi” veći za više od 40% od proseka stanovništva Srbije. „Dve petine siromašnih starih (42%) jede meso ređe od jednom mesečno”. Da ima neophodnu sumu novca „najveći broj siromašnih starih bi ga prvo potrošio na kupovinu hrane (svaki treći), ili na kupovinu lekova (svaki četvrti)” (Rašović, 2010: 1, 13, 14).

Ti podaci najubedljivije govore o dubini i obimu siromaštva ove kategorije stanovništva za koju se može reći da spada u onaj deo društva u čijem se životnom položaju sabira sva nehumanost postojećeg stanja Srbije. Oni su iz sistema isključeni i institucionalno i biološki, te nemaju nikakvih izgleda da se bore za promenu tog položaja. Ali su i ogledalo prazne jednakosti ljudskih prava, puke brojke kojih se „lovci na glasove” sete samo pred izbore. Demokratija u kojoj znatan deo najstarijeg stanovništva nema dovoljno hrane, u kojoj je obrok s mesom mnogima od njih nedostižan, za te ljude je ništavna. Samo cinična svest može se odnositi prema takvom stanju posredstvom pitanja: kakve veze imaju meso i demokratija? I da je pouzdan podatak Svetske banke prema kojem je 9.1% stanovništva Srbije živelo u siromaštvu – s velikom verovatnoćom se može predvideti da će skupina siromašnih, i u apsolutnom i u relativnom smislu, ubrzano rasti u narednim godinama i biti obeležena izrazitim nezadovoljstvom stanjem demokratije i celokupnog društvenog sistema.

Simbioza strukture vlasništva i strukture društvene moći dovela je do nastanka ekonomske elite od približno 3-5% stanovništva „koja se obogatila po svim osnovama, jedino ne po osnovi proizvodnog rada i rezultata rada.”

Na drugom polu društvenih nejednakosti nastalo je siromaštvo koje je „aprosimativno zahvatilo 50 odsto stanovništva...” (Kočović, 2008) do takvih nejednakosti dovela je privatizacija u kojoj su nosioci političke moći „prodajom od više od 2.600 preduzeća oštetili našu privredu ... za više od 20 milijardi evra...”

Prirodna posledica kapitalizma prvobitne akumulacije bogatstva jeste nadeksploatacija radne snage i nepostojanje njene efikasne zakonske zaštite. Jer „zaposleni u privatnom sektoru već rade više od osam časova dnevno, procene su da blizu 40 odsto nije prijavljeno, odnosno da rade na crno. I pored toga što je taj model privrede (a on bitno utiče na politički sistem, te stoga i na institucionalizaciju, kao i oficijalno tumačenje sadržaja demokratije) doživio neuspeh, što se vidi po opštem stanju društva, on se i dalje nameće, manje-više od istih političkih elita koje su odgovorne za njegov izbor i posledice tog izbora. Nema nijedne ostavke državnih funkcionera zbog takvog stanja. Ono iz sebe generiše osim siromaštva i lošu demokratiju.

Skup podataka o siromaštvu, i pored razlika među autorima u pogledu njegovog obima, jasno svedoči da za demokratiju u Srbiji ne postoji neophodna socijalna podloga. Ako toliki broj ljudi nije u stanju da podmiri osnovne potrebe i ako je više od polovine stanovništva nezadovoljno svojim položajem, onda u takvim okolnostima ono što se prikazuje kao demokratija ne dopire do primarnih interesa društvene većine. Upravo je ostvarenje tih interesa, kako je pokazano u dosadašnjoj analizi, nužni uslov i činilac demokratije. Stoga se postojeći politički sistem (a on je tesno povezan sa ekonomskim i kulturnim) mora mnogo kritičnije odrediti. Nije uverljiva ocena da se skupina siromašnih svela na desetak odsto celokupnog stanovništva ako se zna da je do pre nepunu deceniju u Srbiji bilo 40% siromašnih. Sledećih 40% bili su na granici siromaštva, 15% spadali u srednju kategoriju, bogatih je bilo 5%. Od kojih 0.5% veoma bogatih (Lazić, 2000).

Verovatno su najdramatičniji nalazi koji se odnose na *nezaposlenost* u Srbiji. Od kraja 2000. godine do kraja septembra 2007. godine broj nezaposlenih u njoj povećan je za približno 300.000 lica, gotovo 200.000 osoba radi, a ne prima nikakvu platu (Kovačević, 2009).

Srbija je „zemlja sa najvećom stopom nezaposlenosti u Evropi” (Grk, 2007). Nezaposlenih u njoj (bez Kosova i Metohije), tokom 2005. godine, bilo je 999.669, što je povećanje za 36,6% u odnosu na 2000. godinu, s tendencijom daljeg povećanja.

Prema evidenciji Nacionalne službe za zapošljavanje, prosečan broj nezaposlenih u Srbiji za prvih jedanaest meseci 2008. godine iznosio je 758.506 lica, što znači da ih je za 97.397 bilo manje nego 2007. godine (Džuver, 2009: 14). Armija nezaposlenih će se u budućnosti još više povećati.

Stoga je smanjivanje nezaposlenosti, ako su podaci „pouzđani”, privremeno. Zna se šta najviše ide zajedno sa tim: autoritativna vrednosna orijentacija i traženje socijalnog „spasioca” u liku „meke” ili „tvrde” diktature. To se zbiva prvenstveno usled života u teškoj nemaštini i bedi, kao i socijalnog beznađa skupine savremenog proletarijata i subproletarijata u koju spadaju oni nezaposleni koji su bez ikakvih prihoda za život, ili blizu toga.

U proceni njihove političke kulture, te stoga i opredeljenja za demokratiju, treba poći od nerazdvojnosti društvenog bića i svesti, pojedinačne i kolektivne. Psihološki nastavak takvog stanja jeste strah od gubitka radnog mesta. Podatak da je Srbija na drugom mestu po stepenu *neizvesnosti radnog mesta* među 61 zemljom gde je vršeno istraživanje stavova o sigurnosti, odnosno, mogućnosti gubitka posla – takođe je dramatičan. Samo trećina zaposlenih „oseća sigurnost radnog mesta, dok gotovo polovina smatra da bi mogla da ostane bez sadašnjeg posla.”² Strah od gubitka posla može biti veći, i po posledicama za egzistenciju pojedinca i njegove porodice teži, od straha koji uliva neka despotska vlast. Svakako, te dve vrste straha često idu skupa. U 2005. godini nivo industrijske proizvodnje u Srbiji bio je za 11,7% niži nego 1998, kada je Srbija bila pod ekonomskim sankcijama „međunarodne zajednice”. I ne samo tada nego je i tri godine kasnije (2008.) bio niži. Budžet se popunjava velikim delom sredstvima dobijenim od rasprodaje najboljih preduzeća, kao i novim zaduženjima u inostranstvu. Prevelika i nagla liberalizacija uvoza guši inače oronulu privredu Srbije, koja nije u stanju da konkuriše moćnim inostranim firmama. Time se vrši dalja deindustrijalizacija privrede, povećavaju se gubici i nezaposlenost i uvodi kolonijalni model u kome i zemlje, pretežno agrarne, nisu u stanju da obezbede ishranu stanovništva na osnovi domaće poljoprivredne proizvodnje. Sve to dovodi do onog koncepta reformi koji se može nazvati „sprženom zemljom”, što potkopava i inače slab materijalni oslonac demokratije i onemogućava da ona stekne svoju neophodnu ekonomsko-socijalnu sastavnicu (Kovačević, 2006).

Moderna demokratija pretpostavlja *znanje*, koje je u stanju da pokreće celokupni društveni razvoj. U samom procesu donošenja odluka neophodni su specifično političko znanje, veština i iskustvo koji, na osnovu stručnog mišljenja, omogućuju izbor najboljeg rešenja nekog važnog pitanja između više ponuđenih alternativa.

Za uspešno funkcionisanje privrede i drugih oblasti društva sve je više neophodno *ekspertsko znanje visokog nivoa*, koje ne zauzima mesto uvek potrebnih opštih teorijskih znanja o društvu. Bez jedinstva i snažnog uspona obe te vrste znanja, društvo kakvo postoji u današnjoj Srbiji ne može izići iz krize

---

² Globalna studija: Voice of people (Sigurnost posla), TNS Medium Galup

koja se može pretvoriti u novu katastrofu. U nedostatku odgovarajućeg obrazovanja i znanja potrebnih za ulazak u informatičko, ali i humanije doba, nijedna zemlja ne može krenuti napred. Znanje u širokom rasponu, razvoj i demokratija, međusobno se traže. Svest o toj bitnoj vezi nije prodrla u strategiju razvitka Srbije, ako ta strategija uopšte postoji. O tome, pored ostalog, govori podatak da „u Srbiji ima svega 6 odsto visokoobrazovanih građana” (Grk, 2007).

Negativna selekcija rukovodećih kadrova u javnom sektoru svojine po principu nove *partijske podobnosti*, gde je stručnost od drugorazrednog značaja – takođe sprečava modernizaciju i stvarni oporavak Srbije. Pretvaranje državnih preduzeća u neku vrstu feuda vladajućih partija duboko kompromituje postojeći politički poredak i širi sumnju u njegovu demokratskičnost.³

Krajem oktobra 2007. godine celokupni spoljni dug Srbije iznosio je 24,42 milijarde dolara i za 13,59 milijardi bio je veći nego 2000. godine. U 2000. godini spoljni dug po stanovniku iznosio je 1.444, a u oktobru 2007. godine dostigao je iznos od 3.255 dolara. Procenjuje se da je do kraja 2007. godine bio veći od 25 milijardi dolara. Prema kriterijumima Svetske banke Srbija je u 2005. i 2006. godini (isto stanje bilo je i u 2007. godini) „ostala u grupi visokozaduženih zemalja” (Kovačević, 2009:). Drugo je pitanje koliko su ta Banka, a posebno Međunarodni monetarni fond, svojom politikom doprineli da se Srbija nalazi u stanju prezaduženosti, s mogućnošću zapadanja u „dužničko ropstvo”. Razume se, za takvo stanje najveću odgovornost snose domaće vlasti i one interesne grupe kojima odgovara visoka zaduženost zemlje. Kakva je stvarna zaduženost Srbije prema inostranstvu, što ima, neposredno ili posredno niz socijalnih implikacija na uslove života ne samo sadašnje generacije nego i bar dve buduće, može se zaključiti na osnovi nalaza Breton Vud institucija i Međunarodnog monetarnog fonda za mart 2009. godine prema kojima ona, zajedno sa Letonijom i Estonijom spada u tri najugroženije zemlje u Evropi (Grk, 2008:).

Teret („*Omča*”) deviznih dugova je sredstvo politike velikih zajmodavaca. Ali se ona ne može staviti na „vrat” jednoga naroda ako na to ne pristanu, čak s uverenjem da je to najbolji mogući potez, oni koji nastupaju kao njegovi predstavnici. Tačno je da je spoljni dug javnog sektora države Srbije, znatno manji od duga privatnog sektora. Prvi je u septembru 2007. godine iznosio 37,98 odsto, dok je drugi dostigao 62,02 odsto celokupnog duga inostranim poveriocima (Grk, 2007: 21). Ali taj odnos ne sme da zavarava.

Dug privatnog sektora, u slučaju da znatan deo privatnih preduzeća nije u stanju da ga otplaćuje, može proizvesti čitav lanac veoma nepovoljnih

³ Više o tome u: Kovačević, M., (2006.), Stanje i perspektive privrede Srbije, Zbornik: *Stanje i perspektive privrede Srbije*, Beograd.

posledica, pre svega, bankrotstva tih preduzeća, odakle proističe još veća nezaposlenost. Sve to još više snižava životni standard većeg dela društva, vodi jačanju njegove polarizacije, širenju siromaštva i bede, porastu socijalnih nemira i nezadovoljstva, kao i političkih antagonizama, što stvara sve nepovoljniji ambijent za demokratiju. To se odnosi i na prezadužene ustanove iz tog sektora. Stoga nije velika uteha to što spoljni dug države nije, bar do sada, dobio alarmantne razmere. Ali zato *celokupni dug Srbije* ima to svojstvo.

Namera je države da dugove privatnog sektora u kome dominiraju bogataši „prljave” privatizacije, smanji putem novih zaduživanja u inostranstvu koje treba da otplaćuje onaj koji je već više puta faktički opljačkani – „običan narod” (Bujišić, 2008:). To je primena logike „privatizovati profite – socijalizovati gubitke”, što govori čija je prvenstveno ta država, ali i o tome da predstoji mnogo veće osiromašenje od sadašnjeg. Sem toga, odavno je poznato da prezadužena zemlja ne može biti ni na donjem pragu suvereniteta, što bitno ugrožava održivost elementarne demokratije. Izvesno poboljšanje materijalnog standarda, iako je on za većinu i sada u znaku borbe da se zadovolje osnovne egzistencijalne potrebe, ili nešto malo preko toga, nema svoje ekonomsko pokriće, pa je neodrživ.

Udeo i tako niskih zarada u bruto društvenom proizvodu Srbije najveći je u odnosu na sve druge zemlje regiona.⁴ Veštačkim povećanjem plata ponovo se kupuje socijalni mir. To može trajati samo dok ima još nešto da se proda od državne ili „društvene” svojine i dok ne progovori drama otplate inostranih dugova. No, to skromno povećanje zarada nije ugasilo rasprostranjeno socijalno nezadovoljstvo nego ga je samo donekle smanjilo, i to najverovatnije, privremeno.

Naime, „oko dve petine građana Srbije misli da se stvari nisu promenile”, dok jedna petina smatra da se stanje čak i pogoršalo, a „tek nepuna trećina vidi napredak i poboljšanje”. Još su upečatljiviji podaci od pre nekoliko godina, prema kojima je 70% građana Srbije negativno ocenilo učinke privatizacije, njih 72% je smatralo da je stanje nepodnošljivo ili teško podnošljivo. Većina je ocenila da nije napravljen napredak u 2005. u odnosu na 2000. godinu, pri čemu je vezanost građana za socijalizam bila veća nego u poslednjih 10-15 godina njegovog postojanja (Mihajlović, 2005).

Kada je reč o ovom poslednjem nalazu, ne stoji, bar ne u potpunosti, objašnjenje da je to „nostalgija” za sistemom do devedesetih godina prethodnog veka. Masa osiromašenih ljudi ima svoje neposredno iskustvo i sa tim i sa sadašnjim sistemom. I pored izvesne idealizacije relativno bliske prošlosti, od primarnog je značaja upravo iskustvo većine pripadnika društva da su zna-

---

⁴ Prema: Kostić, S., (2007.), Male plate, visok trošak, *Politika*, Beograd.

tno bolje živeli u pretežnom delu socijalističkog perioda nego što žive danas (pri čemu je u ovom kontekstu za takav zaključak, bez većeg značaja, da li će se pridev koji je oficijelno označavao prirodu sistema u tom vremenu staviti pod navodnike ili ne). To što su ispitanici u tom istraživanju dosta optimistički gledali u budućnost potpuno odudara od njihovog doživljaja sadašnjosti. Naime, samo 13% njih su mislili „da će se u budućnosti lošije živeti”. Doduše, ovaj se nalaz može interpretirati i tako da su građani smatrali da, pošto već sad loše žive, u budućnosti im ne može biti gore.

To onda nije optimističko viđenje budućnosti nego neka vrsta gorkog realizma. Ili je, pak, posredi spontano reagovanje u znaku čuvene sentence da „nada poslednja umire”. U svakom slučaju, nema realnih osnova da se, kako stvari sada stoje, u neposrednoj budućnosti može očekivati bolji materijalni i opšti društveni položaj većine žitelja Srbije. Tim pre, što postojeće stanje nije kratkotrajno i lako izmenjivo. Nažalost, sigurno je da će biti još gore.

Tranzicija u Srbiji

*Pod niskim nebom boje olova,
ispražnjeni zvrje lugovi,
u štalama nema volova ,
u travi kraj plota trunu plugovi.*

Milovan Danajlić

Novi vek

Tranzicija u bivšim socijalističkim zemljama, kao pojava s kraja XX veka je promenila sudbinu i dalje tokove privrednih aktivnosti preduzeća i drugih poslovno orijentisanih subjekata. Od 1990. godine *privatizacija* je kao proces postala kategorija epohalnih promena u društveno – političkom i ekonomskom pogledu.

Ekonomski smisao tranzicije je da stvori uspešnu, konkurentnu i sposobnu privredu, kojom bi se zemlje sa socijalističkim mehanizmima privređivanja, transformisale u potpunu tržišnu ekonomiju. Tranzicija je isto tako proces koji je iniciran spontanim mehanizmima nastalim i zasnovanim na brojnim protivrečnostima u poslovnim sistemima. Osnovni su: nestručan menadžment bez jasne vizije i koncepta poslovanja preduzeća, simboličan dotok stranog kapitala bez kojeg je gotovo nemoguće pokrenuti privredni razvoj, u velikoj meri prisutnost državne birokratije, nepovoljno poslovno okruženje i hroničan nedostatak kapitala.

Centralističko-planski i samoupravni privredni sistem u socijalističkim zemljama nije uspeo da obezbedi adekvatan privredni razvoj, čime su privre-

dno-sistemske promene postale nužnost. To znači da privrede nekadašnjih socijalističkih zemalja imaju potrebu da se pre svega vlasnički transformišu, radi razgraničavanja prava svojine i odlučivanja po osnovu tog prava, i da se uključe u globalnu konkurenciju sa novim pravilima igre, uz jasno utvrđene ciljeve i strategije sopstvenog razvoja. To ujedno postaje jedno od važnijih pitanja za utvrđivanje značaja tranzicije u cilju stvaranja novih strategija, kojima je potrebno pokrenuti privredni rast i razvoj.

U procesu tranzicije veoma je važan pravilan i kvalitetan izbor strategija za uspešnu implementaciju utvrđenih ciljeva i poslovanja preduzeća. Utvrđivanje relacije između tranzicije i razvoja preduzeća je od vitalnog značaja za donošenje određenih strategija radi postizanja boljeg i bržeg razvoja. Tranzicija treba da izazove niz serijskih promena i da pomogne u uspostavljanju novih, boljih mehanizama privređivanja. Ona predstavlja preko potreban element u izgradnji tržišne privrede, jer jedino jasni vlasnički odnosi omogućavaju autonomiju preduzeća u donošenju poslovnih odluka.

Na osnovu analize ostvarivanja reformi, moguće je utvrditi pojedine kritične tačke dosadašnjeg procesa tranzicije u Srbiji. Kada se govori o trajanju procesa tranzicije treba imati u vidu da se taj proces pokazao dužim u odnosu na očekivanja. Najveći broj zemalja još uvek nije blizu konačnom cilju – razvijenom modelu tržišne privrede, uprkos dvadesetogodišnjim nastojanjima (samo dve zemlje su 2007. bile blizu praga od 90% ostvarenja reformi, a svega još šest se nalazilo na nivou višem od 75%; sve ostale, tj. 21 zemlja se našla ispod tog nivoa). Razlog takve situacije treba potražiti pre svega, u sposobnostima zemlje da reforme brzo sprovede, tj. u zavisnosti reformi od početnih uslova svake zemlje, nasleđenih institucija i iskustva sa tržištem. Pokazalo se da neke zemlje, budući nespemne da reforme sprovedu brzo i u obliku u kom su projektovane, još uvek tavoru na nivou razvijenosti znatno nižem od početnog, tj. još uvek se nalaze u okviru svoje „U” krive autputa izazvane tranzicionom recesijom (Cerović, Nojković, 2008: 23-42).

Po svojim inicijalnim uslovima, srpska privreda se nalazila u boljem položaju od mnogih privreda u tranziciji. Na osnovu nekoliko, relativno jednostavnih regresionih modela pokazano je da se napredak u tranziciji, posmatran kao endogena varijabla, mogao ostvariti u znatno većem obimu. Tako na primer, posmatrajući napredak u tranziciji kao zavisnu promenljivu od inicijalnog dohotka po stanovniku iz 1989, te od iskustva sa reformama u prethodnom sistemu, godina provedenih u prethodnom sistemu i makroekonomskih distorzija (izraženih preko odstupanja tržišnog od zvaničnog kursa), došli smo do zaključka da je Srbija već tokom devedesetih mogla da ostvari zbir *indikatora EBRD* u vrednosti od 26,8 – 27,8 poena ili, izraženo u procentima, od 59,4% do 62,7%. S takvim rezultatom, srpska privreda je mogla da bude

znatno ispred Rumunije (57,2%) i Bugarske (55,2%), blizu ili ispred Hrvatske (60,9%) i

Litvanije (62,3%), a sasvim malo iza Letonije (63,3%). Taj nivo tranzicionog napretka bio bi značajno iznad proseka svih zemalja 1999. godine (50%), odnosno blizu nivou proseka svih tranzicionih privreda u 2008. godini (63%)! Takođe smo ukazali da je taj zaostatak proizveo i direktne materijalne posledice, tj. smanjenje dohotka po stanovniku u vrednosti od oko 87% stvarno ostvarenog (samo u 1998. godini).⁵

Na sličan način, i uz pretpostavku da reforme u Srbiji počinju tek od 2000. godine, možemo ustanoviti da je i u tom periodu srpska privreda mogla da dostigne stepen ostvarenja reformi u rasponu 59,4 – 62,7%.

Ipak, uprkos energičnom početku reformisanja sistema tokom perioda 2001.- 2002., koji je ukazivao i na mogućnost još bržeg napretka (što je bilo realno zbog izgubljenog vremena tokom devedesetih) došlo je do ozbiljnog usporavanja tranzicije.

Posle brzog napretka prešlo se u usporeno ostvarivanje reformi, što nije u skladu sa praksom drugih privreda u tranziciji – posle početnih sporosti u njima je dolazilo do ubrzavanja tranzicionih reformi. Ipak, u Srbiji je tokom perioda 2000.-2002. ostvareno čak 62% svih reformi ostvarenih početkom novog veka, a u narednih šest godina samo 38%. Sa druge strane, ovi podaci pokazuju da je privreda Srbije realno mogla da bude u blizini proseka svih privreda u tranziciji u 2008. godini, pa čak i iznad tog nivoa, odnosno da nadoknadi deo zaostatka iz devedesetih. S obzirom na to, da je Srbija (za razliku od nekih drugih privreda u tranziciji) imala i ima potencijal za znatno brže reforme od ostvarenih, ona spada u red onih zemalja koje tu mogućnost nisu iskoristile pa se stoga (bar jednim velikim delom) nalazi još uvek ispod nivoa svoje početne razvijenosti. Međutim, to nije i jedini gubitak koji je nastao u vezi sa ovom pojavom.

Posmatrano sa aspekta postojeće globalne recesije i krize možemo konstatovati da je Srbija propustila vreme ekspanzije u svetskoj privredi za svoje tranzicione reforme. Uprkos dužem periodu reformi i sporijem oporavku od tranzicione recesije, posmatrano za sve privrede u tranziciji u celini, očigledno je da će se to odraziti kao još teži i duži put povratka srpske privre-

---

⁵ Ovakav način obračuna prvi put je primenjen u tekstu Cerović, Nojković (2009). Ideju za takav račun autori su preuzeli od Nuti (2008). Procentualni obračun se zasniva na EBRD indikatorima ali se, za razliku od EBRD, polazi od 0% ukoliko zemlja nema nikakvih tržišnih reformi (EBRD takvim zemljama unapred dodeljuje devet poena), do 100% što odgovara maksimalnom zbiru poena koje zemlja može ili treba da ostvari tokom tranzicije (30, a ne 49 kao u EBRD, zbog toga što je svakoj zemlji dato 9 poena na početku). U tom pogledu, ovaj obračun daje realniju sliku o napretku zemlje kroz proces tranzicije.

de na početni nivo razvoja. Zbog toga ovo zakašnjenje predstavlja veoma važnu i izrazito kritičnu tačku tranzicije u privredi zemlje (Cerović, Nojković, 2008: 23-42).

Tranzicija i kriza

*Prvo su bili Jugosloveni,
na Triglavu, na Lovčenu i na Šari,
pa im se prekonoc promeniše geni,
i pstadoše tuđinski konjušari.*

Milovan Danojlić

Preobražaj '92

Aktuelna svetska ekonomska i finansijska kriza predstavlja prvu krizu moderne ere globalizacije, koja baca senku na opravdanost i svrsishodnost ovog procesa. Globalizacija je i ranije bila predmet ozbiljnih rasprava sa oštro suprotstavljenim argumentima *pro et contra*. Za globalizaciju se vezuje mnoštvo novih prilika i izazova, ali i zamki i opasnosti. Ipak, nepovoljni trendovi koji prate globalizaciju nisu razlog da se taj proces zaustavi. Borba protiv globalizacije je isto tako naivna kao borba engleskih radnika protiv mašina početkom XIX veka. Snage globalizacije mogu da se iskoriste za ostvarivanje kvalitetnog, održivog rasta i razvoja i da budu moćan stimulans za kontinuirano unapređivanje blagostanja stanovništva širom sveta. Put ka takvoj budućnosti obezbeđen je dobrim institucijama – formalnim i neformalnim pravilima, kojima se utvrđuju limiti i obezbeđuju podsticaji za ponašanje individua, organizacija i firmi. Uz jače upravljanje na lokalnom, nacionalnom, regionalnom i globalnom planu mogu se, na jednoj strani, očuvati prednosti globalnih tržišta i konkurencije a, na drugoj, obezbediti da globalizacija „radi” za ljude, a ne samo za profit.

Pre svega, kao što je poznato, postojeća globalna kriza je izazvana u finansijskom sektoru. Sa tog stanovišta posmatrano, ona, u domaćim razmerama, zaista nije prouzrokovana domaćim prilikama. U nekim elementima se čak može reći – naprotiv. Kada to kažemo imamo u vidu najmanje dve činjenice, i to:

- nedovoljan institucionalni razvoj tokom tranzicije u Srbiji odrazio se na mnogo manju aktivnost finansijskih tržišta i onog dela nebankarskog sektora koji je velikim delom odgovoran za nastanak krize na globalnom nivou, i
- najveći napredak u institucionalnom smislu, načinjen je u bankarskom sektoru, takođe potencijalnom žarištu krize. Posledica te činjenice jeste da je u novoformiranoj strukturi bankarskog sektora obezbeđena dobra kontrola i re-

gulacija, sam sektor je bio zdraviji, a budući još uvek relativno mali, nije ni mogao da prouzrokuje velike poremećaje. Takođe, odluka da se radikalno deluje u odnosu na četiri velike banke na samom početku tranzicije (od čega najviše i potiče visoka ocena EBRD za reforme banaka) pokazao se, uprkos polemikama koje je izazvao, kao dalekosežno dobar potez; u suprotnom, one bi se javile kao značajan akcelerator krize na domaćem privrednom prostoru.

Međutim, Srbija se, jednako kao i druge zemlje u tranziciji, našla u situaciji da su stvarni „*principali*” većine njenih banaka bile različite strane banke koje su privučene visokim kamatnim stopama, spremno „zajmile” novac svojim „ćerkama” na domaćem tržištu. U uslovima globalnog poremećaja bilo je jasno da će takvo ponašanje morati da se bar delimično promeni, tj. da će doći do izvesnog odliva sredstava u pravcu banaka „*principala*”. Efekat takve promene bio je vidljiv, iako jednokratn i ne onoliko razoran kao, npr. u Mađarskoj ili nekim drugim privredama u tranziciji. Sa druge strane, ovakva kretanja su morala da se odraze i na promenu tražnje za dinarom u odnosu na evro, što je doprinelo pozitivnom prilagođavanju kursa sa stanovišta domaćeg izvoza.

Međutim, na ovoj tački se analizirani problemi povezuju sa nekim drugim osobenostima tranzicije u Srbiji, i to:

- *prilagođavanje kursa koje će svakako uticati na smanjenje izvoza u manjem obimu od mogućeg, prouzrokovanog opštom recesijom u svetu, neće znatnije uticati na izvoznu konkurentnost zemlje.*

Naime, u svetlu prikazanih karakteristika tranzicije u Srbiji nije iznenađujuće da je usled nedovoljno osmišljene privatizacije i problema koje smo identifikovali u vezi sa njom, došlo i do naglih i nedovoljno usmerenih strukturnih promena. Te promene su umanjile udeo proizvodnih delatnosti, a povećale udeo usluga u BDP-u. Poseban rast udela ostvaruju finansijske usluge, pa i trgovina u oblasti malorprodaje, tj. one delatnosti koje ne proizvode razmenjiva dobra. Na drugoj strani, opada udeo niza proizvodnih delatnosti što se takođe može smatrati posledicom nedovoljno organizovane privatizacije, tj. pojave „loših” vlasnika, nezainteresovanih za rad kupljenih preduzeća. Nezavisno od drugih činilaca, ovo svakako predstavlja jedan od faktora velikog rasta uvoza i što je još važnije, stalnog rasta trgovinskog deficita. Pored toga nekonkurentna struktura trgovinske delatnosti i njena dalja koncentracija, pogoršavaju uslove za rad domaćih dobavljača i umanjuju njihovu konkurentsku sposobnost što dovodi do novih pritisaka na uvoz dobara iz inostranstva.

- *tok privatizacije u Srbiji, a posebno s obzirom na dugotrajnu (delom i pre-dimenzioniranu) konjunkturu u svetskoj privredi, obezbeđivao je stalne značajne prilive sredstava iz inostranstva, a koji su prvenstveno išli u javnu pot-*

rošnju. Na taj način je javna potrošnja održavana na visokom nivou, a njen rast nije praćen odgovarajućim rastom privredne aktivnosti u privatizovanim (i drugim) preduzećima.

U tom smislu, velika potrošnja države je bila održiva, ali – *jednokratno* (Cerović, Nojković, 2008: 23-42). Ka da je sa krizom došlo do pada stranih investicija (koje su bile značajno veće u odnosu na druge privrede u tranziciji na ovom stupnju ostvarivanja reformi) pojavio se neobičan disbalans u privredi Srbije: sa jedne strane bilo je potrebno voditi restriktivnu politiku, a sa druge – ekspanzivnu. To jest, restriktivna politika, usmerena na štednju bila je nužna radi suzbijanja inflacionih tendencija, što uključuje i visoke kamatne stope, a sa druge strane bila je neophodna i ekspanzija potrošnje radi povećavanja agregatne tražnje i podsticanja privredne aktivnosti i zapošljavanja. Takav splet okolnosti će svakako uticati na produženje posledica krize i na teži oporavak privrede.

- pokazalo se da tokom tranzicije postoji jedna latentna opasnost koja se ogleda u nedovoljnoj koordinaciji monetarne i fiskalne politike.

Iako uzroci mogu biti različiti, potpuna nezavisnost Centralne banke doprinosi razdvajanju ciljeva ekonomske politike - suzbijanje inflacije posmatra se „gotovo kao planski zadatak”, a suzbijanje fiskalnog deficita se sprovodi kao odvojena politika. Zato, ovako razdvojene politike (u našem slučaju se može govoriti i o prevelikoj nezavisnosti Vlade od Centralne banke, tj. od njenih mera usled spoljnih priliva), po pravilu će dovesti i do viših kamatnih stopa i do većeg fiskalnog deficita i previsokog nivoa deviznog kursa (Nuti, 2009:).

Uostalom, efekti svetske krize su ponovo skrenuli pažnju na ovo pitanje i u okvirima razvijenih tržišnih privreda. Sa stanovišta privrede u tranziciji na ovaj problem se može gledati kao na još jednu insuficijentnost institucionalnih reformi. Tako je i privreda Srbije, uprkos tome što je postigla dobre stabilizacione rezultate u prvim godinama posle 2000. godine, dospela u sličnu situaciju. Zato se i njena sadašnja makroekonomska situacija može delom pripisati ovim okolnostima.

Na kraju, zakašnjenje u reformama, karakteristično za Srbiju, bez obzira na njene mogućnosti za brže prilagođavanje sistema, donosi još jedan važan efekat koji je već ranije bio naznačen. Za razliku od ostalih privreda u tranziciji, Srbija nije bila u mogućnosti da koristi u dužem periodu pogodnosti svetske ekspanzije. Budući da se ona nalazi na nivou ostvarenja reformi, na kome su neke od naprednijih privreda u tranziciji bile već oko 1995. godine, te da su one nastavile reforme u periodu ekspanzije još tokom 13 godina, možemo zaključiti da će svetska finansijska kriza i ekonomska recesija imati dugoročnije negativne posledice na rast privrede Srbije (relativno, u odnosu na

druge privrede u tranziciji). Na kratak rok, pouzdaniji odgovori o kretanjima u srpskoj privredi se teško mogu utvrditi.

Zaključak

Balkanski prostor i odnosi naroda koji ga naseljavaju, učinili su da bude prepoznatljiv kao prostor „graničara u procepu svetova”, „kapija Evrope” ili „bedem hrišćanstva”. Često se, u diplomatiji i politici, koristi termin „balkanizacija” kao sinonim za spletove nerazmrzivih protivrečnosti u odnosima naroda koji žive na balkanskom prostoru (Šušić, 1995: 5), a veoma su skloni eksponiranju unutrašnjih i spoljnih antagonizama, podela, različitih uticaja i čestih sukoba.

Najkraće, navedene osobenosti balkanskog prostora i naseljenih entiteta su krucijalni činilac koji je doprineo destruktiji SFR Jugoslavije, stvarajući elementarne uslove da se „uruši” iznutra i omogući da najrazvijenije evropske i svetske sile daju svoj lični doprinos njenoj agoniji i razbijanju, kroz materijalizaciju svojih stratejskih (čitaj: globalnih) interesa i ciljeva.

Raspad SFR Jugoslavije, devedesetih godina XX veka, posledica je, pre svega, internih nesuglasica i konflikata, pomognuta spolja tvrdnjama da je ona veštačka tvorevina, da je smrt predsednika Tita moguća tačka raskida i znak za destruktiju federacije, da je neophodno izvršiti radikalne promene i zamenu identiteta. Jugoslovenska dijaspora se eksponirala fenomenom „nacionalizma na daljinu”, aktivno (čitaj: materijalno) pomažući unutrašnje nacionaliste u SFRJ, prema entitetskoj pripadnosti, kojima je „išla na ruku” činjenica da se u zemlji već „osećala” ekonomska i društvena kriza, da je postojao strah među nosiocima vlasti u vezi njihovih pojedinačnih tajnih ciljeva, ali i bojazan od postkomunističke i pluralističke nomenklature i politike.

Najveće sile sveta doživele su pad Berlinskog zida kao trenutak kad treba objaviti svetu „pobedu”, nad komunističkim državama, i pokazati im ko je „pobednik”. Zaboravljena je civilizacijska solidarnost (ako uopšte znaju šta to podrazumeva?) i umesto pomoći (koja je obećavana!), čuo se „fijuk nasilničkog biča”. U približno takvom scenariju, nestala je SFRJ. Šta je posle toga izišlo na životnu i svetsku scenu? Šta je to dobio čovek u NJ. ovom milenijumu?

Traganje za istinom, autentičnošću i životnim smislom, podrazumeva snažan napor volje i celokupne čovekove ličnosti radi suočavanja i odupiranja životnim falsifikatima koji ga okružuju. Suštinski egzistencijalni problem i odgovor zašto je dopušteno da se u XX i XXI veku desi *potrošačko (auto)ropstvo* je taj, što je današnji čovek prihvatio da konformizam i materijalizam bez alternative postanu vladajući način njegovog razmišljanja i celokupne filozofije. „Imati” je stavljeno ispred biti.

Iracionalni strah se pokazao kao najjače oružje protiv slobode ličnosti, jače i od okupacionih vojski i ekonomskih pritisaka. Strahom od globalnog terorizma, svinjskog gripa, ozonskih i crnih rupa, vanzemaljaca, globalnog otopljanja 2012-te, asteroida i čega sve ne, širi se planetarni očaj, strah od života. Time su stvorena društva uplašanih, zaglupljenih, histeričnih, obezduhovljenih, manipulaciji podložnih ljudi, ljudi koji se radije pokoravaju iracionalnom strahu programiranom u planetarnim medijskim centrima, nego veri u autentičnu slobodu.

Proces tranzicije se pokazao komplikovanijim i dugoročnijim od prvobitnih očekivanja. Pokazalo se da je ideja o brznoj tranziciji zanemarila veliki broj okolnosti koje se odnose na sposobnost pojedine privrede da reforme okonča u nekom određenom roku, a između ostalog zapostavljeno je i pitanje kako će privrede u tranziciji reagovati na pojavu cikličnih kretanja, pre svega na pojavu recesija i kriza. Privreda Srbije koja je sa velikim zakašnjenjem stupila u ozbiljnije reforme uprkos relativno dobrim uslovima za njihovo sprovođenje, zabeležila je značajne gubitke, pre svega u pogledu rasta dohotka. Ubrzanje reformi koje je usledilo posle 2000. godine bilo je kratkotrajno, što je izazvalo nove troškove i gubitke, a reforme učinilo nepotpunim. U takvim uslovima, privreda Srbije se suočila sa postojećom globalnom krizom nedovoljno pripremljena i osposobljena za izazov te vrste.

Jedno od suštinskih pitanja koje zaokuplja savremeni svet danas jeste da li postoje alternative *nasilnoj globalizaciji* i stvaranju *novog svetskog poretk*a po jednom kalupu i uzoru. Treba istaći činjenicu da je svet danas, više nego ikada u svojoj istoriji, postao povezan – ekonomski, kulturno i politički, da je sve više međuzavisan i da su interesi ljudi, naroda i država višestruko povezani. Zaključak je da su povezanost i međuzavisnost čovečanstva odgovarajuće njegovim potrebama i interesima. U tom smislu, globalizacija je objektivno prisutan proces, pod uslovom da se ne odvija *nasilnim* metodama koje njeni glavni protagonisti danas primenjuju.

Savremeni svet je toliko heterogen, u svim sferama života, da svaki pokušaj njegovog „ukalupljivanja” mora biti doživljen kao nasilje nad prirodnim zakonitostima, načinom i oblicima življenja ljudi. Zato, jedina alternativa nasilnoj globalizaciji je zajedništvo sveta, povezanost i međuzavisnost u razlikama. Bitan preduslov za to je očuvanje samosvojnosti, nacionalnog i kulturnog identiteta, tradicije i mogućnosti da svaki narod nesmetano i slobodno odlučuje o svojoj sudbini i o odnosima i saradnji sa drugima. *Multipolarizam* je svetska perspektiva. U ovom širokom spektru protivrečnih vrednosti, koje odlikuju savremeni svet, sadržan je deo odgovora na pitanje da li je uopšte moguć globalni svet i globalna zajednica.

Na kraju, treba podsetiti na ljude na reči Džordža Orvela (George Orwell), izrečene pre više od pola veka, gotovo proročki, zapazio je da: „*U vremenu univerzalne prevare – govoriti istinu je revolucionarni čin*”.

Literatura:

1. Avramov, S., (1998.), *Trilateralna komisija – Svetska vlada ili svetska tiranija?*, Idij, Veternik,
2. Bujšić, B., (2008.), Moguće interpretacije krize, povratak države i bezdržavnost Evropske unije, *Zbornik „Kriza i globalizacija”*, Beograd,
3. Vejvoda, I., (2004.), Zašto se dogodio rat?, *Zbornik radova: Nasilno rasturanje Jugoslavije – uzroci, dinamika, posledice*, Centar za civilno-vojne odnose, Beograd,
4. Vilić, D., Todorović, B., (1999.), *Terorizmom u novi svetski poredak*, Grafomark, Beograd,
5. Golubović, Z., (1987.), *Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva*, Filip Višnjić, Beograd,
6. Grk, S., Vidas-Bubanja, M., (2007.), *Srbija na putu prema Evropskoj uniji*, Beograd,
7. Grk, S., (2007.), *Analiza srpske ekonomije i njena perspektiva u evropskim integracijama*, Beograd,
8. Grk, S., (2008.), Srbija u vrtlogu krize, *Zbornik: „Kriza i globalizacija”*, Beograd,
9. Kočović, D., (2008.), *Siromaštvo – svetski problem*, Socijalna misao, br. 4, Beograd,
10. Kopač, N., (2010.), Jugoslavija se raspala iznutra, intervju u listu *Identitet*, br. 149, SDF, Zagreb,
11. Kovačević, M., (2009.), *Realne i virtuelne performanse privrede Srbije u periodu 2000. – 2007.*, Beograd,
12. Kovačević, M., (2006.), Stanje i perspektive privrede Srbije, *Zbornik: Stanje i perspektive privrede Srbije*, Beograd,
13. Kostić, S., Male plate, visok trošak, *Politika*, 11. jul 2007., Beograd,
14. Lazić, M., (2000.), *Rekapitulacija u pačji hod, Srbija u transformacionim procesima*, Filip Višnjić, Beograd,
15. Milosavljević, M., (2008.), *Siromaštvo u svetu i Srbiji*, Socijalna misao, br.4, Beograd,
16. Mihajlović, S., (2005.), Proćerdan kraj veka čini nas veoma ranjivim na ulasku u novi vek, *Zbornik: Pet godina tranzicije u Srbiji*, Socijaldemokratski klub, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd,
17. Nuti, D. M., (2009), A Counter-Factual Alternative for Russia's Post – socialist Transition, International Conference: *The Great Transformation: 1989 – 2029*, TIGER Institute at Kozminski University, Warsaw.

18. Pavlović, S. K., (1988.), *The Improbable Survivor: Yugoslavia and its Problems 1918-1988 (Neverovatni preživeli: Jugoslavija i njeni problemi 1918-1988)*, Hurst, London,
19. Puhovski, Z., (1989.), *Mogućnost pluralističke konstitucije Jugoslavije*, Theoria, sv. 32, br. 1, Beograd,
20. Rašević, M., (2010.), *Ko su siromašni stariji ljudi u Srbiji*, Rukopis u pripremi za objavljivanje, str. 1, 13, 14,
21. Ćosić, D., (2008.), *Piščevi zapisi*, „Službeni glasnik 2”, Beograd,
22. Cerović, B., Nojković, A. (2008), *Usporavanje reformi u Srbiji: trošak neiskorišćenih mogućnosti*, u: Zec, M. i Cerović, B., *Kuda ide Srbija – ostvarenja i dometi reformi*, Ekonomski fakultet i NDE, Beograd,
23. Čosudovski, M., (2010.), *Programirani bankrot*, intervju u listu *Geopolitika*, br. 36, IP „GEOPOLITIKA PRESS”, Beograd,
24. Schmidt-Eenboom, E., (1995.), *Der Schattenkrieger (Ratnik iz senke)*, Klaus Kinkel und der BND, ECON, Dusseldorf,
25. Šušić, B. S., (1995.), *Balkanski geopolitički košmar*, Vojna knjiga, Beograd,

The destruction of Yugoslavia, heritage the cold war and some features of contemporary Serbian

Summary: The first years of XXI century, among other things, gifted to mankind and a couple of extremely valuable historical and other works, which have tried to examine and analyze the whole of the twentieth century civilization and its legacy. The focus of our interest is retrorama destruction of Yugoslavia and the turbulent events after the greatest geopolitical delusions 1989th when there was a „dismantling” the system „real socialism” (Member States „Warsaw Pact”) and the system of „soft market socialism” (SFRY). The essence of the fraud consisted of a „true evil” to the West in general, led by the aggressive imperialism of the United States, did not show any interest in providing financial and other assistance in reforming the existing socialist systems (and their political and economic systems), but for their total elimination. After all the turmoil in the territory of the SFRY, in the last decade of the twentieth century, and the creation of new states (with a terrible price), all were moved by the way „of building a democratic society.” The aim is that, in addition to addressing the breaking of the SFRY and the legacy of the Cold War, based on the available empirical indicators presents some characteristics of the situation in Serbia today, with special reference to social inequality, democracy and development.

Key words: globalization, transition, neoliberalism, the destruction of Yugoslavia, the Cold War, contemporary Serbian.

II

MEDIJI I DRUŠTVO

ZORAN JEVTIČIĆ

Filozofski fakultet

Niš

ZORAN ARACKI

Fakultet za kulturu i medije

Beograd

UDK 316.774:323(497.11)“20“

Originalan naučni rad

Primljen: 18.2.2011

Odobren: 30.3.2011

MEDIJSKI UTICAJI, POLITIČKE ELITE I DRUŠTVENA MOĆ U SRBIJI NA POČETKU 21. VEKA*

Sažetak: Srbija se na početku 21. veka, bez zrelog političkog vođstva i sa pasiviziranom i podeljenom naučnom elitom i inteligencijom, našla razapeta između retradicije i modernosti. U vremenu burnih promena, formirane su nove političke, ekonomske i kulturne elite. Na žalost, mnoge od njih nastale su na neprihvatljivim osnovama, često potpomognute kriminalnim aktivnostima započetim u prošlosti.

Osećajući moć medija, neki predstavnici ovih elita, kroz nedovoljno transparentni proces privatizacije, zakoračili su u svet medija, osećajući bolje od ostalih stvarnu ulogu štampe i elektronskih sredstava informisanja. Istovremeno, medijska elita se sporo formirala, a kako se sve odvijalo na izuzetno slaboj ekonomskoj osnovi, najčešće nije uspevala da odoli pritiscima koji su dolazili iz redova vlasti i novih medijskih moćnika, pa je tako dolazilo i do zloupotrebe novinarske profesije.

U ovom radu, uz teorijsku potkrepu, autori svedoče o potrebi formiranja i jasnog diferenciranja medijske elite, nude njenu moguću tipologiju, a posebnim empirijskim istraživanjem urađenim u 10 gradova Srbije ukazuje na to kako mediji i međusobni odnosi političkih elita, vlasnika medija i novinara utiču na formiranje stavova javnosti o najznačajnijim društvenim pitanjima.

Ključne reči: mediji, medijski uticaji, političke elite, medijska elita, društvena moć

---

* Rad je deo saopštenja: *Društvena moć političkih elita i masmedijski uticaj*, sa skupa na temu: „**Kultura i mediji u (post)globalnoj eri**“, u organizaciji redakcije Nova srpska politička misao, održanoj na Filozofskom fakultetu u Beogradu 4. VII 2009.

Društvo XXI veka, u istoriji sveta jednog dana lako bi se moglo nazvati *civilizacijom medijske stvarnosti*, koja je za razliku od realnog života nudila reprezentativnu sliku kao žurnalističku percepciju procesa i dešavanja uočenih u sopstvenom okruženju. Brojni sociolozi, komunikolozi, filozofi, antropolozi, kulturolozi, istraživači društvenih odnosa i drugi naučnici godinama tragaju za ulogom i funkcijama medija i društva, glorifikujući ili minimizirajući njihov međuodnos. Nekoliko je dominantnih teorija: od onih da mediji snažno utiču na društvo; preko drugih, da su mediji običan odraz društvenih dešavanja, pre posledica nego uzrok; do toga da se njihov odnos posmatra kao *interaktivan i cikličan, bez jasnog izvora uticaja* (Kvejl, D. M. 2007:5). Od proizvoda, mediji su postali proizvođači društvenih odnosa, kulturni i socijetalni fenomen ogromne društvene odgovornosti. Sve je jasnija njihova ambicija, ali i potreba da postajući deo opšteg kolorita utiču na stavove i ponašanja aktera javne scene. Klasične teorije štampe: autoritarna, marksistička, razvojna i liberalna¹, kao da se povlače pred Altašalovom teorijom tržišta, po kojoj *mediji služe samo onima koji ih plaćaju*. Upravo zbog toga, kao i zbog neophodnosti razvoja demokratskih društava, odnos medija, elita i vlasti, kao i distribucija moći koja se iz tog trojstva javlja, postali su teorijski i društveno relevantan problem.

Polazna pozicija u ovom radu je da demokratski okvir svakog društva zavisi od slobode koju mediji imaju u proizvodnji simboličkih značenja. Dve decenije nakon pada Berlinskog zida i usvajanja evropske Konvencije o prekograničnoj televiziji, medijska scena u Srbiji je anahrona. Kako bismo ostvarili cilj ovog rada moramo postaviti neka ograničenja diskusiji i priložiti radne definicije pojmova koje najčešće koristimo, iako se čini da su njihova značenja očigledna. Osnovne odrednice su sledeće:

- Dominantna paradigma smatra da je dugoročan *medijski uticaj* na stvaranje određene društvene klime ili političkog usmerenja nesporan, iako empirijski teško dokaziv. Njena polazna osnova je da mediji formiraju polazište za mišljenja ljudi, odnosno da određuju *ono što mislimo i o čemu ne mislimo*. Kritička analiza bavi se pitanjima kontrole i proizvodnje pristanaka, odnosima između ekonomskih snaga, bezbednosnih službi, političkog odlučivanja i ideološkog oblikovanja, te demokratske komunikacije. Termini koji se pojavljuju u ovoj vrsti analize obuhvataju *interakciju, konflikt, autoritet, dominaciju, klasu, status i moć* (Carey²).

- Reč *elita* na latinskom znači *izabrati*. U XVII veku njome je imenovana i *roba posebnog kvaliteta*, da bi kasnije bila proširena na više društvene grupe,

---

¹ Merrill, 1971, Hachten, 1981.

² Carey, J. (1985): *Overcoming resistance to cultural studies. Mass Communication Yearbook*. Vol.5, pp. 27-40, prema Real-u 1989:63.

vojne jedinice i visoko plemstvo. Izraz *elita* nalazi se često u upotrebi u obliku jednine i množine. Govorimo o – *eliti*³ i *elitama*⁴. Ova podela podrazumeva dva različita pogleda na preovlađujuće odnose u modernim društvima. Prema teorijama o eliti, u principu, društvom upravlja zatvorena manjina, koja ima dominantnu ulogu nad masama. Elita igra osnovnu ulogu posredstvom odluka koje donosi, preko ideja koje izražava i simbolizuje, javljajući se kao jedan od subjekata u socijalnoj sferi. Autori će u daljem tekstu *elitu* posmatrati kao *aktivni politički subjekat – manjinu, koja svoju volju nameće većini i koja vlada kroz svesno utvrđene strategije*.

- U najopštijem smislu, za *moć* se može reći da predstavlja *spособnost da se nešto učini*, dok se u nešto užem značenju *moć* tretira kao *posedovanje nadzirućeg uticaja*. Zapravo, *moć* je sposobnost da se vlada nečim – tačnije nekim – uz pomoć *uticaja* (Antonić, 2007:329)⁵. Glavni izvori uticaja moći mogu biti različiti i često se nalaze u novcu, društvenom položaju, relevantnom učešću u političkom životu, a sve ređe u stručnosti. Teoretičari se⁶, uglavnom, slažu u osnovnoj podeli moći na: *političku*, koja obuhvata sposobnost pojedinaca da organizuju i upravljaju drugim ljudima, *ekonomsku*, koja podrazumeva sposobnost organizovanja i razvijanja proizvodnih resursa u društvu i *ideološku* moć, koja se najčešće shvata kao sposobnost opravdanja organizacije društva pomoću verovanja i sistema vrednosti. Za ovaj rad od posebnog značaja biće sagledavanje odnosa i proizvodnje moći koju donosi novac (ekonomska moć) i one koja se ostvaruje u strukturama vlasti (politička moć), a realizuje kroz štampane i elektronske medije. Vlast, novac, mediji – čine zapravo trijadu u čijem se središtu nalazi društvena i svaka druga moć.

U osnovi, bavićemo se informativnim medijima više nego drugim, jer je u centru istraživanja uticaj političkih i drugih arkanskih centara na medijske sadržaje, što novinarsku profesiju vodi ka raskršću na kojem se nikada nije nalazila. Publika novih medija je sve fragmentarnija, specijalizovanija i zahtevnija, dok se čitavi programski paketi transformišu prema zahtevima komercijalnih oglašivača, ali i kamufliranih izvora moći. Politički, tehnološki i ekonomski izazovi menjaju prirodu vesti, jer sve manje novinara u redakcijama treba da proizvodi još veću produkciju sadržaja! Tranzicija smanjuje

³ elite, od *eslit – distingue, parfait* (XII. vek), prošli glagolski pridev od *elire* (eslire)-birati. U XIV. veku već se piše bez *s – elite* (Grand Larousse, 1972, r 1529).

elita (iz lat. *eligo – biram, odabiram*) – viši socijalni sloj, koji zauzima vrh društvene piramide. (Enciklopedijski rečnik iz sociologije, Institut za sociologiju, Sofija, 1996.)

⁴ *elite* – ljudi koji zauzimaju najviši rang u društvu ili naciji.

⁵ Citirano prema: *Sociološki rečnik*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 2006.

⁶ Gramši, Parsons, Mils, Gidens, Dal, Bakrak, Luks, Fuko i drugi.

broj kreativnih stvaralaca,⁷ pa kao posledicu dobijamo sve veću prisutnost zabave i populizma. Sredstva namenjena oglašavanju sve češće se sele od onih koji program stvaraju ka onima koji program distribuiraju, što je kopernikanski obrt u medijskoj praksi. Stvarnost se sve češće deformiše i prekraja prema interesima onih koji vladaju, a što je sistem autoritarniji manipulacija je veća i bezobzirnija. Semantički prostor unutar koje nastaju novi konvencionalni skupovi i pojmovi pripada onima koji ga kontrolišu, što znači da komunikološkim promenama podršku mogu dati samo medijski pismeni građani. Paradoks je očigledan: nikada u Srbiji nije bilo više novinarskih fakulteta⁸, kurseva, škola ili udruženja, i nikada novinarska profesija nije bila tako devalvirana, podcenjena i obeščašćena!

Sloboda izražavanja, pluralizam, jednak pristup informacijama i sadržinski kvalitet programa temelj su za stvaranje vrednosnog sistema javnosti. Moć nad medijima znači i moć u društvu, jer ideološkim filtriranjem stvarnosti bojimo sliku koju će većina građana poneti u svojim glavama. *Masovni mediji nisu više samo sredstvo pomoću kojega drugi podsustavi, poput političkih stranaka šire svoje poruke, nego su u modernim poliarhijama samostalna središta moći u recipročnom nadmetanju s drugim središtima moći* (Mancini i Swanson, prema Street, 2003:195). Odnosi medija i okruženja definisani su normativnim okvirom koji bi morao da potvrdi dalje trendove depolitizacije i širenja javnog prostora. Stoga komunikacioni potencijal jednog društva nije broj medija koji simuliraju informaciono blagostanje⁹, već kvalitet informacija koje nude kritički izbor i višedimenzionalnost! Informativni kaos zbunjujući je za sve razmaženiji i probirljiviji auditorijum, tako da mnoštvo informacija ubija njihov smisao. Oni koji vladaju i oni kojima se vlada verbalno se slažu da mediji trebaju biti dostupni svima, ali razmimoilaženja se javljaju već kada se postavi pitanje: *šta bi oni trebalo da rade?*

Nesumnjivo je da su mediji snažan faktor socijalizacije, čuvari javnih interesa, ali i izvori političke moći, pa pitanje medijskog vlasništva i kontrole

---

⁷ Beogradsko rukovodstvo TV Foks otpustilo je zbog ekonomske krize 40 zaposlenih, među kojima i deset novinara. Informativna redakcija televizije koja ima nacionalnu frekvenciju ostala je sa samo pet novinara i dva urednika, što nagoveštava ozbiljnu transformaciju uređivačke politike i okretanje sferi zabave!

⁸ Obrazovanjem novinara bave se: Fakultet političkih nauka u Beogradu, Filozofski fakulteti u Novom Sadu, Nišu i Kosovskoj Mitrovici, privatne visokoškolske institucije: Akademija lepih umetnosti, Fakultet za medije i komunikacije – Singidunum i Fakultet za kulturu i medije – Megatrend, u Beogradu, Fakultet humanističkih nauka u Novom Pazaru, Fakultet za menadžment u Novom Sadu, dok su još dva fakulteta u postupku akreditacije.

⁹ Medijski kompleks u Srbiji početkom 2000. godine činile su 2.904 registrovane novine, 531 radio i 242 TV stanice, sa oko 10.000 novinara, od kojih je znatna većina imala samo srednje obrazovanje, a prema podacima Udruženja novinara Srbije, svaki dvadeset i peti novinar radio je sa nižom školskom spremom!

nad sadržajima postaje ključno. Slabljenje uloge javnih medijskih servisa¹⁰ u trenucima rekonstrukcije informativnih tržišta prilagođenih kapitalističkoj ekonomiji, dovelo je do raskida sa tradicionalnim poimanjem medija kao čuvara javnih interesa. Transformacija RTS-a u javni servis nije završena, visok rejting više je posledica „pinkovizacije” nego izgradnje prepoznatljivog vrednosnog identiteta zasnovanog na kvalitetu, dok se o kulturnim, verskim i ideološkim različitostima više može videti samo prilikom obeležavanja prigodnih datuma. Dramatične promene nastale kovergencijom¹¹ uslovile su i komercijalizovano forsiranje programskih formata zasnovanih na tabloidnom, senzacionalističkom konceptu. Reality show emisije, sapunske serije, primitivni kvizovi, tok šou i slični programi zasnovani na populizmu, kiču i jeftinoj zabavi sve više preuzimaju dominantnu poziciju, svodeći ozbiljno novinarstvo na kulturološke i društvene margine. Instant predstave kao proizvodi komunikacionih tehnika nude privid stvarnosti, *svet iz druge ruke*,¹² dok jezik i dramaturgija medijskih slika značajno doprinose konstruisanju političkog simulakruma¹³. U razvijenim društvima formirani su savremeni oblici kulturološke i privredne dominacije, pomoću koje politička, privredna i društvena elita pokušavaju da ovladaju svim sferama civilnog društva. Funkcija koju mediji u takvim sistemima imaju jeste *nadzor nad svim aktivnostima u društvu*. Teoretičari medija¹⁴ nazivaju je i funkcijom nadgledanja (eng. monitoring role), podrazumevajući da obuhvata *ukazivanje na događaje i postavljanje dnevnog reda javne debate*. Ona je zbog toga usmerena na kritičko preispitivanje vlade, vladajućih i opozicionih grupa, političkih stranaka, sindikata, preduzetnika i duha preduzetništva, te ukupne političke, privredne i društvene elite i svih javnih radnika.

Danas, međutim, u svakom društvu postoje manje ili više prefinjeni mehanizmi uticaja na javno mnjenje, a kroz to - i pokušaji manipulacije. Što

¹⁰ Istraživački izveštaj: *Televizija u Evropi: regulativa, politika, nezavisnost* (Open Society Institute and EU Monitoring and Advocacy Program, Budapest, 2005), ukazuje na alarmantnu krizu identiteta javne televizije u Evropi gde još od 1995. konstantno opada udeo u gledanosti (za oko 1% godišnje), što se nastavilo do danas.

¹¹ U medijskoj praksi sve je uočljivije nestajanje nekada jasnih granica između štampe, filma, radija i televizije, pošto je elektronska transmisija u stanju da integriše sve komunikacione oblike. Digitalizacija nije samo tehnološki proces, već i arhiv ključnih vrednosti nacionalne riznice.

¹² Pojam Miroljuba Radojkovića, kojim upozorava da sve instant forme sprečavaju modernog čoveka da preispita svoju egzistenciju i svoje određenje, ukus. *Tako se postepeno poravnavaju kulturne i osećajne razlike i samobitnosti po meri pojedinaca i to ne u ime grupe, društva ili epohe, već po sili i inerciji preovlađujućeg i povlađujućeg stila života* (2007:58).

¹³ *Radi se o zamenjivanju stvarnog njegovim znacima, to jest o jednoj operaciji odvratanja od svakog stvarnog procesa njegovim operatormim dvojnikom, metastabilnom, programatskom, nepogrešivom označavajućom mašinom, koja nudi sve oznake stvarnog* (1991:6).

¹⁴ Denis Mek Kvejl (2007:14).

je društvo više obeleženo etničkim, religijskim, jezičkim, ideološkim ili kulturološkim razlikama, veća je šansa za dezintegrisanjem političkog sistema. Ako pripadnici različitih grupa žive jedni pored drugih izostaće nacionalna homogenizacija. Drugim rečima, živeće u fragmentiranom društvu¹⁵ koje je karakteristično po tome što brojne različite zajednice učestvuju u političkim procesima, ali bez preterane želje da se mešaju i saraduju sa drugima¹⁶. Svaka relevantna društvena grupa nastoji nametnuti svoj deo istine, pa se u tom cilju služi različitim metodama i argumentima. Političke stranke, interesne grupe, nevladine organizacije, škole i mediji postaju istureni štitovi u borbi za dominacijom, a nestabilnost i konflikti deo svakodnevnice. Mora se razumeti da živimo u svetu interesa i država u kojima pojedinac ili segmentirane grupe gotovo potpuno gube uticaj. Otuda grčevita bitka za medijim, jer se najlakše njima društvena stvarnost može ispolitizovati. Svet interesa ušao je u nasilnu preraspodelu svega, pa i postojećih odnosa u društvu. U svakom društvu brementom segmentiranim grupama inteziviraće se raskoli, a njihov stepen i intezitet u direktnoj je meri od moći medija nad masama. Raskoli unutar društva prvo se uočavaju u komunikacionom prostoru, koji će biti podeljen u meri koliko segmentiranih medija funkcioniše. Iluzija je da će mediji manjina u procesima političkih dezintegracija imati integrišuću ulogu! Refeudalizacija javnosti¹⁷ nudi sistem sa programskom, upravljačkom i finansijskom autonomijom koja kroz poslovanje u tržišnom okruženju silom ekonomije otvara međuetnički i međureligijski dijalog.

Namera redefinisanja masmedijske sfere, nakon petooktobarskih promena 2000. godine, bila je da se dođe do slobodnog novinarstva rasterećenog političkog paternalizma, da se oblast medijskog zakonodavstva, a i prakse, uskladi sa potrebama javnosti, društva, države, medija, kao i sa međunarodnim standardima. Devet godina kasnije, postoji niz izmenjenih zakonskih rešenja, ali je činjenica da su stvari u medijskoj sferi još daleko od uređenih, da još postoje značajni politički uticaji na rad medija, da ima i zloupotreba, pa i manipulacija. Usvajanjem Zakona o lokalnoj samoupravi i Zakona o glavnom gradu (29. decembar, 2007.), opštinama i gradu Beogradu dato je pravo da osnivaju radio i TV-stanice, čime je privatizacija elektronskih medija praktično obesmišljena. Veliki broj elektronskih medija tako je sačuvao privilego-

¹⁵ Rabushka, A. i Shepsle (1972): *Politics in Plural Societies. Theory of Democratic Instability*, Charles E. Merrill Publishing, Columbus, Ohio.

¹⁶ Na primer, kada policijske snage na jugu Srbije otkriju prave magacine oružja nijedan pripadnik albanske manjine koji tu živi ne želi dati izjavu za medije ili odgovara da o „tome ne zna ništa”.

¹⁷ Pojam koji Jirgen Habermas vezuje za pojavu *podruštvljavanja države*, pa tako državnoj intervenciji u društvenoj sferi odgovara u *perspektivi prenošenje javnih kompetencija na privatne korporacije*. Koncept je u bliskoj relaciji sa etatičkim modelom medijskog sistema jer između države i društva stvara *repolitizovanu socijalnu sferu koja izmiče razlikovanju „javnog” i „privatnog”* (1969:180).

van položaj iako u praksi nema nikakav značaj!¹⁸ Niko, naravno, nije ni očekivao da će se stvari promeniti meteorskom brzinom, da će se vlast preko noći odreći uticaja, da će se lako srušiti medijski monopoli i da će novi/stari menadžment medija zaboraviti svoje veze sa centrima moći, te da će se krenuti ka istinskom, slobodnom novinarstvu. Međutim, problem je u činjenici da su promene danas znatno sporije nego što su bile na početku.

Ep o neuspešnoj tranziciji masmedija u Srbiji mogao bi se rastegnuti na uopštene fraze o neuspehoj privatizaciji, nečasnim namerama novih vlasnika, nespremnosti elita da se odreknu starih privilegija, besramnoj taktici zakonodavnog odugovlačenja i neodlučnosti „reformista” da se socijalistički način mišljenja konačno arhivira. Stoga informacije često bivaju pojednostavljene, iskrivljene, a lični politički, profitni, bezbednosni, bankarski i drugi interesi proglašavaju se za opšte društvene. Novim elitama, uglavnom, ni na kraj pameti nije formiranje samosvesne javnosti, njene kritičke funkcije, kvaliteta i nezavisnosti. Istovremeno, medijska elita se sporo formirala, a kako se sve odvijalo na izuzetno slaboj ekonomskoj osnovi, najčešće nije uspevala da odoli pritiscima koji su dolazili iz redova vlasti i novih moćnika, pa je tako dolazilo i do zloupotrebe novinarske profesije.

Dosadašnja istraživanja politike, elita, medija i društvene moći u Srbiji više otvaraju nego što zatvaraju teorijski okvir funkcionisanja javnosti, kao specifičnog društvenog i političkog prostora u kojem nastaje i deluje javno mnjenje. Sila društvenih parcijalnih grupa može da proizvede egzistenciju zajedničke volje, privida da su svi članovi društva komunikaciono ravnopravni, što implicira i jednakost u političkom upravljanju. Međutim, u konstruisanju medijske stvarnosti sve važniju funkciju dobijaju različite metode i tehnike proizvodnje informacija odvojenih od istinitog društvenog korena. To znači i prevrednovanje kategorije građanskog društva u odnosu na klasična shvatanja iz ranijeg perioda. Gotovo u svim slučajevima nepoznatog vlasništva, mediji su sredstvo partijske ili tajkunske politike, a redakcija se prividno bavi prikupljanjem i prodajom informacija, a u stvari je *trgovac javnim mnjenjem*. Tako se većina medija i njihovih redakcija ne bavi afirmisanjem i podsticajem kritičke funkcije javnosti, već služi interesima moćnika.

Podaci dobijeni empirijskim istraživanjem¹⁹ dokazuju međusobni uticaj političkih elita, medijskih vlasnika, urednika i novinara i njihov efekat na

¹⁸ Za oko 40 zaposlenih na platnom spisku Radio-Peći država svakog meseca izdvaja novac, iako u poslednjoj deceniji nisu proizveli nijedan minut programa, niti jednu vest. Istovremeno, privatni radio iz Goraždevca nije dobio nijedan dinar, iako je jedini pravi izvor informacija za nealbansko stanovništvo koje živi na ovim prostorima? (Politika, 16.8.2009).

¹⁹ Za potrebe doktorske disertacije mr Zorana Arackog tokom aprila i maja 2009. obavljeno je istraživanje u 10 gradova – Subotici, Novom Sadu, Beogradu, Smederevu, Kragujevcu, Novom Pazaru, Nišu, Zaječaru, Leskovcu i Vranju – dakle, u gradovima koji predstavljaju "kičmu" Srbije i nalaze se na tzv. "koridoru 10", s malim "izletima" u Novi Pazar i Zaječar, koje smo smatrali izuzetno zanimljivim zbog etničkih karakteristika stanovništva (podatke je obradio *Medium Galup* iz Beograda).

društvene promene u Srbiji na početku 21. veka. Istraživanje je sprovedeno na principu slučajnog stratifikovanog uzorka od 543 ispitanika, pri čemu se namerno išlo da u strukturi bude veći broj građana, jer su oni ogledalo traziacionih promena²⁰. Između projektovanog i ostvarenog uzorka na terenu nije bilo odstupanja, osim kod kategorije urednika, gde je došlo do minimalne razlike. Bilo je planirano da u istraživanju učestvuje 100 urednika, ali iz objektivnih razloga (na terenu nije bilo dovoljno urednika) učestvovalo ih je 93, što nije bitno uticalo na rezultate istraživanja.

U istraživanju je učestvovalo 359 osoba muškog pola (66,1%) i 184 osobe ženskog pola (33,9%). Prema uzrastu, 76 osoba (14,0%) bilo je starosti od 19 do 29 godina, 131 osoba (24,1%) od 30 do 39 godina, 156 osoba (28,7%) od 40 do 49 godina, 131 osoba (24,1%) od 50 do 59 godina i 49 osoba (9,0%) starijih od 60 godina. Prema obrazovnom stanju, u kompoziciji uzorka bilo je dvoje ispitanika bez škole (0,4%), osnovnu školu je imalo 25 ispitanika (4,6%), završenu srednju školu 201 osoba (37,0%), završenu višu školu 104 osobe (19,2%), završen fakultet 197 osoba (36,3%); bilo je 9 magistara (1,7%) i 5 doktora nauka (0,9%).

Što se tiče nacionalne pripadnosti, u strukturi uzorka ispitanika bilo je 369 Srba (68%), dok su ostatak činili pripadnici nacionalnih manjina (32%) i to: Bugari 20 (3,7%), Mađari 29 (5,3%), Makedonci 9 (1,7%), Albanci 16 (2,9%), Turci 6 (1,1%), Hrvati 18 (3,3%), Bošnjaci 45 (8,3%) i drugi 31 (5,7%). Od ukupno 543 ispitanika političkim strankama pripadao je 221 ispitanik (40,7%), dok su van stranaka bila 322 ispitanika (59,3%). Velika pripadnost strankama ima svoj koren u tome što su ispitivani i stavovi političara, koji su uglavnom pripadnici političkih stranaka.

Tabela 1: *Da li mediji objektivno informišu o funkcionisanju ključnih institucija političkog sistema – predsedniku države, parlamentu, vladi, političkim partijama...?*

Vrsta odgovora		Opšta distibucija		Kategorija ispitanika									
				Političari		Vlasnici ili menadžeri		Urednici		Novinari		Građani	
		Ukupno	%	Ukupno	%	Ukupno	%	Ukupno	%	Ukupno	%	Ukupno	%
1	Isuzetno objektivno	9	1,7	4	4,0	0	0,0	3	3,2	1	1,0	1	0,5
2	Objektivno	286	52,7	50	50,0	33	66,0	57	61,3	48	48,0	98	49,0
3	Neobjektivno	205	37,8	44	44,0	16	32,0	28	30,1	45	45,0	72	36,0
4	Krajnje neobjektivno	24	4,4	2	2,0	0	0,0	4	4,3	3	3,0	15	7,5
5	Uopšte ne informišu o toj temi	2	0,4	0	0,0	0	0,0	0	0,0	2	2,0	0	0,0
6	Ne znam	17	3,1	0	0,0	1	2,0	1	1,1	1	1,0	14	7,0
Total		543	100,0	100	100,0	50	100,0	93	100,0	100	100,0	200	100,0

²⁰ Strukturu uzorka činili su: obični građani 200 (36,8% ukupnog broja), po 20 iz svakog grada, novinari 100 (18,4%), po 10 iz svakog grada, urednici 93 (17,1%), vlasnici ili menadžeri 50 (9,2%), po 5 iz svakog grada i političari 100 (18,4%), po 10 iz svakog grada.

Na osnovu rezultata anketnog istraživanja do kojih smo došli, na nivou celog uzorka, može se oceniti da mediji o navedenim temama izveštavaju objektivno (52,7%), ali ni procenat onih koji smatraju da nije tako nije zanemarljiv (37,8%). Ako se pogleda distribucija po socio-profesionalnim grupama, onda se može uočiti da vlasnici ili menadžeri imaju najpozitivniji stav o objektivnosti izveštavanja medija o radu institucija, i to u procentu od 66%. Slično misle i urednici (61,3%), dok su političari podeljeni – tek polovina smatra da je izveštavanje objektivno. Najnegativniji stav imaju novinari! Procenat njihovog nezadovoljstva, zbirno iznosi 50% (neobjektivno 45%, krajnje neobjektivno 3%, uopšte ne informišu o toj temi 2%). Slično misle i građani. Zbirni podatak njihovog izjašnjavanja je, čak i veći - 50,5%, ali treba znati da njemu doprinosi sedam odsto onih koji se uopšte nisu izjasnili o ovoj temi (36% građana je smatralo da se izveštava neobjektivno, dok 7,5 odsto smatra da je reč o krajnje neobjektivnom izveštavanju i 7% kaže da ne zna kako mediji izveštavaju o ovim temama). Sve ovo upućuje na potrebu promene medijske prakse.

Za funkcionisanje demokratskog političkog života u uslovima onih globalnih društava koja plediraju da se razvijaju u otvorena društva, veoma je bitno postojanje i razvijanje nevladinog sektora, civilnog društva, obezbeđenje njegove autonomije i integriteta, zbog njegove mobilizacije u procesima demokratizacije društvenog života i opšteg razvoja društva. Moderno građansko društvo je nastalo kao tekovina građanske buržoaske revolucije, na osnovu jasno razvijene građanske svesti o potrebi ograničavanja političke države. Nema demokratije ukoliko država totalitarno rasprostire svoju volju na celinu društva. Demokratska tekovina je ograničavanje volje države, bez obzira na to koliko je državni politički sistem demokratski po svom ustrojstvu. U tom smislu, kretanje civilizacije ka demokratskom društvu pretpostavlja smanjivanje uloge države, koja treba da bude profesionalna i demokratski kontrolisana, da se racionalno ponaša, a s druge strane, proširivanje sektora uloge civilnog društva i njegovo „razigravanje” i mobilisanje na tim pitanjima. I to je pretpostavka razvijanja participativne demokratije, demokratije odozdo, to je pokušaj da se građani učine odgovornim za celokupni život. Ako toga nema, onda ima razrastanja birokratije i prerastanja u totalitarizam različitih oblika. Zato su višepartijski sistem i predstavnička demokratija tek jedan korak ka demokratizaciji društva, ali, bez aktiviranja civilnog društva nema razvoja participativne demokratije. A upravo razvoj takve demokratije obezbeđuje demokratski i progresivan razvoj jednog društva.

Tabela 2: Da li su mediji otvoreni prema kritikama političke elite koje dolaze iz nevladinog sektora i od građana?

Vrsta odgovora	Opšta distibucija		Kategorija ispitanika										
			Političari		Vlasnici ili menadžeri		Urednici		Novinari		Građani		
	Ukupno	%	Ukupno	%	Ukupno	%	Ukupno	%	Ukupno	%	Ukupno	%	
1	Veoma su otvoreni	12	2,2	7	7,0	0	0,0	2	2,2	1	1,0	2	1,0
2	Dovoljno su otvoreni	52	9,6	13	13,0	8	16,0	9	9,7	10	10,0	12	6,0
3	Otvoreni su	149	27,4	30	30,0	15	30,0	33	35,5	26	26,0	45	22,5
4	Samo delimično su otvoreni	256	47,1	44	44,0	24	48,0	43	46,2	55	55,0	90	45,0
5	Uopšte nisu otvoreni	55	10,1	6	6,0	3	6,0	6	6,5	6	6,0	34	17,0
6	Ne znam	19	3,5	0	0,0	0	0,0	0	0,0	2	2,0	17	8,5
Total		543	100,0	100	100,0	50	100,0	93	100,0	100	100,0	200	100,0

Posmatra li se distribucija odgovora na grupnom nivou, ali i na nivou pojedinačnih socio-profesionalnih kategorija ispitanika, uočava se da su mišljenja prilično ujednačena. Na nivou celog uzorka, 47,1 odsto ispitanika smatra da su mediji samo delimično otvoreni za tu vrstu kritike. Istovremeno, čak 10,1 odsto ispitanika smatra da mediji uopšte nisu otvoreni za kritike političke elite iz nevladinog sektora, dok je 27,4 odsto ocenilo da su mediji otvoreni. Ako se posmatra distribucija odgovora pojedinih ispitanika, vidi se da čak 55 odsto novinara smatra da su mediji samo delimično otvoreni za kritike iz NVO, da taj stav sa 48% dele vlasnici ili menadžeri, da isto misli 46 odsto urednika, 45 odsto građana i 44 odsto političara. Urednici smatraju, u najvećem procentu, da su mediji otvoreni za kritike iz nevladinog sektora (35,5%), a zatim slede političari i vlasnici sa po 30 odsto takvih odgovora. Zanimljivo je i da 7 odsto političara smatra da su mediji veoma otvoreni, dok 17 odsto građana smatra da mediji uopšte nisu otvoreni prema kritikama političkih elita koje dolaze iz nevladinog sektora. Zbirno posmatrano, najzadovoljniji otvorenosti za kritike su političari (da su mediji samo delimično otvoreni smatra 44%, da su otvoreni -30,0%, dovoljno otvoreni -13,0% i veoma otvoreni (7,0%)).

Za uspešan razvoj demokratskog društva nije dovoljno imati samo normativno institucionalizovan, etabliran pravno-politički poredak, koji je u znaku demokratske političke teorije, ustav, osnovne zakone kojima se regulišu osnovne političke institucije savremenog političkog života, modernog demokratskog tipa. Neophodno je da imate i jasno profiliranu demokratsku, političku elitu, koja poseduje demokratsku političku kulturu i u vezi sa tim kapacitet demokratskog komuniciranja sa masama, sa problemima civilnog

društva, sa različitim sferama društvenog života. Ukoliko toga nema, onda se iza takvog, na oko demokratskog poretka izgrađuju birokratski odnosi, "kvari" se demokratija, otuđuju političke elite u odnosu na realne probleme društvenog života globalnog društva. Na tom fonu nastaje i kult ličnosti, fetišizacija i mitologija vođa, kako u lokalnim, tako i u centralnim institucijama političkog sistema. Zbog toga mediji, između ostalog, imaju ulogu da stalno razbijaju mit o nedodirljivosti najviših funkcionera ili institucija na vlasti. Naravno, mediji to mogu da rade ukoliko objektivno informišu javnost o radu tih institucija i njihovih funkcionera i ukoliko u svojim analizama i medijskom predstavljanju neguju kritiku. Na taj način, pomažu razvijanju kritičkog javnog mnjenja i ostvaruju demokratsku kontrolu rada funkcionera. Da li i koliko mediji u Srbiji uspešno ostvaruju ovu tako potrebnu ulogu medija u životu savremene Srbije, pitali smo naše ispitanike.

Tabela 3: *Koliko uspešno mediji razbijaju mit o nedodirljivosti najviših funkcionera ili institucija?*

Vrsta odgovora		Opšta distibucija		Kategorija ispitanika									
				Političari		Vlasnici ili menadžeri		Urednici		Novinari		Građani	
		Ukupno	%	Ukupno	%	Ukupno	%	Ukupno	%	Ukupno	%	Ukupno	%
1	Изузетно успешно	5	0,9	2	2,0	0	0,0	2	2,2	1	1,0	0	0,0
2	Веома успешно	22	4,1	8	8,0	3	6,0	7	7,5	2	2,0	2	1,0
3	Довољно успешно	155	28,5	43	43,0	19	38,0	34	36,6	25	25,0	34	17,0
4	Недовољно успешно	306	56,4	46	46,0	24	48,0	44	47,3	66	66,0	126	63,0
5	Уопште се не баве том темом	42	7,7	1	1,0	3	6,0	6	6,5	4	4,0	28	14,0
6	Не знам	13	2,4	0	0,0	1	2,0	0	0,0	2	2,0	10	5,0
Тотал		543	100,0	100	100,0	50	100,0	93	100,0	100	100,0	200	100,0

Distribucija odgovora u opštem uzorku govori da su ispitanici nezadovoljni (56,4 odsto) uspešnošću medija u razbijanju mita o nedodirljivosti najviših funkcionera i institucija. Čak 7,7 odsto ispitanika smatra da se mediji uopšte ne bave tom temom, dok svega 28,5 odsto ocenjuje da su mediji u tome uspešni. Ako se posmatra distribucija odgovora po socio-profesionalnim kategorijama ispitanika, interesantno je da novinari imaju najkritičkiji odnos - čak 66 odsto njih smatra da su mediji neuspešni u razbijanju mita o nedodirljivosti najviših funkcionera i insitucija, dok tri odsto misli da se oni uopšte ne bave tom temom. Slično misle i građani - 63,0 odsto smatra da su mediji neuspešni, a čak 14,0 odsto da se uopšte ne bave tom temom. U zbirnom procentu većem od 50 odsto, nezadovoljstvo uspešnošću medija u razbijanju mita o nedodirljivosti funkcionera i institucija iskazuju vlasnici ili menadžeri

(54,0%) i urednici (53,8%). Dakle, gledano zbirno, moglo bi se reći da su građani najkritičniji, a da su odmah iza njih novinari. Političari imaju naglašeno pozitivan odnos. Jedini smatraju da mediji uspešno razbijaju mit o nedodirljivosti funkcionera (43,0%), dok tu aktivnost medija veoma uspešnom ocenjuje 8,0 odsto njih, što daje zbir od 51,0 odsto zadovoljnih. Ovo ukazuje na preosetljivost pripadnika političkih elita na javnu kritiku.

Nema demokratskog društva ukoliko u njemu nisu slobodni i nezavisni mediji. To znači, kao što je autonomija svakog pojedinca uslov slobode svih, kao što je autonomija svakog dela uslov demokratske integracije celog socio-političkog sistema, tako se može reći da je i autonomija medija u društvu pretpostavka razvitka demokratije. Stoga su u pravu oni istraživači društva koji prilikom ocenjivanja stepena razvijenosti demokratije u konkretnom društvu kao jedan od indikatora uzimaju stepen demokratizacije medija, njihovu autonomnu ulogu i što medije nazivaju četvrtim stubom demokratije. Pretpostavka je, dakle, da, pošto mediji igraju značajnu ulogu u informisanju građana, da bi građani bili aktivni i da bi ostvarivali svoja prava, slobode i dužnosti, da bi participirali aktivno u društvenom životu - treba da budu informisani, a ne manipulisani. Da bi oni bili informisani, sami mediji, unutar sistema globalnih odnosa u odnosu na politiku, na vlasnike, moraju biti demokratski postavljeni. Stoga smo pitali ispitanike ko danas u Srbiji ima najveći uticaj na uređivačku politiku medija, da li su to unutarnje strukture medija, uređivački kolegijumi i novinari ili su to grupe van medija. Imajući u vidu da se tranzicija kod nas odvija u uslovima protivrečnih društvenih odnosa, da dolazi do formiranja jedne degenerisane socioklasne strukture, do kristalizacije novih struktura moći, kroz oblike često netransparentne privatizacije, a da je u isto vreme sama politička scena opterećena mnogim anahronizmima i patologijom (u smislu partokratskog otuđivanja samih partija od najširih slojeva društva), mediji su se našli u sendviču unakrsnog uticaja, s jedne strane vlasnika i, s druge strane, političara. Mediji trpe veliki pritisak unutar grupnog interesa ovih danas dominantnih grupa – novih vlasnika i političkih elita.

Tabela 4: *Ko danas u Srbiji ima najveći uticaj na uređivačku politiku medija?*

Vrsta odgovora		Opšta distibucija		Kategorija ispitanika									
				Političari		Vlasnici ili menadžeri		Urednici		Novinari		Građani	
		Ukupno	%	Ukupno	%	Ukupno	%	Ukupno	%	Ukupno	%	Ukupno	%
1	Političke elite	339	62,4	52	52,0	30	60,0	66	71,0	62	62,0	129	64,5
2	Vlasnici	165	30,4	41	41,0	19	38,0	24	25,8	35	35,0	46	23,0
3	Urednici	34	6,3	6	6,0	1	2,0	3	3,2	2	2,0	22	11,0
4	Novinari	5	0,9	1	1,0	0	0,0	0	0,0	1	1,0	3	1,5
Total		543	100,0	100	100,0	50	100,0	93	100,0	100	100,0	200	100,0

Rezultati empirijskog anketnog istraživanja pokazuju na opštem nivou sledeću distribuciju odgovora: najveći broj ispitanika, 62,4 odsto, smatra da izrazito najveću dominaciju na uređivačku politiku imaju političke elite, zatim vlasnici ili menadžeri -30,4 odsto, pa zatim urednici- 6,3 odsto, pa gotovo zanemarljivu 0,9 odsto novinari. To govori da imamo blokiranu tranziciju demokratskih procesa. Ako najveći uticaj na uređivačku politiku imaju strukture moći (političke elite i vlasnici) a najmanju urednici i novinari, postavlja se pitanje: ko kreira naše javno mnjenje? Očigledno je da su to oni moćnici koji raspolažu polugama vlasti i ekonomije. Jasno je da se zadržava monopol iz starog sistema (politika) i udružuje sa novim (vlasnici). Kao što je poznato, u uslovima realsocijalizma, pa i u uslovima našeg liberalnog socijalističkog samoupravljanja, dominantnu ulogu su imale političke elite monopartijskog sistema, a sada su im se pridružili i novi vlasnici. Kratkih rukava ostali su urednici i novinari, ali, pre svega, srpska javnost. To je porazno u odnosu na stvaranje pretpostavki da se novinarstvo razvije kao profesionalna delatnost i nasušna potreba demokratije.

Posmatramo li sada kako su pojedine socio-profesionalne kategorije: političari, vlasnici, urednici, novinari i građani gledali na to ko to danas u Srbiji ima najveći uticaj na uređivačku politiku medija, suočićemo se sa sledećim stanjem: sve kategorije političku elitu percipiraju kao najuticajnije na uređivanje medija. Urednici smatraju (sa 71,0 odsto) da dominantnu ulogu u uređivanju medija imaju političke elite; isto misle i građani (64,5%), novinari (62%), vlasnici ili menadžeri (60,0%) i političari (52,0). Ova činjenica govori da smo još uvek partokratsko društvo, u kome privilegovanu ulogu ima politička elita. Bila ona svesna toga ili ne (a prema ovim odgovorima se čini da jeste) to može biti i jeste jedan limit za dalju demokratsku transformaciju društva u celini. Zbog toga je potrebno na različite načine (pa i kroz zakonsku regulativu) obezbediti raskid "braka" između političara i medija.

Ovde je, takođe, zanimljivo da 11,0 odsto građana još uvek veruje da novinari imaju nekakav uticaj na uređivačku politiku.

Ostvarivanje reformskih procesa u uslovima vladajućeg modela neoliberalne zavisne modernizacije pretpostavlja privatizaciju i uključivanje stranog kapitala, kao faktora transformacije i razvoja medija.

Tabela 6.: *Kako ocenjujete prisustvo stranog kapitala u srpskim medijima?*

Врста одговора		Општа дистрибуција		Категорија испитаника									
				Политичари		Власници или менаџери		Уредници		Новинари		Грађани	
		Укупно	%	Укупно	%	Укупно	%	Укупно	%	Укупно	%	Укупно	%
1	Доприноси развоју медија	303	55,8	63	63,0	39	78,0	47	50,5	49	49,0	105	52,5
2	Не доприноси развоју медија	239	44,0	36	36,0	11	22,0	46	49,5	51	51,0	95	47,5
3	Не знам	1	0,2	1	1,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Тотал		543	100,0	100	100,0	50	100,0	93	100,0	100	100,0	200	100,0

Distribucija odgovora na grupnom nivou uzorka pokazuje da 55,8 odsto ispitanika veruje da strani kapital pozitivno deluje na razvoj medija, a 44,0 odsto da ne doprinosi tom razvoju. Ako se pogleda distribucija odgovora po socio-profesionalnim kategorijama unutar uzorka zapaža se da najpozitivniji stav imaju vlasnici ili menadžeri (78,0%), a potom političari (63,0%), pa građani (52,5%). Suprotna mišljenja urednika gotovo da su uravnotežena. Dok 50,5% ispitanika iz ove kategorije smatra da strani kapital doprinosi razvoju medija, dotle 49,5 odsto ima suprotno mišljenje. Najnegativniji stav imaju novinari, od kojih 51,0% smatra da prisustvo stranog kapitala ne doprinosi razvoju medija.

Model etatizacije u savremenoj svetskoj praksi gotovo da je napušten. Izuzetak čine države sa centralizovanim, autoritarnim sistemima upravljanja, poput Rusije, Libije, Kube, Venecuele ili Kine, mada se može konstatovati da je delimično zadržan i na našim prostorima. On podrazumeva da državni organi u potpunosti kontrolišu uređivačku politiku, kadrovsku strukturu i finansijsko poslovanje medija, sugerišući javnosti kako je to u zajedničkom interesu. Dalje decentralizovanje spušta se ka nivoima regiona i opština, gde se pod paravanom „javnih medija” kamuflira partijski intervencionizam, ogoljen i primitivan do bahatosti. Ovakvi mediji su glasogovornici partikularističkih političkih programa, pa se pod paravanom interesa države prikrivaju ideološki stavovi partija koje su na vlasti. Partijska pripadnost i politička poslušnost postaju osnovni kvaliteti predloženih kandidata, a umesto profesionalizma prilikom zapošljavanja određujući kriterijum postaje politički konsenzus. „U podeli vlasti sadašnje koalicije na lokalnom nivou, direktor RTV M je imenovan iz reda DS, glavni i odgovorni urednik je iz DSS, a rukovodilac marketinga iz stranke G 17 plus” (Dnevnik, Novi Sad, 4. jun 2006). Imenovanjem direktora, glavnih urednika i ostalog menadžmenta izvršna vlast kupuje lojalnost, koja se dalje manifestuje u afirmaciji njenih aktivnosti i ideja. U ovakvim medijima novinarstvom se bave podobni, retko neutralni i politički neop-

redeljeni, pa je glasove koji kritički govore o rezultatima vlasti gotovo nemoguće čuti. Nekadašnji agitprop redefiniše se u dominantnu paradigmu čuvara „državnih interesa”, koji često svesni činjenice da su nekvalifikovani i neobrazovani za posao koji rade postaju ideološki cenzori i politički komesari. Sredstvima svih građana vrši se propaganda samo određenih pogleda, vrednosti i stavova, izostaje dijalog sa oponentima, javnost se unificira i nestaje u vrtlozima jednouljia i totalitarnosti.

Novinarstvo u Srbiji se nalazi na raskršću jer talasi partijskih apartščika osvajaju redakcije, postepeno potiskujući novinare koji su štitili profesionalne standarde i obrasce. Ulaznica u svet novinarstva postaje članska karta partije koja je na vlasti, umesto znanja očekuje se poslušnost, objektivnost menja odanost, a kritičnost – apologetstvo. Veći broj fotografija ministara ili partijskih funkcionera u istom broju novina (više sekundi na radiju ili televiziji) često znače i veću prohodnost u „karijeri” ili simboličku poruku o pravcima uređivačke politike²¹. Naivno je pomisliti kako državni mediji štite nacionalne interese, jer državni organi preko upravnih odbora, nadzornih tela, saveta, inspekcija i sličnih tela formiranih na osnovu partijskih dogovaranja vrše ideološku kontrolu sadržaja. Da li je neko u Srbiji definisao nacionalni program, njegove ciljeve i prioritete, koji bi predstavljali vrednosni temelj u koji mediji ne bi smeli da tresu? Etatizacija medijske sfere je suprotstavljena demokratiji, jer favorizuje poglede onih koji učestvuju u vlasti, dok su usamljena disidentska mišljenja ikebana demokratičnosti. Kako etatizovani model funkcionise ilustruje primer monitoringa svih pet nacionalnih ruskih televizija, inače pod kontrolom države. Tokom 2007. godine između 91 i 93% programskih sadržaja odnosilo se na Putina (30-35%), vladu (35-40%) i Ujedinjenu Rusiju (20-22%).

U laičkoj javnosti uočljiv je stereotip kako privatizacija medija u Srbiji nikako ne može biti dobra, jer je to zabran koji država mora braniti po svaku cenu. Najčešće se čuju pojednostavljene optužbe kako „ratni profiteri, trgovci, mesari, ugostitelji, dileri i slični novokomponovani tajkuni”, koriste situaciju kako bi novinarske kuće jeftino kupili, nezainteresovani za dalje širenje profesije. Njihov interes je isključivo u prodaji poslovnog prostora ili drugih materijalnih vrednosti, informacije vide samo kao robu na tržištu, dok ih nacionalni identitet i kultura ne interesuju. Klišetirana, nekritička generalizacija

---

²¹ Časopis „Naša armija” od 2009. u istom broju objavljuje 11 fotografija aktuelnog ministra Šutanovca... Dan nezavisnosti SAD, u listu „Politika” (3. jul 2009, str. 05) ilustrovan je sa 10 kolor fotografija otpravnice poslova američke ambasade u Beogradu, Dženifer Braš i većine značajnih srpskih političara koji su proslavi prisustvovali. Za dan ruske proslave objavljena je samo jedna fotografija, i to na poslednjoj strani, a u prvom planu su estradne ličnosti, čak je i poseta predsednika Borisa Tadića izostavljena.

slika koje se stvaraju u javnom prostoru, najmanje je zasnovana na činjenicama? Međutim, empirijski podaci govore drugačije: *država kontroliše 64% medija koji potiču od državnog vlasništva, „mesari, pekari i slični” 17%, medijski poslenici 16% i ostali tri odsto*²². Tako je u javnom prostoru oživljen strah od privatizacije, uključujući i brigu da strani kupci ne preuzmu naše medije, zanemarujući egzaktno podatke koji otkrivaju drugu stranu medalje.

Otpor masmedijskoj privatizaciji vidljiv je i površnim čitanjem dnevne štampe. Ogromna većina sadržaja eksplicitna je u protivljenju promeni vlasnika, ali dubinska analiza sadržaja pokazala bi laičku površnost i neargumentovanost bombastičnih naslova i podnaslova,²³ karakterističnih po nameri devastiranja same ideje privatizacije. Možda je slučajnost što ton ovakvom rezonovanju stiže iz uticajnih i tiražnih novina u kojima država ima udeo u vlasništvu, ali horskoj osudi brzo i lako se pridružuju i ostali mediji. Na primer, „Politika” 4. marta 2008. prenosi saopštenje Društva novinara Vojvodine, u kojem se navodi kako je tokom privatizacije u Srbiji „*ugašeno oko 400 medija, a otpušteno više od 1.500 novinara i drugih zaposlenih u medijima*”. I početniku je jasno da su ovakvi podaci nemogući jer je u celoj Srbiji kandidata za privatizaciju tek oko 120, u čitavoj državi ima oko 180 opština, ali širenje straha bitno je za jačanje drugih društvenih konstrukata (onaj ko kontroliše strah u praksi kontroliše čitavo društvo). Gotovo niko se ne pita da li državi sa oko sedam i po miliona stanovnika, opljačkanom privredom, zastarelom tehnologijom i manjkom obrazovanih ljudi, treba ovoliki broj radio-tv stanica, dnevnih novina, časopisa, magazina...?

Masmedijsko tržište u Srbiji i posle decenije „demokratskih promena” ne postoji, jer nema čvrstih pravila po kojima se posluje, dok je ideologizacija i dalje dominantna u većini sadržaja. Srpsko društvo se menja brže od štampe koja potkopavajući čitav niz tradicionalnih vrednosti, normi i shvatanja ne nudi adekvatnu zamenu za ono što promovise. Otuda informacije sve češće ne odražavaju realnost, ali značajno učestvuju u njenom kreiranju! Ideologizacija agende u štampi rezultira rastom spektakularnosti, dramatičnosti i tržišnog nadmetanja, pri čemu se etički standardi povlače pred naletima profitom zaraženih medijskih menadžera. Krajnji gubitnik je publika koja zaslepljena sjajem, brzinom i slikovitošću sve teže razlikuje istinu od laži!

---

²² izvor: Đorđe Padejski, LINK, br. 78, str. 33. jun 2009.

²³ Hoće li novac postati glavni urednik, Menjati zakon o radiodifuziji, Metalci u štampi, Posledice privatizacije pogubne po novinare, Novine u besćenje, Posle privatizacije nema plata, Mnoge lokalne medije čeka gašenje, Tradicija na prodaju, Nema uspešno privatizovanih medija... itd.

Literatura:

1. Altshull, J. H. (1984): *Agents of Power*, Longman, New York
2. Radojković, M. (2006): *Medium sindrom*, Protokol, Novi Sad
3. Kvejl, D. M. (1994): *Stari kontinenti – novi mediji*, NOVA, Prosveta, Beograd
4. Kvejl, D. M. (2007): *Uloge medija u društvu*, CM, broj 3, Protokol, Novi Sad i FPN Beograd
5. Merrill, J. (1971): *The Imperatives of Freedom*, Hastings House, New York
6. Hachten, W. A. (1981): *The World News Prism: Changing Media, Clashing Ideologies*, Ames, Iowa State University Press
7. Street, J. (2003): *Masovni mediji, politika i demokratija*, Alinea, Zagreb
8. Habermas, J. (1969): *Javno mnjenje*, Nolit, Beograd
9. Carey, J. (1985): *Overcoming resistance to cultural studies. Mass Communication Yearbook*. Vol.5, pp. 27-40, prema Real-u 1989:63
10. Bodrijar, Ž. (1991): *Simulakrumi i simulacija*, Svetovi, Novi Sad
11. Hallin, D.C. i Mancini, P. (2004): *Comparing Media Systems. Three Models of Media and Politics*, Cambridge University Press, Cambridge
12. Lijphart, A. (1999): *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, Yale University Press, New Haven i London.
13. Rabushka, A. i Shepsle (1972): *Politics in Plural Societies. Theory of Democratic Instability*, Charles E. Merrill Publishing, Columbus, Ohio.

MEDIA INFLUENCE, POLITICAL ELITE AND SOCIAL POWER IN SERBIA AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

Summary: Serbia, at the beginning of the 21st century, without mature political leadership and with passive and split political elite and intelligence, is divided between re- tradition and modernism. At the time of violent changes formed new political, economical and cultural elite. Unfortunately, many of them appeared on non acceptable grounds often, supported by criminal activities which started in the past.

Realizing the power of media, some of their representatives, via not totally transparent process of privatization, entered into the media world sensing, better than the others, the real role of press and electronic means of information. At the same time, media elite formed slowly, and as everything was performed on the grounds of very weak economy, very often was unsuccessful in opposing to pressure coming

from the government or new media powerful ones, thus creating the misuse of profession of journalist.

In this paper, the authors theoretically based, writes about the need of forming and clearly differentiating of media elite, offers its possible typology, and by special empirical research performed in 10 towns in Serbia points out how media, and the relationship between political elite, owners, editors and journalists influences the forming of the public opinion on the most important social affairs.

Key words: media, media influence, political elite, media elite, social power

DRAGAN ČALOVIĆ
Fakultet za kulturu i medije
Beograd

UDK 316.75(497.1):32.019.5
Monografska studija
Primljen: 15.2.2011
Odobren: 23.3.2011

UČEŠĆE JUGOSLOVENSKE POSLERATNE UMETNOSTI U UČVRŠĆIVANJU IMIDŽA JOSIPA BROZA TITA

Sažetak: U tekstu se analizira učešće jugoslovenske umetnosti u učvršćivanju imidža Josipa Broza Tita u posleratnoj Jugoslaviji. Analizom Brozovog imidž-menadžmenta moguće je uočiti izvestan broj motiva vezivanih za njegov lik, kao što su: motiv lidera siromašnog i seljačkog porekla; motiv odgovornog lidera; motiv radničkog lidera; motiv lidera sa ratnim iskustvom; motiv komunističkog lidera; motiv lidera priznate istorijske uloge; motiv oslobodioca; motiv zaštitnika; motiv nosioca ideološkog pravoverja; motiv donosioca napretka; motiv omiljenog lidera; motiv državnog objedinitelja; motiv svetski priznatog političara; motiv borca za mir; motiv borca za ravnopravnost i mirnu koegzistenciju narodâ; motiv uspešnog diplomate; motiv dostojanstvenog vladara; motiv narodu bliskog vođe; motiv vitalnog lidera. U tekstu se ispituje povezanost ovih motiva sa ostvarivanim prikazima unutar likovne i književne umetničke prakse.

Ključne reči: imidž-menadžment, Josip Broz Tito, jugoslovenska umetnost, propaganda, reprezentacija

Nakon oslobođenja zemlje, 1945. godine, u Jugoslaviji je nastavljen proces uspostavljanja nove vlasti, započet unutar partizanskih redova tokom ratnog perioda. Na čelu obnovljene jugoslovenske države nalazio se Josip Broz Tito, koji je svoju partijsku aktivnost započeo već u predratnom periodu, da bi se tokom četiri ratne godine uzdigao na položaj lidera čitavog partizanskog pokreta. Zahvaljujući sprovedenoj propagandi, Tito je iz rata izašao ne samo kao reprezent pokreta otpora, već i celokupnih oslobodilačkih težnji jugoslovenskih naroda. Propagandna namera usmerena na uzdizanje Brozovog lika nije ostvarivana samo putem agitacije koju su sprovodile partizanske

D. Čalović, Učešće jugoslovenske posleratne umetnosti u učvršćivanju imidža Tita

---

jedinice, već i putem umetničke prakse stavljene u funkciju Revolucije. Nakon rata, u oslobođenoj Jugoslaviji, Tito postaje sinonim slobode, ali i obećanja posleratnog prosperiteta, ravnopravnosti i „bratske združenosti” jugoslovenskih naroda. Kontinuiranim i sistematski sprovedenim imidž - menadžmentom za Brozov lik vezivan je niz motiva, putem kojih je, kod jugoslovenskih građana, stvarana predstava o lideru koji se nalazio na čelu obnovljene države. Analizirajući sprovedenu praksu Brozovog imidž-menadžmenta, moguće je uočiti vezivanje *motiva lidera siromašnog i seljačkog porekla; motiva odgovornog lidera; motiva radničkog lidera; motiva lidera sa ratnim iskustvom; motiva komunističkog lidera; motiva lidera priznate istorijske uloge; motiva oslobodioca; motiva zaštitnika; motiva nosioca ideološkog pravoverja; motiva donosioca napretka; motiva omiljenog lidera; motiva državnog objedinitelja; motiva svetski priznatog političara; motiva borca za mir; motiva borca za ravnopravnost i mirnu koegzistenciju narodâ; motiva uspešnog diplomate; motiva dostojanstvenog vladara; motiva narodu bliskog vođe; i motiva vitalnog lidera*, pri čemu je značajan broj ovih motiva podržan i putem jugoslovenske umetnosti.¹

U ranim posleratnim godinama većina jugoslovenskog stanovništva živel je na selu, te je u približavanju novog lidera jugoslovenskim građanima od posebne važnosti bilo isticanje njegovog seoskog porekla. Različitim književnim prikazima Brozovog detinjstva, fotografijama njegove rodne kuće u Kumrovcu, kao i snimanim izveštajima o Brozovim posetama zavičaju, putem jugoslovenske umetnosti podržavano je vezivanje *motiva lidera siromašnog i seljačkog porekla* za Brozov lik. Na taj način Broz je uspeo da se prikaže kao „čovjek iz naroda”, te da se poveže sa velikim brojem jugoslovenskih građana koji su odrastali u sličnim okolnostima. Ovakvim povezivanjem, Tito je preuzeo ulogu političara koji će, zahvaljujući ličnom iskustvu, biti u stanju da iskreno razume sve potrebe i probleme „običnih ljudi”.

Stupivši na čelo države, nakon Drugog svetskog rata, Tito je imao na raspolaganju niz rezidencija širom zemlje, u kojima je donosio političke odluke i primao zvanične posete. Ipak, on nije zaboravio rodni Kumrovec u koji je često odlazio, i koji je donekle predstavljao sponu sa ostvarenim prikazima njegovog porekla. Brozova porodična kuća u Kumrovcu stvarala je materijalne okvire slikama koje su vezivane za Brozovo detinjstvo. Ona je bila prostor u koji su umetane priče iz njegove prošlosti, poput priče o psu Polaku, o napornom okretanju žrvnja, o kuvanju praseće glave, itd. Izveštaje o ovim događajima nalazimo ne samo u literarnim opisima Brozovog detinjstva, već i u

---

¹ Detaljnije o Brozovom imidž-menadžmentu videti u: Čalović, Dragan, *Josip Broz Tito: studija imidža*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2006.

njegovoj zvaničnoj biografiji koju je potpisao Vladimir Dedijer.² O razumevanju značaja isticanja Brozove prošlosti svedoči i čitav niz fotografija koje prikazuju njegove posete Kumrovcu. Ovim prikazima često se nastojalo da se prenese sva intimnost i spontanost trenutka. Međutim, praćeni objektivom službenog fotografa, ovakvi prikazi imali su programski karakter, a njihova realizacija podređivana je planiranoj vizuelizaciji „uhvaćenog trenutka”. Kao čest motiv na kumrovačkim fotografijama javlja se žrvanj. Prikazivanje Broza za žrvnjem trebalo je da podseti da Brozovo detinjstvo nije bilo ispunjeno toliko igrom i bezbrižnim danima, koliko obavezama i ranim uzimanjem učešća u napornim seoskim poslovima. Prikazi o napornom radu, sa kojim se Broz još u detinjstvu susretao, trebalo je da prikažu Brozovo rano suočavanje sa obavezama i podelom poslova, i povežu ga sa *motivom odgovornog lidera*.

U posleratnoj Jugoslaviji, Brozova rodna kuća bila je pretvorena u muzej, a sâm Broz je, prilikom poseta, odsedao u jednom novom hotelu, u kojem je za njega uvek bio rezervisan apartman. Kasnije je ovaj hotel pretvoren u Brozovu privatnu rezidenciju.³ Donošenje odluke da Brozova rodna kuća bude pretvorena u muzej može se sagledati kao ostvarivanje određene propagandne namere. To je bilo zvanično i dugoročno priznavanje Brozovog legitimiteta, ali i vlasti na čijem se čelu nalazio. Ovakvim postupkom Broz je čvrsto povezan sa savremenom istorijom jugoslovenskih naroda, u kojoj mu je, već za života određeno mesto, čime je za njegov lik vezan *motiv lidera priznate istorijske uloge*.

Titovo prikazivanje kao zaštitnika radnikâ i seljakâ, jedna je od bitnih odlika njegovog imidža. Brozova saosećajnost i razumevanje svih problema sa kojima se susreću radnici i seljaci, poduprto je preko dva osnovna motiva u njegovom imidžu, to su *motiv lidera siromašnog i seljačkog porekla* i *motiv radničkog lidera*. Nakon Drugog svetskog rata, u Jugoslaviji je uspostavljeni režim bio doživljavan kao vladavina radničke klase. Ovo je bilo u skladu sa uspostavljenom ideologijom i glasnim pozivima na oslobađanje od mehanizama „kapitalističke eksploatacije” radne snage, te je i vezivanje *motiva radničkog lidera* za lik Josipa Broza bilo od izuzetne važnosti.

Na čelu posleratne Jugoslavije sada se nalazio radnik koji je trebalo da novouspostavljenju vlast prezentuje kao istinski okrenutu zaštiti interesâ radničke klase. Broz je još veoma rano bio angažovan u ovom cilju. Njegovi biografi beleže Brozovo bogato sindikalno iskustvo, kao i ranu uključenost u rad Komunističke partije. Ovakvim izveštajima, prikazi Tita kao iskrenog

² Od literarnih zapisa o Josipu Brozu, posebno su bili uticajni *Pjesma o biografiji druga Tita* (1943), Radovana Zogovića; *Legende o Titu* (1946), Vladimira Nazora; te zapisi drugih autora poput France Bevka, Miroljuba Jevtovića, itd.

³ Ridli, Džasper, *Tito*, (prev. Jovanović, Dušanka), Agencija Mir, Novi Sad, 1998, str. 299.

D. Čalović, Učešće jugoslovenske posleratne umetnosti u učvršćivanju imidža Tita

---

borca za radnička prava, kombinovani su sa *motivom komunističkog lidera*. Upravo ovaj deo njegove biografije predstavlja temelj Brozove „iskrene unutrašnje brige” o radničkoj klasi, određujući ga kao radničkog zaštitnika. Time je Broz, u jednom radnički interpretiranom društvu, trebalo da bude shvaćen kao istinski zaštitnik interesâ čitavog stanovništva.

Vezivanje *motiva radničkog lidera* za lik Josipa Broza, vršeno je ne samo putem mnogobrojnih biografskih zapisa, već i preko različitih fotografskih izveštaja koji prikazuju Broza za metalnim strugom ili kako radi u Bri-
onskom vinogradu ili, pak, sa kosom u ruci vodi računa o travnjaku svoje rezidencije. Ove fotografije trebalo je da učvrste prikaz o Titu kao pre svega radniku, i da potvrde njegovu suštinski radničku pripadnost. U posleratnoj Jugoslaviji, razvoj građanske klase još uvek je bio u začetku, a njeni predstavnici predstavljali su tek mali procenat ukupnog stanovništva. Pored toga, mnogi pripadnici građanske klase proganjani su zbog povezanosti sa monarhističkim ili nacističkim strujama. Izlaganje građanske klase različitim progonima i optužbama nije moglo ugroziti utemeljenje nove vlasti, koja je računala upravo sa podrškom većinskog radničkog i agrarnog stanovništva, koje je u Brozu, kao njenom predstavniku, videlo svog zaštitnika. U periodu ubrzane industrijalizacije i masovnih migracija iz sela u gradove, a naročito u istočnim jugoslovenskim krajevima, Brozov model - radnik seljačkog porekla, postao je prototip savremenog jugoslovenskog građanina. Broz tako nije postajao samo konačni zaštitnik stalno zapostavljenih radničkih i agrarnih slojeva, i njihov konačni afirmator, već i uzor njihovih pripadnika.

U izgradnji Brozovog imidža, od posebnog je značaja bilo njegovo povezivanje sa oslobodilačkom borbom jugoslovenskih partizana tokom Drugog svetskog rata. Njegovo prikazivanje kao nosioca oslobodilačke borbe započeto je još tokom ratnog perioda. Tokom Drugog svetskog rata, Tito je pretežno bio fotografski portretisan. Rađene fotografije najčešće su prikazivale Broza u uniformi - portret ili celu figuru. Pored ovih, rađene su i fotografije koje prikazuju Tita u rovu, kako komanduje vojnicima, ili kao govornika - političko-ideološkog vođu boraca. Izrađivanim fotografijama uvek se nastojalo da se Tito prikaže kao odlučan i čvrst lider, iskusan strateg, vizionarski govornik i revolucionar.

Već u ovom periodu postoji potreba da Titov lik bude ovekovečen i u drugim medijima, ali su ovakva angažovanja bila znatno ograničena ratnim okolnostima. Ipak, Antun Augustinčić u Jajcu 1943. godine izrađuje bistu Josipa Broza. Iako je rad uništen, sačuvana je fotografija koja prikazuje Brozovo portretisanje. U isto vreme, u Jajcu se nalazi i Đorđe Andrejević Kun, koji je izabran za većnika na Drugom zasedanju AVNOJ-a. Pored toga, Kun je radio na dekorisanju svečane sale, a izradio je i Brozov portret. Iste godine,

Branko Šotra izrađuje *Portret Tita* (1943), a sledeće i Ismet Mujezinović *Portret Maršala Tita* (1944).⁴

Prikazi Broza kao nosioca oslobodilačke borbe neće se iscrpeti tokom ratnog perioda. Istaknuta uloga koju je Broz imao tokom Drugog svetskog rata, u posleratnom periodu korišćena je da se Broz prikaže kao odlučni vođa narodâ u teškim ratnim vremenima i donosilac slobode jugoslovenskim građanima. Ovu njegovu ulogu ovekovečili su mnogi jugoslovenski likovni umetnici. Naročito su istaknuta dela *Tito govori na Drugom zasedanju AVNOJ-a, 29. XI 1943.* (1945.) i *Maršal Tito* (1947), Đorđa Andrejevića Kuna; *Portret Tita* (1947.) i *Portret Tita* (1952), Ismeta Mujezinovića; *Maršal Tito* (1948), Mihaila Petrova; *Maršal Tito* (1948), Gabrijela Stupice; *Portret Tita* (1944), Milana Konjovića; *Tito* (1947), Stevana Bodnarova; *Maršal Tito* (1948), Antuna Augustinčića; itd.

Brozova uloga u Drugom svetskom ratu, veličana je i mnogobrojnim književnim i poetskim ostvarenjima jugoslovenskih autora. Bogdan Čiplić 1946. godine piše svoju pesmu *Tito*, koju završava stihovima:

.....
Svaki plotun ognja i olova
silom mržnje na dušmana hita,
svaka puška piše ista slova,
svaki plotun ognja i olova
zaklinje se sa imenom Tita.

Sad je zemlja blistom zablitala,
svaka grana listom olistala,
a pod suncem sloboda stasala,
zlatno zlato pod sunašcem žito-
u nov život vodi narod Tito.

Ovakvim poetskim komponovanjem Čiplić ostvaruje snažnu identifikaciju, ne samo oslobodilačkog pokreta, već i započetih društvenih promena sa liderstvom Josipa Broza. Ovo je, svakako, samo jedan od mnogih literarnih primera koji ostvaruju istu nameru. Posebno je uticajna bila *Pjesma o biografiji druga Tita* (1944), Radovana Zogovića, pisana još tokom rata. Analizirajući ovu poemu, Đilas ocenjuje da Zogović svojim tekstom odgovara svima „[...] onima koji tu biografiju prljaju i daje onu stvarnu biografiju, one

⁴ O značaju koji je pridavan portretisanju Josipa Broza svedoče i mnogobrojne fotografije koje dokumentuju njegovo portretisanje. (Poznate su fotografije sa različitih grupnih ili pojedinačnih portretisanja: sa Antunom Augustinčićem, Omerom Mujadžićem, Džoom Dejvidsonom, fotografije gde Tito pozira umeticima u Beogradu 1947, u Bugojnu 1977, itd.). Ovakva praksa uvedena je vrlo rano, tako je sačuvana fotografija iz 1943. godine, gde u bunkeru u Jajcu, Božidar Jakac portretise Tita. Reč je o amaterskoj fotografiji loše kompozicije, ali urađene s ciljem da posluži kao dokument događaja.

D. Čalović, Učešće jugoslovenske posleratne umetnosti u učvršćivanju imidža Tita slavne bitke i napore koji su narodu dali vođu, onaj napor za najljepšim, najepškim i najplemenitijim što je narod rodio u svojoj borbi - Titovu ličnost”.⁵

Isticanje vodeće Brozove uloge u procesu oslobođenja jugoslovenskih teritorija, koja se razvila kao praksa jugoslovenskih komunista za vreme Drugog svetskog rata, u posleratnom periodu postala je jedan od oslonaca utemeljenja zvanične ideologije. Građenje slike Josipa Broza, kao stuba oslobodilačke borbe, sprovedeno je putem masovnih medija, jednako kao i preko likovne i književne umetničke prakse.

U posleratnoj Evropi, oslobođenje okupiranih teritorija i zaustavljanje ratne mašinerije osovinskih sila viđeno je kao najveća tekovina savremenog doba, a nosioci tog procesa doživljavani su kao nacionalni heroji. Josip Broz se tokom Drugog svetskog rata nalazio na čelu partizanskog pokreta, i već u ovom periodu, započela je heroizacija njegovog lika. Tito je postao simbol Revolucije, a za njegovo ime vezivan je *motiv oslobodioca*. Stalnim podsećanjem na Titovu revolucionarnu aktivnost, za Brozov lik vezivan je i *motiv lidera sa ratnim iskustvom*. Svaki govor o borbi jugoslovenskih naroda tokom Drugog svetskog rata, podrazumevao je veličanje Brozove uloge u oslobodilačkom procesu, dobijajući, na taj način, propagandnu ulogu.

Nova društvena kretanja odredila su i nov kurs jugoslovenskoj umetnosti. Od umetnikâ je očekivano da svojim delima stanu uz borbu za ostvarenje socijalizma. Započete društvene promene odrazile su se na jugoslovensku umetnost, kako na formalnom tako i na tematskom planu. Zahtevi za intenzivnijim angažovanjem umetnika, između ostalog, podrazumevali su i evociranje ratnih strahota i stradanja jugoslovenskih naroda, ali i isticanje uloge Josipa Broza i partizanskog pokreta u oslobođenju zemlje.

Od mnogobrojnih dela posleratnog jugoslovenskog slikarstva, koja obrađuju tematiku oslobodilačke borbe, svakako treba istaći slike *Prelaz preko Sutjeske* (1946), *Zbeg* (1950), *Rušenje pruge* (1946-1948), *Prelaz preko Neretve I* (1944), *Prelaz preko Neretve II* (1946), *Prelaz partizana u čamcu* (1947), *Noć u Zelengori* (1951) Marijana Detonija; *Sutjeska* (1948), Đorđa Teodorovića; *Partizanska kolona* (1948), France Mihelića; *Žena borac* (1947), Dora Klemenčić-Maja; *Partizanska kolona* (1946), Vita Globočnika; *Prelaženje Neretve* (1948), Ismeta Mujezinovića, *Kolona* (1946), Đorđa Andrejevića Kuna, itd.

U veličanju heroike oslobodilačke borbe u jugoslovenskoj posleratnoj umetnosti, posebno mesto pripalo je spomeničkoj skulpturi. Zahvaljujući in-

---

⁵ Đilas, Milovan, „Pjesma o biografiji druga Tita’ od Radovana Zogovića”, u: Đilas, Milovan, *Članci: 1941-1946*, Kultura, Beograd, 1947, str. 110.

tenzivnom državnom ulaganju u podizanje spomenika revolucije, Jugoslavija je u posleratnom periodu pretvorena u ogromno gradilište. U svim krajevima zemlje niču spomenici u slavu partizanske oslobodilačke borbe i kosturnice palim žrtvama. Narativnost oblika i mogućnost da se alegorijski prenesu prikazi borbe, stradanja i herojstva, naročito su izraženi u prvim posleratnim godinama.

Obrada ratne tematike bila je jednako prisutna i u književnom stvaralaštvu. U svom tekstu „Velika godišnjica”, objavljenom u *Književnim novinama* (br. 14, god I, 1948), Jovan Popović poziva književnike da u svojim delima prikazu Sutjesku i Petu ofanzivu, jer po njegovim rečima, „ta tema u kojoj se ispoljava sva snaga naše Komunističke partije pod vođstvom druga Tita i najboljih sinova naših naroda, traži svoje nadahnute pevače i tumače”.⁶ Od literarnih prikaza oslobodilačke borbe, svakako bi trebalo istaći dnevnik *Za Titom* (1945), Čedomira Minderovića, poemu *Jama*, Ivana Gorana Kovačića, roman *Daleko je sunce* (1951), Dobrice Ćosića; *Zapise iz oslobodilačkog rata* (1946), Rodoljuba Čolakovića, pisane kao svojevrsna hronika dešavanja u partizanskim odredima tokom prvih ratnih godina; dnevnik *S partizanima* Vladimira Nazora, pisan tokom 1943-1944, a objavljen 1945. godine; povest *Oblaci nad Tarom* (1947), Čedomira Minderovića; *Istinite legende* (1944; drugo, dopunjeno izdanje 1948), Jovana Popovića, kao literarno uobličene pojedinih epizoda oslobodilačkog rata; itd.

Postavljenim zahtevima za obradom partizanske oslobodilačke borbe u jugoslovenskim umetnostima trebalo je zadržati sećanja na strahote rata, ali i istaći ulogu jugoslovenskih vlasti, Komunističke partije i Josipa Broza u oslobodenju zemlje, i nalaženju nove perspektive jugoslovenskim narodima.

Drugi svetski rat je građanima Jugoslavije doneo ogromne ljudske žrtve, koncentracione logore, masovna ubistva, brojne svireposti sprovedene ne samo u nacističkim logorima, već i od strane različitih vojnih grupacija, pored toga, doneo je i ogromna materijalna razaranja kao i kolaps jugoslovenske države. Ovakva iskustva ostavila su dubok trag na jugoslovensko stanovništvo. Povezivanje sa oslobodilačkim procesom, otuda je i bio važan segment sprovedene propagande u posleratnoj Jugoslaviji. U oslobođenoj zemlji, Broz je zauzeo mesto ratnog heroja, borca za slobodu, ravnopravnost i prava potlačenih naroda. On je trebalo da bude viđen kao lider koji vodi jugoslovenske narode u pobedu i novu stvarnost bratstva i slobode. Ovim aktivnostima, zapravo je trebalo obezbediti ne samo politički legitimitet Brozu, već i novouspostavljenoj jugoslovenskoj vlasti, na čijem se čelu on nalazio.

⁶ Popović, Jovan (1948). Velika godišnjica, *Književne novine*, br. 14, god. I, 18. maj, str. 1.

Stalna egzistencijalna ugroženost tokom ratnog perioda, stvorila je snažnu potrebu za obezbeđivanjem onih uslova koji bi garantovali buduću bezbednost i branili stečenu slobodu. Brozova istaknuta uloga u Drugom svetskom ratu, trebalo je da posluži kao garancija njegove spremnosti da, ukoliko to bude potrebno, ponovo stane u odbranu jugoslovenskih naroda. Prikazima Brozovog ratničkog umeća i ratnog iskustva, njegovim pojavljivanjem u maršalskoj uniformi, nadgledanjem vojnih vežbi, organizovanjem vojnih defilea, kao i samim visokim položajem u jugoslovenskoj vojnoj hijerarhiji koji je zauzimao, podržavano je i vezivanje *motiva zaštitnika* za Brozov lik.

Osuda Jugoslovenske komunističke partije od strane Kominterne 1948. godine, bila je snažan udarac jugoslovenskim vlastima. To je bio izazov ne samo Brozu, kao do tada pokornom Staljinovom sledbeniku, već i čitavoj KPJ. Ipak, jugoslovenski komunisti iskoristili su ovaj sukob da učvrste nezavisnu političku poziciju na čelu sa Josipom Brozom. Putem medija, ali i političkim istupanjima, sistematski je i postepeno rušen „Staljinov kult” i unižavana politika Istočnog bloka. Na mesto ranije neprikosnovenog vođe postavljen je Tito, kao dosledni sprovodilac marksističkog učenja, a za njegov lik vezivan je *motiv nosioca ideološkog pravoverja*.⁷ Ideološkim odvajanjem, jugoslovenske vlasti postale su nosilac autentične politike sa Josipom Brozom kao istinskim liderom na svom čelu. Promena političkog kursa, na planu umetnosti, podržana je pre svega odbacivanjem teorije socijalističkog realizma i sovjetskog uticaja.

Još jedan važan motiv, koji je vezivan za lik Josipa Broza, bio je *motiv omiljenog lidera*. Najočiglednija potvrda Brozovog legitimiteta bili su oduševljeni dočeci prilikom njegovih poseta jugoslovenskim krajevima i masovna posećenost javnih mitinga kojima je prisustvovao. Ovo je služilo kao najočigledniji pokazatelj poverenja koje je u narodu uživao. Opisi narodnog oduševljenja prema Brozu postali su neizostavni deo različitih štampanih izveštaja već u najranijem periodu nakon oslobođenja zemlje, ali je njihova forma postepeno razvijana od skromnijih, relativno škrtih opisa, do živo izvedenih glorifikacija njegovog lika, naročito izraženih u periodu nakon raskida sa Sovjetskim Savezom. Tekstovi, kojima je trebalo prikazati podršku narodâ vladajućoj politici, redovno su praćeni fotografijama koje ilustruju veliku prisutnost građana, sa obavezanim transparentima, zastavama i Brozovim fotografijama. U izveštajima se gotovo obavezno, navode izrazi narodnog oduševljenja i dugotrajnog skandiranja. Slika oduševljenog dočeka potkrepljivana je citiranjem euforičnih pokliča u čast Titu, Partiji i vladajućoj ideologiji. Oduševlje-

---

⁷ Detaljnije o ovome videti u: Čalović, Dragan, *Josip Broz Tito: studija imidža*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2006.

nje građana po pravilu je bilo smeštano u svečano uređen prostor, „najsvečaniji izgled” trgova, ulica i zgrada trebalo je da pokaže izuzetnost događaja i potvrdi „ljubav narodâ” prema svom lideru. Gotovo ritualno zasipanje puta cvećem postalo je čest motiv u opisima Titovih dočeka. Time je sama poseta poprimala izgled procesije na kojoj je Broz zauzimao centralno mesto.

Ovakvi tekstualni prikazi trebalo je da posluže kao najočigledniji dokaz sveopšteg narodnog poverenja prema sprovedenoj politici i jugoslovenskom lideru. Josip Broz je trebalo da bude doživljen kao predstavnik narodne vlasti, te je i politika koju je on sprovodio morala imati potporu u narodu. On nije smeo da bude shvaćen kao predstavnik jedne političke frakcije ili grupe istomišljenika okupljenih oko neke zajedničke ideje, već pre svega kao lider svih građana. Prikazi narodnog oduševljenja otuda je i trebalo da učvrste izgrađivanu predstavu o jedinstvenom stavu jugoslovenskih naroda prema Brozu i aktuelnoj politici. Josip Broz je, ovakvim prikazima, predstavljan kao ujedinitelj različitih težnji građana Jugoslavije. On ne samo da je bio prikazivan kao opšteprihvaćeni vođa jugoslovenskih naroda, već je poistovećen sa okosnicom njihovog jedinstva. Otuda su fotografski zapisi Brozovih poseta jugoslovenskim gradovima, kao i literarni prikazi njegovog oduševljenog prijema podržavali vezivanje *motiva državnog objedinitelja* za Brozov lik. Broz je postao lider čiji je politički program imao da zaštiti interese svih jugoslovenskih naroda i pomiri sve njihove međusobne razlike i nesuglasice. Prikazi svenarodne podrške Josipu Brozu ostvareni na mnogobrojnim fotografijama, postali su odraz uspešnosti jugoslovenske politike i pokazatelj Brozove leaderske sposobnosti. Upravo je ovo trebalo da posluži kao najčvršće opravdanje visoke političke uloge koju je imao u jugoslovenskoj državi nakon Drugog svetskog rata.

Jedan od načina kojim su jugoslovenski narodi odavali priznanje svom vođi bilo je i zvanično proslavljanje Brozovog rođendana. To nije bila samo potvrda narodne podrške Titu, već i manifestovanje okupljenosti i jedinstva jugoslovenskih naroda oko zajedničkog lidera i ideologije koju je on zastupao. Na taj način trebalo je potvrditi ne samo Brozov legitimitet, već i neuzdrmano jedinstvo jugoslovenskih naroda. Proslava Titovog rođendana bila je uvedena još pre završetka rata, na predlog sekretara Komunističke omladine Rata Dugonjića.⁸ Ovaj predlog bio je, od članova Politbiroa i ostalih komunističkih lidera, jednoglasno prihvaćen, a ova praksa nastavljena je i nakon oslobođenja zemlje.

---

⁸ Đilas, Milovan, *Rise and Fall*, (prev. Lod, Džon Fisk), Harcourt Brace Jovanovich Publishers, San Diego, New York, London, 1985, str. 13.

Masovnim proslavama Brozovog rođendana dat je gotovo ritualni karakter.⁹ One su shvaćene kao dokaz narodne ljubavi prema Brozovom liku i pokazatelj podrške koju on uživa. Nakon odvajanja od sovjetskog bloka, proslava Titovog rođendana dobila je još veći politički značaj. To je bila manifestacija slavljenja lika političkog vođe, kojem je sada, više nego ikada, trebala snažna potvrda liderskog položaja. Tito je postao nezavisni lider koji je morao zaštititi svoju samostalnost i odoleti još uvek snažnom Staljinovom uticaju.

Jugoslovenski mediji su već nekoliko dana pre Titovog rođendana izveštavali o prolasku štafete i njenom prolaženju kroz različite gradove.¹⁰ Prenošena od ruke do ruke i praćena pozdravima građana koji su se tiskali u uređenom špaliru ne bi li je videli, štafeta je predstavljala odraz ljubavi jugoslovenskih naroda prema svom lideru, a njeno prenošenje vremenom je dobijalo gotovo procesijski karakter.¹¹ U zemlji u kojoj su religijske svetkovine bile potpuno marginalizovane, svečanost posvećena „kultu vođe” dobijala je centralno mesto.

Politički legitimitet jugoslovenskih vlasti nije se mogao zasnivati samo na prikazima „ostvarenja volje naroda”, već je trebalo da bude potkrepljen i konkretnim prikazima prosperiteta. U posleratnom periodu od jugoslovenskih umetnika očekivano je da iznesu prikaze razvoja čitavog društva. Snažan privredni razvoj prikazan je kao zasluga svih jugoslovenskih naroda, ali su jugoslovenske vlasti, na čelu sa Josipom Brozom, trebalo da budu viđene kao nosioci čitavog poleta i okosnica prosperiteta.

Već je Prvi kongres likovnih umetnika FNR Jugoslavije, početkom decembra 1947. godine u Zagrebu, pokazao izmenjen položaj umetnika i umetnosti. U glavnom referatu „O mogućnostima, zadacima i perspektivi naše li-

---

⁹ Proslava Titovog rođendana je već 1945. godine bila praćena prenošenjem štafete. Ovu praksu će jugoslovenske vlasti nastaviti i posle Brozove smrti, sve do 1987. godine. Naredne 1988. štafeta nije stigla na stadion JNA, u Beogradu, gde je bio održan slet. Praksa održavanja sletova na stadionima uvedena je 1956. godine i održala se sve do 1988. Godine 1989. različitim manifestacijama obeležen je Dan mladosti, ali je pored prenošenja štafete izostalo i organizovanje centralne manifestacije na stadionu JNA.

¹⁰ Već od samog uspostavljanja nove vlasti proslava Titovog rođendana obuhvatala je niz manifestacija, ali će masovnost poprimiti veće razmere sa uvođenjem prakse organizovanja sletova na stadionu, 1956. godine. Godine 1988, slet je osmišljen kao „najveća baletska predstava na svetu”, lišen političke simbolike („Održana generalna proba završne priredbe Dana mladosti”, u: *Politika*, br. 26808 (LXXXV), 25. maj 1988, str. 9.), a donošenje štafete je izostalo. Naredne godine je pored štafete izostalo i organizovanje masovne proslave, ali je Dan mladosti obeležen različitim manifestacijama, kao i polaganjem venca delegacije SSOJ na Titov grob. („Plakete '25. maj' najboljima”, u: *Politika*, br. 27167 (LXXXVI), 26. maj 1988, str. 8.)

¹¹ Štafete su nakon proslave sakupljane i, poput relikvija, čuvane u *Muzeju 25. maj* u Beogradu.

kovne umetnosti”, Đorđe Andrejević Kun ističe da umetnicima Jugoslavije petogodišnji plan daje nove teme i inspiracije: „oni imaju časnu ulogu da izraze i ovekovече ovaj istorijski pokret”.¹² Manifestaciju ovakvog stava, u likovnim umetnostima, ilustruju radovi *Izgradnja mosta u Bogojevu* (1947), Milana Konjovića; *Pogled na Novi Beograd u izgradnji* (1948), Predraga Milosavljevića; studije radnika i omladinaca sa radnih akcija Ivana Tabakovića (1947); gotovo amblematsko delo *Devojka sa srpom* (1949), Milivoja Nikolajevića; *Udarnici Aleksinačkih rudnika* (1950), Mihaila Petrova; *Litostroj* (1947), Tone Kralja; *Gradnja mosta na Lašvi* (1947-48), Mladena Veža; *Gradnja železničke pruge* (1948), Franja Mraza; skulpture Rada Stankovića *Elektromonteri* (1948), *Obalski radnik* (1952); *Mešalica za beton* (1947), Ismeta Mujezinovića; *Sondiranje terena na Novom Beogradu* (1948), Bože Ilića; *Izgradnja* (1951), Đorđa Andrejevića Kuna, itd. Jedna od uspešijih realizacija ove tematike (ostvarenih u socrealističkom maniru), svakako je i freska na Bledu, Slavka Pengova, za koju je 1948. godine dobio Prvu nagradu Komiteta za kulturu i umetnost. Reč je o monumentalnoj kompoziciji realističkog izraza, sa vidljivom stilizacijom u duhu sovjetske socrealističke škole.

Tematika izgradnje je u manjoj meri bila izražena i u književnosti, i to pre svega u radu autorâ mlađe generacije. Ovim radovima trebalo je prikazati polet novog doba, privredni rast i oduševljenje učesnikâ čitavog procesa obnove i izgradnje zemlje. Tako, Bogdan Čiplić piše poemu *Kanal Dunav-Tisa-Dunav* (1949), u kojoj izgradnju Kanala vezuje za preobražaj vojvodanskog pejzaža od močvarnog do idiličnog predela, prekrivenog žitnim poljima i novim naseljima. O značaju obrade ove tematike svakako svedoči i objavljivanje zbornika radova *Na pruzi* (Zagreb, 1947), u izdanju Društva književnika Hrvatske. Objavljivanjem literarnih priloga uglednih hrvatskih autora na ovu temu, trebalo je preneti atmosferu sa gradilišta omladinske pruge Šamac-Sarajevo, te dočarati graditeljski zanos jugoslovenske omladine.

Prikazi rada i gradilišta postaće gotovo program ondašnje jugoslovenske umetnosti. Jedan od prvih zadataka nove vlasti bila je obnova ratom razrušene zemlje, u koju je trebalo da bude uključeno sve stanovništvo. Od umetnika je očekivano da se svojim radom, veličanjem ovog velikog poduhvata, uključe u čitav proces. S druge strane, budući shvaćena kao odraz stvarnosti, umetnost je svojim prikazima morala da obuhvati ono što se dešavalo van umetničkih kabineta i ateljea. Na taj način, ona je postajala svedočanstvo „veličine radnog poleta i postignutih rezultata”, koji su pod okriljem nove vlasti i Josipa Broza ostvareni.

¹² Andrejević Kun, Đorđe (1947). O mogućnostima, zadacima i perspektivi naše likovne umetnosti, referat na Prvom kongresu likovnih umetnika FNRJ.

Pored likovnih i literarnih prikaza obnove i izgradnje, i jugoslovenski mediji nudili su opširne izveštaje o Brozovim posetama radnicima, novim industrijskim postrojenjima, gradilištima ne samo javnih objekata već i čitavih stambenih blokova u različitim delovima zemlje. Ovi postupci bili su usmereni ka čvrstom mentalnom povezivanju lika Josipa Broza Tita sa procesom obnove i izgradnje i sveprivrednog prosperiteta zemlje.¹³

Rad na stalnom utiskivanju slika o nezaustavljivom napretku stvarao je viđenje vladajuće ideologije kao vizionarske ideje, koja će generacijama biti vodilja na putu ka razvijenijem i bogatijem društvu. Prikazi postignutih rezultata trebalo je da posluže kao dokaz uspešnosti sprovedene politike i sposobnosti njenih promotera. Period Brozove vladavine obeležen je obnovom mnogih ratom razorenih objekata, izgradnjom infrastrukture zemlje, kao i ubrzanom industrijalizacijom. Prikazom i veličanjem ostvarenih rezultata podržavano je vezivanje *motiva donosioca napretka* za Brozov lik. Uspešan privredni razvoj trebalo je da posluži kao pokazatelj ispravnosti zacrtanog puta koji je Josip Broz otvorio jugoslovenskim građanima. Ovi prikazi su, istovremeno bili i povod iznošenja predviđanjâ budućeg razvoja i „boljeg sutra”. Obećanja koja su putem medija iznošena predstavljala su rad na stvaranju slika stvarnosti u kojima se moglo uživati i pre njihovog ostvarenja. Ona su jugoslovenskim građanima trebalo da daju podsticaja da istraju na zacrtanom putu koji su odredili Partija i Josip Broz.

Nakon raskida sa Istočnim blokom, Broz je svoju diplomatsku aktivnost usmerio ka traženju saveznikâ na Zapadu. Zahvaljujući svojoj sposobnosti, Broz je uspeo da afirmiše položaj Jugoslavije na međunarodnoj političkoj sceni. Ovo je, zatim, u jugoslovenskim medijima bilo iskorišćeno da se za Titovo ime veže *motiv uspešnog diplomate*. Jugoslovenski mediji davali su iscrpne izveštaje o Brozovim diplomatskim putovanjima, kao i o prijemima koje je u svojim rezidencijama organizovao mnogobrojnim inostranim državljanima. Po povratku sa dugih putovanja, Brozu su priređivani svečani dočeci, kojima je trebalo potvrditi prikaz ljubavi jugoslovenskih građana prema svom lideru. Ovakva praksa doprinosila je uzdizanju Titovog lika i njegovom povezivanju sa *motivom omiljenog lidera*, ali i afirmisanju jugoslovenskih vlasti na čijem se čelu nalazio. U kasnijim godinama Brozove vladavine, sa postepenim otvaranjem jugoslovenskog društva i promenama u vladajućem političkom kursu, za Brozov lik sve se više počinju da vezuju motivi *svetski priznatog političara*, *borca za mir*, kao i *motiv borca za ravnopravnost i mirnu koegzistenciju narodâ*. Kao jedan od osnivača Pokreta nesvrstanih, Broz je uspeo da se uzdigne iz jugoslovenskih političkih okvira. On je postao vođa

---

¹³ O ovome detaljnije videti u: Čalović, Dragan, *Josip Broz Tito: studija imidža*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2006.

jednog svetskog pokreta nadnacionalnog političkog angažovanja. Jugoslovenski mediji nudili su redovne izveštaje o brojnim Brozovim susretima sa inostranim političkim liderima i diplomatama iz celog sveta, što je trebalo da posluži kao potvrda Brozovom legitimitetu na jednom međunarodnom nivou. U poznim godinama Brozove vladavine dosta je ulagano i da se za njega veže *motiv vitalnog vođe*, ili, ako se u tome ne uspe, ono bar da se umanju intenzitet negativnih posledica, koje godine starosti mogu doneti njegovom rukovodećem položaju.¹⁴ Brozove diplomatske aktivnosti pretežno su bile fotografski beležene, dok u jugoslovenskim umetnostima nije insistirano na obradi ove tematike.

Po dolasku na vlast, Tito je za korišćenje prisvojio imanja svrgnute kraljevske porodice. Pored toga, njemu je na raspolaganju stajao i niz državnih rezidencija, podignutih širom zemlje, iz kojih je vladao. Najviše je boravio u Beogradu, na Brionima i na Bledu, gde je dočekivao strane državnike u zvaničnim posetama. Svojim izgrađenim stilom i ophođenjem, kao i rezidencijalnim upravljanjem zemljom, Tito je odavao utisak državnika visokog dostojanstva, a za njegov lik vezivan je *motiv dostojanstvenog vladara*. Ipak, u Brozovom prikazivanju često se insistiralo na osobinama neposrednosti i „narodnosti”. Tito je znao da kao lider koji želi da izgradi sopstveni autoritet, ali i da zadrži podršku stanovništva, treba da pronađe pravu meru u svom ophođenju i postupanju. Da bi sprečio pojavu neposlušnosti, bilo mu je neophodno da se uzdigne nad jugoslovenskim građanima, ali ne previše jer bi ga to od njih otuđilo. On je došao na vlast kao lider iz naroda i morao je to i ostati tokom čitave svoje vladavine.

Svoje posete radnicima i seljacima Tito pokazuje kao duboku potrebu da bude u stalnoj vezi sa narodom. On sa njima razgovara o problemima sa kojima se susreću, ali i o svakodnevnim temama. Zna da sa njima podeli radost i zaigra u kolu, ili da sa punim poštovanjem uzme učešća u nekom lokalnom običaju. Brozova „neposrednost” i „spontanost” podržani su čitavim nizom fotografija koje ga prikazuju u retkim trenucima odmora, u šetnji ili tokom predaha na dugim putovanjima. Prikazi Brozovog privatnog života imali su cilj da ga integrišu u narod. Njima je kod jugoslovenskih građana trebalo izazvati osećanje bliskosti i utisak poznavanja vođe koji ih predvodi. Ovi prikazi, podržani Brozovim seljačkim poreklom, vezivali su za njegov lik *motiv narodu bliskog vođe*.

Titov položaj na čelu države trebalo je prikazati kao odgovor željama i pozivima jugoslovenskih građana. On je bio viđen kao vođa jugoslovenskih

---

¹⁴ Detaljnije o ovome videti u: Čalović, Dragan, *Josip Broz Tito: studija imidža*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2006.

D. Čalović, Učešće jugoslovenske posleratne umetnosti u učvršćivanju imidža Tita

građana, vizionar, pokretačka snaga državnog napretka, ali, istovremeno, i kao blizak običnom čoveku. U literaturi, Tito je drug i vođa; on je simbol slobode i pravde; on zna put i okrenut mu je, u potpunosti usmeren njegovom ostvarenju; on je borac, graditelj, vojnik; on donosi radost, istinu i pobedu. Josip Broz je opevan u mnogim pesmama. Gotovo da nije bilo ni jednog posleratnog pesnika koji mu nije posvetio svoju pažnju. Njemu su pridavani mnogi atributi, on je borac za pravdu, pobednik, graditelj, drug i vođa. Svoju *Pjesmu o Titu*, Jure Kaštelan počinje stihovima:

U ovoj zemlji živi čovjek i
drug i vođa
Josip Broz Tito.
I svi koji vole slobodu
njega vole.
I svi koji se bore za pravdu
njegovo ime znaju.

.....

Kaštelan, Broza predstavlja kao pokretačku snagu koju slave svi jugoslovenski narodi. Broz postaje zaštitnik pravde i donosilac sreće, dok je završnim stihovima izjednačen sa istinom. Uzdizanje Brozovog lika nije vršeno samo dodavanjem određenih atributa njegovom imenu, već i stalnim isticanjem njegovog uvođenja u legendu, kao i identifikacijom sa pojmovima kao što su narod, sloboda, mladost, Sunce, itd. Ove identifikacije korišćene su ne samo kada je o Titu trebalo nešto reći, već i u parolama kojima je trebalo pobuditi strasti jugoslovenskih građana.¹⁵ Brozu su naročito literarnim opisima pripisivane i određene nadljudske osobine.

Možda najizrazitiji primer ovakvog uzdizanja predstavlja pesma *Titov „Naprijed!”*, Vladimira Nazora, u kojoj Tito poprima lik mitskog heroja koji, vodeći ljude ka zacrtanom cilju, nailazi na različite prepreke i neprestano savladava sve nemani koje mu se nađu na putu. On savladava hladnoću, glad i nesreću, nepokolebljivo i bez muke. Tito je prikazivan kao ponos jugoslovenskih naroda. On svugde proslavlja slobodarski duh i istrajnost na „pravom putu”. On je borac za slobodu, vojskovođa i marksista. Tito je neumorni radnik, on je čovek koji se najviše voli, dalekovidni predvodnik svih jugoslovenskih građana. Tito je sinonim za slobodu, Revoluciju, bratstvo, plodnu zemlju, ravnopravnost, mladost, ljubav, veru, mir, odlučnost, promišljenost, širokogrudu blagost, unutrašnji mir, snagu volje, istrajnost, itd.

---

¹⁵ U Jugoslaviji je, kao i u drugim socijalističkim zemljama, postojala ustaljena praksa korišćenja parola. Često ponavljane parole bile su: „Tito-Partija-omladina-akcija”, „Mi smo Titovi-Tito je naš”, itd.

Milan Bogdanović za Titov lik kaže da je to jedan od retkih likova koji se ne da iskriviti. Međutim, prikazati Titov lik, kako napominje, nije jednostavan proces. On objašnjava:

„Ta slika koja bi umetnički nadahnuto imala kroz lik da pokaže svog čoveka, morala bi doista biti maksimalno sintetički izražajna. Ona mora da akumulira, uhvati i trenutno zaustavi svu raskošnu unutrašnju raznovrsnost čoveka, ali da istovremeno tom raznovrsnošću i sama dalje treperi, da u njoj ništa ne ukoči, da se ne bi utisak o živoj izmenjivosti izraza ugasio, ali da istovremeno amalganiše i nerazdvoljivu celovitost toga lika”.¹⁶

Ove reči Milana Bogdanovića na najbolji način ilustruju značaj koji je pridavan obradi Brozovog lika. U posleratnoj Jugoslaviji od umetnika je očekivano da prikažu Titov lik, ali ostvareni prikaz uvek je morao biti afirmativan, on je morao doprinositi ukupnom radu na veličanju njegove istorijske uloge.

Medijska i umetnička aktivnost u posleratnoj Jugoslaviji nije bila potpuno slobodna. Iako Tito i jugoslovenski komunisti nisu u istoj meri kao Staljin i Ždanov u Sovjetskom Savezu insistirali na socijalističkom realizmu, umetnički život u zemlji u velikoj meri bio je određen radom strukovnih udruženja i ideološki usmerenom kritikom, dok je rad jugoslovenskih medija, bez obzira na nepostojanje zvaničnog ureda za cenzuru, bio nadziran okom Partije. Putem oficijelne umetničke teorije i kritike, u ranom posleratnom periodu, jugoslovenskim umetnostima nametana je partijski određena perspektiva razvoja. Umetnost je trebalo da bude *partijna*, a to je značilo da podrži zvaničnu ideologiju i svojom tendencijom aktivno učestvuje u savremenim događanjima; da *odražava stvarnost*, odnosno da podržava uspostavljanu viziju jugoslovenske stvarnosti, te na njen „revolucionarni” razvoj utiče; da *prikaže stvaranje bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda i dalje ga unapređuje*; da *neguje i uzdiže ljubav prema domovini*; da *dâ lik novog čoveka* i da zahvaljujući svojoj *vaspitnoj ulozi* utiče na njegovo formiranje; da *veliča partizansku oslobodilačku borbu jugoslovenskih naroda tokom Drugog svetskog rata*; da *istakne ulogu KPJ i Josipa Broza u pokretanju društvenih reformi*; da *dâ prikaz prošlosti*; da bude *realistička* po formi i da se *bori protiv „regresivnih” tendencija iz prošlosti*; da sledi princip *optimističnosti* i ponudi *perspektivu* budućeg društvenog razvoja; da *obradi aktuelnu tematiku* (rast industrije, preobražaj sela, itd.), odnosno *da ne stoji po strani „velikih dešavanja”*; da izrazi *jasan* (socijalistički) *pogled na svet* i u svojim prikazima

¹⁶ Bogdanović, Milan, „Lik Tita kod zarobljenika”, u: *Književne novine*, br. 12, god II, 24. maj 1949, str. 2.

D. Čalović, Učešće jugoslovenske posleratne umetnosti u učvršćivanju imidža Tita prepozna ono što je *tipično*; te da u svom izražavanju „veličine i lepote” novog doba ostvari princip *narodnosti*.¹⁷

Ovakvo postavljene smernice, nametale su potčinjavanje funkcije umetnosti ostvarenju postavljenih političkih ciljeva. Uočavanjem povezanosti razvijane umetničke prakse sa učvršćivanjem izvesnog broja motiva korišćenih u izgradnji imidža Josipa Broza Tita, može se reći da je jugoslovenska umetnost ranog posleratnog perioda bila uključena u ostvarivanje Brozovog imidžmenadžmenta.

S izmenom političkih okolnosti, nakon Brozove smrti, promenjen je i pristup u prikazivanju Titovog lika. Jačanje pop kulture donosilo je nova izražajna sredstva i otvaralo mogućnosti još direktijeg i sveobuhvatnijeg propagandnog uticaja. Odgovori na aktuelne probleme i dnevopolitički ciljevi namesto da budu potisnuti, poprimili su novu formu, a interpretacija Brozovog lika usmeravana je prema tekućim političkim potrebama. Bilo zbog upornog zanemarivanja gorućih problema ili nespremnosti jugoslovenskih naroda da se prilagode novim političkim uslovima sa kojima se Jugoslavija susrela posle Brozove smrti, rušenje jugoslovenskog ideala bilo je bolno i sa ogromnim posledicama po jugoslovenske građane. Burni događaji, kao i prestanak medijskog delovanja usmerenog ka afirmisanju Brozovog imena, snažno su uticali na promenu percepcije njegovog lika. Titovi gradovi promenili su svoja imena, Brozove fotografije skinute su sa zidova kancelarija, fabričkih hala i javnih prostorija, centralnim ulicama jugoslovenskih gradova koje su nosile Titovo ime vraćeni su stari nazivi, a sa Titovog groba u Kući cveća povučena je počasna straža. Jugoslovenski umetnici odbacili su staru tematiku, a nekada uzdizana umetnička dela koja su sledila zvanični politički kurs bivaju izložena oštroj kritici. Ipak, zahvaljujući sistematski sprovedenoj političkoj propagandi, za mnoge građane nekadašnje Jugoslavije, Tito i „stara Jugoslavija” nastavili su da žive kao simboli jednog srećnog, sada već minulog doba.

---

¹⁷ O razumevanju funkcije umetnosti u posleratnoj Jugoslaviji više videti u: Čalović, Dragan, „Razvoj umetničko-teorijskih shvatanja u Jugoslaviji u periodu od 1945. do 1952. godine”, u: *Godišnjak Fakulteta za kulturu i medije*, Megatrend univerzitet Beograd, br. 2, god. II, 2010; Čalović, Dragan, „Razumevanje funkcije umetnosti u vreme Agitpropa” (2009), izjava sa Godišnjeg skupa Estetičkog društva Srbije; Čalović, Dragan, „Odnos prema istini u jugoslovenskoj umetničkoj teoriji u razdoblju od 1945. do 1952. godine” (2010), izjava sa Godišnjeg simpozijuma Hrvatskog filozofskog društva.

Literatura:

1. Andrejević Kun, Đorđe (1947). O mogućnostima, zadacima i perspektivi naše likovne umetnosti, referat na Prvom kongresu likovnih umetnika FNRJ.
2. Bogdanović, Milan, „Lik Tita kod zarobljenika”, u: *Književne novine*, br. 12, god II, 24. maj 1949.
3. Đilas, Milovan, *Članci: 1941-1946*, Kultura, Beograd, 1947.
4. Đilas, Milovan, *Rise and Fall*, (prev. Lod, Džon Fisk), Harcourt Brace Jovanovich Publishers, San Diego, New York, London, 1985.
5. Đilas, Milovan, *TITO – The Story from Inside*, (prev. Kojić, Vasilije, Haz, Ričard), Harcourt Brace Jovanovich, New York and London, 1980.
6. „Održana generalna proba završne priredbe Dana mladosti”, u: *Politika*, br. 26808 (LXXXV), 25. maj 1988.
7. „Plakete '25. maj' najboljima”, u: *Politika*, br. 27167 (LXXXVI), 26. maj 1988.
8. Popović, Jovan (1948). Velika godišnjica, *Književne novine*, br. 14, god. I, 18. maj.
9. Ridli, Džasper, *Tito*, (prev. Jovanović, Dušanka), Agencija Mir, Novi Sad, 1998.
10. Čalović, Dragan, *Josip Broz Tito: studija imidža*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2006.
11. Čalović, Dragan, „Odnos prema istini u jugoslovenskoj umetničkoj teoriji u razdoblju od 1945. do 1952. godine” (2010), izjava sa Godišnjeg simpozijuma Hrvatskog filozofskog društva.
12. Čalović, Dragan, „Razvoj umetničko-teorijskih shvatanja u Jugoslaviji u periodu od 1945. do 1952. godine”, u: *Godišnjak Fakulteta za kulturu i medije*, Megatrend univerzitet Beograd, br. 2, god. II, 2010.
13. Čalović, Dragan, „Razumevanje funkcije umetnosti u vreme Agitpropa” (2009), izjava sa Godišnjeg skupa Estetičkog društva Srbije.
14. Čavoški, Kosta, *Tito: tehnologija vlasti*, AIZ Dosije, Beograd, 1990.
15. West Richard, *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia*, Carroll & Graf Publishers Inc., New York, 1994.

THE PARTICIPATION OF YUGOSLAV POST-WAR ART IN REINFORCING THE IMAGE OF JOSIP BROZ TITO

Summary: The paper analyzes the presentation of Josip Broz Tito in postwar Yugoslavia, and its connection with Yugoslav art. By analyzing media's reviews on Josip Broz it is possible to notice a definite number of motives connected with his character. They are: 1. motive of the leader of poor and peasant origin, 2. motive of the responsible leader, 3. motive of the labor leader, 4. motive of the leader with war experience, 5. motive of the communist leader, 6. motive of the leader with the recognized historic part, 7. motive of the liberator, 8. motive of the protector, 9. motive of the ideological beliefs promoter, 10. motive of the progress promoter, 11. motive of the favorite leader, 12. motive of the state unifier, 13. motive of the world known leader, 14. motive of the fighter for peace, 15. motive of the fighter for equality of people and peaceful coexistence, 16. motive of the successful diplomat, 17. motive of the imposing ruler, 18. motive of the leader close to people, 19. motive of the vital leader.

The purpose of these motives was to create idea of Josip Broz Tito in the heads of Yugoslav citizens, but also to emphasize, or to ascribe him certain personality characteristics. Also, they were supposed to provide him prestige of a political leader and to give legitimacy to his state position.

Enhancing of Broz's character was not done just by adding certain attributes with positive connotations to his name, but also by permanently raising, by Yugoslav art, his introduction into the legend, as well as identifying his ideas with people, freedom, youth, sun, etc. These identifications were used not just when something should have been said about Tito, they already existed in slogans that were supposed to awake passion in Yugoslav citizens.

Construction of „Tito's cult" was not just a product of Tito's work, but also an organized political investment. Raising of Broz in Yugoslavia was a result of general atmosphere in which Yugoslav citizens lived guided by the charismatic leader in a totalitarian regime.

Key words: image management, Josip Broz Tito, Yugoslav art, propaganda, presentation

III

POLITIKA I DRUŠTVO

DUŠKO RADOSAVLJEVIĆ
Fakultet za pravne i poslovne studije
Novi Sad

UDK 327(5/9):321.01
Monografska studija
Primljen: 5.12.2010
Odobren: 25.1.2011

ASTERIONOVA KUĆA*: AMERIČKO PREDSEDNIŠTVO I SPOLJNA POLITIKA DO PADA KOMUNIZMA

Sažetak: Američko predsedništvo, kao najistaknutiji segment u sistemu podelje vlasti, i njegov uticaj na spoljnu i bezbedonosnu politiku, kao i neke uticajne doktrine i interesni centri, predmet su analize ovoga rada. Funkcija predsedništva je postala dominantna politička institucija u tripartitnom sistemu vlasti. Mnogobrojni autori ga smatraju najvažnijim političkim centrom, ne samo SAD-a, nego i najmoćnijim političkim centrom modernog sveta. Snažna institucija modernog predsedništva je većim delom produkt XX veka; počevši od vladavine F. D. Ruzvelta, 30.-ih godina XX veka, dok je pre toga predsedništvo bilo, osim nekoliko izuzetaka, omeđeno medisonskim sistemom kočnica i ravnoteža i političko-ekonomskim sistemom, koji je veći delom ograničio vrline ograničene vlasti.

Moderno predsedništvo je dinamična ustanova koja vrši raznovrsne poslove i ima niz ovlašćenja, gde se ističu izvršna kancelarija predsednika, kao i uvećana nacionalna birokratija, uvedene u okvire vlade, od strane predsednika i Kongresa, tokom Nju Dila. Proširile su se usled potreba Drugog svetskog rata i mnogobrojnih novih politika i programa američkog društva i imaju veliki uticaj na donošenje odluka iz ovih oblasti. Međutim, pitanja spoljnih odnosa i odbrane SAD, ostaju ekskluzivno pravo i zabran predsednika SAD, sa svim mogućnostima da iskaže svoju inventivnost, energiju i svoj politički program.

Ključne reči: Predsedništvo, doktrine, spoljni odnosi, odbrana.

---

* Za naslov našeg rada smo uzeli ime čuvene pripovetke Horhe Luis Borhesa, u kojoj se govori o beskonačno mnogo vrata/ulaza koja ta kuća ima, vrlo slično situaciji sa mnogobrojnim činio-cima, koji utiču na formiranje američke spoljne politike, kao i na predsednika SAD, stanara Bele kuće. Veliku zahvalnost za pomoć koju su mi pružali za ovaj tekst dugujem svojim prijateljima - Snežani Kresoji, Ivani Marić, Nikolini Matijević i Radivoju Jovoviću.

„Jedinstvenost SAD-a čini to što one, zbog svoje globalne prisutnosti i razvoja svoje moći, drukčije od svih nacionalnih država mogu polagati pravo na neku vrstu eksterne suverenosti i monopol odlučivanja na koje, u slučaju sukoba, ne mogu ozbiljno utjecati ograničenja i nadnacionalna pravila koja važe za ostale države.”

(Claus Offe)

Predgovor

Politički sistem Sjedinjenih Američkih Država¹ je jedan od najproučavanijih i najviše oponašanih sistema u istoriji političke misli i praktične politike. Zanimljiv je ne samo onima koji traže inspiraciju ili empirijsku bazu za analize, nego i onima koji traže model poretka koji bi mogao da održi stabilnost i postojeću ravnotežu sila. Zanimljiv je, osim toga, i onima koji traže mogućnost za apsorbovanje novih zahteva za promenama i preraspodelom dobara i moći unutar određenih okvira. Uglavnom shvaćen i tretiran kao paradigma zapadne demokratije, američki politički sistem je imao zanimljivu i bogatu istoriju, tokom koje su se razvile tri značajne institucionalne forme moći: Kongres, predsedništvo i Vrhovni sud. Američki ustav je zasnovan, po prvi put u istoriji politike, na podeli moći. Umesto koncentracije vlasti na jednu instituciju, Očevi osnivači su izabrali da podele vlast na tri grane – zakonodavnu, izvršnu i sudsku. Ustav SAD je tako institucionalizovao konflikt, koji je u samom središtu američkog političkog poretka. Cilj ovog rada je da se osvetli i nanovo ukaže na određene mehanizme povezane sa ulogom američkog predsedništva u spoljnoj politici.

I Opšte naznake položaja američkog predsedništva

Američko predsedništvo² je postala dominantna politička institucija u tripartitnom sistemu nacionalne vlasti. Mnogi posmatrači ga smatraju najvažnijim političkim centrom, ne samo unutar Sjedinjenih Američkih Država, već i mnogih drugih, posebno razvijenih država. Snažna institucija modernog

---

¹ Upućujemo na kraći izbor literature objavljene kod nas: N. Pašić. 1981. UPOREDNI POLITIČKI SISTEMI, Beograd; M. Jovičić. 1984. VELIKI USTAVNI SISTEMI – Elementi za jedno uporedno ustavno pravo, Beograd; F. Lovo. 1999. VELIKE SAVREMENE DEMOKRATIJE, Novi Sad; D. Radosavljević. 2006. SAVREMENI POLITIČKI I PRAVNI SISTEMI, Novi Sad; V. Vasović. 2008. SAVREMENE DEMOKRATIJE, Tom I, Beograd. Takođe upućujemo i na: J. Hartmann. 2006. POLITIČKI SUSTAVI VELIKE BRITANIJE, SAD I FRANCUSKE – parlamentarni, predsjednički i polupredsjednički sustav vlasti, Zagreb

² Vidi: B. Špadijer. 1980. SAVREMENO PREDSEDNIŠTVO U POLITIČKOM SISTEMU SAD, Beograd

predsedništva je većim delom produkt XX veka, počevši od dugotrajne i efikasne vladavine **Frenklina Delano Ruzvelta**.³ Ranije predsedništvo je bilo, osim nekoliko izuzetaka, omeđeno medisonskim sistemom kočnica i ravnoteža i političko-ekonomskim sistemom, koji je veličao vrline ograničene vlasti.

Moderno predsedništvo je dinamična ustanova koja vrši raznovrsne poslove i ima niz ovlašćenja, koje Očevi osnivači i raniji vršioci vlasti nisu mogli predvideti. Današnje predsedništvo (predsednik i njegova administracija) je samo po sebi veliki broj specijalizovanih agencija i organizacionih uprava sa stotinama zaposlenih. Ono obuhvata znatan deo nacionalne birokratije, sa više desetina izvršnih ureda, kao i mnogobrojnih agencija. Izvršna kancelarija predsednika, kao i ova uvećana nacionalna birokratija, uvedene su u okviru vlade, od strane predsednika i Kongresa, tokom Nju Dila. Proširile su se usled potreba Drugog svetskog rata i kasnijih mnogobrojnih novih politika i programa američkog društva.

Američko predsedništvo funkcioniše pod ograničenjem kabineta, čiji članovi često dobijaju političku podršku, kao i određene uticaje, sa različitih strana. Ono takođe deluje pod ograničenjem birokratije, čiji zvaničnici imaju i koriste mogućnost protivljenja predsedničkim direktivama; pod ograničenjem decentralizovanog i nepokornog Kongresa, političkih partija u rastu i opadanju, kao i političkih procesa u kojima su partijski čelnici, televizija i drugi mediji, glavni faktori u razvijanju strategije predsedničke moći. Ova ograničenja predstavljaju značajne izazove za predsednika kao ličnost i njegove pregovaračke veštine. Predsednik mora ublažiti razlike u ciljevima političkih strategija, kako domaćih tako i stranih.

II Američko predsedništvo i spoljna politika

Spoljna politika Sjedinjenih Američkih Država definiše odnos nacije prema ostalim zemljama sveta: priznavanje ili nepriznavanje, trgovina ili embargo, pružanje strane pomoći ili ne, mir ili rat. Sve su ovo delovi strukture spoljne politike i spoljnih odnosa.

U članu 1, odeljak 10 Ustava SAD, jasno stoji da je spoljna politika isključivo u nadležnosti federalnog nivoa. Član 2, u odeljcima 2 i 3 obezbeđuje predsedniku spoljno-političku moć. U odeljku 2 između ostalog stoji da je predsednik vrhovni zapovednik vojske i mornarice SAD. Dok Kongres zadržava pravo da objavi rat, predsednička kontrola vojnog aparata je moćno oružje u spoljnoj politici, posebno kada je nacionalna sigurnost u pitanju. U

---

³ F. D. Ruzvelt je biran za predsednika SAD četiri puta; na tom položaju je bio od 1933. do svoje smrti u aprilu 1944. godine.

Odeljku 2, takođe stoji, da predsednik ima pravo, uz mišljenje i pristanak Senata, da sklapa međunarodne ugovore, pod uslovom da dve trećine prisutnih senatora da svoju saglasnost. Ovim ovlašćenjem, predsednik postaje faktički šef diplomatije, obično sazivajući Senat samo pri završnom činu ratifikacije. Kao treće, u odeljku 2 stoji da on određuje i, uz mišljenje i pristanak Senata, imenuje ambasadore. Ovde ponovo Senat mora dati savet i pristanak, ili izraziti neodobravanje. Ipak, jednom potvrđen, svaki ambasador postaje predsednikov glavni predstavnik u zemlji u kojoj je na položaju.

Konačno, u članu 2, odeljku 3 stoji da predsednik prima ambasadore i druge diplomatske predstavnike. Stoga je predsedniku data moć da primi predstavnike drugih zemalja i da time prizna ili, da odbijanjem učini tu osobu i, u njenoj ličnosti, zemlju koju predstavlja nepoželjnom - *persona non grata* u američkim spoljnim odnosima. Iako neki posmatrači pridaju malo značaja moći predsednikovog priznavanja, priznavanje SSSR-a od strane predsednika Frenklina D. Ruzvelta, 1933. godine, Izraela 1948. godine, od strane predsednika **Harija Trumana** i Narodne republike Kine 1979. godine, od strane predsednika **Džimija Kartera**, bile su značajne odluke koje su imale ozbiljne posledice po politički pravac, kako priznatih nacija, tako i SAD.

Tokom godina, spoljnopolitička ovlašćenja nacionalne vlasti utvrđivana prema precedentu, federalnim sudovima i odredbama, donetim od strane samog Kongresa, sada su najvećim delom u nadležnosti predsednika. Deo borbe za spoljnopolitička ovlašćenja se ne shvata kao jednostavni sukob nadležnosti predsednika i Kongresa, nego i kao kompleksnije pitanje, da li primat nad spoljnom politikom pripada, s jedne strane Stejt departmentu (ministarstvu spoljnih poslova) nasuprot Sekretarijatu (ministarstvu) odbrane, odnosno, Državnom sekretaru, kao šefu Stejt departmenta, nasuprot Savetniku za nacionalnu bezbednost, sa druge strane. Ukratko, predsednikov problemi u spoljnoj politici mogu se okarakterisati kao upravljački. Sa pitanjem upravljanja suočila se većina skorašnjih predsednika.

Harland Klivland je napisao da je američka spoljna politika reaktivna,⁴ da je retko potaknuta aktivnošću predsednika SAD. Ljudi, a ne njihove vođe, pisao je Klivland, stvaraju politike. Spoljna politika se stoga razvija kao konsenzus građana, kodifikovana je od strane eksperata i obznanjena od strane političkih lidera, uključujući predsednika. Idući dalje, Klivland je napisao „*Politiku naroda*”, određenu vrstu predloga, za koje je verovao da će ih političari, šira javnost i američki građani prihvatiti. Neki od ovih predloga su: „*1. Zalažemo se za prava ljudi pa ćemo i nastaviti da se zalažemo za slobodu za sve;*

---

⁴ H. Cleveland. 1986. COHERENCE AND CONSULTATION: The President as Manager of American Foreign Policy, Washington, D.C.

2. *Želimo da idemo u korak sa svetom, stoga ne želimo da nas ucenjuju beznačajni diktatori;*
3. *Spremni smo da razmestimo naše oružane snage u određene oblasti radi kratkih i odlučnih operacija, ali nismo spremni na to da se zadržavamo onoliko dugo koliko samo se zadržali u Vijetnamu;*
4. *Odlučni smo da ostanemo najveća svetska sila i održavamo snažnu vojsku;*
5. *Drago nam je da se slažemo sa Kinom – oni su druga vrsta komunista – štaviše, oni predstavljaju četvrtinu svetske populacije;*
6. *Opstanak Izraela na Srednjem istoku je imperativ i mi se nadamo da će Arapi i Izraelci sklopiti trajni mir – SAD će pomoći u ovom procesu, ali u osnovi je sve na uključenim stranama;*
7. *Želimo vladavinu većine u Južnoj Africi ali želimo mirnu promenu – nismo sigurni kojim ćemo sredstvima ovo postići;*
8. *Želimo poštenu i slobodnu trgovinu, ali brinemo što ne možemo da prodamo dovoljno naših proizvoda strancima kako bismo platili za proizvode koje kupujemo od njih.”⁵*

Predsednik, koji je odgovoran za spoljne odnose, snosi glavnu odgovornost da „*nanjuši*” politiku naroda, kao i da od nje napravi koherentnu celinu. Osim ovoga, Klivland vidi upravljanje spoljnom politikom kao vežbu u politici pristanka. Predsednikov posao je da obezbedi pristanak, i sastoji se od konsultovanja velikog broja suverenih političkih igrača na nacionalnom nivou. Koherentnost i konsultacija, Klivland smatra, jesu osnovni elementi koji će omogućiti održivu spoljnu politiku Amerike.

II 1. Predsedništvo i ostali spoljnopolitički akteri

Vrlo često je pisano da SAD ima jednog predsednika, sa dva predsedništva, i to, jednog predsednika za domaća pitanja, a drugog za pitanja odbrane i spoljne politike. Posle Drugog svetskog rata, predsednici imaju veći uticaj na kontrolu nacionalne odbrane i spoljne politike nego unutrašnje politike. Šta to znači? Predsednikov uobičajeni problem sa unutrašnjom politikom jeste, da dobije podršku Kongresa za programe koji njemu pogoduju. Nasuprot tome, u spoljnim poslovima, gotovo uvek može dobiti podršku za planove za koje misli da će zaštititi naciju, ali je problem, kako naći održivu politiku. Pošto se postojeća unutrašnja politika menja malim koracima, predsednik relativno lako može napraviti manje promene. Doduše, iako svaki predsednik

---

⁵ H. Cleveland. 1986. COHERENCE AND CONSULTATION: The President as Manager of American Foreign Policy, Washington, D.C.

D. Radosavljević, Asterionova kuća: američko predsedništvo i spoljna politika...

zna da podržava stranu pomoć i NATO, spoljašnji svet se menja mnogo brže nego nacija iznutra – predsednici i njihove stranke nemaju unapred pripremljene stavove o, recimo, Albaniji, Ruandi, Istočnom Timoru, ili bivšoj Jugoslaviji. Svet je postao krajnje neukrotivo mesto, sa vrtlogom sila, koje ne možemo ili ne znamo kako da promenimo. U domenu spoljne politike nije bilo ni jednog velikog pitanja koje predsednici, kada su bili ozbiljni i odlučni, nisu rešili. Lista predsedničkih inicijativa i pobjeda je impresivna:

- Ulazak u Ujedinjene nacije,
  - Maršalov plan,
  - NATO,
  - Trumanova doktrina,
  - Odluka da se drže po strani po pitanju Indokine 1954. godine, i da interвениšu 1960. godine,
  - Pomoć Poljskoj i Jugoslaviji,
  - Sporazum o zabrani testiranja nuklearnoj oružja,
  - Kolaps komunizma,
- i mnoge druge. Ozbiljne prepreke predsednicima u kontrolisanju spoljne politike su neobične i retke.

Tabela 1 pokazuje odluke Kongresa po pitanju predsedničkih predloga zakona od 1948.-1964. godine⁶. Može se zaključiti da su predsednici imali značajno bolje rezultate u spoljnopolitičkim pitanjima, nego u pitanjima unutrašnje politike. Jasno je da su predsednici prevagnuli sa 70 % uspešno realizovanih inicijativa u odbrani i spoljnoj politici, u poređenju sa 40 % ostvarenja, u domaćoj sferi⁷.

Tabela 1 – Odluke kongresa o predsednički predlozima od 1948-1964. godine

Odluka Kongresa			
Oblast	Prihvaćeno %	Odbijeno %	Broj predloga
Domaća politika	40,2	59,8	2.499
Pitanja odbrane	73,3	26,7	90
Spoljna politika	58,5	41,5	655
Useljavanje, izbeglice	13,2	86,0	129
Međ. ugovori, međ. odnosi, Stejt department, zajmovi	70,8	29,2	445

⁶ Congressional Quarterly Service. 1965. Congress and the Nation, 1945-1964, Washington, D.C.

⁷ Vidi posebno: Učešće Kongresa u donošenju odluka iz oblasti spoljne i politike odbrane u: J. A. Robinson, 1962. Congress and Foreign Policy-Making, Chicago

II 1a – Kongres kao spoljnopolitički akter

Kongresmeni takođe vrše određenu vlast u spoljnopolitičkim pitanjima. Međutim, oni u ovoj oblasti nisu ozbiljna konkurencija predsedniku, zato što se većim delom bave problemima domaće politike. Oni smatraju da njihov posao nije da određuju politiku odbrane i spoljnih poslova nacije. Jedan opsežan intervju sa članovima Senata otkrio je da oni ne žele, da ljudi poput njih, vode odbrambene strukture nacije. Osim nekoliko određenih konflikata unutar interesnog kruga oružanih snaga, koji pokazuju mogućnost i poželjnost direktne intervencije, Komitet oružanih snaga u realnosti više predstavlja neku vrstu komiteta nekretnina, koji se bave regionalnim ekonomskim posledicama lociranja vojnih objekata.

Moć Kongresa pokazuje tendenciju smanjenja uticaja u ovim oblastima, nakon okončanja Drugog svetskog rata. Čak su predsednici morali onemogućiti određene pokušaje članova Kongresa, da povećaju određene stavke u federalnom budžetu, vezane za pitanja odbrane. Nekolicina kongresmena, koji su eksperti u politici odbrane, figuriraju većim delom kao lobisti prema izvršnoj vlasti. Očigledno je, da je korisnije za ove eksperte iz Kongresa, da koriste svoje izvore, argumente i sugestije, kako bi bili saslušani od strane izvršne vlasti, te ostvarili određen uticaj na nju, nego da pokušaju da utiču na druge kongresmene. Zato su zbilja retke situacije gde se pokazuje uticaj Kongresa u ovoj oblasti – kao kuriozitet možemo navesti slučaj, odluku iz 1954. godine, da se ne interveniše u Indokini. Ovaj pokušaj je uspeo uspeo samo delimično, o čemu godine kasnijeg američkog neuspešnog angažovanja u oblasti Indokine bolno svedoče.

II 1b Stejt department

Moderni predsednici očekuju od Stejt departmenta da izvršava njihovu politiku. Stoga je **Džon F. Kenedi** smatrao Stejt department „*svojim*” resorom. Ali, Stejt department, posebno njegova specijalizovana Strana služba, je veoma profesionalna organizacija sa sopstvenim životom i inercijom. Ako se predsednik ne zalaže, njegove se privilegije mogu vremenom rasuti.

Predsednik je sam sve više nastojao i bivao kreator dnevne američke inostrane politike.⁸ Predsednik Kenedi je znao više o određenim oblastima, nego stariji zvaničnici Stejt departmenta, i verovatno im je predočio jednak broj problema, kao i oni njemu. Insistirao je da se radi po njegovim uputs-

---

⁸ Vidi više o ovome u paralelnom intervjuu sa nekadašnjim šefom Stejt departmenta, Henrijom Kisindžerom, i sadašnjom šeficom, Hilari Klinton, „*Diplomatija, pre ili posle rata*”, koji je vodi Džon Mičam, objavljen u NIN-u, 07. januara 2010. godine.

D. Radosavljević, Asterionova kuća: američko predsedništvo i spoljna politika...

tvima u Laosu. Uprkos protivljenju Stejt departmenta, Kenedi je sproveo svoju politiku po pitanju Konga. Da je Kenedi želeo veću inicijativu od Stejt departmenta, mogao je zameniti državnog sekretara, osobu koja nije dobijala posebnu podršku u Demokratskoj stranci, ili u Kongresu. Može biti da je Kenedi suviše snažno želeo da vodi svoju sopstvenu spoljnu politiku. Danas znamo da je jedina stvar koju Kenedi nije želeo da to bude čovek/žena, koji/a bi mu mogao/la biti rival na polju spoljne politike.

Bela kuća je uvek mogla dobiti bilo koju bitku sa stranom službom. Ipak, prestiž i znanje ove službe, ograničili su broj bitaka za koje bi bilo koji predsednik smatrao da su korisne. Kada je predsednik znao šta je želeo, to bi uglavnom i dobio.

II 1c – Posebne interesne grupe

Lakše je predstaviti mišljenja posebnih interesnih grupa, s obzirom na domaće probleme, zato što postoji stabilna struktura interesa, koja pokriva gotovo sve važne sadržaje. Interesi najamnog rada, farmera, konzervativaca, poslovnih ljudi, veterana, feminista i drugih socijalnih grupa, predstavljaju motive onda kada se uklapaju u predložene političke planove.

U spoljnopolitičkim pitanjima, struktura grupe od posebnog interesa je slaba i nestabilna, pre nego jaka. U mnogim pitanjima koja se tiču Albanije i Makedonije, na primer, teško je govoriti o dobro organizovanim grupama. Iako se male grupe javljaju s vremena na vreme, kako bi podržale i očuvale određene interese, one uglavnom nestanu kad se neposredan problem reši. Najjače grupe od posebnog interesa su većim delom etničke zajednice, čiji članovi imaju snažnu vezu sa prethodnom zemljom, kao na primer Poljska ili Kuba, pa su tako retko aktivni zajedno po pitanju nekog određenog problema. Ipak, njihov relativno mali broj ograničava njihov značaj za predsednike, usred mnogo važnijeg plana spoljne politike - kao što to neprekidna pomoć arapskim zemljama pokazuje. Neke etničke grupe se mogu sukobiti po pitanju američkog stava, kao što je to bilo prihvatanje linije razgraničenja na Odri i Nisi, koja je razdvajala Poljsku od bivše Istočne Nemačke (sada ponovo Nemačke).

II 1d – Vojska i vojna industrija

Kada se govori o participiranju vojske u kreiranju odbrambene politike, primećuje se njena zapanjujuća slabost. Bilo da se političke odluke tiču veličine oružanih snaga, izbora sistema oružja, budžeta odbrane ili njene podele u delove, vojska nije odnela preimućstvo. Od kraja Drugog svetskog rata, vojska nije bila u stanju da sopstvenim snagama postigne značajnije povećanja sredstava za svoje potrebe. Predsednici Hari Truman i **Dvajt Ajzenha-**

uer su procenjivali dohodak, odlučivali koliko mogu potrošiti na finansiranje problema proizašlih iz domaćih obaveza, a ostatak je bio dodeljen odbrani. Vrlo često je dolazilo do kontroverznih oblika saradnje između nekih vojnih i kongresnih grupa, koje su podržavale mnogo veće izdatke za potrebe armije, dok su predsednik i njegova administracija to odbijali.

Važna pitanja, kao što je veličina budžeta odbrane, izbor strateških programa i tome slično, bili su van ciljeva politike bilo koje kompanije. Preduzeća nemaju uticaj na takve odluke, iako nema mnogo dokaza da zapravo pokušavaju. Bez sumnje bi drastičan i nagao potez ka razoružanju naišao na protivljenje od strane industrijskih firmi drugih interesovanja. Ipak, nije do sada bilo perioda kada je bilo koji važan element u vladi smatrao da je razoružanje izvodljivo.

II 1e – Javnost

Uopšteno, šira javnost više zavisi od predsednika u spoljnoj, nego u unutrašnjoj politici. Dok mnogo ljudi zna za uticaj socijalne i medicinske zaštite ili poreza, malo njih zna za politiku u Bosni i/ili Albaniji. Stoga nije iznenađujuće da ljudi očekuju da predsednik aktivno deluje u pitanjima spoljne politike i nagrađuju ga poverenjem. Mnoge ankete pokazuju da popularnost predsednika raste nakon intervencija u kriznim vremenima, bilo da se radi o pogubnom Zalivu svinja ili uspešnom Persijskom zalivu. Odlučna akcija, kao što je bombardovanje Haiponga, rezultirala je oštrim, iako privremenim porastom popularnosti **Lindona Džonsona**. Događaji sa kraja XX i početka XXI veka, vezanih nažalost i za naše prostore, višestruko su potvrdili našu konstataciju.

II 2 Neke uticajne predsedničke doktrine XX veka

II 2a Vudro Vilsonova doktrina - „Učiniti svet sigurnim za demokratiju”

Teoretičari i eksperti mogu, raspravljaju i još će dugo raspravljati, o tome šta je motivisalo **Vudrou Vilsona** da povede SAD u Prvi svetski rat. Ipak, njegovo javno delovanje je bio jasan pokušaj da se objasni američko sudelovanje u oblasti univerzalnih prava i novog internacionalističkog poretka. Vilson je rekao da su SAD morale braniti sebe i pomoći u građenju sveta „sigurnog za demokratiju”, te pomoći prilikom samoodređenja svih ljudi. On se takođe nadao da će zameniti tajnu diplomatiju i balans politike moći javnim pregovorima i jednom internacionalnom organizacijom - Ligmom naroda. U njegovoj doktrini ćemo se fokusirati na neke od 14 tačaka govora, uglavnom usmerene na Centralnoj i Istočnoj Evropu.

„6. Povlačenje sa celokupne ruske teritorije i takvo rešenje svih pitanja koja se tiču Rusije, koje će obezbediti najbolju i najslobodniju saradnju ostalih zemalja sveta, kako bi joj se obezbedila neometana prilika, koja neće biti ponižavajuća da samostalno odluči o svom vlastitom političkom razvoju i nacionalnoj politici i kako bi bila uverena u iskrenu dobrodošlicu u društvo slobodnih zemalja u okviru institucija koje sama izabere; i ne samo u dobrodošlicu, već i u svaku pomoć koja joj može biti neophodna ili koju može poželeti. Način na koji će bratske zemlje tretirati Rusiju u narednim mesecima, predstavljace probu njihove dobre volje, razumevanja njenih potreba, za razliku od njihovih vlastitih interesa, kao i njihovih inteligentnih i nesebičnih simpatija.

9. Ponovno prilagođavanje granica Italije treba da se izvrši duž jasno prepoznatljivih etničkih linija.

10. Narodima Austro-Ugarske, čije mesto među zemljama želimo da bude osigurano i očuvano, treba pružiti najslobodniju priliku za samostalan razvoj.

11. Rumunija, Srbija i Crna Gora treba da se povuku: okupirane teritorije treba da budu vraćene; Srbiji treba da se omogući slobodan i bezbedan izlaz na more; međusobni odnosi balkanskih država treba da se utvrde putem prijateljskog dogovora duž istorijski utvrđenih linija pripadnosti i nacionalnosti; treba da budu date međunarodne garancije za političku i ekonomsku nezavisnost i teritorijalni integritet balkanskih država.

12. Turskom delu sadašnje Otomanske Carevine treba garantovati siguran suverenitet, ali i drugim nacionalnostima, koje se sada nalaze pod turskom vlašću, treba osigurati stvarno bezbedan život i ničim neometanu mogućnost samostalnog razvoja, dok Dardaneli treba da budu trajno otvoreni za slobodan prolaz brodova i protok trgovine svih zemalja na osnovu međunarodnih garancija.

13. Treba da se uspostavi nezavisna država Poljska, koja treba da obuhvati teritorije nastanjene nesporno poljskim stanovništvom i treba joj omogućiti slobodan i bezbedan izlaz na more. Njena politička i ekonomska nezavisnost i teritorijalni integritet treba da bude garantovane na osnovu međunarodnog sporazuma.

14. Mora se osnovati opšte udruženje zemalja na osnovu konkretnih sporazuma u cilju davanja uzajamnih garancija o političkoj nezavisnosti i teritorijalnom integritetu kako velikih tako i malih država.”⁹

---

⁹ Vidi: H. S. Commager. 1963. DOCUMENTS OF AMERICAN HISTORY, 7th edition, New York

Vizije Vudrou Vilsona su bile i idealističke i internacionalističke. On nije odbacio samo cinični realizam i kolonijalizam starijih sila, nego i tradiciju izolacije američke republikanske politike. Nije uspeo da uvede SAD u Ligu naroda, ali su se pod njegovim vođstvom SAD potvrdile kao nezaobilazan činilac međunarodnih odnosa. Stoga, bez obzira na njegov lični neuspeh, ostaje činjenica da je njegova politika bila i ostala baza američke spoljne politike, te da je postala etalon mera za svaku spoljnu politiku njegovih naslednika u Beloj kući.

II 2b Osnove spoljne politike Harija Trumana

Hari Truman je bio 33. predsednik SAD. Kao iznenadni naslednik Frenklina D. Ruzvelta nije imao mnogo znanja o spoljnoj politici.¹⁰ Međutim, uspešno je priveo kraju Drugi svetski rat, doneo odluku da se bace atomske bombe na Hirošimu i Nagasaki, uspostavio temelje antikomunističke spoljne politike i vodio rat u Koreji.

Na ovom mestu ćemo navesti Trumanove stavove, fundamentalna uverenja, u Wilsonovom stilu, nakon povratka sa konferencije u Potsdamu:

„1. Ne težimo teritorijalnoj ekspanziji ili sebičnoj nadmoći. Nemamo planove za agresiju protiv bilo koje države, velike ili male. Nemamo ciljeva koji bi se sukobili sa mirnodopskim ciljevima bilo koje druge nacije.

2. Verujemo u krajnje vraćanje suverenih prava i samoupravljanja svim ljudima od kojih su isti oduzete silom.

3. Nećemo priznati teritorijalne izmene u bilo kojem prijateljskom delu sveta, osim ako nisu u saglasnosti sa slobodno izraženim željama uključenih naroda.

6. Nećemo priznati ni jednu vlast koja je silom ili putem strane vlasti nametnuta bilo kojoj naciji. U nekim slučajevima može biti nemoguće sprečiti nasilno nametanje takve vlasti. Ali SAD neće priznati takvu vlast.

9. Mi verujemo da nezavisne zemlje Zapadne hemisfere, bez mešanja sa strane, moraju raditi zajedno kao dobre komšije na rešavanju zajedničkih problema.

11. Nastavićemo da pomažemo slobodu izražavanja i veroispovesti u mirnodopskim delovima sveta.

12. Ubeđeni smo da očuvanje mira među nacijama zahteva organizaciju Ujedinjenih Nacija, sastavljenu od svih mirnodopskih nacija sveta koje su spremne da ako je potrebno udružene koriste silu kako bi osigurale mir.”¹¹

¹⁰ Poznato je da je F. D. Ruzvelt držao Harija Trumana daleko od značajnih informacija, tako da Truman nije znao za projekat izrade atomske bombe „Menhetn”, sve do trenutka dok nije postao predsednik SAD.

¹¹ Vidi: H. S. Commager. 1963. DOCUMENTS OF AMERICAN HISTORY, 7th edition, New York

Tako je govorio Truman 1945. godine. Nakon završetka rata, on je pokušao da produži Nju Dil svojega prethodnika F. D. Ruzvelta, koji je upotpunio mnogim reformama, nazvavši taj poduhvat Fer Dilom. Međutim, vrlo brzo je ova reforma, neizvesna kao i svaka reforma¹², zamenjena aktivnostima u vezi sa spoljnom politikom, koja je skoro u potpunosti počela da dominira njegovim predsedništvom.

II 2c Doktrina Džimija Kartera

Po **Zbignjevu Bžežinskom**¹³, Džimi Karter je značajno doprineo poboljšanju pozicije SAD, u procesu iznalaženja novog okvira za saradnju u sve turbulentnijem svetu, sedamdesetih godina XX veka, posle neslavne vladavine **Ričarda Niksona**¹⁴, te nakon krize nastale „*naftnim šokom*”. Karterov angažman je bio neprihvatljiv za mnogobrojne američke političare ustaljenog načina mišljenja i vođenja politike. Međutim, bez Karterove spoljne politike, opasnost od izolacije Amerike – sredinom sedamdesetih i ponovo sredinom osamdesetih – bila bi u još većem porastu. Neuspeh u krizi sa taocima, u iranskom zarobljeništvu, bio je osnov za gledište da je Karterova administracija bila neodlučna i nerada da potvrdi vojnu, političku i diplomatsku moć Amerike. Nakon što je Karter izgubio na izborima 1980. godine, čak su se i liberalne demokrate priključile konvencionalnom konsenzusu, da je Karterova spoljna politika bila previše moralistična i nedovoljno militaristička.

Džimi Karter je postavio sledeće ciljeve svoje, predsedničke spoljne politike:

1. Šira saradnja sa američkim ključnim saveznicima, i takođe sa novim regionalnim uticajima;
2. Obuhvatan i istinski uzajaman detant sa Sovjetskim Savezom, kao i bliži odnosi sa Istočnom Evropom;
3. Vojna sposobnost koja će biti dovoljna da podupre američke globalne interese u pogledu bezbednosti, pogotovo posredstvom adekvatnog strateškog odvrćajućeg oružja; posredstvom očuvanja ravnoteže konvencionalnog oružja u Evropi i posredstvom razvoja brzog reagovanja globalne sile, za br-

---

¹² Nekadašnji lider SSSR-a i pokretač „perestrojke” i promena u istočnom bloku, Mihail Gorbačov, gorko zaključio: „Nema srećnih reformatora!”

¹³ Z. Brzezinski. 1983. POWER AND PRINCIPLE, New York; sam Bžežinski je bio kreator spoljne politike Džimija Kartera.

¹⁴ Vladavina Ričarda Niksona je ostala upamćena po velikom skandalu „Votergejt”, zbog čega je morao podneti ostavku na mesto predsednika; istovremeno je vodio spektakularnu spoljnu politiku, u kojoj je kruna bila poboljšanje odnosa sa NR Kinom. Prvi spoljno-politički „operativac” Niksonove administracije bio je Henri Kisindžer.

zo preraspoređivanje snaga u područjima koja su od centralnog značaja za SAD;

4. Uključenje SAD u sve bitne regionalne inicijative, posredstvom bliže saradnje sa Japanom i Kinom u Istočnoj Aziji; posredstvom saradnje sa politički umerenim državama u Africi; posredstvom zrelih i bilateralnih veza sa zemljama Latinske Amerike i posredstvom američkih napora za zadobijanje pozicije na Srednjem Istoku.
5. Razvoj konstruktivnih i kooperativnih rešenja za savremene globalne probleme, promocija otvorenije međunarodne trgovine, i prevencija težnji ka nuklearnoj proliferaciji.
6. Mobilizacija snažnije domaće podrške za spoljnu politiku, koja bi tu politiku dovela u vezu sa vrednostima i verovanjima koje američki narod duboko podržava.¹⁵

U celini posmatrano, ovi ciljevi su osmišljeni da oblikuju međunarodni sistem koji nije podređen hegemoniji jedne sile. Kao što smo već napomenuli, posle Karterovog poraza na izborima, njegova spoljna politika je ocenjena kao previše moralistička i nedovoljno militaristička. Ipak, mnogi politički eksperti misle da bi ovakvu politiku trebalo preispitati danas, posebno ako se ima u vidu karakter promena u Evropi¹⁶ i svetu, ostvarenih u zadnjoj deceniji XX veka.

II 2d Doktrina Ronalda Regana

Inspirisan intelektualnim učenjem neokonzervativaca, **Ronald Regan** je prihvatio globalnost kao kamen međaš svoje predsedničke inostrane politike. SAD su imale ogroman državni budžet i trgovinski deficit, ekonomski rast je bio spor, a podrška javnosti za Reganovo militarističku nadgradnju je gotovo iščezla. Reganova doktrina je za cilj imala da stvori ideološki ujedinjeni svet i pretpostavljala je da za američku bezbednost nije potrebno ništa manje od ovoga.

Debate o spoljnoj politici u Reganovoj eri su se često svodile na sukobe ideja o prirodi međunarodne politike. Da li SAD treba da pokušaju da spreče širenje komunizma? Kako, gde i kada SAD trebaju da se umešaju vojnom intervencijom? Šta SAD može sebi priuštiti da uradi u svetu? Na ovakva

¹⁵ Z. Brzezinski. 1983. POWER AND PRINCIPLE, Annex I, New York

¹⁶ Za vreme administracije Dž. Kartera, SAD su se izuzetno angažovale na održavanju Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji (KEBS), današnjoj Organizaciji za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS), krovnoj organizaciji ovoga tipa u Evropi; Helsinška „korpa ljudskih prava”, i insistiranje na istoj, pokazala se kao svojevrсни okidač za promene koje će se desiti u Istočnoj i Srednjoj Evropi 1989. godine.

D. Radosavljević, Asterionova kuća: američko predsedništvo i spoljna politika...

---

i slična pitanja, Reganova doktrina je nudila jednostavne odgovore. Prema istoj, komunistička ideologija *per se* je bila pretnja bezbednosti SAD. Dalje, neki intelektualci kao **Norman Podhorec** i **Irving Kristol**, istakli su da su SAD uhvaćene u ideološku borbu sa komunizmom, mnogo više nego u tradicionalno rivalstvo velike sile sa Sovjetskim Savezom. Zbog prihvaćanja takve pozicije, možemo zaključiti da je Reganova doktrina, usled izjednačavanja bezbednosti SAD sa ideološki kompatibilnim svetom, bila jedna od mnogih razrada klasičnih Vilsonovih stajališta.

III Umesto zaključka

Američka vlast je osnovana kako bi očuvala prava svih ljudi da su, po prirodi, jednaki, i to isključivo uz pristanak onih kojima se vlada. Tako nam kazuje Deklaracija nezavisnosti. Tokom XX veka, uloga predsedništva je enormno porasla. Predsednik SAD je označen kao najmoćnija osoba na svetu. Njegova moć je bazirana na predsedničkoj moći naredbe. Predsednik SAD može narediti primenu širokog spektra političkih planova, pogotovo kada se radi o spoljnoj politici ili odbrani. Svaki predsednik se može suočiti sa činjenicom da postoje mnoge prepreke u sprovođenju njegove vlasti, kao što su ustavna/nezavisna moć Kongresa i Vrhovnog suda, kao i neke druge, koje su manje formalne, ali ne manje restriktivne. Na prvom mestu je to birokratija, koja često služi kao kočnica predsedničkim inicijativama.

Navedene doktrine američkih predsednika, koje smo u kraćem obliku izneli, svedoče o vrlo visokom mišljenju koje vode američke administracije, ali i cele nacije, imaju o ulozi svoje zemlje u međunarodnim odnosima.¹⁷ Iz takvog načina razmišljanja proizilaze i modaliteti rešavanja svetskih kriza, problema, nejasnih situacija, na jedini jedini mogući način – način kako to vidi američka administracija. U slučaju da je osoba, koja trenutno zaposeda Ovalni kabinet, verzirana za poslove spoljne politike i ima određen smer delovanja, američka spoljna politika će biti manje haotična, principijelnija, profesionalnija, sa punim angažovanjem partnera i šire međunarodne zajednice, neće probleme rešavati „lomljenjem preko kolena“, što onda rezultira poštovanjem i priznavanjem prava na prevenstvo SAD-u, u okviru demokratskih zasnovanih zemalja sveta. U drugom slučaju, kada se, što nije retkost u SAD, predsednik nedovoljno razume međunarodne odnose, rezultati bivaju dosta

---

¹⁷ Tako, mnoga istraživanja javnog mnjenja u SAD-u pokazuju vrlo visok stepen uverenosti građana SAD, da su temeljni politički dokumenti nacije – Deklaracija nezavisnosti i Ustav SAD, nešto najsavršenije što je ljudski um do sada stvorio!

problematični, izazivaju se konflikti sa „*zemljama zla*”, ali i sa zemljama tradicionalnim prijateljima i partnerima SAD, što ostavlja probleme kod kreiranja timske, efikasne i realne politike u sferi međunarodnih odnosa. Međutim, kako smo napomenuli, u unutrašnjoj politici, predsednik ima više stotina rivala¹⁸, „*dužu agendu*” za rešavanje, od koje mnogo više zavisi njegov, ali i reizbor članova Kongresa. Zato je ekskluzivno mesto njegovog predsedničkog položaja - domen spoljne politike. Kritikovani ili podržavani za svoje poteze u spoljnoj politici, koja je uvek kvalifikovana kao „*odbrana nacionalnih interesa i bezbednosti*”, predsednik sa velikom sigurnošću može biti siguran da ova oblast neće biti od (pre)velike važnosti kada „*njegovi dragi Amerikanci*”, zaokružuju ime na glasačkom listiću, „*prvoga utorka, nakon prvog ponedeljka*”, svake četvrte, izborne godine. Spoljna politika SAD, i njeno sprovođenje od strane predsednika, mnogo veću važnost imaju za neke druge zemlje. Nažalost, one ne mogu da učestvuju u izboru predsednika jedine svetske super-sile.

Ukratko, u unutrašnjoj i spoljnoj politici, vreme za vođstvo je teško, posebno nakon završetka Hladnog rata. Moderno predsedništvo mora revitalizovati političke procese i ponovno uspostaviti nacionalni interes iznad regionalnih i interesa grupa od posebnog značaja. Idealno bi bilo da se ova работа isplanira i sprovodi sa ostalim akterima međunarodne zajednice i, posebno, Ujedinjenih nacija. Predsedništvo mora da uredi svoje institucije, da bi bile sposobne za efikasne uloge saradnje. Ovo je, naravno, lakše reći nego učiniti. Međutim, na to radu obavezuje položaj svetske super-sile. **Džon Adams** je pisao **Tomasu Džefersonu** – „*Slobodna vlada je složeni deo mašinerije, čija fina podešavanja opruga, točkova i tegova, još uvek nisu dovoljno usavršena*”.

U SAD se i dalje traže „*fina podešavanja*” u današnjem svetu nepopustljivog međunarodnog okruženja. Zajedno s tim, traga se i za novom, kreativnom pozicijom predsednika SAD u međunarodnim odnosima, imajući na umu sve kompleksnosti ovog položaja, u svetu postojanja jedne dominantne svetske vojne, političke i ekonomske sile. Ostatak sveta ima nadu da će, sledeći izvorne principe, na kojima se ova velika zemlja i nacija počela izgrađivati, biti pronađena optimalna formula funkcionisanja američke spoljne politike, sa predsednikom SAD, kao najodgovornijom osobom za njeno sprovođenje.

¹⁸ Kongres SAD se sastoji iz dva doma – Predstavnički dom sa 435 poslanika, te Senat sa 100 članova; često se zalažući za partikularne interese svoji izbornih okruga, odnosno država, mogu biti od velike smetnje namerama predsednika, što se više puta kroz istoriju potvrdilo. Dodamo li tome i interese kapitala, socijalnih i etničkih grupa, te NVO-sektora, možemo ustvrditi da je unutrašnja američka politika ono mesto gde predsednik nikada ne spava. Vidi više u: D. Radosavljević. 2006. SAVREMENI POLITIČKI I PRAVNI SISTEMI, Novi Sad

Literatura:

- V. Bogdanor. 1986. REPRESENTATIVES OF THE PEOPLE? London
- S. Brown. 1979. THE CRISIS OF POWER – An Interpretation of United States Foreign Policy During the Kissinger Years, New York
- Z. Brzezinski. 1965. ALTERNATIVE TO PARTITION, New York
- Z. Brzezinski. 1983. POWER AND PRINCIPLE, New York
- A. J. Cigler. 1989. AMERICAN POLITICS, Boston
- H. Cleveland. 1986. COHERENCE AND CONSULTATION: The President as Manager of American Foreign Policy, Public Administration Review 46/85, Washington, D.C.
- H. S. Commager. 1963. DOCUMENTS OF AMERICAN HISTORY, 7th edition, New York
- E. S. Corwin. 1957. THE PRESIDENT: Office and powers 1789-1957, 4th edition, New York
- R. Dahl. 1956. A PREFACE TO DEMOCRATIC THEORY, Chicago
- R. Dahl. 1964. CONGRESS AND FOREIGN POLICY, New York
- R. J. Dalton. 1988. CITIZEN POLITICS IN WESTERN DEMOCRACIES, New Jersey
- THE DECLARATION OF INDEPENDENCE – THE CONSTITUTION OF THE UNITED STATES OF AMERICA
- S. Fabbrini. 2007. THE SEMI-SOVEREIGN AMERICAN PRINCE: The Dilemma of an Independent President in a Presidential Government, u: THE PRESIDENTIALIZATION OF POLITICS - A Comparative Study of Modern Democracies
- M. L. Fausfold/A. Shank. 1991. THE CONSTITUTION AND THE AMERICAN PRESIDENCY, New York
- L. Fisher. 1985. CONSTITUTIONAL CONFLICTS BETWEEN CONGRESS AND THE PRESIDENT, Princeton
- J. K. Gamble, Jr. and others. 1992. INTRODUCTION TO POLITICAL SCIENCE, New Jersey
- A. L. Hamby (ed.). 1974. HARRY S. TRUMAN AND THE FAIR DEAL, Lexington
- A. Hamilton, J. Madison, J. Jay. 1961. THE FEDERALIST PAPERS, New York
- J. Hartmann. 2006. POLITIČKI SUSTAVI VELIKE BRITANIJE, SAD I FRANCUSKE – parlamentarni, predsjednički i polupredsjednički sustav vlasti, Zagreb
- M. Jovičić. 1984. VELIKI USTAVNI SISTEMI – Elementi za jedno uporedno ustavno pravo, Beograd
- R. Jovović. 2009. O KRIZI U AMERICI, Novi Sad

- H. A. Kissinger. 1969. AMERICAN FOREIGN POLICY, London
- H. A. Kissinger. 1979. WHITE HOUSE YEARS, Boston
- M. B. Levy. 1978. POLITICAL THOUGHT IN AMERICA – An Anthology, Chicago
- F. Lovo. 1999. VELIKE SAVREMENE DEMOKRATIJE, Novi Sad
- C. Offe. 2004. TOCQUEVILLE, WEBER I ADORNO U AMERICI
- N. Pašić. 1981. UPOREDNI POLITIČKI SISTEMI, Beograd
- M. R. Pious. 1979. THE AMERICAN PRESIDENCY, New York
- Th. Poguntke, P. Webb (eds.). 2007. THE PRESIDENTIALIZATION OF POLITICS - A Comparative Study of Modern Democracies, Oxford
- N. W. Polsby. 1970. CONGRESS AND THE PRESIDENCY, 2nd edition, New Jersey
- D. Radosavljević. 2001. ELITE I TRASNFORMACIJA, Novi Sad
- D. Radosavljević. 2006. SAVREMENI POLITIČKI I PRAVNI SISTEMI, Novi Sad
- D. Radosavljević. 2007. OSNOVI JAVNE UPRAVE, Novi Sad
- A. Ranney. 1987. GOVERNING – An Introduction to Political Science, 4th edition, New Jersey
- C. Rossiter. 1960. THE AMERICAN PRESIDENCY, New York
- A. M. Schlesinger, Jr. 1973. THE IMPERIAL PRESIDENCY, Boston
- B. Špadijer. 1980. SAVREMENO PREDSEDNIŠTVO U POLITIČKOM SISTEMU SAD, Beograd
- A. de Tocqueville. 1962. DEMOCRACY IN AMERICA, New York
- USTAV SJEDINJENIH AMERIČKIH DRŽAVA
- V. Vasović. 2008. SAVREMENE DEMOKRATIJE, Tom I, Beograd
- R. Vukadinović. 2001. MEĐUNARODNI ODNOSI OD HLADNOG RATA DO GLOBALNOG PORETKA, Zagreb.

Summary: This paper analyzes American presidency as the most prominent segment in the system of the separation of powers, and its influence on foreign policy and security, as well as on some influential doctrines and interest centers. The function of the Presidency has become a dominant political institution in the tripartite system of government. Many authors consider it to be not only the most important political center of the USA but also the most powerful political center of the modern world. The powerful institution of the modern presidency is for the most part a product of 20th century, beginning with the rule of president F.D.Roosevelt in 1930s; before that, the presidency had been with some exceptions, limited by the Madisonian system of checks and balances and a political and economic system which glorified the virtues of limited government.

D. Radosavljević, Asterionova kuća: američko predsedništvo i spoljna politika...

Modern presidency is a dynamic institution which performs many different roles and has a range of powers the most prominent of which are the Executive Office of the President as well as the enlarged national bureaucracy, both introduced to the government by the president and Congress during the New Deal. They expanded with the demands of World War 2 and numerous new policies and programs of the American society; they exert a great influence on decision-making in these areas. However, the questions of foreign politics and defense remain exclusively in the domain of the president, where he/she has the full scope for expressing his/her inventiveness, energy and political program.

Key words: Presidency, doctrines, foreign politics, defense

SAŠA MARKOVIĆ
Pedagoški fakultet
Sombor

UDK 316.75(497.1):329(497.13)
Pregledni članak
Primljen: 22.2.2011
Odobren: 18.3.2011

VOJVODINA U VIŠESTRANAČKOM I IDEOLOŠKOM ISKUSTVU JUGOSLOVENSKE DRŽAVE

Sažetak: U radu ćemo razmatrati istorijski kontekst političkog identiteta Vojvodine u okviru jugoslovenske države. Iz tog razloga okvirno razmatranje ove teme otpočinjemo sa događajima koji su vezani za 1918. godinu, a odnose se na prisajedinjenje Vojvodine Kraljevini Srbiji i stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Već tada mogu da se uoče određeni procesi koji karakterišu politički identitet Vojvodine kao višeslojan, mnogostran, autohton, snishodljiv, međaški, građanski, nacionalistički, oportun i ponekad i antagonistički. Fundamentalni problemi oko kojih je stvaran ali i osporavan identitet Vojvodine odnose se na nacionalno pitanje i ustavno ili pitanje državnog uređenja. Tokom 20. veka moduli rešenja ovih pitanja tražili su svoju afirmaciju u parlamentarizmu, u uslovima diktature, ideološkom jednopartijskom sistemu i u pokušaju reafirmisanog višestranačja koji je u uslovima ratnog okruženja i nasilne dezintegracije Jugoslavije pre predstavljao teatralni dekor režima koji je u dezorijentaciji identiteta kreirao sopstveni pogled na prošlost ne bi li ostvario postojanu vlast u sadašnjosti. Politikomanija i mitomanske kreature rastrzali su identitet Vojvodine u apsurdnu neznanja i antagonističkog etiketiranja. Ovaj rad name-rava, na osnovu istorijskih izvora, da prikaže neke aspekte političke istorije sa name-rom jasnije slike i odgovornije priče.

Ključne reči: Vojvodina, politika, nacionalizam, stranka.

Koncept teritorijalno-političkog identiteta Vojvodine¹ u jugoslovenskoj državi bio je, jednim svojim delom utemeljen na tradiciji srpskog političkog pokreta u Austro-Ugarskoj monarhiji, a drugim delom na afirmaciji srpskog nacionalnog identiteta u novonastalim okolnostima vojnog poraza i državno-političke dezintegracije dunavske monarhije. Iako su srpski političari iz Austro-Ugarske najčešće pisali i govorili o Vojvodini, u državno-pravnom konceptu monarhije prostor današnje Vojvodine bio je deo Južne Ugarske administrativno i teritorijalno organizovan u nekoliko županija. Ova politička vizura temeljila se na viševjekovnoj egzistenciji monarhije i međunarodnoj postojanosti u okviru koje je dunavska monarhija tretirana kao nezaobilazni politički činilac centralne Evrope. Otud Srbi koji su se opredelili za političku delatnost u ovim okolnostima imali su za cilj da, tokom nameravane izgradnje institucionalnog društva u višenacionalnoj monarhiji, traže način očuvanja svog narodnog identiteta i političke borbe, vremenom spremne i na kompromisne ustupke, a radi ostvarenja nacionalnih prava na školovanje na svom jeziku i učešća u društvenom životu radi kulturnog i privrednog napretka.

Takve okolnosti nametale su različit i uveliko osoben put u ostvarenju nacionalnih interesa u odnosu na sunarodnike u Kraljevini Srbiji, ali nisu osporavale jedinstvo u krajnoj ideji nacionalnog programa državnog jedinstva Srba koji će vremenom svoju pragmatičnost ostvariti kroz jugoslovensku ideju i nisu izbegavale međusobni idejni uticaj. Ovaj uticaj bio je motivisan usvajanjem modernih evropskih učenja i predstavljao je nezaobilazni potencijal državnopravnog i društvenog razvoja kod Srba.

Geneza političke prepoznatljivosti Vojvodine vezana je za srpski nacionalni pokret čija upornost za očuvanje identiteta seže do vremena Velikog bečkog rata i seobe srpskog naroda sa svojih viševjekovnih ognjišta tada u sastavu Turske imperije na prostor današnje Vojvodine i dalje na sever kao posledica neuspeha borbenih operacija protiv Turaka. Tokom vekova, usvajajući prosvetiteljske tekovine Habzburške carevine i Evrope, i kod Srba se stvara intelektualna elita koja afirmiše i zahteve za teritorijalnom, a ne samo verskom autonomijom. Temišvarski sabor 1790. godine, razvoj škola i obrazovanja, kulturno-prosvetnih institucija poput Matice srpske bili su nezaobilazni preduslov političke borbe za autonomni status Srba. U uzburkanom revolucionarnom vrenju 1848/49. godine srpski nacionalni pokret dobio je svoj

---

¹ U administrativno-upravnom smislu Vojvodina u monarhističkoj Jugoslaviji nije postojala. Međutim, u političkom smislu pod ovim terminom, stranački prvaci su podrazumevali oblast Bačke, Baranje i Banata. I Srem je najčešće pridodat, ali se i često pisalo i govorilo Vojvodina sa Sremom. Bliže vidi i: Radojević, Mira, *Srpsko-Hrvatski spor oko Vojvodine 1918-1941*, Istorija 20. veka, br. 14, 1996.

politički izraz u osnivanju Vojvodstva srpskog². Sticajem okolnosti podrška u ovoj ideji u tom trenutku bio je konzervativni carizam Habzburga, a neprijatelj nacionalizam Mađara. Na taj način je srpska autonomna ideja našla svoj oblik postojanja u političkom suprotstavljanju dva najmoćnija naroda monarhije. Njihov dogovor, koji je usledio 1866. godine i koji je redefinisao Habzburšku monarhiju u dvojnu Austro-Ugarsku monarhiju imao je negativne repercussions i po narodni i po politički pokret kod Srba. Traganje za novim političkim mogućnostima i sadržajima uputilo je srpsku političku misao na nova dva modaliteta: na borbu za opstanak u okolnostima otvorenosti i modernizacije sopstvene političke misli sa aspekta evropskih nacionalnih i liberalnih koncepcija sa jedne strane i na uslovljenu i interesnu upućenost na kompromis kao vid stranačke borbe³. To je dovelo do, sa jedne strane, edukativnog napredovanja i stvaranja sloja građanske inteligencije naročito u većim gradskim središtima kao što je Sombor, Subotica i Novi Sad koja je bila svesna multinacionalne komponente prostora na kome živi i, sa druge strane, do strančarenja koje je više-manje bilo spremno za dogovor sa mađarskom političkom elitom ali koje je izazivalo unutar srpski politički raskol.⁴

Rigidno ugarsko zakonodavstvo koje je sputavalo nacionalni razvoj nemađara i nasilno politički unifikovalo jedinstvo imalo je sprečavajuće dejstvo na srpski nacionalni pokret. U složenim međunarodnim okolnostima koji su se ogledali u različitim tumačenjima rešenja istočnog pitanja i s njim u vezi balkanske političke rapsodije, stvarao se antagonizam nacionalizama. Imperijalizam suprotstavljenih interesa nadvladao je suživot i dijalog različitih potreba. Uspeši srpske vojske u Balkanskim ratovima dodatno su konfrontirali položaj Srba u monarhiji i poistovetili njihove političke i nacionalne ciljeve sa separatizmom i antidržavnom subverzijom.

U tom kontekstu bila je i ukinuta i postojeća crkveno-školska autonomija⁵ srpskog naroda čime je bio isključivo okončan period borbe za politička prava u Austro-Ugarskoj monarhiji.⁶ „Nakon aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine i Balkanskih ratova 1912/13. godine s obzirom na to da je direktan sukob Austro-Ugarske monarhije i Srbije bio samo pitanje neposrednog povoda, radikalno je zaustavljena svaka ideja o političkoj ravnopravnosti srp-

² Bliže vidi: Gavrilović, Slavko, *Srbi u Habzburškoj monarhiji 1792-1849*, Sremski Karlovci, 2000.

³ Bliže vidi: Mikavica, Dejan, *Mihajlo Polit Desančić*, Novi Sad, 2003.

⁴ Lebl, Arpad *Građanske partije u Vojvodini*, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Istorijski institut, Novi Sad, 1979

⁵ Bliže vidi: Rakić, Lazar, *Radikalna stranka u Vojvodini, 1902-1919*, Novi Sad, 1983.

⁶ Bliže vidi: Vasa Stajić, *Svetozar Miletić*, Beograd, 1938; Aleksa Ivić, Svetozar Miletić, Letopis Matice srpske, Novi Sad, 1939, Radenić, Andrija, *Borba za politička prava u Južnoj Ugarskoj, Istorija srpskog naroda*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1994, knjiga VI-1

skog naroda u Ugarskoj i time trajno ugušena ideja Vojvodine u postojećim okolnostima. Pomak je podrazumevao promenu postojećih okolnosti, a Prvi svetski rat je doveo do toga. Bio je ovo kraj jedne faze ideje Vojvodine koja je svoj identitet zasnivala na kontekstu postojanja i političke egzistencije srpskog nacionalnog pokreta u Habzburškoj/Austro-Ugarskoj monarhiji i koja je bila ukorenjena na jednom širem nacionalnom programu Srba koji je ponekad i nedorečeno pokušavala da odredi kneževina / kraljevina Srbija.”⁷

Konfrontacija nacionalizama podsticana je i delotvornošću vojnih uspeha srpske vojske u Balkanskim ratovima u političkim ambicijama Srba. Uravnotežen pristup bio je stran i jednim i drugima, a građanska misao liberalne epohe, bez obzira na pojedinačna upozorenja⁸, ustuknula je pred ehom epske prošlosti i konkretnih uspeha koji su je nadahnjivali i nametali. „Ono o čemu su preko 500 godina snivali naši dedovi, dočekali smo. Srpska je vojska zauzela veliki deo Kosova, a zamalo će biti celo Kosovo u srpskim rukama. Onaj deo Kosova, na kome je bio glavni sudar, u srpskim je rukama. U srpskim rukama je i Priština, glavni grad Stevana Nemanje. Tu je bila i prestonica Vuka Brankovića, koje je za vreme cara Lazara držao zemlje između Laba i Sitnice. 4. ov. mes. proglašen je rat, a već 9. ovog mes. pred večer uče srpska vojska u Prištinu. Uđe pevajući i plačući od radosti. A kako je tek petstoletnom kosovskom roblju? To je skoro nemoguće opisati. To samo mi osećamo, reče mi jedan seljak kad sam ga pitao...Nema te sile, koja će više moći potisnuti Srbina sa Kosova.”⁹ Poetičnost narodnog stvaralaštva takođe je bila nadahnuta u tradiciji svog postojanja. Ponovo su se čuli stihovi „Sad je hora sad je čas, Usto Marko, zove nas! Na Kosovo valja ići. Napred, napred, Obilici!”¹⁰, ali i doskočice „Pravi Srbin želi da je od svakog bolji, a od sina gorji.”¹¹

Prvi svetski rat je rešenje svih spornih pitanja tražio u vojnom sukobu i odlučujućoj pobedi. Euforičnost pobeđe ili sakrivena potištenost istovremeno

---

⁷ Saša Marković, *Vojvodina između konflikta i harmonije različitosti*, Politička revija, Beograd, br. 01, 2010, str. 314.

⁸ Jedno od takvih upozorenja možemo da pročitamo i u članku Isidore Sekulić, *Kulturni nacionalizam*, gde ona 1912. upozorava na opasnosti od uskogrudog nacionalizma i epskog političkog egzibicionizma i profiliše nacionalizam postojan ali i otvoren i odgovoran i prema drugim nacijama. Bliže vidi: Isidora Sekulić, *Kulturni nacionalizam*, Novi Srbin, Sombor, januar- jun 1912.

⁹ Jaša Tomić, *Sa Kosova i Srpska vojska na Kosovu*, *Zastava*, broj 228 i 229. od 13 (26) oktobra 1912. godine.

¹⁰ *Branik*, br. 205 od 11 (24.) oktobra 1912. godine.

¹¹ *Sentomašanin*, br. 4, maj 1913. godine; Saša Marković, Prilog proučavanja kulturnog obrasca u nacionalnom identitetu kod Srba u Vojvodini početkom 20 veka, *Kultura polisa*, br. 11/12.2009.

inspirisane identičnim događajem na frontu bila su osećanja koja su svedočila o kontinuitetu jedne neuspešne politike u monarhiji. Nacionalna dominacija i politička nivelacija narodnosti, kao oličenje predratne ideologije monarhije, u novonastalim ratnim okolnostima, nije izgubila na svom kontinuitetu. Štaviše ona je od povoljnog ishoda ratnih operacija očekivala i svoj trijumfalni ishod, neobazirući se na još zaoštreniji antagonizam nacionalnog pitanja, već, uzdajući se u silu i odlučan državni aparat, negovala je svoju političku postojanost.

Sa druge strane i Srbi u monarhiji, pritisnuti između čekića borbe za oslobođenje koje vode njihovi sunarodnici iz Kraljevine Srbije, a u kojoj, bez opasnog rizika po život, ne mogu da učestvuju i nakovnja Austro-Ugarske ratne politike, često su pokazivali malodušnost i lojalnost koja je poistovećena sa otuđenošću. „Mi smo kukavice kojima je srpstvo samo na jeziku, a kada bi trebalo delom, pa i glavom i krvlju posvedočiti to – onda se odričemo i imena svog. Ili su u nas ekonomske prilike sređene, blagostanje širokih slojeva dobro, civilno pravosuđe takode ispravno i pouzdano, te nema one oskudice one nepravde koji su najjači pokretači k otporu. Ali to znam, vidim i osećam da mi Srbi danas i ovim krajevima ne vršimo svoju srpsku, pa ni slovensku dužnost, i da ne činimo ono što se od nas spravom moglo očekivati.”¹² Takvu malodušnost i defetizam među inteligencijom ali i socijalno situiranim slojevima kod Srba, primetili su i u nju se potpuno razočarali i drugi srpski intelektualci.¹³ Međutim, treba istaći da je značajan faktor ove pojave bila mađarska rigorozna politika i politika internacije.¹⁴ „Septembra 12-og po novom izabraše mene i još jedanaest Srba Somboraca za taoce i objaviše plakatima, da će nas u slučaju ma kakvog izgreda protiv vojske i u slučaju neversstva odmah puškarati.”¹⁵

¹² *O prvim danima rata, po sećanjima dr Jovana Joce Laloševića*, Istorijski arhiv Sombor, F-56, inv. broj 549

¹³ „Prvi dani rata su bili, verovatno, odvratna pozornica kukavičluka i podlosti kod Srba u Ugarskoj. Volim što od toga ništa ne videh...Vi poznajete, draga sestro, srpski narodni ponos. Neko je gledao na Hrvate, Slovence, Slovake, pa je ispevao stihove: Niko nema što Srbini imade. Prema ovim susedima našim, naša nacionalna svest je možda jača i krepča je kohezija među članovima naše nacije. A ja ipak mislim da je naše društvo 1914 uglavnom bilo prestravljeno, da je uz malo više prosvetčene hrabrosti moglo čak jeftinije proći muški se držeći. Neka bi isto toliko kazni pristiglo Srbe u Ugarskoj, ali bi bar bile obrazložene; ili bar osuđeni se ne bi osećao odbačen od svog naroda.”; Vasa Stajić, *Učešće srpskog društva u mojoj sudbini*, ROMS, M 8.756

¹⁴ „Na početku Prvog svetskog rata i ja sam, sa većim brojem srpskih javnih radnika Vojvodine bio uhapšen i deportiran u aradske kazamate kao politički sumnjiv.”; Nikola Milutinović, *Autobiografija*, Rukopisno odeljenje Matice srpske, M 18453.

¹⁵ *O prvim danima rata, po sećanjima dr Jovana Joce Laloševića*, Istorijski arhiv Sombor, F-56, inv. broj 549

Uspesi sila Antante, ulazak SAD u rat i neuspeh velike nemačke ofanzive tokom proleća 1918. godine strateški su promenile situaciju na frontovima. Iako je, ispostavilo se, Austro-Ugarska monarhija preživljavala svoje poslednje dane, nije bilo nimalo naivno zanemarivati njene diplomatske pokušaje kod zapadnih saveznika o neophodnosti očuvanja ove nadnacionalne viševjekovne države u modernizovanom obliku državnog uređenja. Ipak kako se saveznička vojska predvođena srpskim vojnicima približavala, nakon proboja Solunskog fronta, granici monarhije, množila se i politička aktivnost srpskog i ostalog slovenskog stanovništva u Vojvodini.

U jesen 1918. godine politička zbivanja u Vojvodini su dobila obeležje pokreta za nacionalno oslobođenje i otepljenje Južnih Slovena od Ugarske. S obzirom na brojnost i nacionalni potencijal inteligencije, Srbi su predvodili ovu borbu. Ove promene bili su uslovljene vojnim uspehom savezničke vojske, pre svih vojske Kraljevine Srbije, vojnim porazom Austro-Ugarske, jačanjem jugoslovenskog pokreta u drugim delovima Monarhije, teritorijalnim pretenzijama Italije, anarhijom, pojavom tzv. „zelenog kadra” i dr. Protagonisti organizovanijeg i radikalnijeg istupa vojvodana, iako su bili različitog političkog identiteta izražavali su jedinstvo o nužnosti raskida državno-pravnih veza sa Ugarskom, ali i različitost stavova o načinu otepljenja – da li da se ostvari sa integracijom južnoslovenskog pokreta u preostalom delu monarhije ili direktnim pripajanjem Srbiji.¹⁶

Politička situacija bila je neizvesna uprkos odlučnoj vojnoj pobedi saveznika, predstojala je vrlo složena diplomatska igra i srpska unutar stranačka borba.¹⁷ „Sam politički položaj Vojvodine ostao je nerešen. Budućnost i sudbina te naše pokrajine ostali su otvoreno pitanje a ta neizvesnost je širom otvarala vrata svima prevarantima a prema našim nacionalnim idealima neprijateljski raspoloženim tendencijama.”¹⁸ U ovakvim istorijskim okolnostima, bilo je potrebno obezbediti što širu saglasnost pre svega srpskog i slovenskog stanovništva Vojvodine oko jedne ideje čija je politička realnost bila izvesnija. Potpuno opravdanom i nacionalno nužnom većina je smatrala ideju pris-

---

¹⁶ Ranko Končar, Saša Marković, *Vojvodina beetwen Serbian and Yugoslav option during the establishment of the Kingdom SCS*, tematski zbornik radova sa međunarodnog skupa „Yugoslavia through Time. Ninety Years since the Formation of the First State of Yugoslavia”, Odelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Ljubljana, 2009, str. 93-105.

¹⁷ Pismo Joce Laloševića Tihomiru Ostojiću: „Sad tek osećamo kakav je gubitak što nemamo naših novina, te se ne znamo orjentisati.”; Joca Lalošević iz Sombora Tihomiru Ostojiću, 29. 10. 1918, ROMS, 5671.

¹⁸ Joca Lalošević, *Naše oslobođenje i ujedinjenje*, Istorijski arhiv Sombor, fond 57, inv. broj 448, 1928; *Naše oslobođenje i ujedinjenje*, *Književni sever*, knj.5, sv. 1, Subotica, 1929.

jedinjenja Vojvodine Kraljevini Srbiji, prepoznajući ovu konstataciju i kao ideju predratne Radikalne stranke. „Pok. Jaša Tomić i cela predratna vojvođanska radikalna stranka uporno su tražili da se Vojvodina pripoji Srbiji pa da se posle sa njome zajednički stvaraju eventualne dalje političke kombinacije.”¹⁹ Bez obzira na određene kontakte radikala sa novoformiranom vladom Ugarske²⁰ koje možemo tumačiti u okviru političke predostrožnosti, vojno-politička situacija i odlučnost Kraljevine Srbije, odredili su karakter političke atmosfere. „Mi Srbi iz Ugarske”, pisao je tada Glas, „hoćemo da smo slobodni ljudi, hoćemo da ujediniamo svoj duh i svoju dušu sa duhom svog jugoslovenstva.”²¹

Novoformirana mađarska vlada, u kojoj je vodeću reč imao Mihalj Karolji, nakon propasti monarhije, značajna pažnja, radi opstanka države, bila je posvećena slovenskim narodima.²² „No poslušajte vi nas: svi smo mi takvi ljudi koji smo se uvek za interes puka borili, koji smo uvek propovidali bratstvo i jednakost Bunjevaca, Nemaca, Rumuna, Slovaka i Srba, te koji smo od gospode stare Ugarske, zbog toga našega uvirenja mnogo patili.”²³ Bio je to pokušaj jednog naroda da, nakon poražavajuće nacionalne politike, koja nije imala izgleda na uspeh u Vojvodini i vojnog sloma, obnovi autoritet svoje države predlažući nacionalnu ravnopravnost kao svoje političko iskupljenje. Međutim, uravnoteženost ove ponude nije bila posledica demokratske odluke već vapaj poraženog čije neutešne rane jednako nisu mogle da budu garant multinacionalnog društva kao što to nije bila i dojučerašnja oholost i neobazrivost.

Nova Vojvodina stvarala se nošena trijumfom nacionalnih ideja ostvarenih na 'Velikoj narodnoj skupštini Srba, Bunjevaca²⁴ i ostalih Slovena u Banatu, Bačkoj i Baranji' održanoj 25. novembra 1918. godine. U radu skupštine učestvovalo je 757 poslanika. Među njima bilo je 578 Srba, 84 Bunjevaca, 62 Slovaka, 21 Rusin, 3 Šokca, 2 Hrvata, 6 Nemaca i 1 Mađar. Brojnost

¹⁹ Isto

²⁰ „Srbi u Ugarskoj nemaju nikakvih eksteritorijalnih težnji, da rado ostaju u državnom sklopu uže Ugarske, ali da traže da im se zajemče potpuna ravnopravnost i sloboda kulturnog razvoja.” Kosta Milutinović, *Vojvodina između Beograda i Zagreba*, Starine, knj. 53, Zagreb, 1966, str. 341.

²¹ Navedeno prema: Dušan, Popov, *Srpska štampa u Vojvodini 1918-1941*, Matica srpska, Novi Sad, 1983, str. 13.

²² Bliže vidi: Rakić, Lazar, *Vojvodina u vreme stvaranja jugoslovenske države 1918*, Zbornik radova Srbija 1918 i stvaranje jugoslovenske države, Beograd, 1989.

²³ Politički pamflet ugarske vlade Mihaila Karoljija, Svima narodima nemađarskog jezika pučke republike! Bunjevci, Nijemci, Rumuni, Sasi, Srbi, Slovaci!; Istorijski arhiv Sombor; Lični fond Đorđa Antića, F-56, inv. br. 370.

²⁴ Bliže vidi: Saša Marković, *Bunjevci Vojvodine u političkom životu Kraljevine SHS, Jugoslavije, 1918-1941*, Bunjevački informativni centar, Subotica, 2010.

delegata i njihov organizovani dolazak u Novi Sad ilustrovao je solidnu organizaciju pre svega srpskog stanovništva, ali i potpuno odsustvo neslovenskog življa. U okolnostima koje su postojale, organizacija izbora skupštinskih predstavnika nije mogla da ispoštuje demokratsku izbornu proceduru, već se oslanjala na većinsku političku volju slovenskog stanovništva, ponajpre Srba u Vojvodini.²⁵ Odlukama skupštine²⁶ Vojvodina je prisajedinjena Kraljevini Srbiji i formirani su novi organi uprave – Veliki narodni savet i Narodna uprava i garantovana su prava svim stanovnicima Vojvodine. Sastav ovih organa uprave, u političkom smislu, bio je pokazatelj postignutog stranačkog kompromisa i ujedinjenja oko akutnih problema sa kojima se teritorija Vojvodine suočavala, a u nameri njenog slovenskog stanovništva da se ujedini sa Kraljevinom Srbijom. Time je započeo mukotrpan proces političkog identiteta Vojvodine u jugoslovenskoj državi nošen srpskim nacionalnim identitetom i snažnom međunarodnom podrškom utemeljenom na pravu naroda na samo-

²⁵ „Izbori za Veliku narodnu skupštinu bili su daleko od demokratskih. Pripadnici neslovenskih manjina (treba istaći da niti Mađari niti Nemci se u ovom trenutku ne osećaju kao manjinski narodi u Vojvodini – primedba S.M.) (za razliku od Slovaka, Rusina i Čeha) nisu imali pravo glasa. Štaviše čak ni svi Sloveni nisu učestvovali u izboru poslanika.”; Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, Beograd, 2005, str. 126.

²⁶ Odluke Velike narodne skupštine:

„Molimo vladu bratske Srbije da na Konferenciji o miru zastupa naše interese.

Priključujemo se Kraljevini Srbiji koja svojim dosadašnjim radom i razvitkom ujemčava slobodu, ravnopravnost i napredak u svakom pravcu ne samo nama, nego i svim slovenskim pa i neslovenskim narodima koji s nama žive.

Ovaj naš zahtev noće da pomogne ujedno i težnju svijuu Jugoslovena, jer je i nama iskrena želja da srpska vlada, udružena sa Narodnim vijećem u Zagrebu učini sve da dođe do ostvarenja jedinstvene države Srba, Hrvata i Slovenaca pod vodstvom kralja Petra i njegove dinastije.

I zato da bi ova skupština pomogla sa svoje strane ostvariti jedinstvenu državu svijuu Srba, Hrvata i Slovenaca, bira dva člana koji će stojati na usluzi srpskoj vladi: Jašu Tomića (Novi Sad) i Blaška Rajića (Subotica) i bira dva člana koji će stajati na usluzi Narodnom vijeću u Zagrebu: dr Jovana Manojlovića (Subotica) i Vasu Stajića (Novi Sad).

Dopunske Odluke:

Nesrpskim i neslovenskim narodima, koji ostaju u našim granicama obezbeđuje se svako pravo, kojim žele da kao manjina očuvaju i razvijaju svoje biće. A isto tako, zahteva skupština ova, da se onim Srbima, Bunjevcima i Šokcima, koji i dalje ostaju izvan naših granica u drugim državama, obezbedi pravo zaštite manjina, njihov narodni opstanak i razvitak na načelu reciprociteta.

Banat, Bačka i Baranja u granicama koje povuče Antantina balkanska vojska, proglašavaju se danas 12. 25. novembra 1918. na Narodnoj skupštini u Novom Sadu, na osnovu uzvišenog načela narodnog samoopredeljenja, otopljeni kako u državnompravnom tako i u političkom pogledu od Ugarske. Zbog toga Narodna skupština postavlja Veliki narodni savet kojem je izvršni organ Narodna uprava. Narodni savet čine 50 članova izabranih iz ove Narodne skupštine. Narodni savet donosi potrebne uredbe i naredbe, postavlja Narodnu upravu i vrši nadzor nad njom.”; Bliže vidi: Drago Njegovna, *Prisajedinjenje Srema, Banata, Bačke i Baranje Srbiji 1918*, dokumenti i prilozi, Novi Sad, 2001.

opredeljenje koju je promovisao američki predsednik Vudro Vilson. Demisija ovih organa uprave na osnovu uvažavanja političke realnosti i uz nerado ali potrebno osporavanje načina na koji je to učinjeno odredila je mesto u Vojvodini u centralističkoj državi. U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca dominantno mišljenje srpskih političara iz Vojvodine bilo je uglavnom zasnovano na razumevanju državnog centralizma i profilisanju i odbrani regionalnih interesa Vojvodine u okviru parlamenta kao institucionalne percepcije političke difuzije i njene harmonizacije. Potencijal Vojvodine bio je motiv i njenog političkog tretiranja. Neki od najbitnijih problema države upravo su se odnosili na njenu teritoriju. Opterećena siromaštvom i zaplašena nemirima, država je nudila utehu i socijalnu nadu kroz agrarnu reformu i kolonizaciju. Ovaj kompleksan proces uveliko je opredeljavao privredni, demografski i socijalni karakter Vojvodine i nakon Prvog i nakon Drugog svetskog rata i imao trajni uticaj na političke procese koji su se odvijali. Otvoreni i poprilično nesnalažljivi stranački život nudio je previše opcija ali malo konkretnih rešenja.

Dominante stranke u Vojvodini bile su Radikalna stranka i Demokratska stranka, i jedna i druga ujedinjene sa stranačkim kolegama na jugoslovenskom nivou. Njihovi stranački pristupi Vojvodini bili su bliski u pogledu nezaobilaznog centralizma kao nužne karike sigurnosti tek osnovane države, ali različiti u tretiranju nacionalnog pitanja. Političko viđenje centralističkog državnog uređenja kretalo se od potpune unifikacije do prepoznatljivih lokalnih samouprava koje su trebale da očuvaju vrednosti kraja koje predstavljaju. Ondašnja politička misao, opterećena novonastalim okolnostima, lutala je u idejnom prostoru bezuspešno pokušavajući da pronade optimalnu mogućnost državnog uređenja. Ponuđene mogućnosti izazivale su i stranačke raskole, poput onog u Radikalnoj stranci²⁷, ali je njihova isključiva percepcija nejasnog federalizma ili krutog centralizma onemogućila demokratsku stabilnost.

Politički identitet Vojvodine plutao je između kritike administrativno-upravne politike, poreske i agrarne politike, povremeno udarao o strme obale manjinskih prava, ali su se predstavnici ovog identiteta u Parlamentu, lojalni svojoj državi i nacionalno predani, istrajno trudili da situaciju promene. Uvažavanjem parlamenta kao institucionalnog mesta na kome se donose odgovorne odluke i gde je moguće preusmeriti i razrešiti negativne političke aktivnosti, većina političkih predstavnika iz Vojvodine, lojalni svojim strankama

²⁷ Sukob je najpre otvorio Stojan Protić sa ponudom pokrajinskog državnog uređenja, a u kojem bi jedna od njih bila i Vojvodina. Taj predlog naišao je na izvesnu podršku među pristalicama ove stranke u Vojvodini i doveo do tinjajućeg ali postojanog razmimoilaženja koje će pratiti i kasniji raskol Velje Vukićevića i Glavnog odbora Radikalne stranke. O članovima Glavnog Odbora Radikalne stanke Vukićević je tada govorio da su „mali i ništavni ljudi.“; Članak *G.Vukićević o Glavnom Odboru i g. Davidoviću, Politika*, broj 6955, 8. septembar 1927

ali i specifičnostima sredine, bili su zadovoljni ponuđenom opcijom državnog uređenja ali su istovremeno i stalno isticali svoja mnogo obimnija očekivanja. Pitanje političke aktivizacije Mađara i Nemaca, bilo je nezaobilazno ukoliko je jugoslovenska država nameravala da izbegne kvadraturu kruga Austro-Ugarske monarhije.

Uvažavajući brojnost neslovenske populacije u Vojvodini²⁸, politički predstavnici iz Vojvodine su neretko doživljavali političko pitanje manjina kao „najsloženiji, najvažniji i najteži vojvođanski problem.”²⁹ S tim u vezi čestu su kritikovali izostanak strateškog opredeljenja države prema manjinama i podržavali određene njihove zahteve.³⁰ „Mi želimo da se obezbedi i oživotvori potpuna građanska ravnopravnost u političkom, prosvetnom i privrednom pogledu” i to u „formi koja bi što potpunije isključila nova trvenja i nesporazume između manjine i većine.”³¹ U kompleksnim međunarodnim okolnostima, politika demokratizacije društva i inkorporacije Mađara i Nemaca u privredni i politički život zemlje bio je izvor i ekonomskog napredka države i unutrašnje stabilnosti. „Vojvodina mora obratiti svu pažnju i svu snagu svoju na naša spoljna pitanja, ako neće da je pored današnje strahovite nesređenosti naše snade još i veće i sudbonosnije zlo na polju spoljne politike.”³² Stranačka podvojenost, demokratska nekultura, isprazna retorika, politička snishodljivost, dodvornička korumpiranost, podanička razmetljivost i razuzdani jugoslovenski nacionalizmi uništili su iluziju južnoslovenskog parlamentarizma i obezbedili povod uvođenju diktature početkom 1929. godine. Iznova je tek stvorena država naišla na prepreku izazvanu nacionalnim podzrenjem i podrivanjem krhkog parlamentarizma. Preambiciozno zamišljena nova epoha „integralnog jugoslovenstva” bila je više-manje, kako na prostoru jugoslovenske države, tako i u Vojvodini, utemeljena na autoritetu Aleksandra Karađorđevića uz oslonac na režisku strukturu vlasti i ideološku deskripciju jugoslovenske ideje. I ovom prilikom je osvedočeni i iznudeeni model po-

²⁸ U vreme prisajedinjenja Vojvodine Kraljevini Srbiji populaciona struktura je bila sledeća: Vojvodina je imala 1.365.596 stanovnika - Srba i Hrvata je bilo 502.415 (36,8%), Mađara 376.107 (27,7%), Nemaca 316.107 (23,1%)... Vidi: Nikola Gačeša, *Demografske i socijalne prilike u vreme prisajedinjenja Vojvodine Kraljevini Srbiji 1918*, Zbornik radova *Vojvodina u vreme prisajedinjenja Kraljevini Srbiji 1918. godine*, Muzej Vojvodine, Institut za istoriju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad 1993, str. 49-56.

²⁹ Jovan Joca Lalošević, *Pismo predsedniku vlade Živkoviću o položaju nacionalnih manjina* od 24. marta 1929; Istorijski arhiv Sombor, F-57, inv. Br. 450.

³⁰ Bliče vidi: Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, Beograd, 2005.

³¹ *Pismo Štefana Krafta, predsednika nemačke stranke, predsedniku vlade Velji Vukičeviću*, 24. juna 1927; Istorijski arhiv Sombor, F-57, inv. br. 275.

³² Joca Lalošević, *Vojvodina i naša spoljna politika*, januar 1927, Istorijski arhiv Sombor, F-57, inv. br. 297.

litičkog opstanka u kojem je uravnotežen odnos između uvažavanja nacionalne i privredne realnosti sa jedne strane i političkih potreba i ambicija sa druge strane bio narušen. Takav model političkog opstanka uopšte, specifičnije i prostora Vojvodine nije mogao biti dugovečniji i stabilniji, a zavisio je od konkretnog autoriteta i bio mu prilagodljiv. Tešku političku situaciju dodatno je opteretila ekonomska kriza i stranačka uskraćenost. U okolnostima nakon donošenja oktroisanog ustava oktobra 1931. godine, kada je unekoliko omogućen politički život, oslanjajući se na pokušaje zauzimanja jedinstvenog opozicionog stava iz Zagreba³³, i građanska stranačka elita Vojvodine oglasila se rezolucijom krajem 1932. godine.³⁴ Bio je ovo pokušaj da se onemogućiti širenje uspeha kraljeve politike u Vojvodini kroz kritički stav u vezi sa: uklanjanjem parlamentarizma, nasilnom unifikacijom i državnim centralizmom.³⁵ Umesto toga Novosadska rezolucija nudila je obnovu parlamentarizma, politički pluralizam, višestranačje i državnu reorganizaciju.³⁶ Dojučerašnji stranački oponenti, svojim potpisima, podržali su nameru novog političkog kursa jedinstveni u nameri da se uvaži politički interes Vojvodine onakvim kakvim su ga oni definisali. „Vojvodina sa Sremom traži isti položaj koji će imati ostale pokrajine.”³⁷ Ovakav stav susreo se nekoliko problema. Najpre konkretna upućenost na državni oblik uređenja u uslovima teorijske nedoumice, u ovoj rezoluciji, tragala je za sopstvenom ekspesijom. Ponuđeni odgovor bila je devolucija.³⁸ U konkretnom kontekstu ovaj pojam se odnosio na način prelaska

³³ Bliže vidi: Ljubo Boban, *Zagrebačke punktacije*, Istorija XX veka, Zbornik radova IV, Beograd 1962.

³⁴ Njoj je prethodila tzv. Somborska rezolucija iz jula 1932. godine koja je pustila u etar sintagmu „Vojvodina vojvodanima”, ali je njena projekcija na širi vojvodanski prostor kroz tzv. Novosadsku rezoluciju izbegla ovaj vid artikulacije u nameri da se održi kontakt sa središtima stranaka u Beogradu.

³⁵ „Centralizam u našoj državi pored toga što nije uspeo na ekonomskom i socijalnom polju, nije uspeo ni na upravnom polju da stvori i održi dobru i pravednu izvršnu vlast; Zapisnik sa sednice akcionog odbora grupe predstavnika opozicije u Vojvodini i Sremu od 23. decembra 1932; Istorijski arhiv Sombor, F-57, inv. br. 330.

³⁶ Bliže vidi: Saša Marković, *Građanske opozicione stranke u Vojvodini 1929-1941*, Tiski cvet, Novi Sad, 2006

³⁷ Zapisnik sa sednice akcionog odbora grupe predstavnika opozicije u Vojvodini i Sremu od 23. decembra 1932; Istorijski arhiv Sombor, F-57, inv. br. 330.

³⁸ Pojam devolucije je nedovoljno razjašnjen. Zajednički stav je da pojam podrazumeva proces pomeranja ili prenošenja određenih ovlašćenja centralne vlasti na organe vlasti na regionalnom ili lokalnom nivou. Za razliku od federacije, taj proces se ostvaruje obično putem običnih zakona umesto ustava, te se tako devoluirana ovlašćenja mogu ponovo preuzeti. Klasični primer devolucije je Ujedinjeno Kraljevstvo gde je, nakon referenduma 1997. godine u Škotskoj i Velsu, centralna vlast dala tim regijama široka zakonodavna i izvršna ovlašćenja. Devolucija – lat. *Devolutio* kotrljanje nizbrdo) ostavljanje u nasledstvo, prenos nekog nasleđenog prava ili imanja...devoluciono pravo nasledstva po kojem, ako umre jedan od supružnika, celokupno

ingerencija centralnih organa vlasti na lokalne nivoe institucija, a koje su prepoznate kao nasledne administrativno-teritorijalne celine ostvarene u prošlosti. Tvorac ove ideje Jovan Joca Lalošević, ugledni građanski političar iz Vojvodine³⁹. On je insistirao da to nije federalizacija zemlje ali je zamisao o tome koje se nadležnosti prenose sa centralnog na lokalni nivo⁴⁰ upravo najviše podsećao na to, i u kasnijim vremenima tako je bio i prepoznat.

Sam Lalošević ovu svoju ideju nije doživljavao kao slabljenje države već naprotiv njeno jačanje i nacionalnu postojanost.⁴¹ Srpska politička elita, niti građanska niti režimska, nije imala razumevanje za ovakav koncept i smatrala ga je nacionalno uznemiravajućim i neprihvatljivim.⁴² Ideja političke prepoznatljivost Vojvodine, u ovom kontekstu, bila je kontinuirani sled aktivnosti jedne grupe građanskih političara koji su, u datim okolnostima Kraljevine SHS/Jugoslavije, kreirali i prilagođavali svoju ideju često rukovođeni sopstvenim interesima i socijalnim statusom. Građanski okvir ove ideje nije bio probijen i ona do 1941. godine nije naišla na širu podršku agrarnog stanovništva koje je bilo i najbrojniji deo vojvođanske populacije. Nakon ubistva kralja Aleksandra, u vremenu kada se urušavao sistem vrednosti koje je on stvarao, na organizovanim višestranačkim izborima, za političku prepoznatljivost Vojvodine na temelju rezolucije iz 1932. godine zalagao se Vojvođanski front⁴³. Uprkos značajnom zalaganju i brojnim organizovanim skupovima i tribinama, uspeh ovog političkog kursa je izostao. Razlozi za to su višestruki, pre svega nije među pristalicama ove ideje postojala politička volja da se pokret svede na jedinstven stranački okvir, a pored toga uticaj izvršne vlasti koja je izlazila u susret zemljoposjednicima, i krupnim i srednjim i sitnim, otpisom dugova, bio je realnost koju je malo ko, od onih koji imaju pravo glasa, želeo da ignoriše.

---

imanje pripada deci"; Ivan Klajn, Milna Šipka, *Veliki rečnik stranih reči i izraza*, Novi Sad, 2006, str. 320. Isto objašnjenje termina nalazi se i u Leksikonu stranih reči i izraza, Milana Vujaklije, Beograd, 1996/1997, str. 191.

³⁹ Bliže vidi: Saša Marković, *Prilog proučavanju političke biografije Joce Laloševića*, Istraživanja, Novi Sad, 2010.

⁴⁰ „Svaka pokrajina ima i punu zakonodavnu i izvršnu autonomiju u poslovima koji su prepušteni pokrajinama, a to su: unutrašnji poslovi, prosveta i crkva, narodno zdravlje i socijalna politika, sudstvo i poljoprivreda.”; *Nacrt ustava Joce Laloševića*, ROMS, br. 9931.

⁴¹ Za sebe je pisao da je „srpski nacionalista i vojvođanski rodoljub.”

⁴² „Sada bi naročito bilo vrlo nezgodno i dalje podržavati nekakav specijalni vojvođanski Akcioni odbor. Videćete uskoro da je to nepotrebno, a samo biste nama otežavali rad i pitanja zamršavali, mesto razbistrivali.”; *Pismo iz centrale Radikalne stranke Simi Tepavici*, AJ, F-80, fascikla 11.

⁴³ Bliže vidi: Saša Marković, *Nacionalno i ustavno pitanje u delatnosti stranaka u Vojvodini 1929-1941*, doktorska disertacija, Novi Sad, 2008.

Neuspeh jugoslovenskog državnog projekta i zamah etnonacionalizama pretvorili su prostor Vojvodine u polje nacionalne i političke razmetljivosti. Multinacionalni identitet je ustuknuo pred tada uspostavljenim krucijalnim pitanjem razgraničenja nacionalnog dodira Srba i Hrvata. Sporazum Cvetković-Maček iz avgusta 1939. godine, vidno promovisan kao politički uspeh međusobnog kompromisnog uvažavanja i izvor buduće stabilnosti zemlje, bio je sasvim suprotno - politički ustupak koji nije zadovoljio niti hrvatsku niti srpsku ondašnju elitu. Okolnosti ratne stvarnosti u Evropi bile su dovoljno jaka presija da se prihvati učinjeno, a dalja razrada, uz primetno nezadovoljstvo, izbegne. Rat nije mimoišao niti Kraljevinu Jugoslaviju, a njen brzi slom pokazao je neuspeh postignutog političkog dogovora. Vojvodina u novonastaloj situaciji okupacije, nanovo je bila plen nacionalizma, ovoga puta mađarskog i nemačkog.

„Pobeda narodnooslobodilačkog pokreta pod rukovodstvom komunističke partije u Jugoslaviji dovela je do dominacije unifikovanog ideološkog koncepta u narednih pedesetak godina. Ideologija 'bratstva i jedinstva' uz podršku kulta ličnosti Josipa Broza Tita trebala je da obesmisli i ugasi sve nacionalizme i stvori kontekst moderne poletne države koja je prevazišla sve različitosti i raskinula sa svim tzv. 'reakcionarnim pokretima.'“⁴⁴ Od samog početka socijalističkog projekta jugoslovenske države otpočela je i nova faza realizacije političkog projekta Vojvodine kao prepoznatljiv politički subjektivitet formiran još tokom rata od strane komunističkog rukovodstva.⁴⁵ Raskid sa predratnim konceptom građanskog političkog viđenja vojvođanskog pitanja bio je potpun i beskompromisan, ali teoretski i idejno neutemeljen i istorijski nedorečen i neugašen.

Novostvorena Jugoslavija, bez obzira na deklarativan otklon od predratne monarhističke Jugoslavije, nastavila je proces kolonizacije stanovništva iz ruralnih i siromašnih ratom razorenih područja⁴⁶, ali je i izvela jedan kontroverzan i mučan proces prepoznat kao istorijski duboko opravdan – brojna nemačka nacionalna manjina iz Jugoslavije, a zapravo iz Vojvodine, u narednih nekoliko posleratnih godina, gotovo u celosti je proterana. To je dovelo do strukturalne demografske dekompozicije Vojvodine i uveliko uslovalo karakter političkih događaja. Po prvi put su ovi procesi doveli do nadpolovične dominacije Srba u Vojvodini. Ujedno kolonisti i agrarni interesenti su obez-

⁴⁴ Saša Marković, *Vojvodina između konflikta i harmonije različitosti*, Politička revija, Beograd, br. 01, 2010, str. 321.

⁴⁵ Bliže vidi: Ranko Končar, *Formiranje pokrajinskog narodnooslobodilačkog odbora za Vojvodinu 1943*, Zbornik Matice srpske za istoriju, Novi Sad, 1979, br. 19.

⁴⁶ Bliže vidi: Nikola Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji*, Novi Sad, Matica srpska, 1984.

bedili sigurnu podršku zvaničnoj ideologiji i vlasti nove socijalističke države, ali samo uz pretpostavku (tada u potpunosti realnu) da je većinsko stanovništvo naklonjeno režimu. Slabost ove koncepcije, na koju se u tom trenutku malo ko od odgovornih osvrtao čvrsto ubeđen u novo doba, bila je makar i teorijska mogućnost emancipacije nacionalizama.

Na insistiranje političkog vrha Vojvodine, a uz razumevanje jugoslovenskog rukovodstva, oformljen je investicioni fond kojim je Vojvodina samostalno raspolagala. Time je bila otpočela najpre ekonomska, a potom, na njenom pragu, i politička diferencijalnost ovog tela teritorije sa ostatkom Republike Srbije. Ovaj proces je zapravo nova etapa političkog identiteta srps-tva i Vojvodine sa postepenim obnavljanjem retorike nacionalnog pitanja. Početkom 60-tih godina ova samostalnost pokrajinskog rukovodstva naišla je na nezadovoljstvo republičkog rukovodstva koje je zahtevalo gađenje pokrajinskih statusa i potpunu jednakost Srbije sa drugim republikama.

Postepeno su se u ideološki jedinstvenoj državi susrele i sve više konfrontirale već poznata centralistička koncepcija i tzv. „demokratska, samoupravna koncepcija razvoja Jugoslavije. U kasnijim političkim osvrtima bilo je ocenjeno da su tada otpočeli sporovi o dubljim pitanjima jugoslovenskog državnopravnog identiteta i razvoja nacionalnog pitanja, odnosno sukobima pomenutih koncepcija. „Bez obzira na svu širinu i ozbiljnost sukoba bilo je to okvirno određeno suparništvo već formiranih birokratskih oligarhija još uvek ideološki jedinstvene države i njihova težina imala je tek unutar-partijski značaj, sa i dalje prisutnim potpunim ograničenjem bilo kakvog političkog pluralizma.

Birokratizovana partijska rukovodstva Vojvodine i Republike Srbije, lišena kriterijuma kvaliteta političkog programa, i odgovornosti prema stavu javnog mnjenja jer je nepostojeće, tražila su način svog opstanka u podgrevanju nacionalnih aspiracija. Takav nacionalizam opet nije bio posledica kontinuiranog istraživačkog preispitivanja prošlosti, već političke mimikrije iluzornih i iskarikiranih vrednosti koje nisu mogle da imaju istorijsko utemeljenje. Iz takvih političkih motiva, kulturno i vrednosno iskrivljenih, nastajale su platforme unifikovane Srbije i samostalne Vojvodine.

Na taj način došlo je do političke polarizacije unutar Republike Srbije i nepremostivog antagonizma. S obzirom na to da je ovaj unutarrepublički problem, imao savezni karakter jer je ustav Jugoslavije garantovao dignitet Vojvodine, u njega se uplelo i jugoslovensko političko rukovodstvo. U ovom spornom dodiru koncepcija prevagu je odnela tzv. Jugoslovenska koncepcija, pa su potonje ustavne revizije ojačale autonomni status Vojvodine i njenu vezu sa jugoslovenskim federalizmom uopšte. Bio je to politički poraz srpske komunističke elite i ona je nevoljno pristala na ovakav koncept koji je i usta-

vom iz 1974. godine bio prepoznat. Od strane rukovodstva Vojvodine koje je podržavalo ovaj politički identitet odaslato je bilo obrazloženje da je ovo bio proces dalje demokratizacije i decentralizacije zemlje koji je trebao da doprinese relativizaciji republičkih etatizama i negaciji svih nacionalizama koji su se pojavljivali. Suštinski, ovaj stav vojvođanske komunističke nomenklature na položaju, bio je pokušaj političkog etiketiranja samo srpskog nacionalizma bez reagovanja na ostale republičke nacionalne identifikacije i etatističke tendencije. Imali smo dakle situaciju da je, lišen političkog pluralizma i građanskog kontinuiteta, vojvođanski autonomni identitet u jednostranačkom opsegu dozvoljenog bio naspramna ponuda srpskom nacionalizmu takođe ideološke proveniencije koji nije imao nikakvo utemeljenje u edukativnom i naučnom pristupu nacionalnoj ideji. Iluzorna i projektivna jugoslovenska država, nakon 1974. godine, progutala je sopstveni koncept opstanka.

Republički etatizmi obesmislili su jugoslovenski federalizam. Bez višestranačkog pluralizma i parlamentarizma koje prate decenijske naslage procesa formiranja demokratske kulture, država je postepeno, uz neuspeh raznih programa izlaska iz ekonomske krize, tonula u svoju propast. Instrumentalizovani nacionalizam, koji je u svakoj od republičkih partijskih oligarhija čuvan kao potencijalni argument izlaska iz neuspelog eksperimenta jugoslovenskog federalizma, postao je put izbavljenja podjednako primamljiv za svaku republiku.

Svega deceniju nakon smrti 'doživotnog predsednika' počeo je raspad njegove tvorevine. Sve političke oligarhije bivših republika i pokrajina ostale su dosledne svojim pozicijama istovremeno sve više dopunjavajući retoriku socijalističke revolucije nacionalnim primesama koja je trebala da osmisli novi polulizam i predloži demagogiju za očuvanje vlasti. U takvim okolnostima autonomno rukovodstvo Vojvodine bilo je, uz Kosovsko-Metohijsko rukovodstvo, na udaru tzv. 'novih snaga' u Republici Srbiji koje su u njima videle razlog višedecenijskog negiranja srpstva. Tom prilikom formulisani nacionalizam, bez studiozne dubine i uvažavanja konstelacije istorijskih procesa uz mitomanski prizvuk, bio je samo spoljni dekor i scenska koreografija nove-stare politikomanije koju je formulisao isti onaj politički establišment koji se je do juče gnušao. Tako pripremljen 'događaj naroda' pre je bio sredstvo uzurpacije vlasti i demokratski neutemeljenog gašenja ustavnih ingerencija Vojvodine iz 1974. godine nego realna politička volja. Učinak tzv. 'jogurt revolucije' iz 1988. godine bio je teatralno grandiozan, a suštinski razoran sa aspekta svih zainteresovanih strana. Odsustvo demokratizacije društva, medijska dominacija jednoulja, dezorjentisanost i podložnost inteligencije, ekonomski kolaps bez uvođenja neophodnih reformi onemogućili su razvoj identiteta političke zrele ličnosti sposobne samostalno da rasuđuje.

Ratna konfrontacija koja je usledila u sudaru novoformiranih nacionalizama pokušala je da očuva ili razori republički etatizam Ustava iz 1974. godine, u zavisnosti od sopstvenih potreba. Srpsko rukovodstvo se upinjalo da prikaže Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju kao antisrpsku tvorvinu istovremeno se trudeći da očuva jugoslovensku celinu, a dekomponuje njen federalizam. I stanovništvo Vojvodine aktivno je učestvovalo u tom procesu dajući oduška nacionalizmima i iznova uništavajući temelj svog multietničkog zavičaja. Posledice ratnih dejstava dovele su do novih toliko prepoznatljivih migracija i naseljavanja Vojvodine. Za razliku od onih ranijih u 20. veku, koje su bar i donekle bile planske i organizovane poslednje su bile produkt odmazde i krvoprolića i delo stihije i straha. Nova populacija ulila je novu energiju i susrela se sa postojećom kulturnom klimom. Negde je taj susret izgledao kao sudar, a negde kao harmonični dodir, u svakom slučaju i za jednu i drugu opciju bilo je potrebno vreme uobličavanja suživota, ali joj je aktuelna politička elita to onemogućavala i s obzirom na svoj anahroni i nerazumni pogled na istorijske procese.

Politički pluralizam koji je trijumfovao nakon petog oktobra 2000. godine duboko je bio utemeljen i na korenima u prošlosti. Politički prostor Vojvodine bio je poprište sudara ideologije autonomišta iz 1974. godine i nacionalizma nastalog na histeriji stihije i idolopoklonstvu nepotvrđenih autoriteta nakon 1988. godine. I jedna i druga opcija bile su zapravo suprotne strane jedinstvene medalje. One, ukoliko uvažavamo istorijsko iskustvo, nisu bile spremne za korenite reforme i demokratizaciju društva, već za obnavljanje ili očuvanje svojih političkih pozicija i privilegija.

U senci pomenutog suparništva javljala se i postepeno afirmisala savremena politička misao. Ona je tragala i još uvek traga za identitetom Vojvodine u modernim političkim okvirima i kriterijumima regionalizma Evropske unije. Radijus njenog kretanja veoma je širok. Kreće se od centralističkog koncepta osporavanja bilo kakve specifičnosti, preko regionalnog pristupa strogo kontrolisane i ograničene samouprave, do etastičkih ingerencija u federalnom konceptu države Srbije. Iskustvo stranačkog života iz međuratnog perioda, kao što smo predstavili, ukazuje na još jednu specifičnost koja će određivati politički razvoj Vojvodine unutar Srbije. Reč je o latentnoj napetosti koja se javlja usled nejedinstvenih a ponekad i različitih pogleda pokrajinskog rukovodstva i centrale unutar jedne stranke.

Uvažavajući sve ove okolnosti mi smo skloni da konstatujemo sledeće: Vojvodina ima prepoznat politički subjektivitet i u parlamentarnom pluralizmu i u ideološkoj državi, njen izraz, tokom 20. veka, je uglavnom uobličen od predstavnika srpske političke elite različite idejne i ideološke proveniencije, ratna razaranja usledila su kao posledica nasilne nametljivosti nacionali-

zama, ili nasilne nivelacije nacionalnih ideja, i u jednom i u drugom slučaju multinacionalna realnost Vojvodine bila je ugrožena. Vidljivi tragovi mogućeg rešenja, koje je suprotstavljeno politikomaniji i ideologiji i nacionalističkoj ekspresiji putem mržnje prema susedima, jeste kulturna uravnoteženost sopstvenog nacionalnog identiteta⁴⁷ i uvažavanja drugih uz suživot koji je prepoznat i mnogo ranije, ali čije vreme ostvarenja ni dvadeset godina nakon rata nije dosegnuto.

Vojvodina in multiparty and ideological experience of the Yugoslav state

Summary: In the early 20th century, the political elite of the Serbian people in Vojvodina was torn and burdened by interests of political parties. Mutual accusations were made with respect to the cooperation of different parties with the Hungarian parties. Hence, the existing church and school autonomy enjoyed by the Serbs in the Austro-Hungarian state was the target of political pressure imposed by the authorities and at the same time the way to the national survival of the Serbian people. International relations of the monarchy and the Kingdom of Serbia largely influenced and conditioned the political approach of the Hungarians towards the Vojvodina Serbs. Before World War I, strict Hungarian laws were directed against the national identity of non-Hungarian population and against their political rights. After the war, due to the success of the allied armies, above all to the army of the Kingdom of Serbia, the Slav population of Vojvodina, decided to become annexed to this country and participate in the creation of the Yugoslav state. Parliamentary life in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes did not avoid the problems related to Vojvodina, such as agrarian reform, colonization, tax policy, or the attitude towards national minorities. However, the problems had been endlessly discussed, but never solved. With the introduction of dictatorship in January 1929, the political identity of Vojvodina was marked as 'integral Yugoslav orientation'. A group of civic-oriented politicians in Vojvodina tried to establish a unique political motive for Vojvodina. The result was but a limited success, due to the fact that their ideas were recognized as anti-Serb. After the World War II, Vojvodina was an autonomous part of the Yugoslav Federation, and nationally non-defined. The created populist political ideology of 'brotherhood and unity' was rather an empty phrase hiding the crucial issue, that of the unresolved national problem. The Constitution from 1974 resulted with the growth of republic and provincial statism (statehood), which, after the death of Josip Broz, would awake the suppressed xenophobic nationalism and lead to the bloody

---

⁴⁷ Bliže vidi: Isidora Sekulić, *Kulturni nacionalizam*, Novi Srbin, Sombor, januar- jun 1912.

S. Marković, Vojvodina u višestranačkom i ideološkom iskustvu jugoslovenske...

demarcation conflict. Vojvodina participated in that project, too, disintegrating at the same time its multinational particularity. In the beginning of the 21st century, Vojvodina within Serbia would break off with the politics of personal regime and enter the process of transitional democracy. This has turned to be a very slow and long-lasting process that mostly disappointed those who should see to its quality and speed – the population of Serbia. It seems that we have been constantly forgetting that responsibility for actions taken by the population is a measure for the social character of a state.

ODJEK BRIONSKOG PLENUMA U VOJVODINI

Sažetak: Jedna od prekretnica u istoriji socijalističke Jugoslavije svakako jeste Brionski plenum, odnosno smena Aleksandra Rankovića. Kao i u celoj zemlji, tako i u Vojvodini, Brionski plenum je izazvao veliko iznenađenje i interesovanje kako članova partije, tako i svih građana. Stoga su partijski zvaničnici u Vojvodini čitavo leto 1966. godine proveli organizujući sastanke sa aktivom ali i sa ostalim građanstvom, kako bi ih informisali o minulim krupnim personalnim promenama. Posebno su vodili računa da ne dođe do pojava izjednačavanja pada Aleksandra Rankovića sa sudbinom Srbije i srpskoga naroda. Na nizu održanih sastanaka prisutni su u najvećoj meri pružili punu podršku novom partijskom kursu, uz veoma mali broj izuzetaka. Neki vojvodanski funkcioneri su iskoristili priliku da povežu aktuelne događaje sa političkim sporovima koji su vođeni oko autonomije Vojvodine 1961-1965. godine, optužujući suprotstavljenu frakciju za vezu sa Rankovićem. Istovremeno, ocenjeno je da su organi bezbednosti u Vojvodini radili uglavnom korektno, za razliku od onih u ostatku Srbije, ali je stavljena primedba da njihova etnička struktura nedopustivo preteže u korist kadrova srpske nacionalnosti. Tromesečna intenzivna aktivnost završena je Sedmim plenumom PK SKS za Vojvodinu, kada je sa zadovoljstvom konstatovano da je u Vojvodini pružena puna podrška odlukama Brionskog plenuma.

Ključne reči: Aleksandar Ranković, Brionski plenum, Vojvodina, Josip Broz Tito

Aleksandar Ranković Leka (1909-1983) je bio svakako najistaknutiji srpski komunist HH veka. Po zanimanju abadžija, vrlo mlad je stupio u SKOJ i KPJ, da bi nakon izdržane robije 1937. godine postao sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, a 1940. godine i član Politbiroa Centralnog komiteta KPJ. Nakon dolaska komunista na vlast u Jugoslaviji, bio je dugogodišnji šef UDB-e, organizacioni sekretar CK SKJ a od 1963. godine i potpredsednik Republike, dakle zvanično drugi čovek u državi. Njegovu uspešnu

karijeru iznenada je prekinuo tzv. Brionski plenum, nakon koga se Aleksandar Ranković povukao u potpunu političku pasivnost.

Prvi korak u procesu razvlašćivanja Aleksandra Rankovića bila je sednica Izvršnog komiteta CK SKJ, održana u Beogradu 16. juna 1966. godine. Na sopstveno iznenađenje, prisutni Ranković je optužen za zloupotrebu položaja, konkretno u vezi sa prisluškivanjem visokih državnih funkcionera, pa i samog Tita. Osim toga, imenovan je kao glavni kočničar u sprovođenju aktuelnih reformi u jugoslovenskom društvu. Na licu mesta, Aleksandar Ranković je podneo ostavke na sve funkcije koje je do tada zauzimao. Tom prilikom, imenovana je i partijska komisija, na čelu sa Krstom Crvenkovskim, koja je dobila zadatak da ispita sve optužbe koje su Rankoviću i njegovim sledbenicima stavljene na teret. Nekoliko dana kasnije, imenovana je još jedna komisija, koja je imala da proveri stručno-tehničke aspekte afere sa prisluškivanjem. (Dimić, 2002: 385-387).

Do konačnog raspleta došlo je na Četvrtoj plenarnoj sednici Centralnog komiteta SKJ, koja je održana 1. jula na Brionima, na ostrvu Vanga. Plenum je počeo Titovom kritikom zloupotreba UDB-e, te zahtevom da se Aleksandar Ranković i Svetislav Stefanović Čeća smene sa svih položaja. Njih dvojica su u svojim govorima, koji su usledili, bili u izvesnoj meri samokritični, ali su odbacili one najozbiljnije optužbe, pre svega vezane za prisluškivanje Tita. Nakon toga, usledila je serija optužbi na njihov račun, od strane najviših partijskih funkcionera. Pored „deformacija” u radu UDB-e, pominjane su i ambicije za preuzimanje vlasti, nacionalizam i etatizam. Konačno, CK SKJ je usvojio Izveštaj Komisije IK CK SKJ „o stanju, metodu rukovođena i pojavama zloupotreba u organima državne bezbednosti”, Čeća Stefanović je smenjen a ostavke koje je Ranković sam podneo su usvojene. (Petranović, 1980: 571-572).

Tri dana nakon Brionskog plenuma, Izvršni komitet CK SK Srbije formirao je „Komisiju za utvrđivanje političke odgovornosti pojedinih članova CK i nekih najodgovornijih funkcionera SDB za političke zloupotrebe i deformacije”, na čelu sa Danilom Lekićem. Istovremeno, formirane su slične komisije na nivou srezova i pokrajina, koje su saslušavale, pa i hapsile ljude. Protiv Rankovića i „Rankovićevaca” su iznošene vrlo konkretne optužbe, najviše vezane za bezakonje i maltretiranje građana koje je sprovodila tajna policija. Iako su takve optužbe stizale sa svih strana Srbije, i po svemu sudeći nisu uvek bile bez osnova, najglasnije su bile one koje su dolazile sa Kosova i Metohije. „Šovinistička praksa” prema albanskoj manjini, za koju je optuživano rukovodstvo UDB-e, poslužila je kao potpora zahtevima za ustavnu reformu i povećanje ingerencija južne srpske pokrajine. (Sekulić, 1989: 127-128).

Svakako, Brionski plenum je svoj odjek imao i u Autonomnoj pokrajini Vojvodini, i to sa izvesnim specifičnostima koje nisu bile karakteristične za ostatak zemlje. Prva najava predstojećih događaja vezanih za slučaj Aleksandra Rankovića, u Vojvodini, bio je sastanak Sekretarijata Pokrajinskog komiteta, zakazan za 27. jun 1966. godine. Dnevni red je imao samo jednu tačku: „Informaciju o pitanju koje će biti pretresano na predstojećem sastanku CK SKJ – o stanju u službi državne bezbednosti”. Sekretar PK Đurica Jojkić je pročitao Informaciju u kojoj stoji da je služba bezbednosti formirana u vreme rata „sa zadatkom da vodi borbu protiv nacionalnog neprijatelja i našeg unutrašnjeg, klasnog neprijatelja. Zato je ova služba imala i posebnu organizaciju, metode rada i za nju su posebno odabirani kadrovi. I posle rata ona je imala svoju posebnu funkciju s obzirom na ostatke neprijatelja s kojima je naša zemlja morala da se obračuna pa i uticaja reakcije van zemlje. Za vreme IB ova služba je zbog specifičnih prilika imala zadatak da šire prati i ima uvid u politička kretanja u našoj zemlji. U to vreme povećan je broj kadrova koji je radio u njoj i prošireno područje njenog rada.”

Međutim, naveo je dalje Jojkić, takva organizacija rada i takav metod delovanja pomenute službe nisu se kasnije menjali „tako da je ona ostala zatvorena, živela svojim životom i u određenom stepenu uplitala se u rad Partije odnosno SK i u određenom stepenu i kontrolisala rad Partije.” Jedan od uzroka takvog stanja, po Jojkiću, bilo je i to što se „ljudi koji su rukovodili tom službom nisu dugo vremena menjali”, zbog čega se ta služba vremenom pretvarala u „konzervativnu organizaciju”. Njene rukovodioce je optužio za navodne „ambicije da kontrolišu sve i svakoga i da iz takve pozicije utiču na politiku cele zemlje sa mogućom namerom da u određenoj situaciji preuzmu vlast”. Kao krunski dokaz takvih ambicija naveo je prislušivanje Josipa Broza Tita i drugih najviših partijskih rukovodilaca. Kao najodgovornije istakao je Aleksandra Rankovića i Čecu Stefanovića, upozorivši da „njih ne treba identifikovati sa celom službom pa i ako su svi iz Srbije, ne treba ih identifikovati sa republikom Srbijom, srpskom nacijom itd”.

Najavio je da će se vrlo skoro održati plenarna sednica CK SKJ, na kojoj će biti utvrđena odgovornost pomenutih pojedinaca. Očekujući da će zaključci Plenuma ići u pravcu „demokratizacije” službe, koja je imala „određeni autoritet u javnosti”, predočio je da je neophodno „mobilisati SK”, u svrhu čega su već istog dana zakazani sastanci sa sekretarima opštinskih komiteta, kao i drugim istaknutim vojvođanskim komunistima. Bilo je potrebno upoznati i rukovodioce medijskih kuća sa novonastalom situacijom, organizovati „stalno dežurstvo” u PK, a predsednik Izvršnog veća Vojvodine zadužen je da bude „u stalnom kontaktu sa organima unutrašnjih poslova radi informacije i preduzimanja potrebnih mera obezbeđenja”.

U nastavku sastanka, svi ostali članovi Sekretarijata PK pružili su punu podršku kursu koji je zauzet. Međutim, pojedinci su izneli i sopstveno viđenje kako minule situacije kao i one u budućnosti. Tako se Radovan Vlajković složio sa konstatacijom da je potrebna opreznost, „ali ne zbog autoriteta i uticaja pojedinaca, nego zato što mi već imamo određenih teškoća i problema na liniji šovinizma, i drugih protivrečnosti, pa pojedinci mogu svoja nezadovoljstva da ispoljavaju i u vezi sa ovim slučajem. Mi imamo iskustva iz doba IB. Nisu ni onda svi ljudi bili vezani za IB nego ih je bilo mnogo koji su se zbog ličnog nezadovoljstva izjašnjavali za rezoluciju. Teškoća može biti zato što su ovi kadrovi iz Srbije. Ali mislim da su naši komunisti dovoljno zreli da razlikuju ono što je dobro od onoga što je negativno.”

Slično su razmišljali i drugi članovi Sekretarijata, pa je tako Mačaš Kelemen upozorio da će biti „od velikog značaja da se komunisti suprotstavljaju svim šovinističkim pojavama i u redovima narodnosti ukoliko se pojave, da ne bi i na ovaj način pothranili izvesne šovinističke pojave kod Srba koje je moguće da se javi u pojedinačnim slučajevima posle objavljivanja ovih dokumenata”. Iskoristio je priliku i da se osvrne na „pitanje onih teških političkih problema koje smo mi imali u našoj Pokrajini zadnjih nekoliko godina”, povezujući nosioce otpora liniji PK početkom šezdesetih sa akterima trenutne krize. I Sreta Kovačević je očekivao da „otkrivanje i osuda ovakve rabote i njenih nosioca sigurno će doprineti i bržem otklanjanju negativnih posledica sukoba iz 1962.”

Na kraju je Đurica Jojkić izveo zaključak da je „Sekretarijat PK SKS za Vojvodinu zauzeo odlučan stav prema takvim pojavama, da traži da se stvar do kraja istera i da se pozovu na odgovornost svi oni koji su u ovo umešani”. Predočio je i da su rukovodioci vojvođanskih organa unutrašnjih poslova podržali zvanične partijske stavove, te da po svemu sudeći oni nisu bili „zahvaćeni ovim metodama”. Posebno je upozorio prisutne kako je ta informacija „strogo konspirativna”, a potom ih uputio na sastanke sa lokalnim funkcionerima u Novi Sad, Suboticu, Pančevo, Sremsku Mitrovicu i Zrenjanin. Ovom prilikom izdvojićemo neke karakteristične izjave zaprepašćenih partijskih rukovodilaca, koji su ipak jednoglasno podržali zvaničnu liniju Partije. Mladen Čomić je izneo mišljenje da čitava afera može da izazove međunarodni skandal, dok je Marko Peričin Kamenjar istakao da ne treba sumnjati u pravilnu orijentaciju boračke organizacije.

Čitav niz diskutanata povezao je trenutne događaje sa dugogodišnjim sporovima oko autonomije Vojvodine, pa je tako Zora Krstonošić istakla da „mi u Vojvodini smatram da možemo biti najpozvaniji da damo sudove kakvi treba da su međunacionalni odnosi pa i kako Republika Srbija treba da se ponaša prema autonomiji. Smatram da ovo neće biti teško objasniti jer ovo nisu

ni prve ni poslednje pojave zastranjivanja i skretanja ovakvog i sličnog tipa.” Ištvan Feješ je izneo neka svoja zapažanja iz rada sportskih foruma, „gde je u zadnje dve-tri godine stekao utisak da se stvara atmosfera pri svim mogućim raspravama koje su u ovoj organizaciji vođene, kao da se navodno ide protiv srpstva i interesa Srbije”. Pored toga, navodno je od „nekih rukovodećih kadrova u Beogradu” čuo „neke izjave koje su ga čudile, kao što je na primer: mi smo trećina nacije (misli se na Srbe), pa nam više prava i pripada”. Dragoljub Kirćanski je, ne sporeći da su organi bezbednosti u Vojvodini davali otpor Rankovićevim metodama, istakao da „to ne znači da nije bilo grešaka. Zna se da su i oni bili umešani u diskusiju oko autonomije”. Na moguće manipulacije nacionalnim osećanjima upozorio je Boško Krunić, a Stevica Stefanović izneo konstataciju kako „srpski šovinizam je počeo da bode oči. Dobrim delom kriv je Ranković”. Đorđe Stojšić je pozivao na budnost, ističući kako se može očekivati „reakcija srbofila (velikosrba), zatim reakcija birokratije i raznih nezadovoljnika, pa i klasnog neprijatelja”. A Đorđe Mušicki je zaključio da „biće velikosrba i to ne javno, nego na večerinkama i sedeljkama”.

Kako se iz izloženog vidi, vojvođansko komunističko rukovodstvo je spremno, a može se reći i raspoloženo, dočekalo Brionski plenum i konačni obračun sa Rankovićem. Na sastanku Sekretarijata PK održanom 8. jula raspravljalo se „o daljoj aktivnosti u vezi Četvrtog plenuma CK SKJ”. Pored zaključaka da se i dalje nastavi sa informisanjem aktiva o prethodnim događajima, utvrđeno je i da je potrebno „budno pratiti pojave nacionalizma do kojih na našem području može da dođe. Treba intenzivno pratiti šta se sada događa na planu međunacionalnih odnosa, a posebno među komunistima”. Povodom čestog podsećanja na događaje iz ranih šezdesetih godina i sukob oko autonomije, Sekretarijat PK je zauzeo stav „da se ne treba vraćati na pitanja koja su na zadnjem plenumu PK raspravljana”. No, da redovi partije ipak nisu bili homogeni, svedoči i konstatacija da je neophodno da „sa drugom Dačić Jovanom razgovaraju drugovi Jojkić i Vlajković, o pitanjima koje je on kod druga Jojkića pokrenuo, a drug Radosavljević da razgovara sa drugom Nikšićem i da se objasne oko nesporazuma koji je nastao u njihovim prethodnom razgovoru”. Đorđe Nikšić Johan se, godinu dana ranije, u društvu Petra Relića Čede lično požalio Aleksandru Rankoviću na tretman koji oni i njihovi sledbenici imaju u vojvođanskim partijskim organizacijama.

U sklopu informacija o političkoj aktivnosti na području APV u vezi sa zaključcima Četvrtog plenuma CK SKJ izdvajaju se konstatacije „da su organizacije i rukovodstva SK u Vojvodini jedinstveno i bezrezervno prihvatili i odobravaju rad i odluke Četvrte sednice CK SKJ”, iako su one izazvale „prilično iznenađenja i mnogobrojna pitanja i među komunistima i među građanima, te da „u velikoj većini opština ocenjeno je da u radu organa bezbednos-

ti na njihovom terenu nije bilo štetnih i negativnih pojava, izuzev onog što je tim organima bilo nametnuto odozgo". Izuzeti su pojedinačni slučajevi u organima bezbednosti u Temerinu i Vrbasu, kao i sporadične pojave generalnih negativnih ocena rada milicije. Iz obilja frazeologije, karakteristične za ondašnje političke prilike, izdvajaju se pitanja koja su na sastancima opštinskih komiteta i osnovnih organizacija postavljena u vezi sa Brionskim plenumom.

Kao najinteresantnija se čine sledeća: „Kada se znalo za pojave neslaganja i druge slabosti zašto se sa tim nije brže raščišćavalo? Hoće li se sada ići do kraja? U čemu se sastoji potreba za reorganizacijom rukovodstva i celokupnog rada SK? Koji su to, pored službe bezbednosti, drugi zatvoreni organi u našem društvu? Na koji je to način kočeno sprovođenje privredne reforme? Kakva je bila politička platforma ove grupe? Da li se može dobiti šire objašnjenje o stvarnim razmerama frakcionaške borbe u SK? Kakve su bile kadrovske posledice ove frakcijske borbe? Ko je još, osim Rankovića i Stefanovića, bio umešan u ovu akciju?” Neka od njih su bila i prilično neobična, kao na primer sledeća: „Pošto su uklonjeni oni, koji su smetali razvoju demokratskih odnosa i samoupravljanja, da li će se sada omogućiti seljacima da povećaju zemljišni fond preko dosadašnjeg maksimuma? Da li će se sada dozvoliti otvaranje privatnih trgovina kao što je to bio slučaj sa ugostiteljskim radnjama?”

Pojedini komentari su ocenjeni kao negativni i tendenciozni, a prema oceni PK, „nosioci ovakvih glasova su po svojim političkim ubedenjima veoma različiti – od pristalica birokratskih metoda do raznih građanskih i nacionalističkih elemenata”. Nekoliko takvih ocena je i navedeno u materijalu, a to su: „Ovo je obračun u vrhu oko najviših rukovodećih mesta. Videće se šta će još biti? Zašto nije smenjen Kardelj, koji ima manje zasluga od Rankovića i koji je takođe grešio u svom radu? Zašto se samo Srbi kažnjavaju. Treba još da nam smene Stambolića pa smo gotovi. Sve je to protiv Srba? Eto šta rade se borcima! Kome sada verovati? Nije mi žao – neka se među sobom lupaju! Jedino je Krcun bio dobar. Ovo se sprema odavno. Ranije su se zakačili Čeca i Koliševski. Makedonci su prvo nacionalisti, pa tek onda komunisti”. Naglašeno je da takva reagovanja nisu iznošena na skupovima, sastancima, već uglavnom od pojedinaca, na ulici, u kafanama „i najčešće od pijanih ljudi”, te da „u većini slučajeva prisutni komunisti i građani su odmah reagovali protiv ovakvih pojedinaca”.

Uskoro je, 16. jula, održan i sastanak političkih sekretara opštinskih komiteta, sa samo jednom tačkom dnevnog reda: „Politička aktivnost u vezi Četvrtog plenuma CK SKJ”. Kao uvodničar, Đurica Jojkić je izneo svoje mišljenje da „ne treba da prestanemo sa tumačenjem odluka Četvrtog plenuma i njegov društveno-politički značaj. Treba vrlo aktivni da budemo na tumače-

nju preduzetih mera u vezi reorganizacije SDB”. Upozorio je i da „ima određenih sredina gde odluke i sam društveno-politički značaj Četvrtog plenuma nije dovoljno shvaćen”, te da se njima mora posvetiti pažnja u narednom periodu. Skrenuo je pažnju prisutnima i da „u redovima klasnog neprijatelja ima određenog aktiviteta i da mogu da navlače sa tih pozicija diskusiju o međunacionalnim odnosima. Svojim političkim radom mi moramo da onemogućimo da se sa te platforme i sa tih pozicija unose nepravilna tumačenja”. Povodom često postavljanog pitanja „da li je u onim događajima oko autonomije bilo na određen način nekog frakcionašenja ili ubacivanja SDB u te odnose” izneo je stav „da nema potrebe da u to ulazimo, mada mi možemo pretpostaviti da je određenog mešanja bilo”.

U sklopu priprema predstojećeg Plenuma, 25. avgusta je održan sastanak Sekretarijata PK, na kome je opet najviše govoreno o reakcijama na Rankovićevu smenu u Vojvodini. Radovan Vlajković je Brionski plenum označio kao „izvesnu prekretnicu u obračunu sa snagama, možda nije dobra reč obračun, ali ja mislim da je ipak adekvatna, zatim sa snagama reakcionarnim, konzervativnim, birokratskim, centralističkim, nacionalističkim ili kako god hoćete”, dok je Đurica Jojkić ponovo pohvalio rukovodeći kadar pokrajinskog SUP-a, koji je davao „otpore jednom takvom kursu, da nije hteo da izvršava određene intencije”. Međutim, skrenuo je pažnju da je „u tim nekim intelektualnim krugovima” uoči, pa i nakon Brionskog plenuma, bilo povika „da se ne vodi dovoljno računa o Srbiji, da su srpski kadrovi ugroženi, ofanziva je u poslednje vreme bila, ona čak nije ni prestala”.

Mnogo više samokritičnosti bilo je u sklopu „Informacije o radu organizacija i rukovodstava SK u Vojvodini na sprovođenju odluka Četvrtog plenuma CK SKJ”, koja je tom prilikom predstavljena. Uobičajeno je konstatovano da su organizacije SK na području Vojvodine razvile „blagovremeno svoju političku aktivnost na objašnjavanju i sprovođenju odluka Četvrte sednice CK SKJ”, te da „komunisti osnovne organizacije i rukovodstva SK sagledali su suštinu pitanja i pravilno usmerili svoj politički rad”, što je konačno „u velikoj meri uslovlilo i doprinelo da i najšira javnost u potpunosti primi i da punu političku podršku odlukama Brionske sednice CK SKJ”. Nakon pohvale masovnog prisustva članova partije sednicama koje su početkom jula održavane, sa zabrinutošću je primećeno da „u pogledu prisustvovanja građana sastancima organizacija SK opšta situacija daleko ne zadovoljava”.

Dalje je navedeno da „u velikoj većini opština uopšte nije bilo pojava da je i jedan član SK shvatio ili tumačio odluke Četvrtog plenuma sa nacionalističkih pozicija. Čvrsto je ubeđenje da se ne radi o posebnom tretmanu kadrova iz Srbije, već o ličnim greškama i deformacijama za koje je nacionalnost irelevantna. Vrlo su retki slučajevi da je Plenum primljen kao dramatičan do-

gađaj, ili da mu se prilazilo sentimentalno – posvugde je dominirao realističan prilaz i težnja da se diskutuje o suštinskim pitanjima”. Sa zadovoljstvom je konstatovano da su u diskusijama izrečene mnoge kritike na konkretne slučajeve „samovolje i kršenja samoupravnosti od strane pojedinaca i grupa u radnim organizacijama, u društveno-političkim zajednicama i u društveno-političkim organizacijama”. Takođe, na terenu su apostrofirane negativne pojave „u još nekim službama i grupacijama privrede kod njih, po iznetim mišljenjima, postoji zatvorenost”, među kojima su navedeni: zavodi za socijalno osiguranje, banke, služba društvenog knjigovodstva, osiguravajući zavodi, vodne zajednice, šumska gazdinstva i naročito železničko-transportno preduzeće, u kome se o svemu odlučuje „centralizovano u Beogradu”. Pored podsećanja na sukob oko autonomije 1961-62. godine, te navodne pojedinačne slučajeve nacionalizma, „u nizu pitanja izražena je sumnja da se možda nije u delovanje SDB umešala neka strana obaveštajna služba, odnosno da nije, možda, Ranković imao ili tražio nekog (pomenut je SSSR) spolja podršku”.

Kao negativna pojava pomenuto je i navodno ponovno oživljavanje ideje o stvaranju „jedne jedinstvene jugoslovenske nacije”, konkretno u Subotici i još nekim mestima. U lokalnim komitetima postavljeno je i pitanje „da li se delatnost Rankovića i Stefanovića može okvalifikovati kao izdaja, kao što je bilo sa Đilasom”, a pojedini članovi partije su zahtevali da se Ranković odmah isključi iz SKJ. Sa druge strane, „neki, istina malobrojni, smatraju da se iz objavljenih materijala i poznatih činjenica ne vidi dovoljno težina grešaka koje je počinio Ranković”, dok je, sumnjajući da se radi o ličnim neslaganjima, nekoliko komunista postavilo pitanje „o kakvom se to radi sporu između Rankovića i Kardelja još iz 1962. i zbog čega nisu učestvovali u diskusiji na Plenumu CK Kardelj, Bakarić, Vlahović, Gošnjak, Stambolić i još neki drugi”. Pominjani su i slučaj generala Miloja Milojevića i slučaj Stanke Veselinov, a „postavljeno je i pitanje o udelu Armije u svemu ovome”. Konačno, navedeni su malobrojni konkretni slučajevi „neprijateljskog delovanja”. Tako je Đuro Bursać iz Subotice optužen da je sa svoga balkona, „istina u napitom stanju”, klicao „Živeo Ranković!”, dok su u klubu rezervnih oficira u Bajmoku dvojica građana pevala četničke pesme, „a da ih konobar, koji je član SK, nije opomenuo”. Jedan komunista iz Plandišta je isključen iz Partije jer je govorio „da je ovo napakovano Rankoviću da bi ga mogli odstraniti iz CK” i da je to „upereno protiv Srba”, a da je posredi „obračun sa srpskim kadrovima” tvrdila su i trojica starijih članova SKJ iz Alibunara.

O istoj temi kao i na pripremnom sastanku, samo znatno opširnije, raspravljano je 12. septembra 1966. godine na Sedmom, proširenom plenumu PK. Među brojnim interesantnim diskusijama, izdvojili smo one koje su iznosile neke do tada nepoznate momente. Na primer, Arsa Budovalčev je ukazao

na „izvesne pokušaje da se Četvrti plenum iskoristi od strane pojedinaca čije ambicije nisu zadovoljene, pa se sada pod plaštom kritike služe neistinama i neproverenim nazovi argumentima u cilju optuživanja pojedinaca, a zaboravlja se da je Četvrti plenum to osudio i da je baš to metod i stil birokrata. Na ovakve slučajeve i pokušaje treba da obratimo pažnju u radu na ostvarivanju suštinskih zahteva Četvrtog plenuma, a to je vrlo delikatan posao. Bilo bi opasno dozvoliti da se pod pojmom kritike podvuče lični obračun, poluistina, insinucija i trač”. Đorđe Radosavljević je, prihvatajući ocenu da u slučaju Vojvodine „frakcionaška delatnost nije išla preko Službe bezbednosti”, izrazio sumnju da „jedna takva delatnost vođena i nošena od takvih ličnosti nije imala uticaja na našu sredinu”, što nije bilo do kraja raščišćeno. „Da se pošlo tim putem vrlo brzo bi se pokazalo da je frakcijska delatnost koja se razvijala poslednjih godina opterećivala i naš rad i naše odnose”, decidan je bio Radosavljević, zaključujući kako „u stvari, radilo se o sukobu dve različite političke koncepcije koje se nisu mogle pomiriti, a do sukoba je dolazilo na nekim konkretnim pitanjima, kao što je pitanje autonomije, neka kadrovska pitanja itd”.

Radosavljević se, kao i Desanka Romić posle njega, ponovo vratio na događaje iz 1962. i 1965. godine, pronalazeći vezu tih slučajeva sa nepravilnostima za koje je optužen Aleksandar Ranković. Zora Krstonošić se složila sa njihovim konstatacijama, podvlačeći da je „tom prilikom prvi put doživela staljinizam u našoj Partiji”. Miloš Radojčin je, u vezi sa pomenutim sporovima oko autonomije, konkretno prozvao Jovana Dačića i još neke neimenovane članove PK, da su se „ozbiljnije upleli u posao oko aktivnosti grupe Ranković-Stefanović”. Replicirajući, Dačić je optužio Radojčina da je tendenciozan i zatražio da se formira komisija koja bi ispitala optužbe na njegov račun. U diskusiju su se umešali i Đorđe Radosavljević i Đorđe Gvozdenović, a stvar je zataškao Đurica Jojkić, predlažući da se članovi PK ne vraćaju stalno na poznate događaje iz prošlosti. Istovremeno, odbacio je zahteve da se održi poseban Plenum koji bi konačno raspravio spor iz prve polovine šezdesetih godina, rečima: „Ovo je naš Četvrti plenum. Mi ovde treba da kažemo šta mislimo i dužni smo to da kažemo. Naša uverenja, želje, naša mišljenja treba da raspravimo ovde na sednici PK i da izađemo sa onim što ćemo tu zaključiti”.

Laslo Rehak je upozorio da je stvorena takva atmosfera „da kada bi se Mađar pojavio u uniformi milicionera odmah bi se mislilo da se 'upisao' u Srbe, trebalo bi da se objašnjava da je on ostao ono što je i ranije bio što se tiče nacionalne pripadnosti. Upravo, mi smo u određenim sredinama stvorili (ne znam da li baš svuda) jednu atmosferu da se milicija smatra srpskom nacionalnom ustanovom i da je teško prihvatljivo da druge nacionalnosti budu u ovoj ustanovi, nešto slično kao kada bi neko od katolika hteo da bude crkve-

njak u pravoslavnoj crkvi”. Rehak je izneo ozbiljnu optužbu na račun državne bezbednosti i službe unutrašnjih poslova da su „u ne malom broju slučajeva, unosili elemenat srpske supremacije, što je smetalo našim odnosima i činilo teškoće onom redovnom partijskom političkom delovanju”. Sa njim se složila Ida Sabo, koja je podsetila na činjenicu „da naši drugovi iz Pokrajinskog organa SUP-a, pa i iz opština nisu imali nikakvog uticaja na kadrovsku politiku, to je bilo centralizovano u Republici i kadrovska pitanja milicije rešavala su se isključivo u komisiji pri Republici u kojoj iz Pokrajine nije bilo nikoga. Ne samo da nemamo u miliciji iz redova narodnosti, što predstavlja veoma ozbiljan problem kada milicioner dolazi u kontakt sa građanima iz redova narodnosti, mi nemamo uopšte kadrova u miliciji sa teritorije Pokrajine (bez obzira na nacionalnost i narodnost)”.

Na kraju, Plenum je usvojio Zaključke u kojima se pre svega ističe da „PK SKS za Vojvodinu jedinstveno i u potpunosti prihvata odluke Četvrte plenarne sednice CK SKJ. PK konstatuje da je u živoj i bogatoj političkoj aktivnosti, koja je obuhvatila sva područja društvenog života u Pokrajini, izražena odlučna podrška organizacija i rukovodstava SK, kao i radnih ljudi uopšte, odlukama Brionske sednice CK SKJ.” Međutim, napomenuto je da postoji potreba da komunisti usmere svoju aktivnost u „organizacijama SK u školama, kulturnim institucijama i na Univerzitetu, kao i u drugim vanprivrednim delatnostima, gde je dosadašnja aktivnost, zbog objektivnih razloga bila manje intenzivna”. Pored toga, ponovljena je ocena da vojvođanski ogranak službi bezbednosti nije bio zahvaćen onim pojavama za koje je optužena UDB-a u celini, kao i da je delovanje Rankovićeve grupe imalo uticaja na podele među vojvođanskim komunistima prethodnih godina. Zaključcima Sedmog plenuma završen je višemesečna rasprava u PK i širem aktivu povodom Brionskog plenuma, ali će se pozivanje na odluke tog prelomnog skupa nastaviti i narednih godina u raznim prilikama.

Naša istoriografija još uvek nije dala poslednju reč o Brionskom plenumu, njegovim uzrocima i posledicama. Arhivska dokumentacija, čiji smo jedan deo ovom prilikom predočili stručnoj publici, ni iz bliza nije proučena u potpunosti. Tek kada tako zahtevan posao bude urađen, razrešiće se brojne kontraverze vezane za taj događaj. Neke od tih kontraverzi, postavljenih kako u istoriografiji, tako i u publicistici i memoaristici, su sledeće: je li smena Rankovića bila samo borba za vlast ili pobeda „reformista” nad „dogmatama” u vrhu SKJ? Kakav je uticaj na smenu Rankovića imao međunarodni faktor, posebno odnosi sa SSSR-om? Na posletku, je li razlog pada Aleksandra Rankovića bila njegova nespremnost da prihvati prerastanje federacije u konfederaciju, i može li se Brionski plenum označiti početkom kraja Jugoslavije? (Piljak, 2010: 73-81).

Izvori i literatura:

1. Arhiv Vojvodine, fond 334, Zapisnici sa sednica Pokrajinskog komiteta 1966. godine
2. Bjelica, Slobodan (2011): *Žalba dvojice istaknutih vojvođanskih komunista partijskom vrhu 1965. godine*, Godišnjak istorijskog arhiva grada Novog Sada, Novi Sad
3. Dimić, Ljubodrag (2001): *Istorija srpske državnosti – Srbija u Jugoslaviji*, Novi Sad
4. Sekulić, Zoran (1989): *Pad i ćutnja Aleksandra Rankovića*, Beograd
5. Petranović, Branko (1980): *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd
6. Piljak, Milan (2010): *Brionski plenum 1966. godine – pokušaj historiografskog tumačenja događaja*, Tokovi istorije, Beograd

Summary: Aleksandar Ranković, the vicepresident of Yugoslavia, was ousted from power during the Brioni Plenum on 1st July 1966. It was one of the turning points in history of communist Yugoslavia. Ranković was accused for conspiracy against president Josip Broz Tito, but even now reasons of his downfall are unknown. There are many theories, but still it is not definitively clear. This article is an effort to show reactions to the Brioni Plenum in one very specific part of former Yugoslavia – the Autonomous Province of Vojvodina.

Key words: Aleksandar Ranković, The Brioni Plenum, Vojvodina, Josip Broz Tito

IV

KULTURA I DRUŠTVO

ODNOS FILOSOFIJE ISTORIJE I ISTORIJE KOD MILOŠA N. ĐURIĆA

Sažetak: U radu se istražuju istoriosofski pogledi srpskog akademika Miloša N. Đurića (1892-1967) kao polazište njegovih shvatanja filosofije istorije i istorijske nauke. Prikazana je veza između izloženih Đurićevih filosofskih koncepcija i predmetne i metodološke usmerenosti njegovih radova. Kao krajnji cilj ovog rada data je ocena mesta i značaja filosofije istorije Miloša N. Đurića u razvoju srpske historiografije.

Ključne reči: Miloš N. Đurić, filosofija istorije, filosofija kulture, historiografija, istorijska nauka

U svojoj doktorskoj disertaciji *Helenska tradicija u srpskoj književnosti XX veka*, Slavko Leovac (Leovac, 1963) je postavio pitanje izučavanja naučnog doprinosa helenista koji su stvarali između dva svetska rata, a koji su svojim originalnim naučnim koncepcijama komparativističkog smera doneli značajan pomak u srpskoj nauci.¹ U taj krug helenista spada i akademik Miloš N. Đurić (1892-1967), jedan od naših najplodnijih klasičara, sa bibliografijom koja broji oko pet stotina radova iz oblasti klasičnih nauka, antičke i savremene filosofije, teorije književnosti, teorije prevođenja, komparatistike.² Bližim ispitivanjem Đurićeve naučne delatnosti otkriva se znatno veća slojevitost njegovog opusa i neki neispitani segmenti njegovog rada na polju antičke recepcije u srpskoj i evropskoj kulturi (Smirnov-Brkić 2008a: 393-407; 2009a: 7-20), istorije žena (Smirnov-Brkić, 2009b: 13), istorije antičke religije i mitologije (Smirnov-Brkić, 2008b), komparativne filosofije (Smirnov-

¹ O Đuriću na str. 137-153.

² Leovac je pisao o Đuriću kao književniku i helenisti (Leovac, 1956; 1959; 1962; 1963; 1989; 1995). Kompletnu Đurićevu bibliografiju i bibliografiju radova o Milošu N. Đuriću sastavili su Miodrag Živanov i Radisav Cajić (Živanov – Cajić, 1983).

Brkić, 2009v) i, kako se u ovom radu ističe, filosofije istorije i teorije istorije.³

Postulati filosofije istorije u jugoslovenskim zemljama između dva svetska rata izloženi su u delima pisaca veoma različite profesionalne orijentacije, od filozofa, teologa, istoričara, do prirodnjaka i matematičara. Izučavanjem tih istoriosofskih koncepcija dolazi se do zaključka da je poznati *Methodenstreit* s kraja 19. veka i srpsku nauku ostavio podeljenu na dve velike metodološke grupacije – racionaliste i iracionaliste, što se snažno odrazilo na njihove koncepcije istorije.

Usled ekspanzije sociologije vodeći srpski istoričari međuratnog perioda, poput Vladimira Čorovića, Vasilja Popovića, Đorđa Tasića, Dušana J. Popovića, Nikole Vulića, Slobodana Jovanovića, Vase Čubrilovića, Stanoja Stanojevića i dr., većinom su bili pozitivistički orijentisani, te odbacivali svaku vrstu romantičarskog istorizma. Sa druge strane, mnogi naši filozofski pisci su u koncepcijama filosofije istorije pošli putem iracionalizma, nastalim na postulatima Vilhelma Diltaja i njegovih *Geisteswissenschaften*. Tako se u prvim decenijama 20. veka pojavljuje plejada veoma različitih shvatanja o filozofiji istorije i pogleda na istoriju kao nauku.

Filozofija istorije je bila naročito privlačna za pisce iz kruga tzv. filozofije života, koja je svoj vrhunac kod nas, kako naglašava i Andrija B. Stojković (Stojković, 2002: 328),⁴ dostigla u koncepcijama istorije i kulture Miloša N. Đurića, koga klasifikuje kao predstavnika srpskog sociološkog utopizma, koncentrišući se prvenstveno na filozofske aspekte Đurićeve istoriosofije.

Kako danas raste svest o potrebi izučavanja naučnog doprinosa, teorijskih i metodoloških postulata predstavnika srpske istoriografije, kao preduslov stvaranja sinteze o istoriji srpske istoriografije (Petrović, 1965; Cekić, 1982; Mitrović, 1991; Hobsbaum, 2003), samim tim se čini neophodnim i izučavanje filozofskih i ideoloških sistema koji su uticali na naše istorijske pisce. Stoga će ovaj rad sagledati problematiku iz ugla istorijske nauke, izneti filozofsko-ideološke koncepcije koje su uticale na Đurića kao istoričara i proučiti njegove stavove o filozofiji istorije i istorijskoj nauci.

Radovi u kojima Miloš N. Đurić eksplicitno izlaže svoju filozofiju istorije i teorijsko-metodološke poglede na istorijsku nauku su brojni, iako nisu direktno definisani u tom smeru: *Vidovdanska etika* (1914), *Smrt Majke Jugovića, književno-filozofijska studija* (1918), *Kulturni nacionalizam* (1919),

---

³ Filozofskim pogledima Miloša N. Đurića detaljno se bavio Andrija B. Stojković (Stojković, 1965; 1970a; 1970b; 1970v; 1970g; 1972).

⁴ Stojković je u ovom delu izvršio prvo sistematsko istraživanje srpske filozofije istorije do Drugog svetskog rata i ukazao da postoje značajni i originalni doprinosi razvitku filozofije istorije među srpskim autorima; *sf.* (Nedeljković, 1952: 23-35).

Filosofija se potrezvenila (1919), *Srpska narodna pesma u ekumenskoj perspektivi* (1920), *Ekumenske kontemplacije* (1920), *Snaga unutrašnjeg života: Etički komentar narodnoj pesmi Propast carstva srpskoga (Vuk II 45)* (1921), *Anri Bergzon ili Filosofija stvaranja* (1921), *Filosofija panhumanizma. Jedan pokušaj nove jugoslovenske sintagme* (1922), *Zemaljsko i međuzvezdano društvo* (1922), *Život, kultura, večnost* (1924), *Kulturna misija Slovena* (1924), *Mit o sunčevoj sestri ili poznato i nepoznato u mitskoj filosofiji* (1925), *Arheofilosofija kao izvor Iracionalizma – Iz problema nove filosofije života* (1925), *Najnovija metafizika kulture. O. Spengler: Der Untergang des Abendlandes, Umrisse einer Morphologie der Weltgeschichte* (1927), *Kosmički duh u našem pesništvu* (1927), *Kroz modernu istoriosofiju* (1927), *Svečovek. Novi dijalekti filosofiranja* (1928), *Pred slovenskim vidicima: prilozi filosofiji slovenske kulture* (1928), *Racionalizam u savremenoj nemačkoj filosofiji: izlaganje i kritika*, (1928), *Eleusinske misterije i njihov značaj za etičko održanje u svetlosti dubinske psihologije* (1941), *Kultura i etika* (1966). Radova koji se bave temama tradicionalne historiografije, znatno je manje (Đurić, M. N. 1932; 1933; 1935; 1950; 1951a; 1952; 1954; 1955a; 1955b; 1957a; 1960; 1962, 1964; 1966a), što je posledica Đurićevog specifičnog poimanja zadataka i predmeta istorijske nauke.

Već pregled izdvojenih naslova i godina izdanja ukazuje da su Đurićevi rani radovi bili više okrenuti koncipiranju filosofije istorije, ali se njegova istoriosofska misao provlači kroz gotovo sve njegove spise. Đurić je pripadao filosofskoj orijentaciji koja se suprotstavila tradicionalnoj filosofiji nauke, ističući da glavni cilj filosofije i nauke ne treba da bude istina *per se*, već njena praktična primena u životu, tj. „praktična filosofija” (etika, estetika, filosofska antropologija), a ne ontologija i aksiologija. Ovakva orijentacija u filosofiranju bila je odraz nacionalnog revolucionarizma, naročito među mladim intelektualcima okupljenim u pokretu *Mlade Bosne*, koji su verovali da filosofiju treba upotrebiti za menjanje sveta, tj. aktivizam. Tako ideolozi *Mlade Bosne*, Dimitrije Mitrinović, Vladimir Gaćinović, Miloš N. Đurić, privučeni filosofijom života i pragmatizma Gijoa, Bergsona, Fujea, Džemsa, selektivno su usvajali iz pomenutih filosofskih sistema ono što je odgovaralo nacionalnom pokretu (Palavestra, 1977: 280-281), ali Đurić je otišao i korak dalje, pokušavajući da stvori jednu nacionalnu filosofiju na temelju narodne poezije (Đurić M.N., 1914; 1918).

Radovi Miloša N. Đurića iz doba aktivnosti u *Mladjoj Bosni* imali su za cilj utvrđivanje i obznanjivanje vrednosti srpske, jugoslovenske i slovenske kulture. Đurićeva nacionalna filosofija i sa njom u vezi filosofija istorije bile su idejno zasnovane na koncepcijama socijalnog evolucionizma Herberta Spensera u *The Principles of Sociology* (1874-1896), zatim Ipolita Tena i njegove teorije okoline, momenta i rase u *Philosophie de l'art* (1865), i Jova-

na Cvijića i njegove etnopsihologije Balkanaca (Đurić M.N., 1929a). Međutim, Đurić ističe da teorije fiziološko-naturalističkih činilaca istorijskog razvoja ne mogu biti dovoljne da sagledaju kulturni razvoj i da taj nedostatak nadoknađuje učenje o psihološkim individualnim i kolektivnim tipovima (Đurić, Miloš N. 1927a: 227). Sva pomenuta učenja nastala su pod uticajem Darwinovog dela o postanku vrsta i ona uzroke kulturnih osobenosti nalazi u geografskim i fiziološkim momentima, u etnosu kao subjektu kulture. Tako se evolucionizam brzo preneo iz biologije u društvene nauke kao tzv. „socijalni darvinizam”, po kom se društvo linearno razvija od primitivnog do civilizovanog stupnja.

Međutim, znatno dublji i prisutniji uticaj u Đurićevoj filosofiji istorije imala su dela ruskih filozofa Vladimira Solovjeva (Соловьѣв, 1874) i Nikolaja Berdajeva (Бердяев, 1923), koji su uticali i na istoriosofiju srpskih pravoslavnih teologa i mislilaca, koji istoriju vide kao iracionalni proces kojim upravljaju duhovne sile. U tom smislu, na pogledu pripadnika *Mlade Bosne*, među kojima je bio i Miloš N. Đurić, izuzetan uticaj su imali teološko-filosofski pogledi Nikolaja Velimirovića u delu *Reči o svečoveku* (1920) (Marković, 1993: 524-530), od koga je Đurić usvojio učenje o „svečoveku”,⁵ i primatu moralnog zakona nad prirodnim i društvenim zakonima (Đurić, Miloš N. 1928), iz čega proizilaze Đurićevi afiniteti ka etici i istorijskim ličnostima čija su moralna učenja promenila svetsku istoriju, poput Sokrata, Isusa, Bude, Konfučija (Đurić, Miloš N. 1951b; Đukić, 1996).

Posle Prvog svetskog rata i postizanja jugoslovenskog ujedinjenja Đurićeva narodna filosofija, koju je najoštrije kritikovao August Cesarec kao romantičarski glorifikovani nacionalizam koji šteti socijalnom i posebno individualnom oslobođenju čoveka (Cesarec, 1919: 32), prerasta u filosofiju kulture čovečanstva, u kojoj jugoslovenska i slovenska kultura imaju revitalizirajuću i kohezivnu ulogu. Đurićevo slavenofilstvo vezano je za krug sledbenika naučnih i političkih ideja Jovana Cvijića o etničkom jedinstvu balkanskih naroda.⁶ Iz kruga Cvijićevih sledbenika Đuriću je blizak jedan od glavnih predstavnika filosofije života u Kraljevini Jugoslaviji, Vladimir Dvorniković (Dvorniković, 1939), strasni zagovornik jugoslovenskog nacionalizma, koji je u svojim etnopsihološkim spisima o „jugoslovenskoj rasi,” karakterističnoj po epskom patrijarhalnom svečovečanskom misticizmu, tvrdio da je smisao jugoslovenske istorije u tragičkom pesimizmu u vidovdanskom duhu. Dvornikovićevi zaključci postali su sveprisutna terminologija u ranim radovima Miloša N. Đurića.⁷

---

⁵ Tako Đurićev esej iz 1928. godine nosi naslov *Svečovek. Novi dijalekti filosofiranja*.

⁶ Svoje pogleda na filosofiju istorije Cvijić je publikovao u ediciji *Govori i članci* (1921-1922) (Cvijić, 1921-1922; 1987).

⁷ Sa Dvornikovićem Đurić je preveo Adlerovo *Poznavanje čoveka* (Adler, 1934).

Iz ideja jugoslovenstva i panslovenstva kod Đurića nastaje široko interesovanje za interdisciplinarno i komparativno istraživanje kulturnih vrednosti civilizacija prošlosti i sadašnjosti, Istoka i Zapada, kako bi konkretnim istorijskim analogijama pokazao da čovečanstvo ima jednu istoriju, čijom spoznajom se jedino može ostvariti kulturni napredak čovečanstva, što najbolje ilustruju njegovi radovi u periodu 1919-1929. godine (Đurić, Miloš N. 1919a; 1922b; 1929v; 1929g; 1929d; 1929đ). U opštoj svetskoj krizi posle Prvog svetskog rata, Đurić kritikuje slabosti onovremene evropske kulture, naročito evropski racionalizam koji vodi u tehnicizam i merkantilizam, koji pak negiraju humanizam kao osnovni cilj ljudskog života i istorije. Nasuprot pesimističkim zaključcima Ozvalda Špenglera u delu *Propast Zapada* (Spengler, 1918), a naklonjen humanističkim idejama Didroa, Fontanela, Gijoa, Furijea, on vidi uzdizanje nove kulture koja prihvata iracionalno poimanje sveta i koja će stvoriti „svečoveka,” kao spoj Ničeovih dioniskih i apolonskih strana čoveka, koji u sebi sintetiše sve duhovne vrednosti čovečanstva, dok nacionalne kulture čine samo atome jednog „interkosmičkog društva” (Đurić, Miloš N. 1922a: 977).

Kultura je, po Đurićevom shvatanju „most između života i večnosti,” (Đurić, Miloš N. 1924a: 1624), kroz koju se čovek približava božanskom, idealnom, večnom. Đurić smatra, „da nijedan čovek ne može postati nosiocem kulture svoga naroda dok sadržinu svoje individualne duše najintimnijim vezama ne poveže sa istorijskom strukturom duše narodne,” tj. upozna sopstvenu tradiciju, a „retko je koji narod u svom duhovnom životu i u svojoj književnoj i u drugim umetnostima bio ozaren tako bujnom svetlošću jedne Ideje kao što je naš narod svetlošću Kosova. Ja znam tri još svetlosti koje su tako obilatu senku bacale: *Monoteizam* u starih Jevreja, koji je njihovoj književnosti najživotvorniji princip; dalje, *Mitologiju* u starih Grka; i *Budizam* u Japanaca” (Đurić, Miloš N. 1921: 347). Đurić tako u tumačenju naše narodne poezije, nalazi filosofiju sveta i života srpskog naroda. Na toj osnovi Miloš N. Đurić je izgradio svoju „vidovdansku etiku,” kao izraz duše srpskog naroda, „srpsku filosofiju heroizma,” koja je ujedno opštečovečanska, ekumenska misao i deo svetske kulturne baštine.

Napomenimo da je Đuriću je često pripisivan ekstremni nacionalizam ili čak šovinizam, koji nije sasvim opravdan ako se uzmu u obzir neki Đurićevi navodi, na primer: „doći će vreme kada će Englez, Srbin, Rus, biti demodirani pojmovi, i kada će se završiti istorija čoveka i počćeće istorija čovečanskog duha, tj. *svečoveka*. I pape, i katolicizam i pravoslavlje, i ostale istorijske i lokalne crkve, i teokratije, i autokratije, i dinastije, i svi naši mali, sitni nacionalizmi sa svim svojim istorijskim primesama i bojama, sve će to spadati u arhiv kulture, kao oružje iz kamenog doba kojim se više ne bori. I kao Jakobsonov organ i Gorderova žlezda koje je čovek prevazišao u toku

organske evolucije, tako će i ti sociološki, teološki, moralni rudimenti ostati kao uspomena na put koji smo prevalili” (Đurić, Miloš N. 1920: 1809). Stoga, Đurićeve radove koji su usmereni na utemeljenje nacionalne kulture treba shvatiti kao deo šireg idejno-političkog pokreta za nacionalno priznanje slovenskih naroda toga doba, i nije opravdano tumačiti ih u savremenom kontekstu.⁸

Đurić ističe da razumevanje srpske kulture proizilazi iz njenog poređenja s antičkom kulturom, koja se kod Srba ukorenila preko jezika, folklor, književnosti, umetnosti, institucija, još od slovenskog naseljavanja na Balkansko poluostrvo. Ponesen idejama Burkhartha i Getea, Đurić traži ključeve za razumevanje *Ilijade* i *Odiseje* u našoj narodnoj poeziji, piše studije o slovenskoj kulturi, i nalazi kozmički duh u našem pesništvu (Đurić, Miloš N. 1927a), jer se filofske misli ne nalaze samo u sistematizovanim naučnim delima, već i u pesničkim tvorevinama, pozivajući se ovde Aristotelovo isticanje poezije kao „filosofskije” od istorije. Tako kod Đurića nastaju prve naše uporedne studije, na primer o Sofoklu i Filipu Višnjicu (Đurić, Miloš N. 1919b), sličnosti Platonove delatnosti s radom kineskog mudraca Konfučija (Đurić, Miloš N. 1960), sličnostima Heraklove sudbine sa sudbinom Marka Kraljevića, analogijama borbe Helena s Persijancima i borbe Srba s Turcima (Đurić, Miloš N. 1932b; 1963).

Miloša Đurića su neretko kritikovali da antičku prošlost apsolutizuje i idealizuje (Đurić, Mihailo 1996: 244), što može biti prenaplašena interpretacija nekih Đurićevih izjava: „Prošlost ne sme biti vampir koji nas davi, tama koja guši procvetala proleća. Ona treba neprestano da se prečišćuje i destiliše, i prečišćena i destilisana da se našim individualnim plusom obogaćuje, i, tako obogaćena da se budućnosti predaje” (Đurić, Miloš N. 1920: 1815). On je staru Heladu doživljavao kao jednog večnog podstrekača, „odnos prema njoj nije više golo primanje, nego stvaralačko usvajanje i kritičko obrađivanje” (Jovanović, 1962: 9). Istraživanje antike bilo je za njega samo metod, kojim se dolazilo do intelektualnih tvorevina antičkog čoveka, kao smernica koje bi čovečanstvo trebalo da prati. Po Đuriću značaj antičke kulture, pored one estetske neprolazne vrednosti, leži u nepobitnoj etičkoj vrednosti, koja je rezultat duhovnog i intelektualnog truda antičkih delatnika, etika kao sredstvo i cilj borbi čovečanstva za bolje „božansko, idealno, sveotadžbinsko, svebratsko, bogočovečno, međuzvezdano društvo” (Đurić, Miloš N. 1922a: 977). Miloš Đurić je težio povezivanju prošlosti i sadašnjosti, i dokazivao njihovu neraskidivu vezu, a to se naročito iskazuje u analizi antičkog nasleđa kojim je čitava evropska kultura prožeta. Istorija je za njega istorija kulture, čija meto-

---

⁸ V. Đurićev rad *Kulturna misija Slovena* (1924), u verziji objavljenoj u okviru zbornika *Cate-na Mundi* (Dragić, 1992: 752-753).

dologija mora da uključuje rezultate svih nauka, kako bi društvo spoznala u totalitetu i utvrdila opšte zakonitosti istorijskog razvitka.

Moderna filosofija istorije postala je, po Đuriću, u stvari filosofija kulture, a proizašla je iz filosofije života, čiji su začetnici bili Artur Šopenhauer, Fridrih Niče i Edvard fon Hartman (Đurić, Miloš N. 1927b: 382). Kako Đurić pripada onoj grupi filozofa života, koja uvažava iracionalne metode saznanja u tretiranju kulturnih fenomena: „Merilo za ocenu vrednosti jedne istine je sam život ... istine se ne izlogisavaju one se neprestano žive” (Đurić, Miloš N. 1925a: 21), Đurićev iracionalizam jasno se iskazuje u njegovim analizama antičkog mita, gde se koristio rezultatima Jungove dubinske psihologije, koja ukazuje da je logika samo deo filosofije, a ne cela filosofija, te da bi se savladala celina sveta nije dovoljna samo racionalna strana, nego se mora operisati i sa iracionalnim, metalogičkim elementima: „Mitološke predstave ukazuju na svest za koju je svet bio slika, i koja je ono što je bilo u osnovi slike doživljavala kao višu stvarnost, kao smisao koji se izražava posredstvom slike. To doživljavanje bilo je kolektivno, psihički sadržaji nisu bili svojstveni samo jednom biću, već zajednici ili narodu. Sadržaj tog doživljavanja bili su bogovi, a oni nisu ništa drugo do one stvaralačke, uobličavačke, žive snage u prirodi koje izgrađuju i naše telo, i koje tajanstveno dejstvuju u tamnim dubinama našeg nesvesnog, ali nisu pristupačne današnjoj racionalističko-mehanicističkoj svesti. Samo ponekad, u patološkim stanjima, izbija iz dubina poneki talas koji ukazuje na postojanje tih snaga.” (Đurić, Miloš N. 1925b: 22). Te iracionalne metode kriju se u našoj podsvesti, gde pored individualnog sloja, postoje slojevi kolektivnog nasleđa, instinkti i praslrike, koje Jung zove arhetipovima (Jung, 1937).⁹ To su stara nasleđivana iskustva i mudrosti, koje su minuli naraštaji sticali u dodiru sa prirodom. Đurić taj fond prastare filosofije zove *arheofilosofijom*, koja je izvor iracionalizma u svakom od nas. Glavna osobina tog arhajskog tipa filosofiranja je totalno doživljavanje, koje je spoj racionalnog i iracionalnog spoznavanja stvarnosti (Đurić, Miloš N. 1925a: 42-43). Đurić tvrdi da sticanje totalnog doživljavanja nije otuđivanje od logičke funkcije i vraćanje primitivizmu, nego je to korektivni instrument racionalne spoznaje, spoj Bergsonovog načela *vivo, ergo sum* i Dekartovog *cogito, ergo sum* (Đurić, Miloš N. 1924b: 529).

Dakle, iz pitanja o smislu života Đurić je došao do problema smisla istorije, a samim tim i problema da li je istorija nauka, tj. da li istorija služi istini ili nekom drugom cilju. Kao predstavnik filozofskog pragmatizma, Miloš N. Đurić je posmatrao istoriju u vezi sa svetom i kosmosom: „naš pogled na svet, koji je, u isti mah, i naša isповest, izvire iz duha vremena, kao organski

⁹ Kod nas je ovo Jungovo delo preveo Miloš N. Đurić (Jung, 1938).

oblik što puca iz krila prirode kad mu dođe vreme” (Đurić, Miloš N. 1927v: 356), čime je istorijska istina relativna i ima svrhu. U eseju *Kroz modernu istoriosofiju* (1927), Miloš N. Đurić zaključuje da „istoriosofska i kulturosofska istina” leži u interfunkcionalizmu svih metoda i svih iskustava, što podrazumeva da umesto fragmentarnog pisanja istorije počne stvaranje velikih celina vezivanjem mnogih istorijskih pojedinosti i iz šire perspektive od one koju je imala tradicionalna, političko-događajna istorija.

Đurićev naučni relativizam izražen je kod njegove analize prirodnih i društvenih činjenica i njihovog suprotstavljanja. On ističe antičko učenje sofiste Protagore iz Abdere (5. vek pre n. e.), da je „svih stvari mera čovek: onih koje jesu da jesu, a onih koje nisu da nisu,” te da su glavni činioци istorijskog događanja su realni ljudi ali ne kao subjektivni svesni faktori, već kao nosioci kosmičkih sila (Šešić, 1977). Đurić zato zaključuje da istorijski događaji nemaju apsolutnu vrednost, da iste ustanove danas obezbeđuju razvoj društva, a sutra postaju zablude, kada nam se otvore novi vidici, te da svako vreme mora imati svoju naročitu istinu i svoje naročito iskustvo (Đurić, Miloš N. 1966g: 8). Iz ovog relativističkog stava, koji je kod Đurića, vezan za dinamičko shvatanje društvenih procesa, zaključuje da i vrednosti nisu apsolutne, što istorija potvrđuje raznim vrednosnim sistemima, jer nije moguće u svako vreme zadovoljiti sve potrebe istim sistemom vrednosti, ali je smisao vrednosnog sistema da podmiri najveći broj potreba u datom društvu. Po Đuriću, jedna od najvećih zabluda je da su intelektualni motivi dovoljni da stvore sistem vrednosti, jer im se u njihovoj realizaciji mora pridružiti osećanje: „Smisao istorije ne leži u metodi i u potpunosti, nego u zanosu koji ona izaziva, tj. u živom osećanju za ono što je znamenito i značajno” (Đurić, Miloš N. 1966v: 17).

Đurić definiše i istorijsku činjenicu, koja u istorijskom, ljudskom i moralnom smislu predstavlja mnogo više od prirodne činjenice. Ovu tezu Đurić objašnjava time što je prirodna činjenica uslovljena zakonitostima prostora, vremena i kauzaliteta, dok je sasvim drugačije kod istorijskih i moralnih činjenica. Iz njih zrači jedna „tajanstvena” snaga koja probija vremenske, prostorne i uzročno-posledične zakonitosti. Prirodna pojava je završena i gotova, a svaka istorijska prevazilazi sebe i sasvim je slobodna. Stoga, pravi istoričar mora biti sposoban da vidi više od opipljivih činjenica, da uđe u suštinu istorijskog života, a to podrazumeva razumevanje snaga slobode i duha slobode, koji su osnove istorijskih procesa. Razlog tome je po Đuriću što iza svih istorijskih procesa stoje ljudi, sa svojim nagonima, požudama, željama, strastima, snovima, nadama, slabom ili jakom voljom.¹⁰

---

¹⁰ Miloš N. Đurić, *Sloboda i duh slobode*, Braničevo, januar-april 1966, sv. 1-2, str. 25-26.

Da bi jasnije izrazio ovo svoje metodološko stanovište, Đurić ga sprovodi na jednom primeru iz helenske istorije. On analizira Temistoklov dolazak helenskoj mornarici uoči Salaminske bitke. Tu vidi dve činjenice: prirodna – da je reč o morskome tesnacu, i ta činjenica je nepromenljiva; i istorijska – Temistoklov dolazak, koji predstavlja istorijski čin, koji ima svoj istorijski značaj i svoj istorijski smisao, te postaje nezavistan, slobodan od prirodne činjenice. Kao istorijsko delo on znači sasvim drugo od prostog dolaska određenog broja brodova u tesnac, jer se među tim mornarima nalazi ličnost koja ima izvesne ciljeve, strasti, psihološke osobine, vojničke osobine, i čije delovanje je oslobođeno prirodnih zakonitosti i rezultat je zakona slobodnog delovanja. Čovek kao svesno biće može da odstupa od prirodnih zakonitosti, i da na tokove istorije utiče svojom voljom ili nagonima, i da zbog toga istoričar ne treba da ostaje na pitanju šta se dogodilo, već da otkrije šta je bila namera i smisao delovanja istorijskih aktera, i odredi značaj njihovog delovanja na budućnost. Đurić u Diltajevom duhu do duhovnih činjenica dolazi naročitom psihološkom metodom „proživljavanja,” čija je polazna tačka iskustvo, ali ne ono tradicionalno, pozitivističko, logičko-pojmovno, kantovsko, već unutrašnje duhovno proživljavanje, koje polazi od od spone kojom je čovek povezan sa svetom u prvobitnom jedinstvu. Iako se ovo Đurićevo shvatanje o slobodi istorijskih činjenica ne može održati, ono je značajno zato što ukazuje na pojave dugog trajanja u istorijskim procesima, i na potrebu njihovog izučavanja.

Đurićev odnos prema istorijskom materijalizmu, vidi se u raspravi *Idejni i ekonomski činioci društvenog razvitka* (1966), gde on prihvata značaj materijalnih činioaca, ali ne i njihov primat. Đurić je Marksovo i Engelsovo shvatanje ocenio kao značajno, jer utemeljuje važnost ekonomskih činioaca u razvoju društva, ali i kao pogrešno, jer iste te činioce apsolutizuje. Sa Đurićevom refleksijom na marksističko učenje o istoriji, završava se analiza njegovih pogleda na istoriju, koju nam dopušta izvorni materijal.

***

Iluzorno je tvrditi da historiografija može biti lišena ne samo subjektivizma, nego i filosofije istorije kao samorefleksije svoga vremena (Ekmečić, 2000). Od mitskih pouka antike, preko eshatoloških teodiceja, istorije velikih ličnosti, istorijskog materijalizma, strukturalne istorije, sve do modernih teorija *kliodinamike* (Turchin, 2003; Turchin – Scheidel, 2009a; 2009b),¹¹ očigledno je da je filosofija istorije jednog vremena ili društva kovala izgled historiografije.

¹¹ Američki evolutivni biolog ruskog porekla, Piter Turčin, uveo je termin „kliodinamika”, kao novo multidisciplinarno područje istraživanja u kom se matematički modeli primenjuju na istorijske procese radi izračunavanja njihove probabilnosti i rekurentnosti.

Po pogledima na filosofiju istorije Đuriću možemo suprotstaviti klasičnog filologa, arheologa i istoričara, akademika Nikolu Vulića (1872-1945), koji je u svojim istraživanjima pokušao da koncipira pozitivističku istoriologiju i istoriosofiju (Novak, 1948), tj. predstavio je istoriju kao empirijsku nauku indikativno-deskriptivne metodologije, a filosofiju istorije u duhu istorijskog pozitivizma gotovo potpuno odbacio (Vulić, 1921).

Poput romantičara, Đurić je tragao za trajnim moralnim vrednostima, koje nikad ne propadaju, kao što su Platonova i Aristotelova filosofija, antička umetnost, rimsko pravo, helenska epika: „Navek izviru nova čuda, nove tajne, nove teme. Javljaju se kao zvezde, ona daleka sunca, što jedna za drugom prosjajkuju iz tamne noći, i ko ih najpre nasluti, sagleda, i zatreperi, on se čudi i stvara, otvara pogled na više oblike života: sviću nove lepote, ideali i norme. I, prema tome, dolaze nova savladavanja i nova stvaralaštva. U tim savladavanjima, u tim neprestalnim nemirima, i žubori sreća ljudska” (Đurić, Miloš N. 1929b: 166).

Zaključak da je Miloš N. Đurić donekle negirao istoriju kao nauku, preoštar je bez dodatnog objašnjenja. Po Đuriću pomak od tradicionalne empirijsko-deskriptivne do teorijsko-eksplikativne historiografije, koja je tesno povezana sa teorijskim društvenim naukama poput sociologije, psihologije, filosofije, nije krajnji stadijum procesa razvoja čovekove refleksije o prošlosti. Cilj čovekovog bavljenja istorijom je u filosofiji istorije, kao prevazilaženju čisto indikativne strane istorijskih činjenica i dostizanje vrednosno-normativne (Stojković, 2002: 7). Tako da je tradicionalna historiografija za njega stvar minulih vremena, koja u savremenom svetu ima mogućnost da se uzdigne na najviši nivo nauke, filosofiju istorije, čija je suština pitanje i traženje. Nasuprot marburškoj školi po kojoj metode prirodno-matematičkih nauka postižu saznanje, Đurić ide hermeneutičkim putem i tvrdi da ove metode „nisu merodavne u metodičkom smislu”, već su psihološka zabluda, „naše proizvođenje i konstruisanje pojmova i misli o realitetima krivo poistovećeni sa stvaranjem samih realiteta” (Jovanović, 1938: 192).

Na tom puta bavljenja filosofijom istorije, svi njegovi radovi su ilustracije, paradigme, potvrde te filosofije večnih moralnih vrednosti u rađanju humanizma. „Ono što pokreće istoriju, to je dodir i uzajamno prožimanje prirodno-biološkog procesa života i večnih ideja, koje ne predstavljaju statičko biće, nego onu potencijalnu snagu koja ono večno što se javlja u obliku novog života, razvija na višem planu” (Đurić, Miloš N. 1927b: 380).

Đurićeva filosofija istorije pripada cikličnom modelu spiralnog tipa, koji kao jedinu legitimnu istorijsku nauku prihvata istoriju kulture čovečanstva. Ovakva koncepcija daleko nadilazi uske okvire tradicionalne istorije, i stoji okrenuta budućnosti ljudskog društva, a kao glavni zadatak istorije pos-

tavlja traganje za univerzalnim kulturnim vrednostima. Đurić je istakao da filozofija istorije umesto da počiva na izučavanju jedne kulture mora preći na izučavanje različitih istorijskih kultura, od kojih se svaka na svoj način razvija, pokazuje sukcesivnost stadijuma i pokazuje izvesne sličnosti koje se mogu upoređivati.

Đurićeva filozofija istorije, iako u osnovi eklektička i proizvod krize građanskog društva između dva svetska rata, dala je najtrajnije doprinose u teoriji o jedinstvu materijalne i duhovne kulture i značaju kulturnog nasleđa. Takođe, Đurićev *aktivistički meliorizam*, kao pogled na svet, ukazao je da smisao čovekove istorije leži u težnji za stvaranjem kulturnih vrednosti i usavršavanjem čoveka i sveta. Neizostavno, Đurićevi apeli da će čovečanstvo pasti u krizu scijentizma i tehnicizma, postali su stvarnost čoveka trećeg milenijuma.

Nasuprot filozofskom pesimizmu Ksenije Atanasijević, Đurić veruje da život neprestano napreduje, negira zlo, postoji radi nekog dobra, a samim tim je čar života u savlađivanju zla: „U svetu u kom ne bi bilo nikakvog zla, gde bi vladalo apsolutno dobro, ne bi imali podsticaj za rad i takav svet bi nam bio apatičan”, kaže Đurić u članku *Ekumenske kontemplacije* (1920), u kom razrađuje svoj „aktivistički meliorizam,” po kom „narodi doprinose opštoj simfoniji muzikom svojih instrumenata” (Đurić, Miloš N. 1920: 1560), a svog pravog stvaralačkog razvića postaju svesni tek kada postanu istorijski, kada se pročiste proživljavanjem tradicije.

Hegelijanski filozofi istorije vide istoriju kao progres, nastao kao pomirenje suprotnih struja kojima upravlja *Zeitgeist*. Po Fukou (*Društvo se mora braniti*, 1975-76) ono što istorijski diskurs čini posebnim u odnosu na pravne i filozofske diskurse je poricanje apsolutne istine, te se istorija bavi relativnim kategorijama, istorijski subjekt je proizvod političke borbe, slično antičkoj sofistici (Walsh, 1951: 2; Fuko, 1998: 120). U 18. veku istoričari su se okrenuli pozitivizmu, fokusirajući se na pojedinačne činjenice, a samim tim i ne tražeći povezanost i zakonitost između njih, tj. primarno opisujući događaje, i dalje radi pouke. Sa Fistelem de Kulanžom i Teodorom Momzenom, istorijske studije dobijaju novu formu, a istorija počinje da postavlja pitanje o uzrocima koji pokreću istorijske događaje i samu istoriju, tj. u pogled istorije ulazi promena, kao ključna dinamička kategorija, koja istoriju vidi kao neprekidan proces, a ne skup nepovezanih fakata. Danas kada se sumnja da je *Clio* pošla put Jelisejskih polja i da je istorija prestala da bude učiteljica života,¹² istoriografija Miloša N. Đurića postaje aktuelna kao opomena da istorija mora da

¹² Ovdje se prvenstveno misli na delo američkog političkog analitičara, Frensis Fukujame, *Kraj istorije i poslednji čovek* (Fukujama, 1996), u kojoj autor dolazi do zaključka da je istorija ljudskog društva završena, stvaranjem liberalne demokratije.

prati tokove razvoja savremenog sveta i da njen krajnji cilj ne sme biti prošlost, nego budućnost.

Izvori i literatura:

1. Adler, Alfred (1934): *Poznavanje čoveka. Osnove individualne psihologije* (prevele sa nemačkog D-r Vladimir Dvorniković i D-r Miloš Đurić), Zagreb.
2. Berđajev, Nikolaj (1989): *Smisao istorije: ogled filozofije čovečje sudbine* (prev. Mil. R. Majstorović), Nikšić.
3. Walsh, W. H. (1951): *Introduction to the Philosophy of History*, New York.
4. Vulić, Nikola (1922): *Istorija kao nauka*, Pristupna akademska beseda 10. aprila 1921, Godišnjak Srpske kraljevske akademije, knj. XXX, Beograd.
5. Dvorniković, Vladimir (1939): *Karakterologija Jugoslovena*, Beograd.
6. Dragić, Predrag R. (ur.) (1992): *Catena Mundi*. Knj. 2, Beograd, str. 752-753.
7. Đukić, Bogomir (1996): *Filosof Miloš N. Đurić i paralela Isus-Sokrat u njegovoj interpretaciji*, Srpska vila, knj. 2, br. 2-3, str. 35-40.
8. Đurić, Miloš N. (1914): *Vidovdanska etika*, Zagreb.
9. Đurić, Miloš N. (1918): *Smrt Majke Jugovića, književno-filozofijska studija*, Zagreb.
10. Đurić, Miloš N. (1919a): *Kulturni nacionalizam*, Srbija, br. 1, str. 2-3.
11. Đurić, Miloš N. (1919b): *Filip Višnjić i Sofoklo*, Srbija, br. 19, str. 2-3.
12. Đurić, Miloš N. (1920): *Ekumenske kontemplacije*, Misao, knj. IV, sv. 6, str. 1809.
13. Đurić, Miloš N. (1921): *Snaga unutrašnjeg života: Etički komentar narodnoj pesmi Propast carstva srpskoga (Vuk II 45)*, Glasnik profesorskog društva, br. I, str. 347.
14. Đurić, Miloš N. (1922a): *Zemaljsko i međuzvezdano društvo*, Misao, knj. IX, sv.5-6, str. 977.
15. Đurić, Miloš N. (1922b): *Slovensko-indiski panhumanizam. Sutrašnja stvarnost*, Misao, knj. VIII, sv. 3, str. 161-169.
16. Đurić, Miloš N. (1924a): *Život, kultura, večnost*, Misao, knj. XVI, sv. 7, str. 1624-1631.
17. Đurić, Miloš N. (1924b): *Kulturna misija Slovena*, Srpski književni glasnik, Nova serija, sv. 7, str. 523-530; br. 8, str. 605-612.
18. Đurić, Miloš N. (1925a): *Mit o sunčevoj sestri ili poznato i nepoznato u mitskoj filozofiji*, Beograd.
19. Đurić, Miloš N. (1925b): *Arheofilozofija kao izvor Iracionalizma – Iz problema nove filozofije života*, Letopis Matice srpske, knj. 305, sv. 1-2, str. 21-27.
20. Đurić, Miloš N. (1927a): *Kosmički duh u našem pesništvu*, Narodna odbrana, br. 15, str. 258-261; br. 16, str. 277-280; br. 17, str. 305-309.

21. Đurić, Miloš N. (1927b): *Kroz modernu istoriosofiju*, Volja, br. 4, str. 224-237; br. 5 i 6, str. 369-383.
22. Đurić, Miloš N. (1927v): *Najnovija metafizika kulture. O. Spengler: Der Untergang des Abendlandes, Umrise einer Morphologie der Weltgeschichte.* – Srpski književni glasnik, Nova serija, knj. XXII, br. 5, str. 355-363.
23. Đurić, Miloš N. (1928): *Svečovek. Novi dijalekti filosofiranja*, Preteča, Svetosavski broj, str. 31-37.
24. Đurić, Miloš N. (1929a): *Karakter Južnosrbijanaca*, Narodna odbrana, br. 37, str. 613-615; br. 38, str. 630-631.
25. Đurić, Miloš N. (1929b): *Problemi filosofije kulture* (doktorska disertacija), Beograd.
26. Đurić, Miloš N. (1929v): *AVE INDIA*, u: *Bhagavad Gita* (preveo sa sanskrita Dr Pavle Jeftić), Zemun, str. 3-7.
27. Đurić, Miloš N. (1929g): *Hristos u svetlosti joga-nauke*, Srpski književni glasnik Nova serija, knj. XXVI, br. 7, str. 521-527.
28. Đurić, Miloš N. (1929d): *Pogledi jednog Hindusa na vaspitanje*, Narodna odbrana, br. 34, str. 568-569.
29. Đurić, Miloš N. (1929đ): *Šri Ramakrišna. Indijski svetac*, Narodna odbrana, br. 31, str. 522-525; br. 33, str. 546-549.
30. Đurić, Miloš N. (1932a): *Genije Beotije*, Narodna odbrana, br. 42, str. 656-657; br. 43, str. 678; br. 44, str. 691-692; br. 45, str. 709-710.
31. Đurić, Miloš N. (1932b): *Heleni i dinarski Srbi (Jedno upoređenje njihove religioznosti)*, Srpski književni glasnik, Nova serija, knj. XXXVI, br. 7, str. 518-528.
32. Đurić, Miloš N. (1933): *Kultura stare Beotije*, Srpski književni glasnik, Nova serija, 1933, knj. XXXVIII, br. 8, str. 604-616; knj. XXXIX, br. 1, str. 23-29.
33. Đurić, Miloš N. (1935): *Artemisija, kraljica-Amazonka*, Beograd.
34. Đurić, Miloš N. (1950): *Plutarhovo vreme i život*, Letopis Matice srpske, god. 126, knj. 365, sv. 5-6, str. 296-303.
35. Đurić, Miloš N. (1951a): *Aristotelov život s istorijsko-društvenom pozadinom*, Letopis Matice srpske, god. 127, knj. 368, sv. 5, str. 381-389.
36. Đurić, Miloš N. (1951b): *Sokrat-Konfucije-Isus*, u: Miloš N. Đurić, *Istorija helenske književnosti*, Beograd, 1951, str. 513-515.
37. Đurić, Miloš N. (1952): *Tukidid i njegovo delo*, Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. 2, str. 333-366.
38. Đurić, Miloš N. (1954): *Aleksandar Makedonski kao ekumenski kosmotvorac*, Živa antika, sv. 1, str. 16-58.
39. Đurić, Miloš N. (1955a): *Istorija starih Grka do smrti Aleksandra Makedonskog u odabranim izvorima* (prevodilac Miloš N. Đurić), Beograd.
40. Đurić, Miloš N. (1955b): *Kroz helensku istoriju, književnost i muziku: Studije i ogledi*, Beograd.
41. Đurić, Miloš N. (1957a): *Na izvorima umetničke lepote: Ogledi o Homeru*, Beograd.

42. Đurić, Miloš N. (1957b): *Nekoliko analogija između helenske i kitajske filosofije*, Živa antika, sv. 1, str. 45-65.
43. Đurić, Miloš N. (1957v): *O kitajskoj filosofiji i Konfuciju*, Književne novine, br. 33 (20. I), str. 1 i 8.
44. Đurić, Miloš N. (1960): *Platonova Akademija i njen politički rad*, Beograd.
45. Đurić, Miloš N. (1962): *Društveni, privredni i politički sistem u Homerovim epopejama*, Zbornik istorije književnosti Odeljenja literature i jezika, knj. 3, Beograd, str. 1-33.
46. Đurić, Miloš N. (1963): *Prijateljstvo u staroj Heladi i glavno prijateljstvo u Helena i Srba*, Letopis Matice srpske, god. 139, knj. 392, sv. 6, str. 563-569.
47. Đurić, Miloš N. (1964): *Četiri kazivanja o Gigu*, Skopje.
48. Đurić, Miloš N. (1966a): *O amazonskoj ginekokratiji*, Borba 15. V, str.17.
49. Đurić, Miloš N. (1966b) *Sloboda i duh slobode*, Braničevo, januar-april, sv. 1-2, str. 25-26.
50. Đurić, Miloš N. (1966v), *Vrednosti u borbi za opstanak: Osećanja – pravi pokretači kulture i istorije*, Politika, 5. jun, str. 17.
51. Đurić, Miloš N. (1966g): *Istina i zabluda u svetlosti aksiologije i gnoseologije*, NIN, 1. maj, str. 8-9.
52. Đurić, Miloš N. (1966d): *Idejni i ekonomski činioci društvenog razvitka*, Braničevo, jul-oktobar, sv. 4-5, str. 7-10.
53. Đurić, Mihailo (1996): *Miloš N. Đurić kao istoričar grčke filozofije*, Filozofski godišnjak, br. 9, str. 244.
54. Ekmečić, Milorad (2000): *Promenljiva sudbina pojma filozofija istorije*, Istorija 20. veka, god. 18, br. 2, str. 99-114.
55. Živanov, Miodrag i Cajić, Radisav (1983): *Bibliografija Miloša N. Đurića*, Beograd.
56. Jovanović, Branko (1962): *U susret Arijanu: razgovor sa dr Milošem N. Đurićem povodom 50-togodišnjice njegovog naučnog i književnog rada*, Borba, 23. decembar, str. 9.
57. Jovanović, Milan M. (1938): *Filosofija u Srba 1918-1938*, Učitelj, god. 19 (53), br. 3-4, str. 192-205.
58. Jung, C. G. (1937): *Psychologischen Typen*, Zürich u. Leipzig, 1937.
59. Leovac, Slavko (1956): *Težnje i ostvarenja heleniste Miloša Đurića. Marginalije uz knjigu Miloša Đurića: «Sofoklove tebanske tragedije» i «Kroz helensku istoriju, književnost i muziku»*, Život, knj. IH, sv. 7-8, str. 514-518.
60. Leovac, Slavko (1959): *Miloš N. Đurić: Iz helenskih riznica*, Izraz, knj. III, br. 7-8, str. 78;
61. Leovac, Slavko (1962): *Književnik i helenist Miloš N. Đurić*, Susreti, knj. H, br. 4, str. 257-268.
62. Leovac, Slavko (1963): *Helenska tragedija i srpska književnost XX veka* (doktorska disertacija), Sarajevo.
63. Leovac, Slavko (1989): *Helenist Miloš N. Đurić*, u: *Antičke studije kod Srba*, SANU, Balkanološki institut, Posebna izdanja, knj. 37, str. 95-107.

64. Leovac, Slavko (1995): *Poezija i tradicija: kritički eseji o srpskoj književnosti*, Beograd.
65. Marković, Marko S. (1993): *Nikolaj Velimirović*, u: Zvonimir Kostić (ur.), *100 najznamenitijih Srba*, Beograd, str. 524-530.
66. Mitrović, Andrej (1991): *Raspravljjanje sa Klio – o istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji*, Sarajevo.
67. Nedeljković, Dušan (1952): *Naša filozofija u borbi za socijalizam*, Beograd.
68. Novak, Viktor (1948): *Jugoslovenska istoriografija između dva svetska rata i njeni savremeni zadaci*, Istorijski časopis, knj. I, sv. 1-2, str. 199-217.
69. Palavestra, Predrag (1977): *Dogma i utopija Dimitrija Mitrinovića*, Beograd.
70. Petrović, Nikola (1965): *Filozofija istorije i istorijski metod Slobodana Jovanovića*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1, str. 3-25.
71. Smirnov-Brkić, Aleksandra (2008a): *Miloš N. Đurić o antičkom nasleđu u evropskoj kulturi*, Međunarodni naučni skup *Evropske ideje, antička civilizacija i srpska kultura*, 28-30. septembar 2007, Beograd, str. 393-407.
72. Smirnov-Brkić, Aleksandra (2008b): *Miloš N. Đurić o helenskoj istoriji, religiji i mitologiji* (neobjavljena magistarska teza), Filozofski fakultet, Novi Sad.
73. Smirnov-Brkić, Aleksandra (2009a): *Život i delo Miloša N. Đurića*, u: *Naučna tribina istoričara*, Zbornik predavanja održanih 2008-2009. godine, Filozofski fakultet: Novi Sad, str. 7-20.
74. Smirnov-Brkić, Aleksandra (2009b): *Miloš N. Đurić o ženi antičke Grčke* (izlaganje na skupu), Međunarodni naučni skup *Antička kultura, evropsko i srpsko nasleđe* (ur. Ksenija Maricki Gađanski), 26-28. septembar 2009, Knjiga rezimea, Beograd, str. 13.
75. Smirnov-Brkić, Aleksandra (2009v): *Miloš N. Đurić o Indiji i Kini*, Međunarodni naučni skup *Antički svet, evropska i srpska nauka*, 26-28. septembar 2008, Beograd, str. 325-335.
76. Stojković, Andrija B. (1965): *Miloš Đurić kao naučnik i filozof*, Filozofija, knj. IH, br. 2, str. 213-217.
77. Stojković, Andrija B. (1970a): *Kosmološka osnova „aktivističkog meliorizma” Miloša N. Đurića*, Beograd.
78. Stojković, Andrija B. (1970b): *Filosofska antropologija Miloša N. Đurića*, Beograd.
79. Stojković, Andrija B. (1970v): *Aksiološki pogledi Miloša N. Đurića*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, knj. 55, str. 81-98.
80. Stojković, Andrija B. (1970g): *Principi „filosofije života” Miloša N. Đurića*, Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. XI, sv. 2, str. 201-214.
81. Stojković, Andrija B. (1972): *Humanistička misao Miloša Đurića*, Spomenica posvećena preminulom akademiku Milošu N. Đuriću, SANU, Posebna izdanja, Spomenica, knj. 59, Beograd, str. 21-24.
82. Stojković, Andrija B. (2002): *Filozofija istorije kod Srba (do 1941. godine)*, Beograd.

83. Turchin, V. R. (2003): *Historical Dynamics: Why States Rise and Fall*, Princeton University Press.
84. Turchin, R. & Scheidel W. (2009a): *A theory for formation of large empires*, Journal of Global History, no.4, str. 191–217.
85. Turchin, R. & Scheidel, W. (2009b): *Coin Hoards Speak of Population Declines in Ancient Rome*, PNAS, Stanford, October 13, vol. 106, no. 41.
86. Fuko, Mišel (1998): *Treba braniti društvo: predavanja na Kolež de Fransu iz 1976. godine* (prev. Pavle Sekeruš), Novi Sad.
87. Fukujama, Frensis (1996): *Kraj istorije i poslednji čovek* (prev. B. Gligorić), Beograd.
88. Hobsbaum, Erik (2003): *O istoriji* (prev. Mašan Bogdanovski), Beograd.
89. Cvijić, Jovan (1987): *Sabrana dela*, Beograd, knj. 3 i 5.
90. Cekić, Miodrag (1982): *Filosofija istorije Božidara Kneževića*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, br. 72, str. 7-18.
91. Cesarec, August (1919): *Mistifikacija jedne etike*, Plamen, br. 1, str. 24-32.
92. Šešić, Bogdan (1977): *Filosofija smisla i smisao filosofije Miloša N. Đurića*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, br. 63, str. 35-43.

Summary: The paper studies the concept of philosophy of history of Serbian academic Miloš N. Đurić (1892-1967), whose prolific career provided a number of interdisciplinary studies in several scientific fields (classical literature, philosophy, history, etc.). However, there are still aspects of his work that are not fully appreciated and their relevance to development of Serbian science in the time between the two world wars has not yet been evaluated.

Following the recent trend of studies in the history of historiography, the paper exalts the importance of studying the philosophical and ideological ideas that have had an impact on our historical writers. Therefore, the paper presents the philosophical and ideological background of Đurić's philosophy of history as well as his historical methodology.

In the first part of the paper the author outlines the main principles of Đurić's philosophy of history, the evolution of his ideas and external influences. In the second part the author presents how Đurić conceived the study of history as a universal science of life, as "the highest philosophy," which explores nature in its totality and establishes the most general principles of its development. Finally, the author summarises the contributions of Đurić's philosophy of history to historical studies.

Key words: Miloš N. Đurić, philosophy of history, historiography, history

NEBOJŠA KUZMANOVIĆ
Opština Bačka Palanka
Bačka Palanka

UDK 37(497.11):141.132
Pregledni članak
Primljen: 18.2.2011
Odobren: 21.3.2011

PROSVETITELJSTVO I RACIONALIZAM KOD SRBA

Rezime: U radu se ukazuje na filozofske osnove prosvetiteljstva, na njegov nastanak u evropskim kulturama, a potom na veze sa srpskom kulturom. Široko obrazovanje srpskih racionalista, shvatanje slobode kao vrhovne vrednosti, neprestana putovanja i komunikacije sa evropskim misliocima uvele su srpsku kulturu na evropsku scenu.

Ključne reči: prosvetiteljstvo, Kant, sloboda, jednakost, bratstvo, Pavle Julinać, Zaharije Orfelin, Jovan Muškatirović, Jovan Rajić, Simeon Piščević, Dositej Obradović, Gavril Stefanović Venclović, racionalizam, Milorad Pavić

Na pitanje „Šta je prosvetiteljstvo?” Imanuel Kant 1784. godine u časopisu *Berlinski nedeljnik* daje odgovor: „Prosvetiteljstvo je izlaz čovjeka iz njegove samoskrivljene nezrelosti. Nezrelost je nemoć, da se služimo svojim razumom, bez nekoga drugog. Samoskrivljena je ova nezrelost, ako njezin uzrok ne leži u nedostatku razuma, već u nedostatku odlučnosti i srčanosti, da se njime služimo bez vodstva nekog drugog. Sapere aude! Imaj srčanosti, da se služiš bez vodstva v l a s t i t i m razumom! – To je, dakle, kraljica prosvetiteljstva.”¹

Prosvetiteljstvo se javlja kao pokret građanske klase i građanske svesti protiv verovanja, i dogmi srednjeg veka. Prosvetitelji se zalažu za moralnu i socijalnu jednakost svih ljudi. Nastaje u Engleskog, krajem XVII veka (Bejli), pa se naglo razvija u Francuskoj sa Monteskejom, Didroom, Lametrijem, Holbahom, Helvecijusom, Kondijakom, a zenit dostiže sa Rusoom i Volte-

---

¹ *Immanuel Kant Werke*, Hrsg. von E. Cassirer, Bd IV, S. 169, Verlag B. Cassirer, Berlin 1913. Vidi u: Danilo Pejović, *Francuska prosvjetiteljska filozofija*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb 1982, 8.

rom. Za prosvetitelje čovekom um je organon sveta, kojim se nadvladavaju sve dogme, verovanja i, po njima, teološke i religijske zablude.

Akademija nauka u francuskom Dižonu je 1749. godine raspisala konkurs sa pitanjem: „Da li je obnova nauka i umetnosti doprinela poboljšanju morala?” Ruso se javio na konkurs sa delom *Rasprava o naukama i umetnostima*. U njemu je dao odrečan odgovor. Naime, Ruso smatra da nauke novog doba nisu doprinele poboljšanju čoveka i njegovih moralnih osobina. Naprotiv, one su doprinele čovekovom padu. Za Rusoa su kultura i civilizacija negacija prirode, koja je osnova prave čovečnosti. Zbog toga Ruso propoveda povratak prirodi. Indikativno je da on, pre dva i po veka smatra da je „savremena kultura potpuno lažna i štetna”, da se zasniva na predrasudama i zabludama, te da je kao takva daleko od čovekovog srca. Srce i dušu Ruso pretpostavlja umu i intelektualnosti, koji stvaraju zablude, iluzije i predrasude. Jedino prirodan čovek može biti srećan čovek, što je Rusoov ideal.

Akademija u Dižonu je 1754. ponovo raspisala konkurs sa pitanjem: „Koji je uzrok nejednakosti među ljudima i da li je ona opravdana prirodnim zakonom!” Ruso se ponovo javio: Ovaj put sa knjigom pod naslovom: *O poreklu i osnovama nejednakosti među ljudima*. Osnovno načelo je da je čovek po svojoj prirodi slobodan i razuman. Iz toga proizilazi da su svi ljudi jednaki i ravnopravni. Ruso se ovim idejama, s pravom, smatra patrijarhom modernog liberalnog doba. Njegova misao – „Čovjek se rađa slobodan, a ipak je svagdje u okovima”² – vredi za sva vremena i za sva društvena uređenja.

Kultovi razuma, znanja, slobode i rada su uveliko smanjili ulogu i uticaj, kako religije i crkve tako i aristokratije na ljude onog doba. Na ovaj način prosvetitelji pripremaju plodno tlo za ideje Francuske buržoaske revolucije.

Pavle Julinac, Zaharije Orfelin, Jovan Muškatirović, Jovan Rajić, Simeon Piščević, Dositej Obradović i mnogi drugi, znani i neznani, srpski prosvetitelji i racionalisti su svojim znanjima, naprednim idejama, prevodima evropskih pisaca u srpsku kulturu krupnim koracima uneli ideje prosvetiteljstva i duh racionalizma. Oni su srpskog čoveka upoznali sa antičkim i rimskim piscima Vergilijem, Plautom, ali i sa Petrarkom, Miltonom, Geteom i Šilerom. Poznavanje stranih jezika: latinskog, grčkog, nemačkog, francuskog, engleskog, pa i Srbima bliskog ruskog jezika, nam danas izgleda kao božji dar koji su posedovali a kojim su među Srbe onog vremena unosili napredne ideje.

Iako kod Srba početkom XVIII veka nije bilo pismenih ljudi, osim u crkvama i manastirima, pismenost se počinje javljati dolaskom stranih učite-

---

² *Društveni ugovor ili načela državnoga prava*. Napisao Jean Jacques Rousseau, preveo dr. Milan Gruber; Zagreb 1918, Komisiona naklada Hrvatskoga štamparskoga zavoda, str.45. Opširnije videti u: D.Pejović, *Francuska prosvjetiteljska filozofija*, 50-65.

lja u srpske zemlje. Prema Lazaru Ćurčiću, 1726. godina se može smatrati važnom godinom za srpsku pismenost.³ Naime, te godine je iz Rusije u Sremske Karlovice došao Maksim Suvorov i osnovao školu, a već 1727. je osnovao školu i u Beogradu.

Te godine je u episkopskoj štampariji u Rimniku (Rumunija) štampan bukvar Feofana Prokopoviča i time obnovljeno štampanje srpskih knjiga. U Rimniku je štampano ukupno pet knjiga od 1726. do 1761. Po Ćurčiću „Rimničke knjige” predstavljaju obnovu srpskog štamparstva i „utemeljenje nove srpske prosvete”.⁴ Ove knjige nisu bile poznate Pavelu Jozefu Šafariku, prvom srpskom bibliografu. Godine 1878. naučnoj javnosti ih je prvi otkrio Stojan Novaković, a tek su 1964. godine uvrštene u srpsku bibliografiju, navodi Ćurčić.

Iste, 1726. godine su rođeni Zaharija Orfelin i Jovan Rajić, pored Dosi-teja naša dva najznačajnija racionalista i prosvetitelja. Njihov život i dela su duboko u temeljima novovekovne srpske kulture.

Na ovom mestu valja spomenuti jedno delo koje je manje znano ali kome pripada značajno mesto u srpskoj kulturi. Episkop budimski Dionisije Novaković napisao je 1741. godine *Epitom ili kratkaja skazanija svjašćenago hrama, riz jego i t. d.* Po Ćurčiću, „ta je knjiga, pre svega, prvi priručnik kod Srba, a istovremeno, to je i prvi srpski originalni udžbenik za srednje škole”.⁵ Za ovu knjigu je znao i Šafarik koji spominje *Epitom* pod rednim brojem 947. i 949. u svojoj *Istoriji srpske književnosti*.⁶ Po Ćurčiću to je bila najprepisivanija knjiga kod Srba u drugoj polovini XVIII i prvim decenijama XIX veka. Pored ostalih srpskih krajeva ona je stigla i do Dalmacije.⁷

Pored toga valja spomenuti i pisca prve srpske autobiografije u modernom dobu. Borivoje Marinković ističe kako se tek 1891. godine saznalo da

³ Lazar Ćurčić, *Srpske knjige i srpski pisci 18. veka*, Književna zajednica Novog Sada 1988, 72

⁴ „Kada je 1724. sekretar beogradsko-karlovačkog mitropolita Mojseja Petroviča, Vladul (Vladislav) Malesku, doneo iz Rusije 255 ili 400 bukvara (*Pervoe učenije otrokom*) Feofana Prokopoviča, arhiepiskopa i reformatora Petra Velikog, koje je na mitropolitovu molbu poslao ruski Sveti sinod, niko valjda nije mogao očekivati ni pretpostaviti da će samo dve godine potom ta knjiga biti preštampana za Rumune i Srbe i da će njenim izdavanjem biti obnovljeno štampanje srpskih knjiga prekinuto pre osamdeset i osam godina. U Veneciji je 1638. Bartol Ginami štampano *Psaltir*, prvu srpsku knjigu sa naslovnom str. i numerisanim listovima, kao poslednju knjigu starog srpskog štamparstva.” - Ćurčić, 63. Šire pogledati u Dr Dim. Kirilović, *Bukvar Teofana Prokopoviča kod Srba*, Zbornik MS za književnost i jezik, III, Novi Sad 1956, 19, 23.

⁵ Isto, 76.

⁶ P. J. Šafarik, *Geschichte der serbischen Literatur*, Prag 1865, 466. U Ćurčić, 77.

⁷ Vladimir Mošin i Milan Radeka, *Ćirilski rukopisi u sjevernoj Dalmaciji*, *Starine*, knj. 48, Zagreb 1958, 198, 206.

pisac prve autobiografije na srpskom jeziku nije Dositej Obradović već „neki putnik” Partenije samovidec. Pravim imenom Partenije Pavlović, ovaj strasni putnik, episkop srpske crkve i pisac je oko 1745. godine u Sremskim Karlovcima pisao svoju autobiografiju. „Ovaj spis, uprkos svemu, ima određenu fizionomiju i poseduje formalne odlike zanimljivog književnog ostvarenja”. - kaže Marinković i dodaje: „U to, može se reći gluvo doba duhovnog života srpskog naroda pojavio se sasvim neočekivano, u ličnosti Partenija Pavlovića pisac koji je literaturi pristupio s novih i u svemu drugih pozicija i koji je uložio prve napore da je oslobodi prastarih tereta hrišćansko-teološke kulture. Značaj njegovih autobiografskih beležaka samo je u tome što su oni jednom za svagda prekinuli s dotadašnjom tradicijom...”⁸

Na srpsku kulturu su sredinom XVIII veka uticali pre svega ruski pisci klasicisti A. P. Sumarokov (1717–1777), I. G. Rejhelj (1727–1778), N. N. Popovski (oko 1730–1760) i Lomonosov, koje čitaju Zaharija Orfelin i Simeon Piščević. Orfelin je čitao i ruske časopise iz tog vremena: *Эжемесечния сочинения* (1755–1764), *Праздное время в пользу употребленное* (1759 – 1760), *Невинное упражнение* (1763) i *Свободные часы* (1763).

U drugoj polovini XVIII veka na srpsku kulturu uveliko utiče nemačka filozofija i književnost. U školama se pored latinskog uči i na nemačkom. „Jedan od predstavnika srpskog Prosvetiteljstva, Stefan Vujanovski, prerađuje 1770. godine za potrebe srpskih škola gramatiku Johana Kristofa Gotšeda. Mirijeovski prevodi u to vreme Felbigerovu *Metodiku* (1776), piše bukvar srpsko-rumunsko-nemački, a Sekereš prevodi Felbigerovu *Čitanku* (1777). Nastava u Karlovačkoj gimnaziji 1792. obuhvata nastavu nemačkog jezika u pripremnom kao i u svih šest razreda, pri čemu se čita Kampeovo delo *Otkriće Amerike*. Jezici nastave su latinski i nemački, a kasnije u XIX veku, upotrebljava se Adelungova gramatika nemačkog jezika. Srpski pitomci slušaju nastavu tokom XVIII veka i u Haleu, Lajpcigu i Getingenu ili po protestantskim učilištima Slovačke, gde su programi pod uticajem nemačkog prosvetiteljstva, pa je Dositej i u Modri privatne časove uzimao na nemačkom.”⁹

---

⁸ Borivoje Marinković, *O piscu prve srpske autobiografije u XVIII stoleću*. Književnost i jezik, XV, 4/1968, 49.

⁹ Milorad Pavić, *Klasicizam, Književne prilike u vreme prosvetiteljstva*, <http://www.rastko.org.yu/knjizevnost/pavic/klasicizam/> Pavić ovde kaže: „U *Životu i priključenijima* (1783) Dositej pokazuje da je čitao Geteova *Vertera*, sa kojeg je Dositejev prijatelj Sekereš skinuo cenzorsku zabranu u Austriji, kao što je prvi upravo Dositej prevodio iz poznate Libeskindove zbirke *Palmovo lišće*. „Kritički princip” Dositejev – njegov metod slobodnog mišljenja duguje prema novijim istraživanjima svoj nastanak pored Dekarta, Spinoze i Loka, – Lajbnicu. Dositejev sekularizovani

Na Slovene, pa i Srbe u to vreme evropski mislioci počinju da gledaju sa verom u slovensku humanističku ulogu. Tome su svakako doprinele Herderove ideje o duhu naroda i Rusoove o vraćanju prirodi. Tadašnji najveći nemački orijentalist, o kome se danas malo zna, Johan David Mihaelis (1717-1791), profesor na univerzitetu u Getingenu „počeo je ukazivati na potrebu proučavanja i slovenskih tekstova Sv. pisma i pozivao slovenske naučnike da oni prvi započnu taj posao, te je na taj način i iz potreba teologije, nastao življi naučni interes za Slovene. Tražilo se izučavanje jezika tih naroda, o čijoj se prošlosti, poreklu, međusobnoj srodnosti, osobinama, rasprostranjenosti i kulturi nije ništa ili bar vrlo malo znalo. ...Zbog toga u ovo vreme počinje razvoj mnogih naučnih grana, dotle nerazvijenih ili zanemarenih, javlja se mnoštvo putopisa o nepoznatim slovenskim zemljama, počeci beleženja folklora, narodne usmene književnosti, počeci filologije slovenskih naroda.”¹⁰

Srbi prvo čitaju u originalu Lesinga, Vilanda, Herdera, Klopštoka, Šilera i Getea, a potom ih prevode na slavenoserbski jezik.

Uticao engleske misli (filozofije i književnosti) je takođe prisutan, najpre u obliku prevoda sa nemačkog i francuskog, a potom i sa originala. Simeon Pišćević je na nemačkom čitao *Robinzona Kruso*, Danijela Defoa, a Dositej Bekona, Džona Loka, pa Svifta, Česterfilda, Defoa i Ričardsona. On je čitao i engleske časopise: *The Spectator*, *The Tatler*, *The Guardian*, *The Rambler* i *The Adventurer*.

Gavril Stefanović Venclović je sredinom osamnaestog veka na srpskom narodnom jeziku u svojim propovedima svojoj šajkaškoj pastvi govorio o srpskoj i vizantijskoj istoriji. Što je po Miloradu Paviću dalo mogućnost da se od toga sastavi jedna istorija Vizantije. Ta mogućnost međutim nije ostvarena. Za naš rad je značajan stav da se Venclović družio sa Slovacima: „Zvuči gotovo kao legenda da se pored Venclovića u Đuru u isto vreme bavio vizantijskom istorijom Jan Tomka Saski, autor čuvenog dela *Illyricum vetus et novum* (1746), u kojem je prerađen i dopunjen opus velikog francuskog vizantologa XVII veka Dikanža”.¹¹

---

moral duhuje mnogo engleskim filosofima ali i Eberhardovom posredništvu, a svoje interpretacije ambicije Volfovom hermeneutičkom učenju. Ono dopire do njega već u Modri 1777, gde Dositej sluša predavanja prema programu koji je nedavno publikovan pa se može videti da je obuhvatio i artis hermeneuticae regulas. I Dositejevi nazori o jeziku imali su potporu pored ostalog u nemačkim uzorima (Fridrih II), a nemački izvori ponekad su mu služili i kao posrednici prema drugim književnostima (engleskoj i francuskoj, na primer u *Mezimcu*).”

¹⁰ Nada Đorđević, *Doprinos Jozefa Dobrovskog upoznavanju Evrope s našom kulturnom tradicijom*, Zbornik za slavistiku, Matica srpska 1973, 10

¹¹ Milorad Pavić, *Istorija, stalež i stil, (jezičko pamćenje i pesnički oblik)*, Matica srpska, Novi Sad 1985, 48

Dositej Obradović (po rođenju Dimitrije) bio je najveći srpski prosvetitelj i reformator. Rođen je u rumunskom delu Banata u mestu Čakovo (1742 — 1811.). Školovao se za kaluđera, ali je napustio taj poziv i krenuo na putovanja po celoj Evropi, gde je prihvatio ideje evropskog prosvetiteljstva i racionalizma. Ponesen takvim idejama radi na prosvetivanju svog naroda. Prevodio je razna dela, a potom je i sam pisao, dela prvenstveno programskog tipa, među kojima je najpoznatije *Život i priključenija*. Dositej je podstakao kulturno buđenje srpskog naroda, sa dubokom verom u borbu protiv dogmi i predrasuda, a u tome su mu pomagale vrednosti evropskog prosvetiteljstva i racionalizma koje je svim srcem prihvatio.

Nastojanja i borba srpskih pisaca tog vremena nije bila apstraktna i samoživa priča zarad zadovoljenja prizemnih potreba, već je imala dubok egzistencijalni motiv. Naime, srpski prosvetitelji su uvideli da se širi slojevi naroda moraju obrazovati, kako se ne bi asimilovali u moru drugih naroda i kultura. Potvrdu tome nalazimo kod Stojana Novakovića koji 1911. godine u svom tekstu *Dositej Obradović i srpska kultura* naglašava potrebu „da se ta stara, vizantijska kultura pomiri i dovede u sklad sa zapadnoevropskom, te da narod ima čim boriti se dalje za svoj opstanak među narodima”. (podvukao N. K.)¹² Stojan Novaković je dobro uvideo da se kultura i prosvetćenost ne mogu same od sebe razvijati. Naime, tek po odluci cara Josifa II da se u carstvu počne iskorenjivati praznoverje i sve vrste licemerja, pa i ono religiozno otvoren je prostor za pojavu i delatnost prosvetitelja, pa tako i našeg Dositeja. Tako je Dositej ispevao u svojim *Pismima Haralampiju* čitavu pesmu caru Josifu. Dositeju su Josifove religiozne reforme poslužile da sroči svoj plan razvoja srpske prosvete. Taj plan je Novaković sročio u sedam tačaka. A one se mogu svesti na razvoj narodnog jezika, na versku toleranciju i na slobodu mišljenja.

Čini nam se uputnim na ovom mestu navesti misao našeg istaknutog mislioca Vladete Jerotića, koji povodom Dositejevog života i misli kaže sledeće: „U Dositejevo vreme, većina balkanskih zemalja pod Turcima gajila je ne samo silnu želju za oslobođenjem već i za tekovinama evropske prosvetćenosti. Problem je bio i, čini se do danas ostao, u tome kako primiti evropsku civilizaciju a zadržati samosvojnost, što znači, kada je reč o Srbima, svoju hrišćansku, pravoslavnu veru, svoju istoriju i pozitivne duhovne osobine srpskog naroda: častoljubivost, pravdoljubivost, velikodušnost, duh slobode, čisto srce, trezvenost. Ne treba zaboraviti da Dositej Obradović nije bio samo kritičar narodnog života i običaja već je u svakoj prilici isticao one dobre strane srpske narodne kulture.

---

¹² Stojan Novaković, *Dositej Obradović i srpska kultura*, U Dositej Obradović, *Dela*, Izdavačka kuća Draganić – Biblioteka grada Beograda, Beograd 2007, 363-370.

Čini se da je lakše govoriti o zapadnoj prosvćenosti nego objasniti suštinu pravoslavne prosvćenosti. Prosvćenost pravoslavnih naroda na Balkanu i u Rusiji razvijala se s prekidima, na preskok, uz mnogo praznina i nedovršenosti, a sve to uzrokovano teškom i često tragičnom istorijom ovih naroda. Razvoj filofske misli na Zapadu, međutim, naročito pojava jednog Erazma, Fransisa Bekona, zatim Dekarta, Spinoze, Loka, sve do Kanta i Hegela zahvaljujući prirodnijem razvoju država u celini i održanom kontinuitetu pamćenja, što najčešće obezbeđuje i neophodan doživljaj identiteta u pojedinca, ali i naroda, kao da je obezbedio i povoljne uslove za razvoj razuma koji plodno sumnja, ali i uma koji kritički rasuđuje. Nesagledive su posledice prisutnosti ili odsutnosti skeptičnog razuma i kritičkog uma u većine pripadnika jednog naroda. Razmotrimo sada da li postoje neke posebne odlike pravoslavne prosvćenosti u odnosu na zapadnu prosvćenost.

O prosvćenosti razuma čoveka zapadne hemisfere i o prosvćenosti srca čoveka pravoslavne sfere življenja govori se uopšteno, nedovoljno jasno, ali ne i pogrešno. Ovu drugu prosvćenost ne treba tumačiti kao prenaplašenu osećajnost, burnu afektivnost ili opasnu iracionalnost življenja, već kao onu idealnu prosvćenost za koju izvorno hrišćanstvo ima srećnu izreku: Blago tebi ako ti razum u srcu počiva! Reč je, dakle, o uspešnoj i plodnoj sintezi razuma i srca, racionalnog i emotivnog, a dubinski psiholozi bi još rekli, svesnog i nesvesnog.”¹³

Dositelj Obradović je svojim životom i delom postavio temelje savremene srpske kulture. Pored knjiga toj kulturi su bili potrebni i drugi oblici ispoljavanja duha. U drugoj polovini XVIII veka kod Srba se počinju pojavljivati i časopisi uz pomoć kojih se sve više šire ideje racionalizma ali i predromantizma.

Periodične publikacije (novine, časopisi i kalendari) počinju se javljati i kod Srba u vreme prosvetiteljstva. Prvi je Orfelinov *Slaveno-serbski magazin*, koji je izašao iz štampe 1768. godine u Veneciji, u *Tipografiji Slaveno-Grečkoj* Dimitrija Teodosijeva. Prema Živanu Milisavcu ¹⁴ Orfelin je već 1766. godine pripremio kalendar u kome je bilo mnogo književnih priloga i prikaza ruskih i srpskih knjiga i najava za časopis. Program časopisa je predviđao tekstove iz geografije, istorije ekonomije i vaspitanja. Pisan je rusko-srpskim pismom. U časopisu su Orfelinovi radovi i ruski prevodi Teofana Prokopoviča. Pored prevoda objavljeni su i stihovi. Tako da se, s pravom

¹³ Vladeta Jerotić, *Dositelj Obradović. Između pravoslavlja i zapadne prosvćenosti* Izvor: Darovi naših rodaka 2, Sabrana dela, III kolo, Zadužbina Vladete Jerotića u saradnji sa IP Ars libri, Beograd 2007.

¹⁴ Živan Milisavac, *Istorija Matice srpske* (I deo, „Vreme nacionalnog buđenja i kulturnog preporoda 1826-1864”), Matica srpska Novi Sad 1986, 11-26.

može smatrati i književnim časopisom. Iza Orfelina niko nije stajao, a sam nije imao dovoljno sredstava da ga dalje štampa. Pored toga imao je svega tri saradnika. Ambiciozni Orfelin ipak nije mogao da nastavi izdavanje časopisa, tako da je izašao samo prvi broj *Magazina*.

Srpski pisac i prevodilac Emanuilo Janković (1758-1791) je u Novom Sadu 1790. godine osnovao knjižaru i štampariju i planirao izdavanje novina, ali za njih nije dobio dozvolu. Ovde valja ukazati „da su Srbi tražili osnivanje štamparije na saborima 1708, 1722, 1730, 1731, 1735, 1744, 1749, 1769. i 1790. godine.” - piše Lazar Ćurčić i dodaje: „Srbi su 1730. bili upućeni da štampaju u Trnavi, ali da to, razume se, nisu prihvatili, jer ta štamparija beše jezuitska, bosanskom ćirilicom, radi unijaćenja Srba i Rusina.”¹⁵

Godine 1791. u Beču je izašao prvi broj časopisa *Serbskija povsednev-nija novini*, koga su objavili braća Markides Puljo. Ukupno je izašlo 99 brojeva do 1792. godine kada se časopis ugasio. To su bile informativne novine, koje su, pored ostalog, donosile vesti o srpskim mitropolitima, saborima, događajima na ratištima, požarima, nepogodama, dvorskim skandalima, samoubistvima, raznim čudima. Zanimljivo je, da su se pored ostalog novine bavile i poljsko-srpskim vezama.¹⁶ Zaista je fascinantno da, po tematici, ne zaostaju za današnjim novinama i časopisima. U *Srpskim novinama* je objavljivani prvi feljton kod Srba, a to su bili delovi *Kratke istorije Srba* Pavla Julinca.¹⁷

---

¹⁵ Lazar Ćurčić, *Tobožnja unijatska štamparija u Trnavi*, Zbornik Matice srpske za književnost i jezik, knj. 19/III, 1971, 402-423.

¹⁶ *Serbskija novini* su beležile i komentarisale i debatu u Sejmu (tzv. četvorogodišnji sejm), burne proslave donošenja, potpisivanja i proglašenje slobodoumnog Ustava od 3. maja 1791, ponašanje susednih dvorova i napore Sejma i kralja Stanislava Avgusta u smeru očuvanja poljske nezavisnosti, pa tako i konfederaciju u Targovici i stavljanje kralja na stranu protivnika Ustava. Vidi: Petar Bunjak

Pregled poljsko-srpskih književnih veza (do II svetskog rata), Dopunjeno i ispravljeno Internet izdanje, <http://www.rastko.org.yu/knjizevnost/poljska/>. Tada su slovenska pitanja bila veoma zastupljena. Tako se ideolog slovačkog narodnog preporoda Ljudevit Štur, u svom sveslovenskom zanosu doticao i rusko-poljskih sporova. „Rus i Poljak - govorio je on - moraju se pomiriti u duhu Slovenstva: i to se mora dogoditi, uprkos neprijatelju slovenskog imena koji se priprema da obojicu satire s lica zemlje.” U Risto Kovijanić, *Vuk i Štur*, Savremenik, sv. 10, Beograd 1964, 331.

¹⁷ Julinčeva knjiga *Kratkoje v'vedenje v istoriju proishozdenija slaveno-serbskago naroda* izdata je u Veneciji 1765. godine. Nastala je po ugledu na delo slovačkog istoriografa i njegovog bratislavskog (požunskog) profesora Jana Tomke-Saskog. Pavle Julinac (1731 ili 1732 - Beč 25. februar 1785) je bio pisac prve objavljene istorije Srba na srpskom jeziku. Ne zna se gde je rođen (verovatno u Segedinu, ali može biti i Čurugu). Poreklom je iz plemićke graničarske porodice, sin oficira Arsenija Julinca a unuk majora Vasilija iz Segedina. Završio je licej u Bratislavi. Godine 1753. ga je u Rusiju poveo potpukovnik Jovan Šević, jedan od predvodnika srpske seobe u Novu Srbiju, gde je započeo karijeru vojnika.

Stefan Novaković je u Beču 1792. najavio *Slaveno-serbskija vjedomosti*. Novine koje je izdavao tokom 1793. i 1794. godine. Štampane su građanskim slovima, a izlazile su dva puta nedeljno. U zaglavlju su imale sliku austrijskog dvoglavog orla, umesto junaka sa srpskim grbom koji se nalazio na zaglavlju *Srpskih novina*. Prema Živanu Milisavcu to je bio znak lojalnosti prema Bečkom dvoru. *Vjedomosti* su imale sličan sadržaj kao i *Srpske novine*, s tim da su donosile mnoge vesti o revoluciji u Francuskoj. Stefan Novaković je planirao da objavljuje knjižice o vaspitanju, o domaćinstvu, geografiji, istoriji i srpskim prosvetiteljima. On je čak planirao da te knjižice šalje besplatno pretplatnicima novina. U ovim novinama su objavljivani i stihovi Andrije Kačića Miošića. Jovan Skerlić navodi da su *Vjedomosti* u broju 74, iz 1794. godine donele Kačićeve stihove o Stefanu Nemanji. Po njemu to je bio jedini dalmatinski pisac koji je ostavio traga u srpskoj književnosti toga doba.¹⁸ Novine su se bavile i prenumeracijom, pa su prikupljale pretplatu za *Rajićeve Istoriju*.¹⁹

Doprinos srpskoj nauci racionalističkog doba, svakako je dao i Pavle Kengelac, po nekima Kendelac, (1766-1834.) autor „prve srpske jestastvenice” - *Jestastosloviya*, tj. Prirodopisa, koja je štampana u Budimu 1811. godine. Kengelac je bio veoma obrazovan: znao je ruski, francuski, nemački, engleski, rumunski, mađarski, latinski, grčki i jevrejski. Kengelac je proputovao mnoge zemlje, a školovao se pored ostalog na licejima u Kežmarku, Bratislavi i Šopronju. Kovijanić navodi da je u matrikuli liceja u Kežmarku zapisano 21. septembra 1786. godine „Paulus Kengyeaz, Nagy Kikinda, Temenssiensis, graeci ritus non uniti, ignob (ilis) gramaticus”. Risto Kovijanić, *O Pavlu Kengelcu, piscu prve srpske jestastvenice*, časopis Nauka i priroda, VI, Beograd, sv. 4, 1953, 167.

O Kengelčevom znanju i ugledu Kovijanić je pisao i u beogradskoj Politici, u rubrici „Da li znate?”, bez potpisa: „Kada je jednom Fridrih Veliki posetio univerzitet (u Halleu, prim. N.K.), u ime studenata je s njim razgovarao Pavle Kendelac, Kralj mu je postavljao razna pitanja na koje je trebalo da se odgovori vešto i po svim pravilima retorike. Kendelčevi odgovori toliko su oduševili Fridriha Velikog, da je otpasao svoj mač i dao mu ga rekavši: 'Evo vam, kolega, neka vam bude moj mač za uspomenu!’”. Politika, Beograd 1955.

¹⁸ Jovan Skerlić, *Studije*, poglavlje „Značaj XVIII veka u istoriji srpske književnosti”, Matica srpska - Srpska književna zadruga, Novi Sad - Beograd 1961, 29-39. Kačić piše: „Na 1190. Bi za kralja Stipan Nemanic, sin rečenoga Nemanje. Na 1200. Simeon, sin Stipana Nemanicia, bi kralj od Rašije i Dalmacije. Ovi osvoji mnoge banovine. I u to vrijeme Bosnom vladaše ban Kulin.” Videti: Andrija Kačić Miošić: *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, izbor. Internet sajt <http://dzs.ffzg.hr/html/Kacic.htm>.

¹⁹ Jovan Rajić je rođen u Sremskim Karlovcima 1726. godine. Tu je završio „Slovensku školu” Emanuela Kozačinskog, a zatim u Kijevu duhovnu akademiju. Vratio se kući gde je kao nastavnik radio u bogoslovsko-učiteljskoj školi u Karlovcima, a zatim u novosadskoj bogosloviji. Kasnije se zakaluderio u manastiru Kovilju, gde je, kao arhimandrit, ostao do smrti, 1801. godine. Napisao je *Katihizis*, više hrišćanskih istorija, obrednih knjiga i polemičkih bogoslovskih

Po Marku Maletinu pravi početak srpske žurnalistike ipak počinje sa Dimitrijem Davidovićem i Dimitrijem Frušićem koji su 1813. godine u Beču pokrenuli izdavanje *Novina serbskih iz carstvujućeg grada Viene*, i koje su neprekidno izlazile preko sto godina. Godine 1835. u Pešti Teodor Pavlović pokreće *Srpski narodni list*, a 1838. *Srpske narodne novine*. „Otada pa do kraja svoga rada, do 1848, Pavlović je predstavnik srpske žurnalistike.” *Srpski narodni list* je po Pavlovićevoj želji postao i „književni organ” u kome su srpski pisci objavljivali pesme, ali i priče i novele.²⁰

Pored novina i časopisa potreba vremena je nalogala da se počnu kod Srba štampati i publikacije koje su nosile ime *Mesecoslovi*. Zbog potreba vere (sveci i praznici) ali i trgovine (vašari) počeli su da se štampaju *Kalendar*i. Oni su imali u to vreme širok kulturni značaj. Evo šta o njima kaže Milorad Pavić: „Književni godišnjaci-kalendar*i* bili su na granici XVIII i XIX veka češći od pravih časopisa. Orfelinov *Večiti kalendar* (u tri izdanja posle 1783), prava "enciklopedija znanja", doneo je pored obimne Fizike, niz priloga iz oblasti školstva (popis univerziteta u Evropi), savete iz popularne medicine, i što je najvažnije, dopise o istoriji svetskoj i srpskoj. *Slavenoserbski mesecoslov* (Beč 1792), Novakoviće*vi Mesecoslovi* (1794-5), Davidoviće*vi Zabavnik* (Beč, 1815-6, 1819-21. itd) i Vukova *Danica* (1826-29, 1834), donosili su takođe priloge iz srpske istorije, predromantičke priloge sa istočnjačkom tematikom, klasicističko pesništvo i drugo, pri čemu se ovaj niz kalendara-almanaha pretopio sa pojavom Vukove *Danice* u časopise.”²¹

Prosvetiteljstvo je u književnosti omogućilo pojavu klasicizma i predromantizma, bez kojih se romantizam ne može osvetliti. Potvrdu tome nalazimo i kod Milorada Pavića, koji kaže: „Što nas klasicizam i predromantizam i danas interesuju, razlozi su sledeći. Romantizam, koji je trajao gotovo do kraja XIX veka, ne bi se mogao shvatiti bez uvida u predromantička zbivanja u srpskoj književnosti, pa je u tom smislu predromantizam nadživio u romantizmu svoje formalno gašenje i ostao od trajnijeg interesa. Klasicizam je svojim stalnim obnavljanjem ostao relevantna književna pojava u srpskoj književnosti tokom XIX i XX veka, pa se tako bez ovih stilskih opredeljenja ne mogu shvatiti ni protumačiti zbivanja i nastanak nove srpske književnosti kao celine. Od posebnog je interesa pitanje reprezentativnih književnih ličnosti,

---

spisa. Najznačajnije mu je delo *Istorija raznih narodov, naipače Bolgar, Horvatov i Serbov*. Pisao je i književna dela: *Boj zmaja s orlovi*, *Tragedija cara Uroša*, prerada s nemačkog jedne srednjovekovne zbirke pripovedaka i dve zbirke prigodnih i pobožnih pesama (*Vo spominaniju smerti i Na gospodskija prazdniki*).

²⁰ Marko Maletin, *Teodor Pavlović*, Glasnik istorijskog društva u Novom Sadu, VIII/1935, 372-396.

²¹ Milorad Pavić, *Klasicizam, Književne prilike u vreme prosvetiteljstva*, <http://www.rastko.org.yu/knjizevnost/pavic/klasicizam/>

koje su udarile pečat početku ove književne epohe kao Dositej, ili poznim uspesima njenim kao Jovan Sterija Popović. Epoha koja počinje Dositejem, a završava se Sterijom, zaslužuje više no da bude svrstana u prelazno doba (kako je to srpska književna historiografija činila), ali ne zato što bismo mi tako više voleli, nego zato što nas književnoistorijske činjenice upućuju u tom pravcu.”²²

Miloslav Samardžić ukazuje na značaj slovačkih liceja na srpske predromantičare: „Za razliku od klasicista, predromantičari nisu imali veća središta na srpskoj teritoriji, nego su se više vezali za tranzitne centre. Najviše ih je obrazovano na protestantskim licejima u Slovačkoj, naročito u Požunu, dok su najveći broj knjiga objavili u Trstu blagodareći mecenstvu tamošnje bogate srpske trgovačke kolonije. Krajem XVIII i početkom XIX veka oko Dositeja Obradovića ovde se obrazuje tršćanska pesnička škola, kojoj pripadaju skoro svi predromantičari. Sem Dositeja, u Trstu su živeli i drugi predstavnici ovog stila: Jovan Došenović, Pavle Solarić, Vićentije Rakić, Vikentije Ljuština, Joakim Vujić, Jeftimije Popović i drugi. Napoleonovim osvajanjem Venecije (u kojoj je bila srpska štamparija) i Trsta, preko ovih pisaca u srpsku književnost prodiru novi, romanski uticaji.”²³

Za Jovana Skerlića ova književnost Srba u Austro-Ugarskoj je važna za celokupno srpstvo. On kaže: „tu se mislilo i pisalo za ceo srpski narod”, i tvrdi da duhovno-kulturni život u ostalim srpskim zemljama uopšte nije postojao, pa je tim više ova književnost značajnija. Po njemu „naše lokalne književnosti” - dalmatinska, bosanska, slavonska, pa ni srednjevekovna nisu uticale na razvoj književnosti kod Srba u južnoj Ugarskoj. On smatra da je srpska književnost ovog doba *spontano ponikla*. S početka je bila verska i konfacionalna a potom je postala svetovna i prosvetiteljska, pre svega zahvaljujući Dositeju, koji ju je uzdigao „na visinu jedne svetovne narodne i moderne književnosti”.

Skerlić zastupa ideju o diskontinuitetu srpske književnosti i smatra da epoha XVIII veka predstavlja „prvi, početni i osnovni period cele srpske nacionalne i savremene književnosti”.²⁴

Nakon ovoga, s pravom, možemo zaključiti: Da je doba prosvetiteljstva i racionalizma kod Srba postojalo, i u velikoj meri bilo razvijeno. Da je to doba stvorilo klasicizam i predromantizam u srpskoj književnosti. A svojim rodoljubljem, svetovnošću i okrenutošću ka širokim narodnim potrebama je radalo i osmišljavalo nacionalnu svest kod Srba. Kada pogledamo širi druš-

²² Isto.

²³ Miloslav Samardžić, *Tajne Vukove reforme*, Pogledi, Kragujevac 1997, 107.

²⁴ Skerlić, isto, 39.

tveni kontekst, kako evropski tako i srpski, sa revolucionarnim događanjima vidimo da je stvoreno plodno tlo za pojavu romantizma kao kulturnog pokreta koji će zahvatiti široke slojeve društva sa intencijom da donese preporod.

The Enlightenment and Rationalism in Serbia

Summary: This work emphasises the philosophical basis of the Enlightenment and its origin in European cultures, and then its relationships with the Serbian culture. The things that brought the Serbian culture to the European scene were very good education of Serbian rationalists, understanding of liberty as of supreme value, constant travels and communication with European thinkers.

Key words: the Enlightenment, rationalism, freedom, equality, brotherhood, Kant, Pavle Julinac, Zaharije Orfelin, Jovan Muskatirovic, Jovan Rajic, Simeon Piscevic, Dositej Obradovic, Gavril Stefanovic Venclovic, Milorad Pavic

ZORAN ĐERIĆ
Akademija umjetnosti Banja Luka
Republika Srpska

UDK 355.01(497.1):778.5
Pregledni članak
Primljen: 3.3.2011
Odobren: 28.3.2011

NOVI RATNI FILMOVI U SRBIJI, HRVATSKOJ I BIH

Sažetak: Raspad Jugoslavije, a potom i oružani sukobi između zavađenih naroda u nekadašnjim republikama, najpre u Hrvatskoj, od 1991. do 1995. godine, a potom u Bosni i Hercegovini, kao i bombardovanje Srbije 1999. godine, neposredno su se odrazili na kinematografiju u novim državama. Snimljeno je više od četrdeset igranih filmova, kao i nekoliko stotina dokumentarnih, koji su na direktan ili indirektan način inspirisani ratom, odnosno ratnom problematikom. Ovaj tekst se bavi upravo tim novim ratnim ili neoratnim filmovima, žanrovskom vrstom koja je nastala na iskustvu partizanskih i borbenih filmova, pod uticajem nacionalnih ideologija, sa specifičnom balkanskom notom.

Ključne reči: rat, novi ili neoratni film, filmski žanr, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija, bivša Jugoslavija.

Pol Virilio (Paul Virilio), francuski filozof i teoretičar kulture, autor ratnog modela razvoja savremenog grada i društva, koncepcije integralnog slučaja, rata pokreta, estetike nestajanja i informativne bombe, na samom početku svoje knjige *Rat i film*, primetio je: „za muškarce [i žene] u ratu, funkcija oružja je funkcija oka” (Virilio, 2003: 20). Njegova „logistika percepcije” mogla bi se primeniti na većinu filmova koji su snimljeni na prostorima bivše Jugoslavije za poslednjih dvadeset (20) godina. Bilo da se direktno odnose na neki od ratnih događaja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, odnosno Srbiji, od 1991. godine, pa nadalje, ili su u njima samo aluzije na rat, odnosno na neke ličnosti i dešavanja u tom vremenu, neki od njih su žanrovski opredeljeni kao „ratni”, a drugi kao „drame” ili „savremene drame”, čak i kao „komedije”. Već u tim odrednicama krije se i stav prema događajima koji se slikaju, pre-

poznaje se virilijevska logistika percepcije, odnosno funkcija oka, tj. snimate-lja i njegove kamere, kao funkcija oružja, sredstva, ali i cilja.

Zato je ova tema interesantna podjednako filmskim kritičarima, kao i istoričarima i teoretičarima filma, pre svega domaćim (Daković, Vlajčić, Go-cić, Anđelković, Škrabalo)¹, ali i pojedinim stranim, među kojima su svakako najistaknutiji autori: Denijel Dž. Gulding (Daniel J. Goulding), Dina Jorda-nova (Dina Jordanova) i Pavle Levi (Pavle Levi). Gulding, profesor emeritus na filmskim studijama Oberlin koledža u Americi, objavio je knjigu *Liberated Cinema – The Yugoslav Experience, 1945-1985* (1985), potom ispravljeno i dopunjeno izdanje *Liberated Cinema – The Yugoslav Experience, 1945-2001* (2002), koja je prevedena na hrvatski i objavljena u Zagrebu, kao *Jugo-slavensko filmsko iskustvo, 1945-2001* (VBZ, Zagreb 2004). Dina Jordanova (bugarskog porekla), šefica Katedre za film na škotskom Univerzitetu Sent Endrius, ekspert za balkansku i istočnoevropsku kinematografiju, objavila je monografije: *Cinema of Flames: Balkan Film, Culture and the Media* (2001), *Emir Kusturica* (2002), *Cinema of the Other Europe: The Industry and the Artistry of East Central European Film* (2003), *Cinema of the Balkans* (ed.) (2006), kao i tematski dodatak *Cineaste: Contemporary Balkan Cinema*, u *Cineaste magazine* (New York, June 2007). Njene knjige, na žalost, još uvek nisu prevedene na neki od naših jezika. Pavle Levi (beograđanin koji predaje istoriju i teoriju filma na američkom univerzitetu Stenfordu), objavio je svoju doktorsku disertaciju *Desintegration in Frames. Aesthetics and Ideology in the Yugoslav and Post-Yugoslav Cinema* (Stanford University Press, 2007), koja je prevedena na srpski i objavljena kao *Raspad Jugoslavije na filmu. Es-tetika i ideologija u jugoslovenskom i postjugoslovenskom filmu* (Beograd 2009). Među ove istraživače mogli bismo uvrstiti i slovenačkog filmskog kri-tičara Marcela Stefančiča Mlađeg (Marcel Stefančič, Jr), sa studijom *Wars in the Former Yugoslavia, Take Tree* (2006), kao i brojnim filmskim kritikama na temu rata u kinematografiji na tlu bivše Jugoslavije.

Od 15 filmova, koji su snimljeni 1991. godine, ni jedan nema žanrov-sku odrednicu „ratni“. Većina ovih filmova je odobrena i započeta još pre ra-tnih sukoba, u vreme zajedničke države, u pojedinim je jugoslovenska glu-

---

¹ I ja sam se, više puta, pozabavio ovim temama. Uporedi: Zoran Đerić, Srpski i hrvatski film: pretpostavke za pisanje istorije nacionalnih, odnosno državnih kinematografija, u: *Serbo-Croat Relations in The 20th Century - History and Perspectives / Srpsko-hrvatski odnosi u 20. veku - prošlost i perspektive*, Institute for Historial Justice and Reconciliation - Salzburg, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje - Novi Sad, Dijalog - Zagreb, Grafo-marketing Novi Sad, 2008, str. 103-112; Zoran Đerić, Srpsko-hrvatske filmske koprodukcije u XXI veku, u: *The Croatin-Serbian Cooperation in Politics and Culture in The 20th Century / Hrvatsko-srpska saradnja u politici i kulturi u 20. veku*, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, Novi Sad; Udruga za povijest, suradnju i pomirenje, Golubić (Obrovački), Grafomarketing, Novi Sad 2010, str. 151-162; Zoran Đerić, Pozorište i film : studije, članci, prikazi, Grafomarketing, No-vi Sad 2010, str. 133-142.

mačka ekipa, kao u Sidranovom *Prazniku u Sarajevu* (koji je snimljen u jugoslovensko-bosansko-hercegovačkoj koprodukciji). Ipak, može se naslutiti napetost predstojećih događaja, kao i nagoveštaji onoga što će ubrzo uslediti, kao u filmu *Vrijeme ratnika*, koga je za hrvatsku TV režirao Dejan Šorak, odnosno u debitantskom filmu hrvatskog reditelja Zrinka Ogreste – *Krhotine, kronika jednog nestajanja*. I Krsto Papić je ove godine dovršio snimanje svog filma *Priča iz Hrvatske*, započetog pre raspada Jugoslavije, o hrvatskoj dijaspori, „promičući zapravo aktualne političke slogane Tuđmanove vlasti o potrebi povijesne pomirbe potomaka ustaša i partizana, pa je stoga film ispao previše ideologijski obojen i stoga donekle artistički neuvjerljiv” (Škrabalo, 2008: 173).

Samo jedan igrani film iz 1992. godine (od 16 koji su snimljeni), iako je označen kao „drama”, dotiče ratne događaje. Reč je o filmu Živojina Pavlovića, *Dezertar*. Mada je zasnovan na *Večnom mužu* F.M. Dostojevskog, radnja je prenetu „u kontekst rata u Hrvatskoj i srpske opsade Vukovara” (Goulding, 2004: 197). Ovo je prvi film o ratu u Hrvatskoj, koji, kao i „većina ratnih filmova snimljenih 90-ih godina u regionu kombinuje borbenu tematiku s opširnim prikazom stradanja civila” (Levi, 2009: 166). Sam Pavlović je, još 1961. godine, pišući o partizanskim filmovima, izneo stav koji bi i danas, posle pola veka, mogao da bude aktuelan: „Jedna istorija, koja je, na ovaj ili onaj način još uvek sadašnjost, očekuje svog filmskog interpretatora. Ali zar do sada nije ništa izrečeno o njoj? Zar o krvavoj i sudbonosnoj istoriji ne beše ničeg na platnima naših bioskopa? Zar čovek koji ju je stvarao ili joj se suprotstavljao nije oplodio i stvaralaštvo, zar ničeg inspirativnog nema u tragičnim situacijama sred kojih se proveravao? [...] Prizivajući dimom rata opaljena sećanja, listajući autentična dokumenta i fotografije, i noseći ožiljke teških trauma koje je to vreme urezalo u naša detinjstva, moramo reći da od svega toga u filmovima nema ni traga. Filmovima kao da je istorija falsifikovana” (Pavlović, 2009: 145).

S problemom lažiranja, ili iskrivljenog predstavljanja stvarnih događaja, uz autentične i dokumentarne, odnosno više ili manje umetničke vizure, susrećemo se poslednjih dvadeset godina gledajući i tumačeći filmske poglede autora sa prostora bivše Jugoslavije.

Na temu razaranja Vukovara² snimljena su 1994. godine dva „ideološki suprostavljena” (Levi) filma: *Vukovar – jedna priča*, srpskog reditelja Bore Draškovića i *Vukovar se vraća kući*, hrvatskog reditelja Branka Šmita

² Nevena Daković predlaže termin urbicid, za „smrt i destrukciju grada izazvanu ratnim razaranja”. Videti njen tekst: Kinematografija raspada Jugoslavije : Plamen na ničijoj zemlji, u: Vreme, broj 691, 31. mart 2004. Pored Vukovara, na tu listu gradova stavlja i Mostar. Možda bi se na toj listi mogli naći i gradovi kao što su Sarajevo i Srebrenica (kad su u pitanju ratovi sa početka 90-ih), ali i Beograd i Novi Sad (kada je reč o bombardovanjima 1999. godine).

(Schmidt). Šmit je prethodne godine snimio video film, *Vukovarski memento*, kome je sada dodao „dramu ratnika povratnika”. Iako su „psi rata” kod Draškovića u drugom planu, oni se jasno raspoznaju u svojim namerama, kao ubice, pljačkaši i oni koji siluju, dok je u prvom planu ljubav dvoje mladih koji su iz različitih zaraćenih entiteta. Hrvatski film prepun je „mržnje i gorčine spram evidentnih i jedinih krivaca opsade” (Daković, 2004). Iako je snimljen s namerom da ispravi ono što je predočeno u srpskom filmu, hrvatski film ipak nije, kako to primećuje Škrabalo, „uspio efikasno parirati promućurnoj srpskoj propagandi, prezentiranoj svijetu kroz ljubavnu priču vukovarskih Romea i Julija (Srbina i Hrvatice) u ciparsko-jugoslavensko-američkom filmu *Vukovar – jedna priča* (1994) Bore Draškovića” (Škrabalo, 2008: 188).

Na temu novih ratnih veterana, u Srbiji je 1993. godine snimljen film *Kaži zašto me ostavi*, reditelja Olega Novkovića. Film pripada, žanrovski, melodrami, *homecoming* melodrami, kako to ističe Nevena Daković. Iste godine, u Hrvatskoj, uz podršku italijanske televizije RAI, Oja Kodar je snimila ratni film *Vrijeme za...* „Domoljubno nadahnut film» koji je propao i kod kritike i kod publike, «koja je prozrela ispraznost ove neuvjerljive konstrukcije na matrici nekadašnjih jugoslavenskih partizanskih filmova, samo s izmiješenim idejnim i političkim predznakom” (Škrabalo, 2008: 185).

1994. je snimljeno još nekoliko filmova koji su inspirisani aktuelnim događajima. Vredan pažnje je dokumentarac Janka Baljka, *Vidimo se u čitullji*, koji je utemeljen na knjizi *Kriminal koji je izmenio Srbiju*. „Film pruža intiman portret mladih bandi kriminalaca koje su nastale za vrijeme Miloševićevog režima” (Goulding, 2004: 253). Slična inspiracija evidentna je u igranom filmu Srđana Dragojevića, *Rane* (1998). Hrvatski film *Cijena života*, prema scenariju Fabijana Šovagovića, a u režiji Bogdana Žižića, patriotska melodrama, prati bekstvo vukovarskog borca iz srpskog logora. Film se „nije uspio izdići iznad razine plošne i efemerne, stoga i neučinkovite, ratne propagande” (Škrabalo, 2008: 187). Ove godine je i u Makedoniji snimljen jedan film koji se bavi raspadom Jugoslavije. Reč je o filmu *Pre kiše*, koji je režirao Milče Mančevski, a „potiče brojna zanimljiva pitanja i probleme, na koje odbija pružiti pojednostavljen odgovor. Jesu li svi ratovi jednaki? Jesu li pokretne slike i zamrznuti trenuci smrti i patnje u jednom ratu zamjenjivi s istim prizorima iz svih drugih ratova?” (Goulding, 2004: 236).

U Srbiji su 1995. snimljena tri vredna filma na ratnu tematiku: *Podzemlje*, *Tamna je noć* i *Ubistvo s predumišljajem*.

Kusturičin film *Podzemlje* dočekan je, uglavnom, ovacijama i pohvalnim ocenama. Američka filmska kritičarka Debora Jang (Deborah Jang) započela je svoj tekst poređenjem: „Da je Felini ikad načinio ratni film, morao bi da liči na *Podzemlje* Emira Kusturice. Ova epska crna komedija o Jugosla-

viji između 1941. i 1992. tročasovni je brzometni cirkus koji gledaoca ostavlja zapanjenim, iscrpljenim, ali moćno impresioniranim. Njegova energija, povezana sa zvonkom (mada pomalo i simplicističkom) osudom godina komunizma i sadašnjeg rata, čini ga jednim od emotivno najangažovanijih i najponesenijih filmova u Kanu” (Vlajčić, 2009: 280). Pohvalne kritike izrekli su i francuski (Žerar Lefor / Lefort Gérard) i italijanski (Irena Binjardi / Irene Bignardi) filmski kritičari, a potom i srpski filmski kritičar Milan Vlajčić, koji navodi strane kolege, kako bi osnažio svoj glas, a izbegao osude za „lokalpatriotska preterivanja”. Goran Gocić je autor monografije *Notes from The Underground : The Cinema of Emir Kusturica* (2001), koja je u izmenjenoj i dopunjenoj formi objavljena i na srpskom jeziku: *Emir Kusturica : Kult margine* (2005). U poglavlju „Umetnost s Balkana, umetnost ratnog stanja”, koje smo uvrstili u našu *Poetiku srpskog filma* (2009), zabeležena su i sledeća zapažanja: „Neki tvrde da se dobra umetnost rađa iz ekstremnih, iracionalnih situacija, kao što su ratovi. Jugoslavija je imala ratova na pretek. [...] Emir Kusturica je bio najproduktivniji u vreme akutnog perioda građanskog rata u Bosni: za tri godine (1992-1995) uspeo je da snimi dva filma. [...] Umetnost ovog vremena je njegovo cveće zla, najbolje što koncept balkanske sanjive iracionalnosti može da ponudi. A otkad je Balkan postao pacijent svakog lekara, Emir Kusturica je postao jedan od najvećih 'dijagnostičara' njegovih skupo plaćenih iluzija” (Gocić, 2009: 365-367). Slično polazište možemo videti i u monografiji Dine Jordanove posvećene Emiru Kusturici³. Jordanova zapaža različite tipove balkanskih ljudi bez morala, čiju lepezu možemo videti u Kusturičinim filmovima (Jordanova, 2002). Ali, već u naslovu njene studije koja je posvećena *Podzemlju*, uočljiva je kontroverza: da li je reč o istorijskoj alegoriji ili propagandi? (Jordanova, 1999). I Pavle Levi smatra ovaj film „kontroverznim epskim narativom”. Za našu temu najzanimljiviji je njegov treći deo koji je nazvan kao i prvi, „Rat”, a odvija se 90-ih godina, „u vreme krvoprolića u zemljama bivše Jugoslavije”. Ovde Levi vidi „slavljenje čistog, neokaljanog jugoslovenskog ideala” kojim se prevazilaze „savremene etnonacionalističke mržnje među Južnim Slovenima” (Levi, 2009: 145).

Film *Tamna je noć*, reditelja Dragana Kresoja, opisuje povratak nasilno mobilisanih vojnika i njihove posleratne traume. Radnja je smeštena u Beograd, 1992. godine. U pozadini je raspad Jugoslavije, blokada, koja je dovela do nestašica i redova za hranu, studentske pobune.

³ Dina Jordanova, *Emir Kusturica* (London: British Film Institute, 2002).

Ubistvo s predumišljajem, Gorčina Stojanovića, zasnovano na istoimenom romanu Slobodana Selenića, jedan od „najsofisticiranijih filmova devedesetih” (Gulding), u pozadini ima rat u Hrvatskoj.

U Hrvatskoj je o „domovinskom ratu”⁴, od 1991. do 1995. godine, snimljeno mnoštvo dokumentarnih i dva igrana filma koji zavređuju pominjanje jer su više od propagande i pristrasnosti: *Svaki dan kad se rastajemo* (1994), koji je režirao Lukas Nola, film koji predočava atmosferu ratnog Zagreba i *Noć za slušanje* (1995), Jelene Rajković, film o psihološkim posledicama rata.

Tek posle operacije „Oluja”, snimljen je najbolji hrvatski film ratne tematike – *Kako je počeo rat na mom otoku* (1996). Po scenariju komedio-grafa Ive Brešana, film je režirao njegov sin Vinko. „Bio je to prvi film ne samo u Hrvatskoj, nego i u drugim post-jugoslavenskim državama, koji je temi ovoga rata pristupio s humorom, premda je sadržavao i aspekt *suspensa* te potrebnu dozu domoljublja uz nijansu patetike” (Škrabalo, 2008: 190). Zbog toga ga je hrvatska publika tako dobro primila, „progutala” s „nacionalističkim oduševljenjem” (Marcel Stefančić), a film je postao „neka vrsta opšteg katarzičnog iskustva” (Stefančić, 2006). Ipak, ova ratna komedija, kako je to primetio Levi, „izvrgava ruglu krajnosti etničkog samopodilaženja”, pa i „ismeva *domovinski rat*” (Levi, 2009: 197).

Sledi ga film Zorana Tadića, *Treća žena* (1997), koji je parafraza Ridovog *Trećeg čoveka*, s radnjom prenetom u ratni Zagreb i trgovinu ljudskim organima.

Film *U okruženju* (1998), Stjepana Sabljaka je „najdojmljiviji hrvatski srednjometražni ratni film” (Škrabalo), „vjerodostojan doživljaj jednog ratnog fragmenta: dinamičan i napet prikaz akcije nekoliko zarobljenih hrvatskih vojnika koji bježe iz srpskoga logora i nastoje se probiti do hrvatskih položaja” (Škrabalo, 2008: 192). U ovom filmu Levi vidi „jedan od najosobnijih pristupa ideološkim mehanizmima koji su delovali u pozadini etičkih sukoba u Jugoslaviji” (Levi, 2009: 177). „Ova amaterska video produkcija ... specifična je, između ostalog, po tome što se nimalo ne obazire na uzroke etničke mržnje” (Levi, 2009: 177-178). Ipak, ovaj „nerazvijeni filmski narativ” (Levi), u potpunosti se „zadovoljava nacionalističkom vulgatom”, prema kojoj su „svi Srbi – četnici”, kao što Srbi „sve Hrvate doživljavaju kao ustaše” (Levi, 2009: 178).

1998. godine Vinko Brešan je snimio svoj drugi igrani film, *Maršal*, takođe komičan, persiflažu na temu nekadašnjeg kulta Titove ličnosti. Na sli-

---

⁴ O samom ratu u Hrvatskoj videti zbornik: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, ur. Branka Magaš i Ivo Žanić, Naklada Jesenski i Turk/Dani, Zagreb, Sarajevo 1999.

čnu ideju je došao još 1994. srpski reditelj Želimir Žilnik, koji je snimio dokumentarni film *Tito po drugi put među Srbima*. Oba filma nastoje da svoju publiku podsete ili identifikuju sa subjektom u koga se verovalo, mada različitom retorikom. Hrvatski – „novom, etnonacionalističkom retorikom”, a srpski – „komunističko/revolucionarnom retorikom” (Levi, 2009: 186).

1999. godine je snimljen film *Bogorodica*, u režiji Nevena Hitreca. Ovaj film je glorifikacija domovinskog rata, „predstavlja Srbe kolektivno sklone opijanju te predavanju najnižim nagonima pljačkanja, silovanja i ubijanja slučajno zatečenih i nevinih” (Daković, 2004). I pored ranije uočene darovitosti ovog predstavnika „mladog hrvatskog filma”, njegov prvi igrani film je zaveden „viškom rodoljubnih emocija, te je film o tragičnim zbivanjima u osvit rata u slavonskom selu s etnički izmješanim stanovništvom više djelovao kao jednostrani poziv na osvetu, nego kao pokušaj razumijevanja tragičnog obrata u do tada prijateljskim susjedskim odnosima” (Škrabalo, 2008: 206-207). Iste godine, u Hrvatskoj, snimljena su još četiri filma na ratne i posleratne teme (*Crvena prašina*, Zrinka Ogreste; *Četvorored*, Jakova Sedlara; *Kad mrtvi zapjevaju*, Krsta Papića i *Garcia*, Dejana Šorka), koji su, baš kao i prethodni, ostali zatečeni između mitova istorijske istine i konstrukcije istorije novih mitova (Daković).

Posle dve komedije na ratne teme, hrvatski reditelj Vinko Brešan je snimio svoj novi film 2003. godine. Reč je o filmu *Svjedoci*, „napetom ratnom trileru”, u kojem „daje kritički portret domovinskog rata” (Daković, 2004).

Hrvatski reditelj Rajko Grlić je 2006. godine snimio film *Karaula*, u koprodukciji skoro svih post-jugoslovenskih država, komediju o JNA, koja, samo zbog onog što sada znamo, a tada nismo ni slutili, može da se podvede pod našu temu raspada Jugoslavije, odnosno potonjih ratnih sukoba. Ovaj film je u osnovi nostalgičan za Jugoslavijom, što je prepoznala i najviše ceni-la brojna publika, gde god je ovaj film prikazivan. Gledanost i otvorenost je postala težnja novih autora hrvatske kinematografije, pa su teme domovinskog rata potpuno zanemarene, na uštrb savremenih tema i problema mladih generacija u Hrvatskoj prve decenije XXI veka.

U Bosni i Hercegovini je snimljeno nekoliko filmova na temu raspada SFRJ i rata u BiH, koji je trajao skoro četiri godine⁵. „Pošto je rat u Bosni, uključujući i opsadu Sarajeva, trajao sve do 1995. godine, snimanje igranih filmova u ovoj bivšoj jugoslovenskoj republici otpočelo je tek u drugoj polovini decenije” (Levi, 2009: 165). Prvi „bosanski cjelovečernji igrani film” ko-

⁵ O ratu u Bosni i Hercegovini videti zbornik: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, ur. Branka Magaš i Ivo Žanić, Naklada Jesenski i Turk/Dani, Zagreb, Sarajevo 1999.

ji je snimljen i prikazan posle rata, bio je *Savršeni krug* (1997), u režiji Ademira Kenovića. Film predstavlja „dojmljivo svjedočanstvo o duhu ustrajnosti i improvizacije, te želje za preživljavanjem, kakvu su imali obični građani Sarajeva” (Goulding, 2004: 242). Faruk Sokolović je snimio dva filma, *Tunel* (2000) i *Mlječni put* (2002), dok je mladi reditelj Dino Mustafić, kao izbeglica iz Bosne, u Francuskoj snimio film *Remake* (2002), kojim „evocira istoriju od Jasenovca do Sarajeva i Kosova kao stalni *remake* nacionalnih sukoba i mržnje, odnosno naših partizanskih filmova, ovoga puta sa podelom uloga protagoniste i antagonistu među eks-jugoslovenskim narodima” (Daković, 2004). Najznačajniji noviji film, *Ničija zemlja* (2001), po scenariju i u režiji Danisa Tanovića, snimljen je kao koprodukcija susednih i više evropskih zemalja. Film, koji se bavi ratom u Bosni, osvojio je Zlatni globus, kao i Oskara za najbolji film s neengleskog govornog područja. *Ničija zemlja* „nudi žestoku osudu potpune apsurdnosti ovoga konkretnoga rata, njegove gluposti i okrutne opscenosti” (Goulding, 2004: 232). Ovaj film, delimično nudi „humanizujuću utehu, tj. koncept rata kao univerzalnog zla, (ne)endemičnog ovim prostorima” (Daković, 2004).

2003. godine, u Bosni i Hercegovini su snimljena dva filma: *Gori vatra*, u režiji Pjera Žalice i *Ljeto u zlatnoj dolini*, u režiji Srđana Vuletića.

Gori vatra je komedija na ratne teme, od toga ko je sve počeo, ko je za šta kriv, do pitanja da li se sve to moglo izbeći. Po rečima Jasmina Durakovića, ovaj film je bio „važan korak naprijed za novu bosansku kinematografiju” (Duraković, 2009). Već u sledećem filmu Pjera Žalice, *Kod amidže Idriza* (2004), akcenat je na sevdahu i lokalnom koloritu bez ratnih truba.

Pre nego što je snimio svoj prvi dugometražni igrani film, *Ljeto u zlatnoj dolini*, mladi bosansko-hercegovački reditelj i scenarista Srđan Vuletić (1971) je snimio *Troskok* (1999), kratki igrani film o čudnoj ljubavnoj priči u okupiranom Sarajevu. „*Troskok* se završava uznemirujućom situacijom, neretkom u posleratnom životu Bosne” (Levi, 2009: 237): dvoje ljubavnika, kad je izbio rat, našli su se na suprotnim stranama, a kada je prestao rat, ponovo su se susreli u gradskom prevozu. *Ljeto u zlatnoj dolini*, poput Sokolovićevog filma *Mlječni put*, podseća na predratnu multietničnost Sarajeva, ali ovog puta u svetu kriminala i prevara (Daković). U novom Vuletićevom filmu, *Teško je biti fin* (2007), i dalje se priča o Sarajevu, o čoveku koji zbog dobrote ispađa budala. Ova filmska komedija, naravno, nema nikakve veze sa prethodnim ratnim i posleratnim pričama.

2006. godine, reditelj Jasmin Duraković je snimio svoj prvi dugometražni igrani film, *Nafaka* (radnog naziva *Krovni talas*), priču „o netipičnim sarajevskim junacima, koje pratimo u ratu i miru, i njihovim tragedijama i ličnim dramama, ali i radostima života u surovim okolnostima rata i još goreg

mira”, kako stoji u sinopsisu. I ovaj reditelj ubrzo napušta priču o ratu, i sledeći film posvećuje ljubavnoj priči (*Sevdah za Karima*, 2010).

Reditelj Danis Tanović, koji se proslavio filmom *Ničija zemlja* (2001), snimio je još dva igrana filma: *Triage* (2008), sa junakom čije ratne traume ne potiču od ratova u Bosni i *Cirkus Kolumbija* (2010), čija je radnja smeštena u mali bosanski grad, na samom početku poslednjeg rata. Tanović je i autor scenarija, po istoimenoj knjizi hrvatskog pisca Ivica Đikića, koja obrađuje kraj XX veka, ponovno rađanje nacionalizma i fašizma. Dakle, tema koja korespondira sa našom na najbolji način, jer je i ovaj film bio bosanski kandidat za Oskara, a Tanović je reditelj koji ume da zaintrigira kako domaću, tako i svetsku filmsku kritiku i publiku. U filmu glume poznati glumci, poput Mire Furlan i Mikija Manojlovića, što je još jedan dobar rediteljski potez.

U Srbiji je poslednjih petnaest godina snimljeno više filmova sa ratnom tematikom. Neki od njih se bave Prvim svetskim ratom, kao *Sveti Georgije ubiva aždahu* (2009), film Srđana Dragojevića, dok se film *Nož* (1999), Miroslava Lekića bavi Drugim svetskim ratom.

2003. godine je snimljena prva srpsko-hrvatska koprodukcija, film *Ledina*, u režiji Ljubiše Samardžića. Melodrama, priča o bračnom paru, Srbinu i Hrvatici, koji žive u jednom novobeogradskom soliteru 1995. godine. Prva srpsko-hrvatska koprodukcija u oblasti dokumentarnog filma bila je 2006. godine. Reč je o filmu *Vukovar – poslednji rez*, u režiji Janka Baljka, po scenariju Draga Hedla. Dok je film *Ledina* uglavnom dobio loše kritike, film *Vukovar – poslednji rez* je na Sarajevskom filmskom festivalu dobio nagradu „Human Rights Award”, kao najbolji dokumentarni film iz „Regionalnog dokumentarnog programa”.

Puno je pisano o filmu *Lepa sela lepo gore* (1996), Srđana Dragojevića. Film je utemeljen na stvarnom incidentu, koji se dogodio neposredno po izbijanju rata u Bosni, 1992. godine: jedinica srpske vojske u istočnoj Bosni, iznenada napadnuta od muslimanskog odreda, sklanja se u jedan napušteni tunel. Pod opsadom je deset dana, bez hrane i vode. „Film metaforički razvija taj minorni događaj da bi izrekao općenit komentar cijeloga rata” (Goulding, 2004: 204). Jednu od prvih teorijskih studija o tom filmu napisala je Branislava Anđelković. U njoj, pored ostalog, uočava koji su to diskursi rata kojima manipuliše reditelj i njegov film, kako bi snimio film koji će se dopasti širokoj gledalačkoj masi. „Popularniji i istrajniji od svih ratnih diskursa jeste onaj koji ne dozvoljava da naša nacija ima problema u glavi” (Anđelković, 1996: 137). Oslanjajući se na ovu studiju, Pavle Levi izvlači zaključak: „Jedan od najvažnijih aspekata reprezentacione ideologije Lepih sela jeste uporno isključivanje, kako iz vizuelnog, tako i iz zvučnog registra, najdrastičnijih posledica rata u Bosni: masovnog ubijanja civila” (Levi, 2009: 219).

Aдекватnu pažnju je dobio i poslednji, nedovršeni film Živojina Pavlovića, *Država mrtvih* (1999/2002). Nevena Daković vidi ovaj film kao «prvi pokušaj svodenja računa»: pojedinca i porodice, države i nacije, vremena u kojem živimo i kraja XX veka.

Izuzetno je cenjena nezavisna produkcija Milutina Petrovića – *Zemlja istine, ljubavi i slobode* (2000). Radnja se odvija 1999. godine, u vreme NATO bombardovanja Srbije, koje je „u velikim zapadnjačkim medijima predstavljeno u formi sanitarizovanog televizijskog spektakla, 'rata bez žrtava', reditelj Milutin Petrović alegorijski komentariše nezavidno 'stanje nacije' smeštajući radnju filma u instituciju za mentalne bolesti” (Levi, 2009: 194).

2001. godine je snimljeno nekoliko filmova sa temom bombardovanja i beogradskog eksterijera: *Normalni ljudi*, *Nebeska udica* i *Nataša*. Melodramatični, prepuni stereotipa i drugih rediteljko-scenarističkih nedostataka, ovi filmovi primer površnog filmskog reagovanja na aktuelna događanja.

Žurka (2004), rediteljski debi Aleksandra Davića, opisuje događaj iz 1991. godine, na jednom fruškogorskom imanju, pred početak rata. Filmski kritičar Dimitrije Vojnov prepoznao je ovo kao neuspeo pokušaj da se jednostavna porodična priča smesti u istorijski kontekst.

Sivi kamion crvene boje (2004), rediteljski debi mladog srpskog scenariste, Srđana Koljevića, takođe opisuje događaj iz 1991. godine, bosanskog kamiondžiju koji pokupi mladu beogradsku stoperku i pokušava da je odveze do Dubrovnika, dok se usput „podgreva građanski rat” (Vojnov).

I Emir Kusturica je 2004. snimio novi film. Reč je o filmu *Život je čudo*, melodrami, u kojoj se prepliću porodična dužnost i ljubav. Dešava se na železničkoj stanici u Bosni, u arhetipskoj situaciji: Muslimani zarobljavaju sina železničaru Luki, a potom on zarobljava Muslimanku Sabahu, kako bi je razmenio za sina. Ali se zaljubljuje u nju, i to ga razdire.

2008. godine su snimljena dva filma: *Turneja*, reditelja Gorana Markovića i *S.O.S. Spasite naše duše*, reditelja Slobodana Šijana. *Turneja* je apsurda priča o glumačkoj trupi koja kreće na turneju po bosanskom ratištu. Između komedije i tragedije i realne ljudske drame nalazi se i poslednji Šijanov film, *S.O.S. Spasite naše duše*. Radnja njegovog filma je smeštena u jednom odmaralištu na granici između Hrvatske i Srbije, na početku 90-ih godina, pred izbijanje rata. Između okupljenih «kandidata za najplemenitiji podvig» izbija sukob na nacionalnoj, pa i političkoj osnovi. Film je crna komedija koja sluti rat.

Jedan od poslednjih filmova snimljenih na ratne teme je *Neprijatelj* Dejana Zečevića. Snimljen u Republici Srpskoj, 2010. godine, ovaj film do sada nije bio prikazivan na festivalima, pa ni u bioskopima. Premijera je najavljena na ovogodišnjem FEST-u, u februaru 2011. godine.

Novi ratni ili neoratni filmovi, koji su snimljeni u poslednje dve decenije u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Srbiji (kao i oni koji su snimljeni u Makedoniji i Sloveniji, a koje, izuzev jednog, nismo razmatrali u ovoj tekstu), mogu se svrstati u dve kategorije: prva je istorijsko-kritička, a druga mitsko-fatalistička. Obe kategorije su pod većim ili manjim udelom «nacionalnog sentimenta i faktora» (Daković). Pri tom, valja imati u vidu «postdejtovski zaoštren iskaz o Srbima koji nisu u ratu», kojim je uveden «novi hro-notip u filmske storije», odnosno, skrenut «predstavljajući koncept u sfere metafore, mita i metafizike» (Daković, 2004). Nisam se upuštao u dublje analize pomenutih filmova, niti u njihovo vrednovanje, iako sam se povremeno pozivao na ocene filmskih kritičara, kako bih ukazao u kom su se pravcu kretale pojedine autorske, filmske koncepcije, odnosno kakvi su bili opšti umetnički utisci o filmovima koji su snimani o događajima koji su nesumnjivo bili bolna, vrlo često i sporna tema. Interpretacije su različite, baš kao i što se razlikuju lična od javnih viđenja, subjektivni i umetnički od oficijelnih (političkih) stavova. Po nekim mišljenjima, filmovi revidiraju istoriju, po drugim – oni imaju pragmatičnu funkciju promovisanja nacionalnih mitova, a po trećim – ovi filmovi se nalaze između istorije i mitova, odnosno predstavljaju „mit nove istorijske istine i konstrukciju istorije novog mita” (Daković). Film, dakle, „funkcioniše, ne samo kao ogledalo i kao hroničar stvarnosti, već i kao moćan epistemološki aparat” (Levi, 2009: 8).

Literatura:

1. Anđelković, Branislava (1996): *Lepa sela lepo gore: Popularni diskurs rata*, u: *Pop Vision*, zbornik tekstova, urednik Branislav Dimitrijević, Umetnička radionica Aurora, Fond za otvoreno društvo, Centar za savremenu umetnost, Vršac, Beograd.
2. Daković, Nevena (2004): *Kinematografija raspada Jugoslavije*, u: *Vreme*, broj 691, od 31. marta 2004.
3. Duraković, Jasmin (2009): *Kako smo stvarali novi bosanski film*, Depo Blog (<http://68.171.213.156/blog/?p=499>)
4. Goulding, Daniel J. (2004): *Jugoslavensko filmsko iskustvo, 1945.-2001. – oslobođeni film* (s engleskog preveo Luka Bekavac), VBZ, Zagreb.
5. Iordanova, Dina (1999): *Kusturica's 'Underground' (1995): Historical Allegory or Propaganda*, u: *Historical Journal of Film, Radio und Television* 19, br. 1
6. Iordanova, Dina (2001): *Cinema of Flames : Balkan Film, Culture and the Media*, British Film Institute, London.
7. Iordanova, Dina (2002): *Emir Kusturica*, British Film Institute, London.

8. Levi, Pavle (2009): *Raspad Jugoslavije na filmu. Estetika i ideologija u jugoslovenskom i postjugoslovenskom filmu* (prevele s engleskog Ana Grbić i Slobodanka Glišić), XX vek, Beograd.
9. Magaš, Branka; Žanić, Ivo (1999): *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Naklada Jesenski, Turk / Dani, Zagreb, Sarajevo.
10. Stefančić, Marcel (2006): *Wars in the Former Yugoslavia, Take Three*, <http://www.mediaguide.hu/book/bookID44.html>.
11. Škrabalo, Ivo (2008): *Hrvatska filmska povijest ukratko (1896-2006)*, VBZ, Zagreb.
12. Virilio, Pol (2003): *Rat i film I. Logistika percepcije* (prevele Ana A. Jovanović i Vesna Cakeljčić), Institut za film, Beograd.
13. Vlajčić, Milan (2009): *Legenda o zemlji Balkanskoj*, u: Zoran Đerić, *Poetika srpskog filma*, Grafomarketing, Novi Sad, str. 279-281.
14. Gocić, Goran (2009): *Na kraju filma: umetnost s Balkana, umetnost ratnog stanja*, u: Zoran Đerić, *Poetika srpskog filma*, Grafomarketing, Novi Sad, str. 365-367.
15. Pavlović, Živojin (2009): *Laž o istoriji*, u: Zoran Đerić, *Poetika srpskog filma*, Grafomarketing, Novi Sad, str. 145-148.

NEW WAR FILMS IN SERBIA, CROATIA AND BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary: The disintegration of Yugoslavia followed by armed clashes between feuding nations in the former republics, first in Croatia, between 1991 - 1995. and then in Bosnia and Herzegovina, as well as bombing of Serbia in 1999, directly affected the film industry in the new member. It's recorded more than forty feature films, as well as hundreds of documentary, which are directly or indirectly inspired by the war, or war issues which are directly or indirectly inspired by the war, or war issues. Text deals with this kind of new war movies, type of genre that is built on the experience of partisan combat movies, under the influence of national ideology, with specific note of the Balkans.

Key words: war, new war movie, movie genre, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Serbia, former Yugoslavia.

V

BEZBEDNOSNA KULTURA I DRUŠTVO

ŽELIMIR KEŠETOVIĆ
Fakulteta bezbednosti
Beograd
SRĐAN MILAŠINOVIĆ
Kriminalističko-policijska akademija
Beograd
VLADIMIR NINKOVIĆ
Transkonflikt
Beograd

UDK 316.7:316.77
Monografska studija
Primljen: 15.1.2011
Odobren: 16.2.2011

KULTURA I KRIZNO KOMUNICIRANJE

Sažetak: Krizno komuniciranje predstavlja značajan deo ukupnog kriznog menadžmenta. Pored operativnih napora na rešavanju same krize u fizičkom svetu posebno je važno upravljanje percepcijom samog događaja (engl. meaning making) u ciljnim skupinama (javnostima) putem kriznog komuniciranja. Pri tome se mora imati u vidu činjenica da značenje nije naprosto dato već da se ono konstituise u samoj komunikaciji između pošiljaoca informacije i njenog primaoca. Važno je i ono šta se govori (emituje) i način na koji se to radi ali i karakteristike publike kojoj su poruke upućene. U tom smislu naročito je važno posedovati svest i znanje o kulturnim razlikama. Različiti „stilovi života” javnosti, odnosno organizaciona kultura i ponašanje, koje u velikoj meri utiču na kvalitet i karakteristike primanja i emitovanja informacija, takođe mogu predstavljati prepreku za uspešnu kriznu komunikaciju. Nevešto vođena krizna komunikacija koja ne vodi računa o kulturnim razlikama i značaju simbola i rituala, može ozbiljno pogoršati samu krizu. I obrnuto, poznavanje i uvažavanje kulturnih razlika može značajno pridoneti efikasnosti krizne komunikacije i ubrzati rešavanje krize.

Ključne reči: kriza, krizni menadžment, krizno komuniciranje, percepcija, kulturne razlike

Dvanaest karikatura od kojih većina predstavlja proroka Muhameda - objavljene su u danskim dnevnim novinama *Jyllands-Posten* u septembru 2005. Na nekima od njih prorok je predstavljen kao terorista sa bombom skrivenom u turbanu. Karikature su preuzete kasnije u norveškom časopisu *Ma-*

gazinet, nemačkom *Di Veltu*, francuskom *Frans soar* i srpskom *Nacionalu*. Karikature su satirična ilustracija članka koji, između ostalog, govori o samocenzuri i slobodi govora. Članak je naglasio izjavu jednog danskog pisca da ne postoji ilustrator u Danskoj koji bi pristao nacrtati ilustracije u jednoj dečkoj knjizi o Muhamedu, osim anonimno. Nakon početnih oštrih reakcija danskih imama i protesta muslimanskih vernika u Danskoj, u roku od dva meseca protesti su se proširili na Pakistan, a ubrzo nakon toga u praktično svim muslimanskim zemljama došlo je do demonstracija. Objavljivanje ovih karikatura se pretvorilo u veliki međunarodni incident. Danska se našla u najvećoj spoljnopolitičkoj krizi nakon Drugog svetskog rata. (Nørby Bonde, 2007:36) Vlasnik francuskog „*Frans soar*” otpustio je glavnog urednika zbog objavljivanja karikatura. *Jiland posten* je poslao dva otvorena pisma muslimanima, u kojima objašnjava da ilustracija nije bila usmerena da uvredi iko ga, i da žali zbog nastalih neprijatnosti.

Naizgled bezazlen povod, karikature sa prilično jasnim aluzijama na vezu islama i terorizma poslužio je kao okidač za prilično ozbiljnu krizu koja se iz Danske proširila u globalnu arenu. Takođe, na širem planu ponovo se aktualizovalo pitanje odnosa Zapada i islamskog sveta, odnosno pitanje sukoba civilizacija. Iako su postojali krizni preduslovi (porast nezaposlenosti i animoziteta prema stranim radnicima uopšte, a posebno prema onim iz islamskog kulturnog kruga, dodatno potenciran kulturnim razlikama) i sam povod je imao znatan krizni potencijal budući da je povredio jedan od najznačajnijih verskih simbola u islamu - proroka Muhameda.¹

Ova kriza koja je započeta na komunikacijsko-simboličkom nivou otvorila je i pitanje značaja svesti o kulturnim razlikama u transkulturnoj komunikaciji uopšte i, posebno, u kriznom komuniciranju. Ono je danas naročito važno budući da su moderna društva uglavnom multokulturalna, kao i s obzirom na to da većina kriza u današnjem povezanom svetu ima transnacionalnu dimenziju.

S druge strane, ne treba smetnuti sa uma da pripadnici iste kulture mogu pripadati raznim potkulturnim tipovima, po tipologiji Meri Daglas.² Od fataliste, preko egalitarjanca i individualiste, pa do hijerarhiste (neki autori bi tu uključili i petu podgrupu, „pustinjaka”) svi oni na različite načine tumače

---

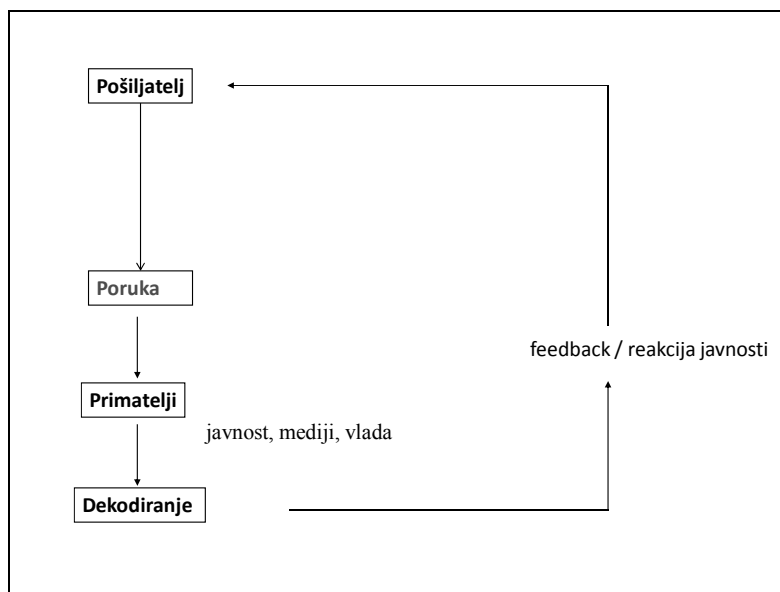
¹ Povreda simbola je ovdje bila višestruka. U islamu je zabranjeno crtanje likova ljudi i životinja općenito jer je to podražavanje akta Božijeg stvaranja, što je nedopušteno. Pogotovo je zabranjeno crtanje proroka koji je donio Božiju objavu. Bomba u turbanu predstavlja Muhameda kao teroristu i sugerira da je čitava islamska religija potencijalno teroristička, a svi vjernici teroristi.

² Više u Mary Douglas, *Risk and Culture*, University of California Press, London, 1990.

poruke i daju različite odgovore. Kada govorimo o tim pojmovima, najčešće imamo u vidu organizacionu i/ili bezbednosnu kulturu cele organizacije koju upravo specifične manjkavosti određenog potkulturnog tipa mogu sprečiti da uspešno obavi komunikaciju u uslovima krize.

Komuniciranje i kultura

Čovek je društveno biće i komunikacija s „bitnim drugim” je njegova temeljna pretpostavka. Komunikacija je omogućena simbolima, koje čovek, kao *animal symbolicum*, stvara. Tako se komuniciranje može odrediti kao posredna interakcija među jedinkama koja se ostvaruje znakovima, (Rot, 2004:12) ili, nešto šire, kao ljudska interakcija primarno društvenog značaja koja se ostvaruje razmenom informacija/poruka, neposredno ili posredstvom medija, u prostorno i vremenski određenom psihosocijalnom kontekstu, sa određenim trenutnim efektima i relativno trajnim društvenim posledicama.³ Komunikacioni proces pojednostavljeno se vidi na sledećoj shemi:

³ Miroljub Radojković i Mirko Miletić, *Komuniciranje, mediji i društvo*, Stilos, Beograd, 2005.

Komunikacija predstavlja razmenu značenja i uključuje svako ponašanje koje drugo ljudsko biće percipira i interpretira. Ona uključuje slanje i verbalnih (reči) i neverbalnih (ton glasa, facijalna ekspresija, ponašanje i fizičko okruženje) poruka. Obuhvata kako poruke koje su poslate svesno, tako i one koje su poslate, a da pošiljalac toga uopšte nije svestan. Radi se, dakle, o složenom, višeslojnom dinamičnom procesu razmene značenja.

Kao što se vidi na slici svaka komunikacija ima pošiljaoca i primaoca poruke. Međutim, poslata i primljena poruka nikad nisu identične. Komunikacija je indirektna, ona je simboličko ponašanje. Ideje, osećaji i delovi informacija ne mogu biti komunicirani direktno već se pre komuniciranja moraju eksternalizovati, odnosno pretvoriti u simbole, to jest enkodirati. Da bi se poruka primila simboli se moraju dekodirati. Pošiljalac poruke mora svoje značenje enkodirati u obliku koji će primalac prepoznati i dekodirati. Prevođenje značenja u riječi i ponašanja (simbole) i iz njih ponovo u značenja zasnovano je na kulturnoj pozadini koja nije ista za svakog pojedinca. Što je veća razlika u kulturnoj pozadini između pošiljaoca i primaoca, verovatno je da će biti i veća razlika u značenjima koja se pridaju pojedinim rečima i ponašanjima.⁴

Komunikacija i kultura višestruko su povezane. Čovek se ne rađa s kulturom već je mora učiti putem procesa primarne i sekundarne socijalizacije koje su u biti komunikacija. Učenje jezika vlastite kulture je nužan preduslov za njeno usvajanje. Istovremeno jezik, ali i drugi oblici neverbalne komunikacije, simboli itd. sastavni su deo kulture. Takođe kulturnim normama oblikovane su i komunikacione situacije i međusobni odnosi učesnika komunikacijskog procesa. Dakle samo komuniciranje je kulturno uslovljeno.

Takođe, ono na šta je potrebno obratiti pažnju jeste organizaciona kultura stejkholdera kojima se poruka upućuje. Naime, po tipologiji Meri Dagle, kasnije razrađenoj u tekstovima Tompsona, Elisa i Vildavskog postoje „četiri stila života” baziranih na dimenzijama grupe/mreže određene kulture.⁵ Mreža podrazumeva jačinu uticaja pravila i normi na ljude, dok dimenzija grupe posmatra kulturu kroz prizmu pripadanja kolektivu ili individualizma. Dakle, po ovoj tipologiji četiri kulturna obrasca, „stila života”, u mnogome određuju odnos prema riziku, a samim tim i ponašanje u toku krize. Individualisti nisu ograničeni ni uključivanjem u grupu, niti dodeljenim ulogama, za njih je rizik uvek neka potencijalna dobit. Egalitaristi deluju u okviru jakih

---

⁴Adler, N. J. „Communicating across Cultural Barriers” in Adler, N.J., *International Dimensions of Organizational Behavior* (2nd ed.). Boston, MA: PWS-KENT Publishing Company. 1991, pp. 63-91.

⁵ Videti: Thompson, M, Ellis, R.J., Wildavsky, A, Wildavsky, M. *Cultural Theory*. Boulder, CO: Westview Press, 1990.

grupnih granica sa minimalnom podređenošću, često naglašavaju rizike tehnološkog razvoja i ekonomskog rasta. Hijerarhisti su ograničeni jakim grupnim ograničenjima i obavezujućim instrukcijama. Rado prihvataju „ekspertske odluke” i podižu prihvatljivost rizika do visokih nivoa. Fatalisti se osećaju obaveznim da žive po striktnim instrukcijama, ali takođe da im je uskraćen pristup grupi. Oni nesvesno prihvataju rizike, iako je za njih percipirana mogućnost dobitka gotovo uvek ravna nuli.

Može se spekulirati da je američka kultura individualizma, oličena u idealu „self-made man”, prodrła duboko u pore skoro svih svetskih kultura, koja se, dakle sve više pomera ka levom donjem uglu grafikona, tj. niskih vrednosti kako mreže tako i grupe.

Krizno komuniciranje

Krizno komuniciranje je važan sastavni dio kriznog upravljanja. Naime, uporedo sa rešavanjem same krize u fizičkom svetu, razmenjuju se informacije i poduzimaju se mere za oblikovanje značenja koje krizni događaj ima u ciljnim skupinama javnosti. Dakle, upravljanje krizom i upravljanje komunikacijama povodom krize su paralelni procesi koji jedan drugoga mogu potpomagati i dopunjavati, ali i otežavati, ukoliko se komuniciranje ne vodi na pravi način. Kako navodi Coombs, termin krizno komuniciranje se upotrebljava u dva smisla: (1) krizna komunikacija kao informacija i (2) krizna komunikacija kao strategija.

Krizna komunikacija kao informacija odnosi se na potrebu za prikupljanjem i slanjem informacija tokom krize. Informacije se prikupljaju radi ispunjavanja praznine koju kriza izaziva i da bi se kriznom timu omogućilo da razume šta se događa i koje akcije treba preduzeti. Donošenje odluke tokom krize pretpostavlja pribavljanje informacija, kako bi odluke bile učinkovite. Krizna komunikacija kao strategija odnosi se na korišćenje poruka kako bi se popravili odnosi sa stejkholderima. Ono što organizacija kaže i radi nakon krize i strategije kriznog odgovora utiče na odnose sa stejkholderima. Zato, krizni menadžer mora pažljivo konstruisati strategije odgovora nakon krize. Krizno komuniciranje je sastavni deo sve četiri faze krize: prevencije, pripremljenosti, odgovora i učenja. Stadijumi krize služe kao korisni okvir za usavršavanje kriznog komuniciranja. (Coombs 2005:221)

Za Božidara Novaka krizno komuniciranje predstavlja posebno područje odnosa s javnošću koje obuhvata predviđanje mogućih kriznih događaja, pripremu na njih i rešavanje kriza i komuniciranje sa zainteresovanim i drugim javnostima organizacije, kao i postkrizno ocenjivanje preduzetih mera.

(Novak, 2001:207) I Ketlin Fearn-Banks smatra da je krizno komuniciranje značajan deo procesa upravljanja krizama, a shvata ga kao verbalnu, vizuelnu ili pisanu interakciju, odnosno komuniciranje između organizacije i njenih javnosti (najčešće posredstvom masovnih medija) pre, za vreme i posle negativnog događaja. (Fearn-Banks, 2001:2)

U uslovima krize sposobnost za efektivno komuniciranje sa ključnim javnostima je od centralnog značaja. Šta treba da bude predmet komunikacije, ka kome je ona usmerena, ko je za nju zadužen, to su značajna pitanja za članove kriznog tima.

U pogledu realizacije kriznog komuniciranja Pauers i saradnici navode četiri značajna elementa:

- sposobnost uspostavljanja empatije prema javnosti
- stručnost i verodostojnost komunikatora saopštenja
- transparentnost, otvorenost i poštenje u davanju informacija, i
- posvećenost i dostupnost komunikatora saopštenja

Najznačajnija opšta pravila efektivnog kriznog komuniciranja odnose se na to da bi javnost trebalo prihvatiti kao partnera, poznavati potrebe javnosti i različitih masovnih medija i jasno, jednostavno, pravovremeno i verodostojno saopštavati informacije.

U razmatranju svrhe kriznog komuniciranja Bernštajn smatra da je ono usmereno na promenu svesti javnosti, veću učinkovitost mera koje se tiču upravljanja krizom, uspostavljanju verodostojnosti i ugleda organizacije, oblikovanju saučestvujuće i solidarne javnosti, te smanjenju nesigurnosti. U krizi koja uključuje i konfliktnost ili otvoreno neprijateljstvo, krizno komuniciranje pokušava i da neutralne subjekte preobrati u saveznike, da ohrabri i poveže saveznike i neutrališe protivnike.

U procesu kriznog komuniciranja može se javiti nekoliko grupa problema. Prvi sklop problema odnosi se na prikupljanje, selekciju, obradu i protok informacija. Naime, u kriznim situacijama se bitno menja uobičajeni protok informacija u organizaciji. Donosioci odluka postaju zatrpani informacijama i neophodna im je pomoć eksperata u njihovoj selekciji i propuštanju. Previše stručnjaka može dovesti do „sindroma vratara” i zaustavljanju toka informacija. Pored toga u situaciji kad je informacija mnogo, a postoji vremenski pritisak, teško je razlučiti koje su one koje su zaista bitne. Akteri kriznog upravljanja moraju pravilno proceniti i potrebe javnosti za informacijama. Pojava krize u javnosti stvara informacijsku prazninu koja se mora popuniti brzo i sa preciznim informacijama. Usled toga oni moraju znati da izaberu informacije i da ih razvrstaju po značaju.

Postoje brojni primeri da su informacije, pre ili čak posle katastrofe bile odbačene u procesu filtriranja, zato što nisu bile u skladu sa obrascem normalne komunikacije za koju je sistem bio osposobljen. To se vrlo dobro vidi u situacijama u kojima je brza podela informacija na jednakim osnovama od esencijalne važnosti, a članovi organizacije pokazuju trend da se oslone na pravila organizacione hijerarhije da bi utvrdili koji od potencijalnih komunikacionih događaja ima prioritet. Takođe, prekid komunikacije leži u osnovi niza odluka koje su dovele do katastrofalnih otkazivanja složenog sistema. Među najčešće uočena ponašanja su ona kada se ne sluša, ne nudi povratna informacija, ne postavljaju se otvoreno pitanja, ograničava se obim informacija tako što se zanemaruju izvori informacija koji se smatraju potcenjenima, npr. od niže rangiranog osoblja. (Smallman, Weir, 1999:37)

Drugi skup ključnih problema odnosi se na otvorenost, legitimnost i verodostojnost. Niz autora je upozorio na „klopku verodostojnosti” u koju lako upadaju akteri kriznog upravljanja koji manipulišu informacijama.⁶

Najzad, različiti kulturni faktori mogu uzrokovati nesporazume u kriznom komuniciranju i umanjiti njegovu učinkovitost, ili čak i proizvesti efekte sasvim suprotne namerama kriznog komunikatora. Komunikacija, naime, ne mora nužno rezultirati u razumevanju. Međukulturna komunikacija uključuje i nesporazume uzrokovane pogrešnom percepcijom, pogrešnom interpretacijom i pogrešnom evaluacijom. Kada pošiljalac poruke potiče iz jedne, a primalac iz druge, šanse za tačno prenošenje poruke su male. (Adler, 1991:64)

Kulturni faktori i krizna komunikacija

Značenje u komunikaciji nije naprosto dato već se uvek stvara u interakciji između komunikatora i publike odnosno pošiljaoca i primaoca informacije u određenoj komunikacijskoj situaciji. Ono što pošiljalac poruke namerava postići u komunikacijskom procesu, ono što on formuliše kao poruku i ono što primalac dekodira mogu biti sasvim različita pa i suprotstavljena značenja. Ovo, naravno, važi i za komuniciranje u uslovima krize, s tim što su tada posledice ovakvih nesporazuma još daleko ozbiljnije. Komunikacijski nesporazum može biti uzrok krize, a može i pojačati sam intenzitet krize i produžiti njeno trajanje. Zato se u pripremi i realizovanju kriznog komuniciranja mora voditi računa o nizu pitanja a pre svega: ko govori i kome (kojoj ciljnoj grupi), kako je poruka kodirana, odnosno formulisana, i najzad, kakva je sama komunikacijska situacija u kojoj se komunikacijski proces odvija, pri čemu treba imati i neophodnu svest o kulturnim razlikama.

⁶ Kešetović, Ž, *Krizni menadžment*, Beograd, Fakultet bezbednosti/Službeni glasnik, 2008.

Upravo zbog multikulturalnosti publike kojoj su poruke u kriznoj situaciji namenjene, danas se sve više dovodi u pitanje ranije opšteprihvaćena teza o postojanju jednog jedinog glasnogovornika tokom krizne situacije.⁷ Laura Arpan analizirajući etničku pripadnost glasnogovornika i skupine kojoj se obraća, nalazi da „glasnogovornik drugačije etničke pripadnosti od one kojoj pripada publika, može biti dobro prihvaćen, ali pree izbora glasnogovornika treba voditi računa o snazi etničkog identiteta kod publike.”⁸ Stoga i postmoderno stajalište počinje s tezom o višeglasnoj diseminaciji kriznih informacija. U tom smislu Liza Tajler (2005) oštro kritikuje aktuelnu praksu u kriznom komuniciranju da se bude pošten i govori istina, tvrdeći da ove zapovesti „zapravo ne prepoznaju i ne uvažavaju ni ulogu komunikatora niti ulogu publike u konstituisanju značenja.” (Tyler, 2005:564) Koristeći postmodernu perspektivu, ona negira potrebu da se imaju pisani scenariji i komadni centri kao deo kriznog planiranja, ističući da su najvažnija pitanja `koji stejkholderi će verovatno biti najviše pogođeni i kako se njihove patnje mogu ublažiti. Ovo ne bi bio samo humaniji i etičniji odgovor od fokusiranja samo na ponovnu uspostavu kontrole, već takođe ima potencijal da smanji zakonsku odgovornost, a znatno može umanjiti i negativan publicitet.” (Tyler, 2005:569)

U praksi, dakle, često nemamo posla sa jednom uniformnom publikom već sa skupinama koje se razlikuju po nizu socio-kulturnih karakteristika, te su stoga odgovori (feedback) na jedinstvenu poruku različiti. Usled iznetog treba sa rezervom uzeti obrazac koji se na prvi pogled čini jednostavan, logičan i neupitan:

Naučnici koji su istraživali međukulturnu komunikaciju uočili su različitost pojedinih publika i identifikovali niz faktora koji na mikro i makro planu utiču na to kako kulturalno različite grupe šalju i primaju poruke i usled kojih se može izmeniti razumevanje krizne poruke. Njih ima veoma mnogo,

⁷ Ova se teza temelji na onome što Klopff naziva *projiciranjem kognitivnom sličnošću*, odnosno na vjerovanju da osoba sa kojom razgovaramo opaža, prosuđuje, razmišlja i rezonira na isti način kao i mi. Klopff, D.W. (1991 or 2000). *Intercultural encounters: The fundamentals of intercultural communication* (5th ed.). Engelwood, CO: Morton Publishing.

⁸ Arpan, L.M. „When in Rome? The effects of spokesperson ethnicity on audience evaluation of crisis communication”, *Journal of Business Communication*, 39 (3), 2002, pp 314-339.

ali u svrhi analize uticaja kulture na komunikaciju korisno može poslužiti klasifikacija koju je razvio Lari Sarbo stavljajući naglasak na:

- kodne sisteme,
- percepciju o odnosima i namerama,
- poznavanje i prihvatanje normativnih uverenja i vrednosti i
- pogled na svet.⁹

Kodni sistemi ili jezičke varijacije, odnosno različite faktori, pravila jezika i njegove alternativne funkcije, predstavljaju glavni izazov za efektivnu međukulturnu komunikaciju. Ting-Toomey¹⁰ i Fong¹¹ na tri načina razumeju kako kultura utiče na jezik i komunikaciju. Razvojni pristup fokusira se na to kako jezik utiče na način na koji ljudi misle. Interakcioni pristup utvrđuje kako komunikacioni stilovi i norme u različitim kulturama utiču na ljude u komunikaciji. Socijalno psihološki pristup istražuje izbor jezika u multijezičnom komunikacijskom kontekstu, pre svega upotrebe prvog odnosno drugog jezika u većinskim i manjinskim skupinama unutar zajednice.

Verbalni stil, zavisno od kulture, može biti direktan ili indirektan u zavisnosti od toga koliko govornik otkriva svoju nameru kroz eksplicitnu verbalnu komunikaciju. Stil može biti i detaljan, odnosno sažet zavisno od toga da li se koristi bogat ekspresivni jezik za komunikaciju poruke. Verbalni stil koji koristi „određene lingvističke alate da pojačaju osjećaj *ja* identiteta i verbalni kontekstualni stil koji se odnosi na određene lingvističke simbole za naglašavanje identiteta *uloge*. Konačno, instrumentalni u odnosu na afektivni stil karakteriše se kao *orijentisan na pošiljaoca* u odnosu na *orijentisan na primaoca* s obzirom na jezik koji se koristi.

Ilustrativan primer komunikacijskog nesporazuma u jednoj od najvećih kriza u istoriji, Drugom svetskom ratu, navodi Kaulin. On, naime, „tvrđi da za vreme pregovora o kapitulaciji Japana japanska reč „mokusatsu” nije bila tačno prevedena savezničkim komandantima; prevedena je kao „ignorirati” umesto njenog pravog značenja „uzdržati se od komentara”. Zbog toga su saveznički komandanti i političari shvatili da Japanci „ignorišu” njihove pred-

---

⁹ Sarbaugh, L. E. *Intercultural communication*. Rochelle Park, NJ: Hayden Book Company, Inc. 1979.

¹⁰ Ting-Toomey, S. „Language, communication, and culture”. In Stella Ting-Toomey and Felipe Korzenny (Eds.), *Language, communication, and culture* Newbury Park, CA: Sage. 1989, pp. 9-15.

¹¹ Fong, M. „The nexus of language, communication, and culture”. In Larry A. Samovar, Richard E. Porter, and Edwin R. McDaniel (Eds.), *Intercultural communication: A reader* (11th ed.). Belmont, CA: Thomson, Wadsworth. 2006, p. 214-221

loge, što je neposredno posle toga dovelo do upotrebe atomske bombe na Hirošimu i Nagasaki i do stupanja SSSR-a u rat s Japanom i do svih kasnijih posledica tih događaja.”¹²

Način na koji pojedinci *percipiraju svoje odnose* sa pripadnicima drugih kultura i korespondirajuća *namera* koju komunikatori demonstriraju, mogu uticati na to kako će poruka biti primljena. U tom smislu Hofstede je identifikovao četiri kulturna obrasca koji utiču na to kako pojedinci percipiraju jedni druge i odgovaraju na interkulturnu komunikaciju. Oni uključuju: distancu moći, individualizam prema kolektivizmu, izbegavanje neizvesnosti i maskulinitet prema feminitetu.¹³

Haris i Moran sugerišu da su *normativna verovanja i vrednosti* pod uticajem karakteristika kulture, pri čemu su za krizno komuniciranje posebno značajne: osećaj sopstva i prostora; hrana i navike vezane za ishranu; vrednosti i norme; verovanja i stavovi; mentalni proces i učenje, kao i radne navike. Svaka od ovih karakteristika može uticati na shvatanje i prihvatanje poruke u kriznim uslovima. Vrednosti i norme koje se odnose na sigurnost hrane se razlikuju pošto svaka kultura definiše način na koji se hrana izabira, priprema, aranžira i jede. Način na koji se pojedinci odnose prema vremenu takođe je kulturno uslovljen. Urgentna kriza u jednoj kulturi ne mora imati isti osećaj hitnosti u drugoj. Kulturne vrednosti i norme o prihvatljivom ponašanju takođe se razlikuju. Ukoliko, na primer, grupa veruje da natprirodna sila upravlja sudbinom, mere zaštite protiv kriza povezanih sa hranom mogu biti uzaludne. Način na koji pojedinci organizuju i procesuiraju informacije takođe odražava njihovu sposobnost da odgovore na stvarne, u odnosu na potencijalne pretnje njihovoj sigurnosti. Konačno, praktični značaj rada kojim se obezbeđuje život, otežava promene koje su nužno uslovljene kriznim okolnostima.¹⁴

U ozbiljnoj kriznoj situaciji loša komunikacija koja ne vodi računa o kulturnim razlikama može značajno pogoršati samu kriznu situaciju i rezultovati neuspehom kriznog menadžmenta. U tom smislu interesantan je primer predsednika SAD Bila Klintonu u slučaju bombardovanja kineske ambasade u Beogradu o kome govori Džejms Henslin. Amerikanci se naime često, lako i jednostavno izvinjavaju. „Žao mi je” ili „izvinite” često su korišćene reči u svakodnevnom govoru. To nije slučaj kod Japanaca i Kineza kod kojih izvinjenje znači u određenom smislu gubljenje obraza. To je ozbiljna stvar koja pogađa njihov osećaj identiteta i razumevanja međusobnih odnosa. Izvinjenja

---

¹² Zvonarević, M. *Socijalna psihologija*, Zagreb, Školska knjiga, 1989.

¹³ Hofstede, G. *Cultures and organizations: Software of the mind*. London: McGraw-Hill. 1991

¹⁴ Harris P.R, Moran, R.T. *Managing cultural differences* (3rd ed.). Houston: Gulf, 1991.

se niti ne prihvataju lako. U Kini i Japanu izvinjenje podrazumeva tačno izgovorene reči, izrečene odgovarajućim tonom glasa, pa čak i u odgovarajućoj odeći. Kad su tokom vazdušne kampanje Amerikanci greškom bombardovali kinesku ambasadu u Beogradu, zamenivši je sa vojnim ciljem, predsednik Klinton se izvinio na televiziji. Kineski su se zvaničnici razbesneli na Klintonu a njihovi mediji su odbili emitovati Klintonovo izvinjenje, budući da je izrečeno u dvorištu kojom prilikom je predsednik na sebi imao polo majicu. (Henslin, 2003:42) Problem dakle nije bio ko govori (predsednik), niti toliko u tome šta govori (sama verbalna formulacija izvinjenja) već najpre u neverbalnom komuniciranju kojim je izvinjenje praćeno, odnosno u ekstralingvističkim neverbalnim simbolima (u prvom redu biranju mesta komunikacije i sportske odeće) koji su sasvim različito definisani u američkoj i kineskoj kulturi. Tu je ključ komunikacijsko kulturnog nesporazuma i neefektivnosti poruke. Ona ne samo da nije postigla svoj cilj - smirivanje krize, već je dodatno naljutila kineske zvaničnike i pojačala zategnutost u odnosima dveju zemalja.

Ukratko, što više krizni komunikator zna o normativnim verovanjima i vrednostima publike koja prima kriznu poruku, veća je šansa da se ova verovanja i vrednosti reflektuju u poruci i da ona bude učinkovitija.

Svetonazori odnosno različiti načini na koje ljudi opažaju svet i deluju u njemu dalje komplikuju međukulturnu komunikaciju. Percepcije o prirodi i smislu života, odnosima prema ljudima i kosmosu doprinose individualnom svetonadzoru. U kulturama za koje je karakterističan fatalizam smatra se da su krizne situacije izvan kontrole ljudi, dok druge grupe smatraju da su same gospodari svoje sudbine.¹⁵ Važna dimenzija su i religiozni odnosno duhovni aspekti kulture koji utiču na razumevanje poruka, a nikako ne treba zanemariti i sistem vrednosti i njihovu hijerarhiju, u okviru kojega su naročito bitni: način samoidentifikacije, uloga porodice, socijalna očekivanja, elementi ljudske prirode, odnos ljudi prema prirodi i uloga natprirodnog.¹⁶

Gudikunst i Ting-Tumi razvili su model za razumevanje uticaja kulturne različitosti na komuniciranje u interpersonalnom okruženju. U ovom modelu jezik, ekologija, istorija i komunikacija pogađaju sociokulturne varijable utičući na društvene kognitivne procese, situacione faktore, određujući dimenzije komunikacije i navike u ponašanju. Ovi elementi vode razumevanju namera, konačno određujući komunikaciju sa drugom osobom. Olakšavajući

¹⁵ Ishii, S, Klopff, D.W. & Cooke, P.A. „Our locus in the universe: World view and intercultural communication”. In L. E. Samovar, R. E. Porter, & E. R. McDaniel (Eds.), *Intercultural communication: A reader* (11th ed.) Belmont, CA: Thomson Wadsworth.2006, (pp. 32-38).

¹⁶ Condon, J, Yousef, F *An approach to intercultural communication*. Indianapolis, IN: Bobbs-Merrill,1975.

uslovi koji direktno proističu iz situacionih faktora odlučujuće utiču na komunikaciju. Ovaj model je koristan za krizno komuniciranje u interkulturalnom kontekstu jer da bi se komunicirale krizne poruke efektivno sa publikama sa različitim kulturnim pozadinama, veća se pažnja mora posvetiti faktorima koji olakšavaju komunikaciju kao što su poznavanje socio-kulturnih varijabli od strane komunikatora.¹⁷

Organizaciona kultura i komunikacija tokom kriza

Ukoliko sa geopolitičke pređemo na organizacionu ravan, uočićemo vrlo sličnu situaciju: komunikacija je većim delom funkcija organizacione kulture. Priroda nekih kultura je takva da za rezultat imamo odbijanje informacija, tj. informacije se u procesu sistematskog filtriranja izbacuju u skladu sa pravilima i strukturom organizacione kulture.

Za razliku od fluidne razmene informacija u „normalnim” okolnostima, tokom kriza prenos podataka je obično mnogo brži i u intervalima, isprekidan. Zbog toga, akteri često obrađuju informaciju na način koji je prilično nedosledan, u nepravilnim intervalima, često se koristeći ad hoc strukturama, pošto formalne strukture mogu propasti za vreme krize. Kao rezultat dramatičnih promena u procesu, akteri će ispoljiti tendenciju manje efikasnosti nego u „normalnoj” situaciji, tako što filtriranjem izbacuju previše relevantnih, a premalo irelevantnih informacija, što za posledicu ima ili zagušenje informacijama ili nedostatak informacija.

Tokom kriza, usled navedenog, dešavaju se kulturološke promene te hijerarhisti, egalitaristi i fatalisti pribegavaju ponašanju koje bi se moglo pre pripisati individualistima. Tokom kriznog događaja slamaju se grupne strukture, a često se ne može raditi „po knjizi”, već se mora improvizovati, što ne ide na ruku hijerarhistima.

Smolmen i Vir su u svojoj studiji o kulturnim promenama tokom kriza pokušali da objasne pomenuti fenomen pomoću modela dinamike fluida. Tzv. „viskozna” komunikacija odvija se na uređen način u kulturama koje su formalne, pri sporom tempu prenosa usled obavezujućih načela koja deluju u tim kulturama. „Fluidna” komunikacija je sušta suprotnost, tempo je brz i nije toliko uređen, te je svojstveniji neformalnijim i manje ograničenim kulturama. Međutim, kao što smo već napomenuli, u toku krize se ruše formalne strukture a komunikacioni protok se mora prilagoditi novonastaloj situaciji.

---

¹⁷ Gudykunst, W. B, Ting-Toomey, S, *Culture and interpersonal communication*. Newbury Park: Sage.1988.

Usled toga, dolazi do opšte konvergencije ka individualizmu. (Smallman, Weir, 1999:38)

Organizaciono i društveno ponašanje se takođe može klasifikovati na sličan način:

1. Hijerarhijsku kulturu možemo povezati sa birokratskom organizacijom koja je prisutna u javnom sektoru, visoko centralizovanim poslovnim organizacijama, vojsci, policiji i kod nekih vidova transporta (vazdušni i pomorski). Struktura je formalizovana a komunikacije imaju spor i unapred utvrđen protok. Među društvima i kulturama, pod ovaj tip bismo mogli podvesti Japan.
2. Egalitaristička kultura prisutna je u „timovima”, grupama jednakih profesionalaca. Tu postoje jaki sistemi neformalne komunikacije. Socijalne demokratije Zapadne Evrope tipičan su primer egalitarizma.
3. Fatalistička kultura javlja se u organizacijama u kojima je komunikacija među jednakima određena pripadnošću članova organizacije odeljenjima koja su rigidno odvojena i u kojima preovladava mentalitet „bunkera”. Na društvenom nivou, grubo govoreći, fatalizmom se prevashodno odlikuju islamske zemlje i Indija.
4. Individualistička kultura javlja se u modernim preduzetničkim organizacijama u kojima preovlađuju neformalne strukture i u okviru kojih je komunikacija relativno „fluidna”.¹⁸

Ukoliko želimo da na ovaj način klasifikujemo kulture određenih društava (što, naravno, treba uzeti sa rezervom) možemo reći da je hijerarhistička kultura svojstvena tradiciji Japana, socijalne demokratije razvijenih zemalja Evrope primer su egalitarizma, dok se fatalizmom odlikuju siromašna i nerazvijena društva, pre svega Afrike i Azije. Naravno, američki „mentalitet granice” i *Self-made man* ideal najbolje ilustruju kulturu individualizma. Pod uticajem globalizma ova kultura sve više se širi, tako da nisu retki pripadnici i organizacije čak i u najrigidnijim i najkonzervativnijim društvima koji su preuzeli ovaj obrazac ponašanja.

---

¹⁸ Mitsidis, C. „Security Culture in Greece and Serbia”, MSc thesis, University of Leicester, 2007.

Zaključak

U literaturi o kriznom komuniciranju pitanje njegovog funkcioniranja u multikulturnom okruženju relativno je zanemarivano, uprkos njegovom značaju. Komunikacija je uvek kulturno uslovljena, njeno značenje nije jednoznačno, već se konstituiše između pošiljaoca i primaoca informacija u određenoj komunikacionoj situaciji, pri čemu niz kulturno uslovljenih faktora utiče na način kodiranja i dekodiranja poruke i njenu (ne)učinkovitost. Ovo dobija na značaju u kriznim situacijama, a tim pre ukoliko postoje tenzije između pojedinih kulturnih skupina u jednom društvu. Takođe, poželjno je uočiti kom kulturnom obrascu, to jest životnom stilu (hijerarhisti, individualisti, egalitaristi, fatalisti) određena skupina ili organizacija pripada. Postoje tvrdnje da gotovo sve organizacije u kriznim okolnostima ipak konvergiraju ka individualističkom organizacionom ponašanju, najviše radi postizanja što „tečnije” komunikacije. U tom kontekstu važno je da ljudi koji komuniciraju u kriznim situacijama sa javnostima koje pripadaju različitim kulturama i kulturno strukturisanim organizacijama imaju neophodna znanja o kodnim sistemima, normativnim uverenjima i vrednostima i pogledu na svet onih kojima upućuju poruke. I ne samo da ih poznaju, nego i da ih respektuju i prihvataju kao jednako vredne. Da li će komunikaciju obavljati jedan ili više glasgovornika, onda je manje važno, tehničko pitanje.

Literatura:

1. Adler, N.J, (1991): „Communicating across Cultural Barriers” in Adler, N.J., *International Dimensions of Organizational Behavior* (2nd ed.). Boston, MA: PWS-KENT Publishing Company, pp. 63-91.
2. Condon, J., Fathi Y, (1975): *An approach to intercultural communication*. Indianapolis, IN: Bobbs-Merrill.
3. Coombs, T, (1995): „Choosing the Right Words: The Development of Guidelines for the Selection of the “Appropriate” Crisis-Response Strategies” in *Management Communication Quarterly*, Volume 8, pp. 447-476.
4. Douglas, M, (1990): *Risk and Culture*, University of California Press, London.
5. Falkheimer, J., Heide, M, (2006): „Multicultural Crisis Communication: Towards a Social Constructionist Perspective” *Journal of contingencies and crisis management*, Volume 14 Number 2, June, pp. 181-189.
6. Fearn-Banks, K, (2001): *Crisis Communications: A Casebook Approach*, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, Mahwah, NJ.

7. Gudykunst, W.B. and Ting-Toomey, S, (1988): *Culture and interpersonal communication*. Newbury Park: Sage.1988.
8. Harris, P.R, Moran, R.T, (1991): *Managing cultural differences* (3rd ed.). Houston: Gulf.
9. Heath, R.L. (Ed.), (2005): *Encyclopedia of Public Relations Vol. 2*. London, Sage Publications.
10. Henslin, J.M, (2003): *Sociology - A Down to Earth Approach*, Ablongman, Boston.
11. Kešetović, Ž, (2008): *Krizni menadžment*, Beograd, Fakultet bezbednosti/Službeni glasnik.
12. Klopf, D.W, (2000): *Intercultural encounters: The fundamentals of intercultural communication* (5th ed.). Engelwood, CO: Morton Publishing.
13. Kreč, D, Kračfeld R.S, Igeron L. B, (1962): *Pojedinac u društvu*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
14. Littlefield, R.S, (2006): „Rethinking the Single Spokesperson Model of Crisis Communication: Recognizing the Need to Address Multiple Publics”, Paper presented at the 2006 National Convention held in San Antonio, Texas. November 17.
15. Mitsidis, Charalambos, (2007): „Security Culture in Greece and Serbia”, MSc thesis, University of Leicester.
16. Nørby Bonde, B, (2007): „How 12 Cartoons of the Prophet Mohammed were Brought to Trigger an International Conflict”, *Nordicom Review* 28 1, pp. 33-48.
17. Radojković, M, Miletić M, (2005): *Komuniciranje, mediji i društvo*, Stilos, Beograd.
18. Rot, N, (2004): *Znakovi i značenja*, Plato, Beograd.
19. Samovar, L.A, Porter, R.E, McDaniel, E.R. (Eds.), (2006): *Intercultural communication: A reader*, Belmont, CA: Thomson, Wadsworth.
20. Sarbaugh, L.E, (1979): *Intercultural communication*. Rochelle Park, NJ: Hayden Book Company, Inc.
21. Smallman, C, Weir D, (1999): „Communication and cultural distortion during crises” *Disaster Prevention and Management* 8(1), pp.32-41.
22. Thompson, M, Ellis, R.J, Wildavsky, A, Wildavsky, M, (1990): *Cultural Theory*. Boulder, CO: Westview Press.
23. Ting-Toomey, S, Korzenny, F, (Eds.), (1989): *Language, communication, and culture*. Newbury Park, CA: Sage.
24. Tyler, L, (2005) „Towards a postmodern understanding of crisis communication”. *Public Relations Review*, 31, pp.556-571.
25. Zvonarević, M, (1989): *Socijalna psihologija*, Zagreb, Školska knjiga, 1989.

Cultural differences and crisis communication

Summary: Crisis communication is important part of overall crisis management. Besides the operative efforts to resolve the crisis in physical world, managing perception of the event (meaning making) in target groups (publics) is of utmost importance. In that context it should be noted that meaning is not simply given, but constructed in communication between the sender of information and its receiver. Apart from the content of the message it is also important that attention is paid to the form and way of transmission as well as the cultural attributes of public. It is important that communicator is aware of cultural differences. Different "life styles" or manners of organizational culture and behavior, which significantly influence the quality and characteristics of sending and receiving information, can also impose a problem for a successful crisis communication. Unskillful crisis communication that neglects cultural differences and importance of symbols and rituals can seriously worsen the crisis itself, and vice versa: knowing and respecting cultural differences can improve efficiency of crisis communication and promote crisis solution.

Key words: crisis, crisis management, crisis communication, perception, cultural differences

GORAN MILOŠEVIĆ
Kriminalističko-policijska akademija
Beograd
NATAŠA GOLUBOVIĆ
Ekonomski fakultet
Niš

UDK 336.2:339.98
Pregledni članak
Primljen: 17.11.2011
Odobren: 13.2.2011

PORESKA INCIDENCA

Sažetak: Država polazeći od opštih interesa utvrđuje finansijsku raspodelu poreskog tereta, shodno poreskoj snazi obveznika plaćanja poreza. Na poresku obavezu, obveznici različito reaguju. Pojedini obveznici svesni poreskog tereta izmiruju poreske obaveze, a drugi porezom opterećeni pojedinci, polazeći od svojih posebnih interesa, ne prihvataju ovu raspodelu. Naime, poreski obveznici polazeći od svojih ciljeva vrše novu ekonomsku raspodelu poreskog tereta. Poreski obveznik porez mora da plati, ali on reaguje na način da teret plaćanja poreza prevajuje na druga lica. Proces prevajivanja poreza može se odnositi na jedno ili više lica. Kada u toku procesa prevajivanja ne postoji više mogućnost da se poreski teret prevajali na neko drugo lice, tada je lice – konačni poreski platac „pogođeno” incidencom.

Ključne reči: poreski obveznik, poreski platac, porez, incidenca

1. Pojam incidence

Aktivnost države, njenih organa i kolektiviteta, koja za svrhu ima prikupljanje, raspodelu i trošenje materijalnih sredstava radi ostvarivanja opštekorisnih ciljeva, predstavlja finansijsku delatnost države. Svojom finansijskom delatnošću kroz proces oporezivanja, raspoređivanja i trošenja finansijskih sredstava, država obezbeđuje potrebna sredstva za funkcionisanje svoje zakonodavne, izvršne i sudske vlasti. Da bi država ostvarila svoje funkcije, neophodno je da subjekti plaćanja poreza svoje obaveze izmiruju u skladu sa projektovanim poreskom politikom.

Poreski obveznici u želji da umanje, izbegnu ili ne plate poreski teret, reaguju na obavezu plaćanja poreza na dva načina. Obveznik koristeći odredbe zakona ili direktno kršeći zakonske norme ne plaća porez, te time vrši evaziju poreza. Drugi način ponašanja obveznika ogleda se kroz njegovo nastojanje da teret poreske obaveze prevali na neko drugo lice koje će u krajnjoj instanci poneti (platiti) poreski teret.

Prevaljivanje poreza treba shvatiti kao ekonomski proces izazvan poreskim zahvatom pomoću kojeg se direktno novčano opterećenje prebacuje, putem usklađivanja cena, sa poreskog obveznika na jedno ili više drugih lica. Prevaljivanje poreza postoji uvek kada je lice – poreski obveznik, različito od lica koje stvarno snosi poreski teret.

Proces prevaljivanja poreza odvija se u nekoliko stadijuma. To su:

- 1) perkusija,
- 2) reperkusija i
- 3) incidenca.

Perkusija (engleski - impact) prva faza u prevaljivanju poreza, je uvođenje obaveze plaćanja poreza i utvrđivanje osobe - lica koje je dužno da porez plati. Druga faza prevaljivanja naziva se reperkusija ili prevaljivanje u užem smislu. U okviru ove faze, poreski obveznik uspeva da poreski teret prevali na druge. Naime, poreski obveznik u povećanoj ceni svojih proizvoda ili usluga, odnosno u sniženju cena sirovinske baze, može poreski teret prevaliti na drugu osobu.

Incidenca je ona faza u prevaljivanju poreza kada više ne postoji mogućnost da se poreski teret prevali na neko drugo lice, bilo na kupce oporezovanih proizvoda ili usluga, bilo na dobavljače sirovinske osnove. U ovoj fazi prevaljivanja javlja se konačni poreski platac. Drugim rečima, licu pogodnom incidentom umanjuje se raspoloživi realni dohodak.¹ U fazi incidence učestvuje samo jedno lice, a to je konačni poreski platac.

2 Oblici poreske incidence

Zavisno od kriterijuma posmatranja, poresku incidencu možemo posmatrati kao: direktnu, indirektnu, formalnu i efektivnu. Poreska incidenca može biti direktna, ako je lice na kome je poreska incidenca sam poreski obveznik, koji nije uspeo da porez prevali. Incidenca može biti i indirektna, kada je poreski teret putem cenovnih efekata prevaljen sa poreskog obveznika na neko drugo lice.

---

¹ D. Popović, Nauka o porezima i poresko pravo, Beograd, 1997, str. 329.

Incidenca može biti formalna i efektivna. Kod formalne incidence razlikujemo zakonsku i nameravanu incidencu. Zakonska incidenca predstavlja raspodelu poreskog tereta po odredbama poreskog zakona. Nameravana incidenca predstavlja raspodelu poreskog tereta prema namerama zakonodavca.

Efektivna incidenca predstavlja stvarnu promenu u raspodeli realnog dohotka, koja nastaje kada se nametne novi porez, promeni postojeći ili izvrši zamena jednog poreza drugim.² Lice pogođeno efektivnom incidencom naziva se nosiocem poreskog tereta.

Poreska incidenca ima svoju vremensku dimenziju. U kratkom roku mnoge pojave i događaji izgledaju nepromenjivi, međutim, ako ih posmatramo na dugi rok, mogu se značajno izmeniti. Sa stanovišta vremena, treba razlikovati trenutni, kratki i dugi rok. Trenutni rok predstavlja vremenski period u kojem proizvođač nije sposoban i nije spreman da reaguje na uvođenje poreza. Ponuda proizvođača je neelastična. Uvođenje poreza usloviće rast cena i promenu u tražnji proizvoda. Promena tražnje (pad tražnje izazvan rastom cena) dovodi neminovno do pada ponude proizvođača. Sa stanovišta trenutnog roka, proizvođač u tom trenutku ne može menjati svoju ponudu, a cena po kojoj će prodavati svoj proizvod zavisi jedino od tražnje za istim.

Pod kratkim rokom podrazumeva se vreme u kojem proizvođači (prodavci) mogu uskladiti svoje ponašanje sa novonastalim uslovima. Proizvođač u kratkom roku može prilagoditi svoju ponudu zahtevima i uslovima trenutka. Ponuda je relativno elastična. Pod dugim rokom podrazumeva se vreme u kojem subjekti mogu menjati u potpunosti svoje uslove ponude, pa i u potpunosti izmeniti svoje proizvodne (prodajne) kapacitete.

Razlikovanje između trenutnog, kratkog i dugog roka od velikog je značaja za razumevanje prirode poreske incidence. Nosioци poreske politike često donose pogrešne odluke rukovodeći se rezultatima kratkoročnog dejstva poreskih mera. Neophodno je zato da finansijska teorija obezbedi nosiocima poreske politike odgovarajuća saznanja i o prirodi dugoročne poreske incidence.

Privreda predstavlja sistem čiji su delovi međusobno povezani i uzajamno zavisni. Promena u okvirima jednog dela privrede izaziva iste ili slične promene u nekom drugom delu privrede. Rast cena sredstava za proizvodnju izaziva rast cena proizvoda i, lančano, opšti rast cena. Porezi mogu imati pozitivne, ali i negativne ekonomske posledice. Posledica incidence je pad kupovne moći pojedinca, odnosno preduzeća, koja konačno snose poreski teret. Posle incidence, kod pojedinaca poreskih obveznika, javlja se niz mogućih radnji kojima će voditi borbu za povraćaj svoje ekonomske pozicije pre opo-

² D. Popović, cit. delo, str. 331.

rezivanja. Na taj način, incidenca dovodi do serije lančanih reakcija u privredi, koje se u teoriji javnih finansija jednim imenom nazivaju difuzija poreza.

3. Ekonomske i socijalne posledice incidence

Reakcije obveznika posle incidence imaju odraza na ponašanje i ekonomski položaj drugih subjekata na tržištu, iako oni nisu bili direktno pogođeni poreskim teretom. U želji da povrate svoj ekonomski položaj, pojedinci mogu reagovati na razne načine:

- 1) povećanjem radnog napora,
- 2) smanjenjem potrošnje i štednje i
- 3) smanjenjem investicija.

3.1 Povećanje radnog napora

1. Porezi mogu uticati pozitivno, ali i negativno na radni elan. Različite efekte ostavljaju porezi na dohodak u odnosu na poreze na potrošnju. Reakcija pojedinaca sa niskim dohotkom nije jednaka reakciji onih sa visokim dohotkom. Razlika postoji i kod subjekata oporezivanja pravnih i fizičkih lica.

Na osnovu sklonosti, želja i potreba svako lice je izabralo optimalnu kombinaciju radnog napora koja mu omogućuje ostvarenje određenog nivoa dohotka. Povećanje radnog napora omogućuje licu povećanje dohotka, ali i smanjenje njegove dokolice, odnosno slobodnog vremena. Ako radnik želi da ostane jednako situiran, svaka promena u visini njegovog dohotka zahteva i promenu njegovog radnog napora.

Uvođenje poreza dovodi do pada dohotka. Fizičko lice pogođeno porezom ima dve alternative. Na uvođenje poreza pojedinci neće reagovati. Druga alternativa je povećanje radnog napora pojedinca i na taj način kompenziranje dela dohotka koji je oduzet uvođenjem poreza. Kako će pojedinac reagovati zavisi od visine njegovog dohotka i da li se primenjuje proporcionalno ili progresivno oporezivanje.

Lica sa relativno niskim dohotkom pogođena incidencom nastojaće da povećaju radni napor. Pojedinac, pogođen porezom, želi nakon uvođenja poreza da umanjí svoj rad, međutim, znajući da porez mora da plati i da to znači smanjenje njegovog dohotka reaguje na jedino mogući način - većim radnim naporom. Ovo nameće zaključak da porez podstiče veći radni elan pojedinca. No, da li porez utiče na pojedinca da više radi ili ne i danas je aktuelno, ali još uvek zagonetno pitanje.

Kategorije stanovništva sa niskim dohotkom, koji je neznatno iznad neoporezovanog minimuma, koriste zarađen novac prevashodno za kupovinu dobara koja su im neophodna za zadovoljavanje osnovnih ekonomskih potreba. U takvim uslovima, smanjenje dohotka izazvano oporezivanjem nameće radni napor kao uslov egzistencije. Znači, porez pojedinca podstiče da rad uveća. Možemo na ovom mestu izvesti i nešto drugačiji zaključak: kada kod pojedinaca postoji potreba za određenim nivoom dohotka, to će dovesti do reakcija koje će prouzrokovati povećanu ponudu radne snage.

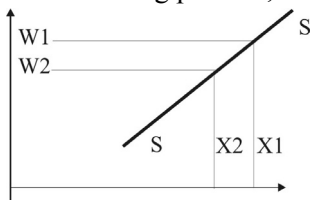
Dopunsko angažovanje radne snage radi naknade izgubljenog dohotka, zbog konačnog podnošenja poreskog tereta, poznato je pod imenom poreska naknada (ili kompenzacija). Ova tendencija nije karakteristika samo obveznika sa malim dohocima, već je prisutna i kod pojedinaca sa velikim dohotkom. Pojedinici sa višim dohotkom nisu egzistencijalno ugroženi, već kod njih postoji potreba za očuvanjem prestiža. Prestiž i navike su elementi koji rukovode pojedince sa višim dohotkom da povećaju svoj radni napor.

2. Da li će neko fizičko lice kompenzirati poreski teret kroz povećanje radnog napora zavisi i od toga da li se primenjuje proporcionalno ili progresivno oporezivanje. Ako uzmemo slučaj radnika koji prima dohodak od 1.000,00 dinara i plaća porez od 500,00 dinara, primenom proporcionalnog oporezivanja gde je stopa poreza 50% na dohodak, pojedinac će platiti porez od 500,00 dinara. Ako primenimo progresivno oporezivanje, tako da na prvih 500,00 dinara stopa poreza iznosi 20%, na sledećih 200,00 dinara stopa poreza iznosi 50% i na poslednjih 300,00 dinara stopa je 90%. Navedeno progresivno oporezivanje daje obavezu od 470,00 dinara na dohodak od 1.000,00 dinara.

Sa stanovišta obveznika stiće se utisak da nije važno koja se stopa primenjuje, odnosno da li je oporezivanje proporcionalno ili progresivno. Međutim, između proporcionalnog i progresivnog oporezivanja postoje razlike. Kada se stvari postave nešto drugačije, vide se razlike u oporezivanju. Počnimo sa licem koje ostvaruje dohodak od 1.000,00 dinara. Sada želimo da mu nametnemo jedinstvenu poresku stopu od 50%. Uvođenje proporcionalne poreske stope stvorilo je obavezu od 500,00 dinara. Reakcija pojedinca na poreski teret može biti povećanje ili smanjenje radnog napora.

Ako je u pitanju progresivno oporezivanje uz pretpostavku da se na prvih 500,00 dinara dohotka porez plaća po stopi od 20%, a na preostalim 500,00 dinara po stopi od 90%, poreski teret sada iznosi 550,00 dinara. Kompenziranje ovog poreskog tereta zahteva sada nešto veći radni napor. Ukoliko je progresivno oporezivanje oštrije, to može izazvati i suprotne efekte od očekivanih. Oštro progresivni porezi mogu prouzrokovati opadanje volje za radom ili čak izazvati napuštanje rada (zaposlena žena vraća se domaćinstvu),

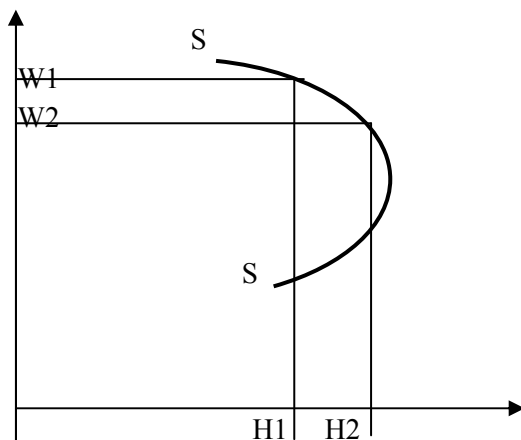
što može dovesti do toga da se i visokokvalifikovana radna snaga pre vremena povlači iz radnog procesa, što privredi može biti samo od štete.³

Slika 1. *Uticaj poreza na radni napor i visinu nadnice*

Uvođenje poreza (slika 1.) determiniše smanjenje plate sa W_1 (nivo plate pre uvođenja poreza) na W_2 (nivo plata posle uvođenja poreza). Oprezivavanje je prouzrokovalo i opadanje volje za radom, odnosno došlo je do smanjenja odgovarajućeg broja radnih sati sa H_1 na H_2 .

Kada se uvede porez, očekuje se da dohodovni efekat podstakne poreskog obveznika ne da smanji radni efekat, već, naprotiv, da poveća svoje radno angažovanje. Ovo zbog toga što intenziviranje fiskalne presije uzrokuje „osiromašenje” pojedinaca. Pojedinaac može sebi da priušti manje proizvoda, odnosno manje svih onih potreba koje je ranije (pre uvođenja poreza) mogao da priušti. Da bi sačuvao svoj status (standard) pojedinac je prinuđen da više radi, te da kroz dodatne aktivnosti ostvari svoje (ranije ustanovljene) potrebe. Radeći više, pojedinac je „osiromašen” i u pogledu slobodnog vremena i slobodnih aktivnosti.

Slika 2. *Dohodovni efekat poreskog obveznika na uvođenje poreza*

³ J. Lovčević, Institucije javnih finansija, Beograd, 1975, str. 145.

Pad stope plate posle plaćanja poreza sa W1 na W2 dovodi do povećanja broja radnih sati sa H1 na H2 (slika 2). Porez je, dakle, uslovio veći kvantum radnih aktivnosti.

3. U dosadašnjoj analizi pretpostavljali smo da je reagovanje radnika na promene dohotka izazvano porezom jednako njegovom reagovanju na rast radnog napora. To ne mora da bude pravilo. Porezi mogu da izazovu efekat suprotstavljanja. Uvođenje poreza može da izazove osećanje nezadovoljstva, želju da se odbaci i da se nanese gubitak državi smanjenjem radnog napora, a time i poreske osnovice.⁴

Nezadovoljstvo porezom nameće kod zaposlenih želju da rade samo onoliko koliko je potrebno da bi ostvarili dohodak za egzistencijalni minimum. Takva reakcija je sigurno skupa za radnika, ali, zadovoljstvo osvete nadoknađuje sav gubitak. Kada postoji efekat suprotstavljanja, nastalo smanjenje radnog napora biće veće, ili će porast biti znatno manji, nego što bi bio inače.⁵

Faktori sadržani u efektu suprotstavljanja mogu da deluju i u drugom pravcu. Efekat suprotstavljanja može da se pretvori u efekat podrške. To bi konačno zavisilo od stava javnosti, odnosno od stava grupe kojoj pojedinac pripada. Ako plaćanje poreza bude shvaćeno i podržano u javnosti kao obaveza prema neophodnoj potrebi države, kao uslov za sticanje određene javne usluge, to će značiti da su se stekli elementi efekta podrške.⁶

4. Fenomen poreske incidence javlja se i u poslovanju preduzeća. Plaćanje neposrednih poreza smanjuje dobit i likvidna sredstva preduzeća. To primorava preduzeća da vode politiku povećanog radnog napora. Kroz povećanu produktivnost rada i efikasnu upotrebu sredstava za proizvodnju, preduzeća vrše obezbeđenje poreskog tereta. Ona preduzeća koja kroz povećanu produktivnost i efikasnost poslovanja obezbeđuju neophodna sredstva za poreske obaveze, održaće se na tržištu. To znači da je incidenca imala pozitivni efekat na poslovanje preduzeća.

Incidenca može i negativno delovati na ekonomski položaj preduzeća. U svim onim slučajevima gde je preduzeće izgubilo svoju poziciju na tržištu zbog delovanja incidence, može se smatrati da je oporezivanje imalo neposredno negativno dejstvo na efikasnost poslovanja preduzeća. To, takođe, znači da je država svojom poreskom politikom destimulativno delovala na uslove privređivanja, što će, svakako, imati u dugom roku i negativne efekte na fiskalne prihode.

⁴ R. Musgrave, *Teorija javnih finansija*, Beograd, 1973. str. 193.

⁵ R. Musgrave, cit delo, str. 193.

⁶ Milošević, G. „Evazija poreza”, *časopis Nauka – bezbednost – policija*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd 2006, br. 2/2006, (strana 67).

5. Posredni porezi ne smanjuju dohodak, ali prouzrokuju rast cena. Rast cena neposredno dovodi do pada kupovne snage potrošača. Incidenca posrednih poreza zato uslovljava da oporezovano lice poveća svoj radni napor i tako nadoknadi izgubljeni dohodak. Pojedinci koji ostvaruju dohodak na granici egzistencije posebno su pogođeni porezima na potrošnju i oni izlaz nalaze u povećanom radnom naporu ili kroz pronalazak bolje plaćenog posla.

Seljenje radne snage sa manje plaćenog posla na bolje plaćeni posao (izazvan incidencom), dovodi do poremećaja ravnoteže na tržištu rada. Seljenje radne snage menja odnose ponude i tražnje, a time i cenu radne snage. Potraga za bolje plaćenim poslom, posmatrano na dugi rok, povećava ponudu radne snage (na tim poslovima) na tržištu. Tržište deluje po automatizmu, veća ponuda radne snage dovodi do pada cene (najamnine) radne snage.

3.2 Smanjenje potrošnje i štednje

Incidenca, kao što je rečeno, može izazvati povećanje radnog napora i time nadoknadi „izgubljeni” dohodak, ali ona može uticati i na potrošnju u smeru njenog smanjivanja. To je, dakle, druga alternativa incidence.⁷

Svi porezi imaju efekat na dohodak. Utičući na dohodak, porezi teže da smanje potrošnju i da ograniče štednju (kao buduću potrošnju). Međutim, uticaj poreza na dohodak kod raznih ljudi je različit. Sklonost potrošnji opada idući uz skalu dohotka, a raste sklonost štednji i obrnuto.

Kategorije stanovništva sa egzistencijalnim minimumom, po pravilu, ceo dohodak troše za svoje osnovne životne potrebe. Ova kategorija stanovništva neće imati nikakve sklonosti ka štednji. Oporezivanje obveznika visokih dohodaka koji preferiraju očuvanju postojećih navika i prestiža, imaju sklonost ka štednji. Obe kategorije stanovništva reagoće na incidencu. Kod pojedinaca sa niskim dohotkom incidenca izaziva smanjenje potrošnje. Pojedinci sa visokim dohotkom na incidencu reaguju smanjenjem štednje, a potrošnju zadržavaju na istom nivou.

Kod smanjenja potrošnje usled incidence odlučujuću ulogu imaju elementi elastičnosti. Potrošnja proizvoda zavisi od koeficijenta elastičnosti tražnje proizvoda i usluga. Ukoliko je tražnja proizvoda savršeno neelastična, incidenca neće uticati na kvantitet potrošnje proizvoda. To je slučaj sa potrošnjom osnovnih egzistencijalnih namirnica (hleb, mleko). Ako je potrošnja proizvoda elastična, incidenca će usloviti promenu u potrošnji. Mogao bi se izvesti zaključak „da porez na životne potrebe pada teže na potrošnju od poreza na luksuz”.⁸

---

⁷ J. Lovčević, cit. delo, str. 146.

⁸ R. Musgrave, cit. delo, str. 216-217.

Analizirajući uticaj incidence na potrošnju, J. Lovčević izvodi sledeći zaključak: „da porez na dohodak smanjuje potrošnju u toliko većoj meri ukoliko su obveznici dohotka niži. I obrnuto: visoka dohodarina odražava se negativno na štednju ukoliko se ide od niže ka višoj klasi dohotka”.⁹

3.3 Smanjenje investicija

1. Iako se porez u kratkom roku ne prevladjuje putem cena, porez može da utiče na pravac i nivo budućih investicija. Investicije su prvenstveno finansijska odluka, usmerena na monetarni dobitak, dok je sam akt – akt potrošnje. Značaj investicija leži u činjenici da povećanje kapitalnog skoka jedne zemlje uvećava njene proizvodne mogućnosti i potencijale privrednog rasta.

Treba razmotriti i pitanje kako porez utiče na izbor investicije u pogledu zadržavanja gotovine i investiranje sa aspekta rizika. Uticaj incidence na proceduru odlučivanja privrednih subjekata o preduzimanju ulaganja zavisi upravo od toga kako investitor formuliše svoja očekivanja, za koje oblike investiranja je zainteresovan i kakav je uticaj *time lag* u sferi oporezivanja i protoka gotovine. To je složen proces koji zahteva ocenu rentabilnosti projekta.

Investitor mora sam da oceni tržišne izgledne različite investicionih projekata. On mora da odredi kvalitativnu vrednost onoga što smatra poželjnim ili nepoželjnim karakteristikama raznih mogućnosti investicija. Formulirane su brojne metode za ocenu rentabilnosti projekta. Između raznih varijanti razmotrićemo metodu neto sadašnje vrednosti.

Metod neto sadašnje vrednosti polazi od vremenske dimenzije novca. Naime, zbog vremenske vrednosti novca, sadašnja vrednost određenog projekta je veća od buduće vrednosti apsolutno istog efekta. Diskontni račun je način da se fenomen vremenske vrednosti novca uključi u obračun rentabilnosti projekta. Kriterijum neto sadašnje vrednosti (NPV) je osnovni dinamički investicioni kriterijum. Neto sadašnja vrednost projekta može se izračunati pomoću sledećeg izraza:

$$\sum_{t=1}^n \frac{E_t - S_t}{(1+i)^t} \quad \text{gde su:}$$

$t=1$

E – prihodi,

S – troškovi i

i – diskontna stopa.

t

Eskontni faktor po godinama računa se po formuli: $1/(1+i)$.

⁹ J. Lovčević, cit. delo, str. 246.

2. Uz diskontni faktor od 5% koji reprezentuje tzv. faktor sadašnje vrednosti, oćenićemo najpre prihvatljivost investicije. Pretpostavimo da određeno preduće preuzima investiciju od 10.000 evra u projekat koji će omogućiti priliv gotovine od 5.000 evra tokom narednih pet godina. Da bi se izračunala neto sadašnja vrednost potrebno je sprovesti sledeće:

Broj godina	Neto buduća dobit	Faktor sadašnje vreme (5%)	Sadašnja vrednost
0	(10.000)	1	(10.000)
1	5.000	0.952380952	4.762
2	5.000	0.907029478	4.535
3	5.000	0.863837599	4.319
4	5.000	0.822702475	4.114
5	5.000	0.783526166	3.918
		Neto sadašnja vrednost	11.648

Kriterijum neto sadašnje vrednosti ukazuje na prihvatljivost projekta. Sada u analizu uključujemo porez. Obaveza plaćanja poreza često dospeva sa vremenskim pomakom. Pretpostavimo da je poreska stopa 20% i da se porez plaća sa vremenskim pomakom od godinu dana. Neto sadašnja vrednost projekta posle poreza iznosiće:

Broj godina	Neto buduća dobit	Faktor sadašnje vreme	Plaćen porez	Sadašnja vrednost pre poreza	Sadašnja vrednost posle poreza
0	(10.000)	1	/	(10.000)	(10.000)
1	5.000	0.952380952	2.000	4.762	6.667
2	5.000	0.907029478	(1.000)	4.535	3.628
3	5.000	0.863837599	(1.000)	4.319	3.455
4	5.000	0.822702475	(1.000)	4.114	3.291
5	5.000	0.783526166	(1.000)	3.918	3.134
			(1.000)	11.648	10.175

Neto sadašnja vrednost našeg projekta „pre oporezivanja” je 11.648. Nakon oporezivanja, neto sadašnja vrednost projekta iznosi 10.175. Kriterijum neto sadašnje vrednosti ukazuje da se podrži odluka da se projekat nastavi. Za investitora je očigledno veći rizik projekta koji je oporezovan. To će znaćiti u realnim uslovima investiranja veću opreznost i manje investiranje.

Projekat koji zahteva veći obim investiranja nosi visok rizik, a očekivani prihod ne pruža satisfakciju investitoru, zbog čega neće biti pozitivno tretiran.

Incidenca očigledno povećava rizik ulaganja i smanjuje nivo očekivanih prihoda investitora. Ona značajno utiče na rentabilnost investicija koje sada postaju nerentabilne u poređenju sa investicijama iz kojih prihodi nisu oporezovani. Naravno, investicije su determinisane, pre svega, kamatom i nivoom nacionalnog dohotka. Međutim, uticaj poreza na determinante investicija je značajan i nezaobilazan element ocene investicionog poduhvata.

Umesto zaključka

Ekonomski i socijalni pristup problemu prevajivanja poreza zasniva se na analizi individualnog ponašanja poreskih obveznika, odnosno analizi načina na koji poreske stope i instrumenti primene poreza utiču na ekonomske prilike poreskih obveznika. Plaćanje poreza kod obveznika izaziva smanjenje ekonomske snage i pogoršanje njegovog materijalnog statusa. Otuda, prirodna je težnja poreskih obveznika da plate porešku obavezu u manjem iznosu, koristeći nedorečenosti ili nedovoljnu preciznost propisa, kao i njihova težnja da pod najpovoljnijim uslovima primene poreske propise.

Uvođenje poreza kod svakog obveznika neminovno dovodi do pada dohotka. Obveznik pogođen porezom ima dve alternative. Na uvođenje poreza pojedinci neće reagovati. Druga alternativa je preduzimanje određenih ekonomskih aktivnosti i na taj način kompenziranje dela dohotka koji je oduzet uvođenjem poreza. Kako će pojedinac reagovati zavisi od visine njegovog dohotka i da li se primenjuje proporcionalno ili progresivno oporezivanje.

Poreski obveznik nastoji da deo poreskog tereta ne plati, ili da iznos poreskog tereta prevali na neko drugo lice. Procesom prevajivanja poreza obveznik je samo izbegao da bude nosilac poreskog tereta, a u krajnjoj instanci neko drugo lice mora poneti poreski teret. Na ovaj način obvezniku poreza nije umanjen dohodak, ali je zato za iznos poreza koji je prevaljen, smanjena ekonomska snaga drugog lica – konačnog poreskog placa.

U okviru ekonomskog prostora, lica pogođena poreskom incidencom takođe reaguju. Način reagovanja konačnog poreskog placa uslovljeno je nivoom dohotka, odnosno nivoom ekonomske snage pojedinca. Lica sa relativno niskim dohotkom pogođena incidencom nastojace da povećaju svoj radni napor, da promene ili smanje potrošnju i štednju, odnosno da odustanu od željene štednje. Lica sa visokim dohodkom koja preferiraju očuvanje postojećih navika i prestiža, na poresku obavezu reagovalaće različito u odnosu na lica sa

niskim dohotkom. Na incidencu, pojedinci sa visokim dohotkom reaguju kroz smanjenje štednje, a potrošnju zadržavaju na istom nivou.

Uticaj incidence na proceduru odlučivanja privrednih subjekata o preduzimanju ulaganja zavisi upravo od toga kako investitor formuliše svoja očekivanja, za koje oblike investiranja je zainteresovan i kakav je uticaj *time lag* u sferi oporezivanja i protoka gotovine. To je složen proces koji zahteva ocenu rentabilnosti projekta. Investitor mora sam da oceni tržišne izgledе različitih investicionih projekata. On mora da odredi kvalitativnu vrednost onoga što smatra poželjnim ili nepoželjnim karakteristikama raznih mogućnosti investicija.

Literatura:

1. Jelčić B., Nauka o financijama i finansijsko pravo, Zagreb, 1983.
2. Kulić M., Poreska utaja i krijumčarenje, Beograd, 1999.
3. Lovčević J., Institucije javnih finansija, Beograd, 1975.
4. Marinković R., Formiranje cena u tržišnoj ekonomiji, Kragujevac, 1998.
5. Milošević G., Porez i izbegavanje poreza, Beograd, 2005.
6. Milošević, G. „Evazija poreza”, *Nauka – bezbednost – policija*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd 2006, broj 2/2006,
7. Milošević G., Javne i monetarne finansije, Beograd, 2010.
8. Musgrave R., Teorija javnih finansija, Beograd, 1973.
9. Perić A., Finansijska teorija i politika, Beograd, 1971.
10. Petrović M., Finansije i finansijsko pravo, Osjek, 1982.
11. Popović D., Nauka o porezima i poresko pravo, Beograd, 1997.
12. H. Filipović, Nauka o finansijama, Sarajevo 1959.

TAX INCIDENCE

Summary: A country, guided by the common interest, establishes the financial allocation of tax burden, in accordance with the tax power of taxpayers. Taxpayers react differently to tax liability. Some taxpayers, being aware of the tax burden, pay their taxes, while other individuals burdened by taxation, taking into account their own special interests, do not accept this distribution. Namely, taxpayers, guided by their own personal goals, perform a new economic distribution of tax burden. Taxpayer has to pay the taxes, but he reacts in a way that he passes the tax burden on to other persons. The process of tax shifting may refer to one or more persons. When there are no more possibilities to pass the tax burden to some other person in the process of tax shifting, than the incidence „falls upon” a final taxpayer.

Key words: taxpayer, final taxpayer, tax, incidence.

VI

SELO I OBRAZOVANJE

SRĐAN ŠLJUKIĆ
Filozofski fakultet
Novi Sad

UDK316.334.55:316.75
Monografska studija
Primljen: 18.1.2011
Odobren: 27.2.2011

SELJAŠTVO IZMEĐU IDEOLOGIJE I TEORIJE*

Sažetak: Prvih nekoliko decenija nakon Drugog svetskog rata seljaštvo u Jugoslaviji imalo je izrazito nepovoljan društveni položaj. Jugoslovenska sociologija, čiji je zadatak bio da položaj seljaštva sagleda, u tom je periodu bila pod vrlo snažnim ideološkim pritiskom, jer je vladajuća (jedina) politička stranka želela da uspostavi ideološki monopol. Partijski su šefovi imali teorijske pretenzije, proglašavajući sami sebe za neprikosnovene autoritete; pri tome su svoj „autoritet znanja” potkrepili „autoritetom moći”. U toj su situaciji radovi jugoslovenskih sociologa bili prepuni ideoloških koncepcija i elemenata. Ipak, kada se razgrnu ovi ideološki slojevi, ispod njih je moguće naći valjane sociološke uvide u položaj seljaštva. Autor je mišljenja da bi obrazac koji se ovde pojavljuje vredelo ispitati i u drugim sličnim situacijama.

Ključne reči: ideologija, jugoslovenska sociologija, KPJ, seljaštvo, teorija.

Osiromašeno i prezaduženo (samo kamate na seljačke dugove iznosile su preko 50% ukupne godišnje poljoprivredne proizvodnje) seljaštvo stare Jugoslavije dočekalo je Drugi svetski rat. Seljaci su činili masovnu osnovu svih vojski koje su se sukobljavale u građanskom ratu i borbi protiv stranih zavojevača, pa su, u odnosu na druge klase (društvene slojeve), u najvećoj meri i stradali. Najviše su prepatili upravo srpski seljaci, jer su agrarne reforme i kolonizacije koje su sprovodili okupatorski i kvislinški režimi u periodu od 1941. do 1943. bile uglavnom protiv njih usmerene.

---

* Ovaj je članak rezultat rada na projektu „Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti kao činioci evropskih integracija Republike Srbije, sa posebnim osvrtom na AP Vojvodinu” (179053), koji finansira Ministarstvo nauke Vlade Republike Srbije.

Razaranja poljoprivrednih resursa bila su za vreme toga rata veoma velika. Potpuno je uništeno, sa celokupnim živim i mrtvim inventarom, 298 000 farmi. Upropašćeno je 24% setvenih površina, pobijeno je preko polovine od ukupnog broja konja, ovaca, svinja, goveda i živine. Inače slabo prisutna mehanizacija je desetkovana. Opljačkano je gotovo dvadeset miliona tona poljoprivrednih proizvoda. Svih trideset instituta beogradskog Poljoprivrednog fakulteta je spaljeno (Veselinov, 1987: 19-20).

Posle rata seljaštvo postaje objekt raznovrsnih mera nove vlasti. Sve što se sa seljaštvom zbivalo od tada (1945) pa sve do pred sam kraj osamdesetih godina rezultat je politike vladajuće stranke (Komunističke partije Jugoslavije, kasnije Saveza komunista Jugoslavije) prema ovom društvenom sloju. Srž te politike, pogotovo nakon agrarne reforme (1945-1948), bila je nastojanje KPJ (SKJ) da u socijalističku privredu uključi seljake (silom ili milom), koji kao privatni vlasnici stoje „izvan” sistema, to jest izvan direktne kontrole tadašnje vlasti, kao i potreba da se iz poljoprivrede neprestalno izvlači akumulacija koja je kasnije služila finansiranju projekata vladajućih krugova u zemlji. Evo samo nekih relevantnih procesa i događaja koji su opredelili posleratnu sudbinu seljaštva u (bivšoj) Jugoslaviji: spomenuta agrarna reforma, koja je još više usitnila posede; ukidanje seljačkih dugova; zabrana povratka srpskih seljaka koje su proterali okupatori na Kosovo i Metohiju i u Makedoniju; obavezan otkup poljoprivrednih proizvoda (1945-1952); prisilna kolektivizacija od 1948; raspuštanje zemljoradničkih zadruga i druga agrarna reforma (1953); izrazito brza deagrarizacija i pojava seljaka-radnika; socijalistička kooperacija i „podruštvljavanje”; „vezane cene” kao sredstvo prelivanja akumulacije iz poljoprivrede; zabrana kupovanja krupne mehanizacije do 1967; nepostojanje punog penzijskog, zdravstvenog i invalidskog osiguranja sve do 1979.

Položaj seljaštva trebala je da sagleda jugoslovenska misao o društvu ali je i ona bila pod jakim ideološkim pritiskom koji je na njoj morao ostaviti traga. Zato je bitno da sasvim ukratko izložimo shvatanja klasno/slojne strukture jugoslovenskog društva (s posebnim osvrtom na seljaštvo) u najvažnijim programskim dokumentima KPJ (SKJ).

Prvih godina posle Drugog svetskog rata (do 1952) gotovo sva partijska dokumenta sadrže relativno postojanu shemu društvene strukture, u kojoj se ističu radnici, seljaci i inteligencija kao tri najvažnije društvene grupacije (Kuljić, 1981: 78). Ove se grupacije ne smatraju međusobno suprotstavljenim, a pojam klase se upotrebljava samo kada se govori o radničkoj klasi. O seljaštvu se govori kao o „masama radnog seljaštva”, ali se pod tim pojmom podrazumevaju samo sitni i srednji seljaci kao saveznici radničke klase, dok se „seoski bogataši” izdvajaju kao sloj eksploatatora. Te „kulake” treba likvi-

dirati, što je od 1948. i činjeno (Kuljić, 1981: 84). Vidimo da se seljaštvo ne smatra ni klasom (jedino je radnička klasa – klasa), ni društvenim slojem, već pre „masom”. Takođe, na tu „masu” se ipak gleda diferencirano: ona se, navodno, sastoji od tri sloja, od kojih su dva radna (sitni i srednji seljaci) i jedan eksploatatorski (seoski bogataši, tj. krupni seljaci – „kulaci”). Radilo se u stvari o oslanjanju na zvaničnu sovjetsku teoriju.

Posle 1950, mada se i dalje spominje navedena tročlana shema društvene strukture, sve se više koristi termin „neposredni proizvođači” (Kuljić, 1981: 96). Za nas je važno da ovaj termin ne obuhvata samo radnike, nego i seljake. Ta se proizvođačka skupina suprotstavlja neproizvodnim društvenim grupama koje se kvalifikuju kao „birokratija”.

Sedmi kongres SKJ (1958) donosi novi partijski program koji nastoji da na sistematski način prikaže osnovne segmente društvene strukture socijalističkog društva. Osnovni delovi ove strukture ne nazivaju se klasama već društveno-ekonomskim snagama. To su „radnička klasa, seljaštvo i drugi društveni slojevi koji obezbeđuju sebi mesto u društvu na osnovu svoga rada”. Statut, donesen na istom kongresu, ubraja u „radni narod” radničku klasu, radno seljaštvo, inteligenciju i „ostale radne ljude”, čime se zapravo utemeljuje koncepcija „radnog naroda” (Kuljić, 1981: 100). Seljaštvo se, dakle, smatra delom „radnog naroda”, ali se takođe ističe da u „privatnoj poljoprivredi” još uvek postoje ostaci najamnog rada i eksploatacije tuđe radne snage. Tako izlazi da su neki seljaci ipak izvan „radnog naroda”, što opet predstavlja diferencirani pogled na seljaštvo: oni nisu jedinstvena „društveno-ekonomska snaga”.

U kasnijim partijskim dokumentima, pogotovo posle 1965. godine, postoji tendencija integracije između ranije relativno oštro polarizovanih slojeva. Namera je bila da se ideološki neutrališu stvarni društveni sukobi i prenebregne njihova klasna priroda (Kuljić, 1981: 125-126). Termin „seljaštvo” sve više biva istisnut i zamenjen terminom „individualni poljoprivredni proizvođači”. Ti „individualni poljoprivredni proizvođači” smatraju se delom „radnog naroda” ili „radnim ljudima”.

Da li su seljaci deo „radnog naroda”?

Jedna od karakteristika država koje su bile nazivane „socijalističkim” jeste i to što su visoki funkcioneri vladajuće partije, ako ne svi a ono barem neki, imali teorijske pretenzije. Pri tome oni nisu samo pretendovali na naučno razumevanje svih društvenih problema, već i na mnogo više od toga: želeli su da budu smatrani neprikosnovenim autoritetima, kao da u nauci takvih autoriteta uopšte može biti. U drugačijoj situaciji, njihova nastojanja bila bi ve-

oma brzo ismejana, ali u tadašnjim uslovima ta stvar je bila vrlo opasna po društvene nauke, jer se uticaj komunističkih funkcionera nije protezao samo na oblast politike i ekonomije, nego i na sferu kulture. Drugim rečima, njihov „autoritet znanja” bio je potkrepljen „autoritetom moći”. Svako ozbiljnije suprotstavljanje jednom takvom „autoritetu” moglo je da za „buntovnika” ima (i imalo je!) neugodne posledice. S druge strane, bilo je i slučajeva kada je sporadično i potpuno nevezano citiranje nekog „znanca” iz redova vladajuće elite sociologu omogućavalo da kaže barem deo istine o postojećim društvenim odnosima.

Kako objasniti ovu pojavu? Radilo se, pre svega, o potrebi vrhova vladajuće stranke da svoju totalitarnu vlast „zaokruži” i da tako svoj monopol učini neokrnjenim. Legitimaciju za tako nešto oni su mogli da pronađu u Marksovom i Engelsovom *Manifestu komunističke partije* i to na onom mestu na kojem se govori o komunistima kao o „avangardi” proletarijata koja svoje pravo na vođstvo zasniva na svome „poznavanju istorijskog toka i njegovih posledica”.

Tako je kod nas stvorena takozvana „teorija” o „radnom narodu”. Prema ovoj „teoriji”, ukidanje privatne svojine koje je donela socijalistička revolucija ujedno je značilo i ukidanje klasnog poretka. Na sceni je ostala samo jedna klasa, radnička, koja sa ostalim „radnim ljudima” čini „radni narod”. Kao deo „radnog naroda” figurira i birokratija, koja ne predstavlja posebnu klasu jer nema monopol na državnu (društvenu) svojinu: to je „naša” birokratija.

Ključno pitanje za nas je sledeće: da li seljaštvo spada u „radni narod” ili ne? Ako ono tu ne spada, ako se „radni narod” sastoji samo od zaposlenih u državnom (društvenom) sektoru privrede (i neprivrede), onda je zaista reč o veoma redukovanom shvatanju i „rada” i „naroda” (Mitrović, 1989: 76). Kako to da birokratija jeste deo „radnog naroda”, a seljaštvo nije? Ako seljaci ipak spadaju u „radni narod”, ostaje pitanje o međusobnom odnosu delova „radnog naroda” kao što su radnička klasa, birokratija i seljaštvo. Kako je moguće da se njihov društveni položaj toliko razlikuje?

Najistaknutiji političar sa teorijskim pretenzijama u bivšoj Jugoslaviji verovatno je bio **Edvard Kardelj**. Ako pogledamo njegov članak *Radnička klasa, birokratizam i SKJ* (Kardelj, 1968: 4-56) u kome je on izneo osnove svog poimanja „teorije” o „radnom narodu”, uočićemo da u njemu nema ni jednog slova o seljaštvu, kako direktno, tako i indirektno. Kada bi smo samo po ovome sudili, mogli bi smo da zaključimo da seljaci nisu ni „radnička klasa” ni „radni ljudi”. Ipak, činjenica je da je E. Kardelj mnogo pisao o seljaštvu i o problemima sela uopšte (tačnije, o problemima politike KPJ (SKJ) prema selu).

Temeljna osobenost njegovog tretiranja „seljačkog pitanja” jeste odricanje bilo kakvog modernizacijskog potencijala ovoj društvenoj klasi (sloju). On smatra da „(...) malo i srednje seljačko gazdinstvo (...) nije u stanju da svojim vlastitim snagama učini neki ozbiljniji napredak u proizvodnji, (Kardelj, 1959: 69). Od kraja Drugog svetskog rata seljak je poboljšao svoj materijalni položaj, a sadašnje seljačko gazdinstvo se nije mnogo promenilo u poređenju sa onim predratnim ni po obimu proizvodnje, ni po produktivnosti rada, ni po prinosima. Sredstva iz industrije i drugih proizvodnih grana sa visokom produktivnošću rada stalno su se prelivala na selo, na privatno gazdinstvo, održavajući njegovu zaostalost i monopol na zemlju. Ova su sredstva korištena pre svega za podizanje standarda seoskog stanovništva, a sasvim malo za investicije na seljačkom gazdinstvu (Kardelj, 1959: 70).

Zaista treba da se zapitamo da li je Kardeljev stav o „prelivanju sredstava iz industrije na selo i na privatna gazdinstva” odraz krajnjeg cinizma, ili se samo o radi o posledici ideološkog načina razmišljanja. Kako bilo da bilo, obeležje međugranskih privrednih odnosa u Jugoslaviji, pogotovo prvih godina nakon Drugog svetskog rata, jeste sistematsko izvlačenje akumulacije iz poljoprivrede (to jest iz seljačkih gazdinstava) zarad investicija u industriji i tercijalnim delatnostima. To je ostvarivano kroz obavezni otkup poljoprivrednih proizvoda, sistemom „vezanih cena” i sličnim merama. Ako je selo nešto i dobilo, onda mu je to samo vraćan deo onoga što mu je prethodno bilo oduzeto.

U svom dokazivanju da seljačko gazdinstvo nema perspektivu i da ga krupno poljoprivredno gazdinstvo daleko nadmašuje, Kardelj se pozivao i na stanje u poljoprivredi zapadnih zemalja. Isticao je da u SAD 27% najkrupnijih farmi daje 78,7% svih tržišnih viškova i da najkrupnija gazdinstva najrentabilnije koriste mehanizaciju. Dohodak na komercijalnim farmama u SAD približno je jednak dohotku u nepoljoprivrednim delatnostima, što dokazuje da je najbolje isplativija krupna poljoprivreda koja proizvodi savremenom tehnikom i za tržište. Poljoprivreda u Zapadnoj Evropi, u kojoj preovlađuje klasičan mali seljački posed je suviše usitnjena, pa iako daje visoke prinose skuplja je od američke. Put forsiranja privatnog gazdinstva u Jugoslaviji nemoguć je ne samo zato što je Jugoslavija socijalistička zemlja, već i zato što je taj put skup i vodi u ćorsokak. Kod nas je rasepkano seljačko gazdinstvo još manje nego u Zapadnoj Evropi sposobno da bude nosilac tehničke rekonstrukcije poljoprivrede. Naša seljačka gazdinstva slabo su opremljena oruđima rada, dok seljaci najviše troše na lične potrebe, malo ulažući u gazdinstvo (Kardelj, 1959: 115-123).

Premda konstatuje da su na našem selu „(...) tendencije diferencijacije kapitalističkog tipa veoma slabe i ograničene”, on upozorava da „kapitalističkim tendencijama” ne treba davati nikakve koncesije u ime unapređenja i po-

većanja poljoprivredne proizvodnje, već ih treba i dalje ograničavati (Kardelj, 1959: 137). Ukoliko bi smo se orijentisali na osposobljavanje individualnog seljačkog gazdinstva za značajniju proširenu reprodukciju time bi ne samo traćili društvena sredstva, nego bi i prepustili selo stihijskom socijalnom raslojavanju koji bi, kad-tad, moralo biti presečeno administrativnim merama. Pošto u oblasti poljoprivrede još uvek dominira privatno gazdinstvo, mere socijalističke države moraju imati i elemente „klasne politike”. Zato je uveden zemljišni maksimum od deset hektara za poljoprivrednike, kontroliše se promet zemlje kako bi što veće površine postale deo društvene svojine, zapošljavanje tuđe radne snage svedeno je na minimum, seljacima je zabranjeno da kupuju osnovna sredstva za krupnu proizvodnju kao što su traktori, kreditiraju se samo oni seljaci koji kooperiraju sa zadrugama (Kardelj, 1959: 172, 302, 309-311).

Ovde nismo pronašli jednoznačan odgovor na naše pitanje, ali je jasno da se seljaštvo pojavljuje kao puki objekt jedne politike koja ga, s jedne strane, proglašava nesposobnim za modernizaciju, a sa druge neprestano ograničava u njegovoj delatnosti. Ako je seljaštvo ipak deo „radnog naroda”, zašto se onda nalazi u ovakvo podređenom položaju? Ne zaboravimo i to da seljaci tek 1965. dobijaju pravo na osnovno zdravstveno osiguranje, dok penzijsko i invalidsko stižu 1979, preko trideset godina posle Drugog svetskog rata! Status seljaka bio je sličan statusu maloletnika, o čemu (doduše nesvesno) svedoče i sledeće Kardeljeve reči: „(...) seljaku ne treba prilaziti kao nekom objektu ili nekoj podređenoj društvenoj klasi, nego kao ravnopravnom društvenom faktoru, kao jednom od dva glavna stuba na koja se danas naš politički sistem oslanja. Treba mu, dakle, mnogo objašnjavati, mnogo raditi s njim, strpljivo predlagati ali ne nametati, učiti ga na praksi, dati mu prilike da proverava itd” (Kardelj, 1959: 354). Sudbina seljaka, kao privatnih vlasnika koji su izvan direktne kontrole KPJ (SKJ) je da ili napuste poljoprivredu i tako prestanu biti seljaci, ili uđu u proces „podruštvljavanja” u kome će najpre postati „udruženi individualni proizvođači” a zatim, kada njihova zemlja u potpunosti pređe u „društvene ruke”, deo radničke klase.

U osnovi, Kardeljeve stavove potvrđuje i jedan drugi političar sa teorijskim pretenzijama, **Vladimir Bakarić**. On tvrdi, sasvim eksplicitno, da je partijska vrhuška posle Drugog svetskog rata bila neka vrsta kreatora društvene strukture, koja je bila za partijske potrebe neodgovarajuća: „Ušli smo u revoluciju sa društvenom strukturom koja je samo na vrhu bila kapitalistička, a inače u osnovi seljačka, pa smo tu strukturu morali menjati” (Bakarić, 1968: 57). Zašto menjati? Sigurni smo da je jedan od razloga nastojanje da se seljaštvo kao klasa eliminiše ili barem na neki način stavi pod kontrolu. Vlasnici 90% obradivog zemljišta, seljaci su potencijalno imali ogroman uticaj kao proizvođači strateški važnog proizvoda, hrane.

Da li su seljaci „radni ljudi”? Ni Bakarić ne odgovara jednoznačno na to pitanje. Tumačeći odredbe Ustava iz 1963. on kaže da termin „radni čovjek” obuhvata one „(...) koji rade i plaćeni su iz nužnog dela društvenog radnog dana” (Bakarić, 1968: 61). Šta to u stvari znači, nije objašnjeno. Bakarić govori i o međusobnom odnosu radničke klase, partijskog vrha i seljaštva: „U revoluciji su učestvovali radnici i seljaci u čvrstom savezništvu (...) Kasnije smo rukovodeću ulogu radničke klase povećavali, i ozbiljnijeg sukoba sa seljaštvom nismo imali (...) seljaštvo se razlagalo u svome starom smislu i prelazilo masovno na nove pozicije” (Bakarić, 1968: 66). Vidimo da je i radnička klasa „vođena” („mi” – to je očito partijski vrh) i da je njena „rukovodeća uloga” povećavana, svakako na uštrb seljaštva. Kada je reč o njegovoj tvrdnji o nepostojanju ozbiljnijeg sukoba između partijskog vrha i seljaštva, mišljenja smo da bi ona zasluživala jednu mnogo ozbiljniju analizu od one koju mi ovde možemo trenutno da pružimo. Činjenica je da su seljaci masovno učestvovali u takozvanoj narodno-oslobodilačkoj borbi, ali stoji i to da su oni činili ubedljivu većinu i u drugim oružanim formacijama koje su učestvovala u građanskom ratu. Posle rata, seljaci (uglavnom oni koji su bili na strani KPJ) su nagrađeni u agrarnoj reformi, ali je time stvorena velika (nepremostiva, kako se kasnije ispostavilo) prepreka kasnijoj kolektivizaciji. Sam pokušaj prisilne kolektivizacije od 1948. predstavljao je sukob partijskih šefova sa seljaštvom, koji se završio tek 1953, odstupanjem partijskog vrha od prvobitno postavljenih ciljeva, novom agrarnom reformom i promenom taktike (bez temeljne izmene politike) prema seljaštvu. O mogućim zajedničkim interesima partijske vrhuške i seljaštva naslućujemo iz članka Lj. Markovića *Promene u društveno-ekonomskoj strukturi i transformacija uloge SKJ*, još jednog zastupnika „teorije” o „radnom narodu”: „(...) čak i seljak možda nekad priželjkuje etatizam, tamo gde se seljaku vrlo lako nudi pristup u grad, pa i penzija” (Marković, 1968: 86-87). U stvari, radi se o tome da ubrzana industrijalizacija omogućava (nekim) seljacima da prestanu biti seljaci i tako se spasu podređenog položaja. Ovo „spasavanje” se shvata kao perspektiva.

„Teoriju” o „radnom narodu” svojevremeno su prihvatili i neki naši sociolozi, ali su kasnije promenili, u većoj ili u manjoj meri, svoje pozicije. **Miroslav Pečujlić**, na primer, razvio je ovu koncepciju u radu „Društvena struktura Jugoslavije” (Pečujlić, 1963). Prema njegovom mišljenju, ključni momenat u radikalnoj i istorijskoj promeni položaja osnovnih društvenih grupa nastupio je sa ukidanjem privatne svojine i zatim sa uvođenjem radničkog samoupravljanja. Pretvaranjem privatne svojine u „javnu” ukinuta je eksploatacija i ranija vladajuća klasa, a stvoren je socijalistički produkcionni odnos u kojem je vladajuća klasa postala radnička klasa. Najvažniji rezultat tih promena je formiranje jednog novog osnovnog sloja, sloja „radnog naroda”, koji se sastoji od dve osnovne podgrupe: radničke klase u užem smislu i inte-

lektualnih radnika. U društvenoj strukturi još uvek egzistiraju ostaci stare klasne strukture (sitni sopstvenici, korisnici tuđeg najamnog rada), ali oni nisu konstituisani kao klasa niti do toga može doći, jer su njihove klasne aspiracije ograničene društvenim merama. Postoje i „prelazni radni slojevi” kao deo osnovnog sloja, a među njih Pečujlić svrstava i seljake.

Pečujlić tretira seljake otprilike na način na koji to čine i programski dokumenti vladajuće stranke: bogatiji seljaci, koji eventualno povremeno (ili stalno) koriste najamnu radnu snagu, nisu deo „radnog naroda” nego su „ostaci stare klasne strukture” koji moraju biti držani pod strogom kontrolom „društva” (tu se verovatno misli na sve one restriktivne mere prema seljaštvu koje smo već spominjali, kao i na zabranu slobodnog političkog organizovanja). Seljaci kao deo „prelaznih radnih slojeva” najverovatnije su sitni i srednji seljaci, koji ne iznajmljuju tuđu radnu snagu, već koriste isključivo rad svojih porodica.

U toj grupi sociologa našao se i **Jože Goričar** (Goričar, 1962: 460-479). Ističući da je ekonomska struktura koja se formira oko društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju kao osnovnog produkcionog odnosa preovlađujuća u jugoslovenskom društvu, on navodi da ona ipak nije jedina, da uz nju postoji i „ekonomska struktura sitne robne proizvodnje”. Ona se formira oko privatne svojine u zanatstvu i zemljoradnji. U celokupnom potencijalu privrede u našoj zemlji ona predstavlja neznatan deo.¹ Isto tako, ona više ne predstavlja tlo iz kojega stihijno izrastaju elementi kapitalističke robne proizvodnje,² nego se sve tešnje povezuje sa preovlađujućom socijalističkom ekonomskom strukturom (najviše putem zadrugarstva), gubeći tako karakter klasične sitne robne proizvodnje. Promene u ekonomskoj strukturi društva snažno su uticale na njegovu klasnu strukturu. Kapitalistička klasa je izgubila ekonomske i političke osnove postojanja, dok hegemon postaje „klasa neposrednih proizvođača”. Uvođenjem samoupravljanja ukida se antiteza: upravljač – proizvođač, a time i klasni antagonizam.

Osim „klase neposrednih proizvođača” u klasnoj strukturi jugoslovenskog društva postoji i „klasa sitnih proizvođača”. To su zanatlije i *seljaci* (istakao S.Š.). U kapitalističkim društvima oni čine takozvani srednji društveni sloj, a u našim uslovima oni se sve čvršće uključuju u sistem socijalističkih odnosa, čime kategorija „radni narod” stiže konkretnu sociološku sadržinu.

Goričar odbija da prihvati poznatu shemu o „trima prijateljskim klasama” (radnici, seljaci i radna inteligencija) u socijalizmu (opšte prihvaćenu u istočnoevropskim zemljama) jer je smatra nenaučnom, pošto ne odgovara re-

---

¹ Kada se radi o poljoprivredi i seljacima, ovo jednostavno nije tačno.

² Sa ovim se Kardelj ne bi složio. O tome govore i više puta do sada spominjanje restriktivne mere protiv seljaka i njihove poljoprivrede.

alnom društvenom stanju. Samo su radnici u socijalizmu posebna klasa, i to vodeća. Seljaci to nikako nisu: jedan deo seljaka ulazi u sitno-buržoasku klasu, dok je drugi deo seljaka deo radničke klase.

Nije sasvim jasno koji su to seljaci „deo radničke klase”. Da li su to oni koji kao najamni radnici rade na imanjima bogatih seljaka-sitnih buržuja, ili je reč o seljacima-vlasnicima zemlje koji ne uzimaju u najam tuđu radnu snagu?

Zanimljivo je da Goričar, uprkos visoke ideologizovanosti onoga što je napisao, a koja je nužno dovela do izvesne konfuzije, uočava i „granične tipove” u „klasi neposrednih proizvođača”. Najbrojniji i društveno najznačajniji „granični tip” jesu seljaci-radnici. Produktivnost njihovog rada manja je od prosečne. Takođe, oni nisu baš mnogo aktivni u organima radničkog samoupravljanja i društvenog upravljanja. Sve je to posledica činjenice da se njihov dohodak ne formira samo kroz radni odnos u socijalističkom sektoru. Do pojave ovog tipa dolazi nužno svuda gde se pod uticajem brze industrijalizacije donedavno zaostalih agrarnih sredina stvara jedan veliki deo radničke klase.

Seljaštvo u „prelaznom periodu” iz klasnog u besklasno društvo

Jugoslovenska sociologija se postepeno oslobađala ideološke stege koja se ispoljavala kroz obaveznost prihvatanja i tumačenja programskih opredeljenja SKJ. U tom procesu oslobađanja kritikovale su se i zvanične koncepcije, kao što je to činio Z. Vidaković tvrdeći da su zamisli klasnog sastava socijalističkih društava kao društava „prijateljskih klasa” ili u osnovi besklasnog „radnog naroda” zapravo simplifikacije koje su u kontradikciji sa fundamentalnim teorijskim stavovima (Vidaković, 1966: 57).

Ipak, ideološku matricu nije bilo lako izbeći, pogotovo stav da je socijalizam „prelazni period” iz kapitalizma u komunizam, iz klasnog u besklasno društvo, te je i klasno/slojna struktura socijalizma „prelaznog” karaktera. S obzirom na naš problem, valja da se zapitamo: šta se dešava sa seljaštvom u tom „prelaznom periodu”?

M. Pečujlić 1966. napušta svoje ranije stanovište o „radnom narodu” i izlaže koncepciju o tri tipa društvenog grupisanja. Prva faza u procesu preobražavanja klasa nastaje postupnim ukidanjem privatne svojine i njenim pretvaranjem u državnu svojinu. Ova državna svojina je društvena osnova novog, etatičkog produkcionog odnosa i *birokratskog tipa* društvenog grupisanja. Birokratski sloj monopolski upravlja i ljudima i stvarima. Sledeća zakonita faza strukturalnih preobražaja je pretvaranje državne svojine u društvenu i uspostavljanje samoupravnog produkcionog odnosa. Glavni osnov društvenog diferenciranja postaje *društveno-profesionalno grupisanje*. Između ova

dva tipa leži prelazna faza, *faza decentralizovane i neformalne birokratije* (Pečujlić, 1966: 7-8).

Klase Pečujlić definiše pozivajući se na Lenjina: to su velike društvene grupe koje se razlikuju po svome mestu u istorijski određenom načinu proizvodnje, po svom odnosu prema sredstvima za proizvodnju, po svojoj ulozi u društvenoj organizaciji rada i po načinu sticanja i veličini društvenog bogatstva kojim raspolažu, kao i po mogućnostima jedne klase da eksploatiše drugu. Klase se politički organizuju i imaju različite ideologije. One su nepomirljive konfliktno grupe i primarni nosioci promena globalnih društvenih struktura. Klase nisu homogene, već pokazuju tendenciju stvaranja unutarklasnih podgrupa. Ukidanjem privatne svojine je osnovni socijalni uslov koji dovodi do postepenog preobražavanja klasnih razlika u *kvazi-klasne* razlike i odnose. To je *prelazni oblik grupisanja* (naglasio S.Š.) od klasnog ka neklasnom. Birokratija nije klasa, jer nema sopstvenu ekonomsku bazu zasnovanu na ličnoj svojini (Pečujlić, 1966: 11-12, 14).

U ovome članku Pečujlić nije izgleda našao za potrebno da uopšte i spominje seljaštvo, ali je zato seljaštvu dosta prostora posvetio deset godina kasnije u radu „Promene u socijalnoj strukturi jugoslovenskog socijalističkog društva” (Pečujlić, 1976: 513.563). I ovde on ističe da socijalizam nije neka posebna, izgrađena formacija koja je kineskim zidom odeljena od prošlog, klasnog društva sa jedne i buduće besklasne zajednice sa druge strane. To je epoha dubokog preobražaja, protivrečno društveno tkivo.

On konstatuje da je socijalistička revolucija izbila u zaostalom agrarnom društvu koje nije prošlo kroz industrijalizaciju. Tanak sloj veleposednika zbrisan je agrarnom reformom, a posed je ograničen na deset hektara (znamo da je ovo drugo učinjeno tek 1953. godine, nakon neuspelog pokušaja kolektivizacije – napomena S.Š.). Glad bezemljaša za zemljom zadovoljen je reformom. Rešenjem agrarnog problema revolucija proletarijata dobila je moćnu osnovu. Promene „džinovskog socijalnog organizma” – seljaštva – bile su zaista tektonske. Seljaštvo, koje je u celoj istoriji bilo objekt politike, tek u narodnooslobodilačkoj borbi postalo je njen subjekt. Socijalni savez sa seljaštvom nastavljen je i posle rata, nizom radikalnih mera.

Za nas je posebno važno to što Pečujlić uviđa da je agrarna reforma dovela do velikog *osrednjačavanja* i osobenog oblika *agrarnog egalitarizma*. Stavljani su okovi ekonomskoj i socijalnoj polarizaciji seljaštva. Siromašni seljaci bili su zaštićeni dok je od bogatih oduzimana zemlja. Jedan deo seljaka pretvorio se u poluseljake-poluradnike (seljake-radnike), koji su 1955. činili 40% zaposlenih u fabrikama. Velike promene na oba pola, u seoskoj buržoaziji i seoskom proletarijatu umanjile su klasne razlike. Centralna figura agrarne proizvodnje postao je *srednjak*.

Koncentracija snaga na industrijalizaciju ostavlja selo na periferiji socijalističkog preobražaja, van glavne trase materijalnog razvoja. Ono je bilo glavni izvor državne akumulacije, čije je istiskivanje vršeno porezom i *prisilnim otkupom* (naglasio S.Š.). Jaz između sela i grada se tako tih prvih posleratnih godina produbio. Kapitalistički put razvoja na selu je blokiran, ali je takođe *napuštena krajnja birokratska, socijalnim dinamitom nabijena varijanta razvoja koja bi parcele pretvorila u polja oštih sukoba* (naglasio S.Š.). Alternativa nije formirana, pa je selo neko vreme ostalo na *ničijoj zemlji* (naglasio S.Š.).

Pečujlić je kao bitne istakao i neke osobenosti sloja seljaka-radnika: oni teže stiču profesionalne navike i disciplinu, češće izostaju sa posla, produktivnost rada im je niža od gradskih radnika. Konzervativni su, te mogu pružiti podršku tehnokratskim i birokratskim težnjama. Njihov mentalitet ima koren u njihovom društvenom položaju, koji je protivrečan. Seljaci-radnici žive dvostrukim životom. Priklanjaju se niskim dohocima koji su izvor državne dobiti, ali to nadoknađuju radom na posedu. Ovaj autor navodi i mnogo podataka o „begu” seljaka sa sela u gradove i u industriju, upoređujući našu deagrarijaciju sa deagrarijacijom u Francuskoj i SAD, kao i podatke o odlasku velikog broja seljaka na rad u inostranstvo.

Slabljenje centralističke vlasti i slobodnijim ekonomskim životom završen je dugi zimski san našeg sela. Veliki i stihijski razvoj robno-novčanih odnosa doveo je i do *ekonomskog i socijalnog diferenciranja na selu* (naglasio S.Š.). Počeli su se masovno stvarati najamni sezonski radnici na jednoj, i seoski bogataši na drugoj strani. Rasle su klasne razlike. 1969. godine sitna gazdinstva činila su 1/3 od ukupnog broja gazdinstava, a posedovala su samo 10% ukupnih površina. Istovremeno, veća seljačka gazdinstva posedovala su oko 35% ukupne površine, predstavljajući samo 11% ukupnog broja gazdinstava. Bogati seljak je „izronio kao ispod zemlje”. Okrenut tržištu, on je počeo da kida veze sa zadrugom. Istini za volju, kaže Pečujlić, to je bila reakcija na karakter zadruga koje su se pretvorile u birokratske, neproizvodne i parazitske organizacije koje sišu sokove sela. Međutim, zaključuje on, istorijska perspektiva ipak leži u podruštvljavanju agrarne proizvodnje, a ne u održavanju međusobno izolovanih parcelnih organizama. Na društvenim gazdinstvima, koja poseduju veoma male količine zemlje, proizvodnja je rasla 3-4 puta brže nego na individualnim gazdinstvima, dajući čak 45% tržišnih viškova.

Prema njegovom mišljenju, moguće je da dođe i do restauracije klasnih elemenata, i tada bi se formirale sledeće socijalne grupe: prvo, radnička klasa sa svojim unutrašnjim slojevima (industrijski radnici, radnici-seljaci i najamni radnici u privatnom sektoru); drugo, siromašno seljaštvo; treće, konglomerat srednjih slojeva (privatni sopstvenici u gradu, masovni deo nemanuelnih

radnika, slobodne profesije, stručnjaci, činovnici i srednji slojevi na selu); četrto, osnovni nosioci političko-ekonomskog monopola. Trebalo bi izdvojiti i nezaposlene kao veoma fluidnu i pogođenu grupaciju.

Ako iz ovih redova koje je napisao M. Pečujlić apstrahujemo ideološke elemente („prelazni period” iz klasnog u besklasno društvo, „samoupravni produkcionni odnos”, „istorijska perspektiva seljaštva”, „podruštvljanje” i sl.), kao i neke ne sasvim tačne procene (npr. ona o većoj produktivnosti društvenih gazdinstava koja zaboravlja nivo investicija u ova gazdinstva), uočićemo da je on sagledao čitav niz izuzetno važnih momenata kada se radi o seljaštvu kao klasi (društvenom sloju) i njegovom položaju. Važni su njegova konstatacija o „osrednjačavanju” koje je donela agrarna reforma, uviđanje prisilnog karaktera otkupa i odozgo seljacima nametnutih zadruga, navođenje različitih faza kroz koje je prošao odnos birokratije prema seljaštvu, isticanje specifičnosti društvenog položaja seljaka-radnika, analiza novog ekonomskog i socijalnog raslojavanja na selu, itd. Bitna je svakako i činjenica da je on koristio statistiku kao izvor podataka kako bi empirijski potkrepio svoje teze. Posebno je zanimljivo da u svojoj shemi osnovnih društvenih grupa (vidi prethodni pasus) seljake nije smatrao homogenom grupacijom, već ih je diferencirao na siromašne seljake (koji čak predstavljaju poseban sloj) i seljake kao deo konglomerata srednjih slojeva, ne zaboravivši pritom da izdvoji seljake-radnike kao jedan od „unutrašnjih slojeva” radničke klase.

Drugačije stoje stvari kod **Zorana Vidakovića**.³ Uprkos kritici „teorije” o „radnom narodu”, on ostaje gotovo u potpunosti sputan ideološkim okovima, ne uspevajući da pruži iole ozbiljniji doprinos analizi klasno/slojne strukture jugoslovenskog društva.

Vidaković razvija shvatanje o jugoslovenskom društvu kao o „klasnom društvu u nestajanju”. Postoji samo jedna klasa, radnička, i ona je „revolucionarni subjekt”. Kao takva, radnička klasa je posrednik između klasne i besklasne strukture društva. Ne definišući pojmove koje koristi, on tvrdi da se u „prelaznom razdoblju” reprodukuju elementi klasnog društva, a nekoliko godina kasnije na prilično nejasan način konstatuje je jugoslovensko društvo ipak klasno (Vidaković, 1972: 18). O seljaštvu govori samo na indirektan način: „Kao kolevka stvarne društvene zajednice koja nastaje, radnička klasa asimilira druge društvene grupe (...) i pomoću sopstvene klasne hegemonije ograničava i neutrališe tendencije klasnog konstituisanja tih grupa (...) Takvo približavanje, kontrolisanje i postepena asimilacija drugih društvenih grupa može se nazvati i *poradničenjem* tih društvenih grupa, odnosno poradniče-

---

³ Osim već navedenog članka ovog autora, vidi i Z. Vidaković: „Klasne promene u socijalizmu”; *Sociologija* 3-4/67, str. 13-22.

njem celokupnog društva,, (Vidaković, 1967: 21). Pojavni oblik „poradničenja” jeste samoupravljanje. Afirmacija istinskih ljudskih i socijalnih vrednosti moguća je samo na ovaj način. To nije samo u interesu radničke klase, nego i u interesu drugih društvenih grupa (Vidaković, 1967: 21-22). Očito je da se ovde radi o ideološkoj projekciji, a ne o sociološkoj analizi stvarnih društvenih odnosa.

Unutar ideološkog okvira kreće se i koncepcija **Veljka Cvjetičanina** (Cvjetičanin, 1974: 127-171). Određujući socijalizam kao „prelazni period” iz klasnog u besklasno društvo, on ističe da su usled toga klasna i društvena slojevitost u socijalizmu takođe prelaznog i prolaznog karaktera. Kao posledica neravnomernog istorijskog i specifičnog društvenog razvitka nastali su različiti „modeli” socijalizma, koji određuju i klasnu i društvenu slojevitost. To su sovjetski etatiistički model, kineski model i samoupravni model (misli se na Jugoslaviju – napomena S.Š.). Socijalizam ne predstavlja kontinuitet u odnosu na antagonističko klasno društvo, ali nije ni stanje idealne harmonije među klasama. U ovim društvima, politički sistem dominira nad ostalim subsistemima (privrednim, socijalnim, obrazovnim, itd.). Nosilac političke moći je profesionalni politički sloj, sloj profesionalnih upravljača. Ovaj je kadar da menja socijalnu stratifikaciju.

U socijalizmu postoji hijerarhija društvenih grupa zasnovana na različitoj distribuciji socijalne i političke moći: prvo, klasa proizvođača, čija je moć minimalna; drugo, tehokratija, koja poseduje veću količinu socijalne i političke moći, zbog hijerarhijske organizacije rada i tendencije ka monopolu nad stručno-tehničkim znanjem i informacijama; treće, birokratija, čija moć je najveća; četvrto, seljaštvo. *Seljaštvo je takođe proizvođačka grupa* i gotovo u svim socijalističkim društvima *ima najmanju količinu socijalne i političke moći* (naglasio S.Š.; Cvjetičanin, 1974: 145). Birokratija i tehokratija nisu društvene klase, ali imaju klasna obeležja. Klasni sukobi (ekonomski, politički, socijalni) u socijalizmu postoje, a primer za njih je *oblik prikrivenog otpora kolhoznika* (naglasio S.Š.) postojećem sistemu u poljoprivredi: 40% tržišnih viškova se proizvodi na okućnicama, a one čine samo 2% obradivih površina (Cvjetičanin, 1974: 146). Seljaštvo je bilo masovni nosilac oružanih revolucija, ali revolucije otvaraju radikalne promene u ruralnim regijama i među seljaštvom. Nakon završetka oružanog dela socijalističkih revolucija nastavlja se savezništvo sa radničkom klasom i njenom avangardom (komunističkom partijom – napomena S.Š.), ali *počinje i klasni sukob, jer je seljaštvo revolucionar sa dvojnomoćom* (naglasio S.Š.) (proizvodi višak vrednosti, ali je i privatni vlasnik). Sektašenje prema seljaštvu vodilo je prisilnoj kolektivizaciji (osim u Poljskoj i Jugoslaviji). Seljaštvo svuda ima najmanju moć, najniže prihode, obrazovanje i stepen informisanosti. Na ovakav svoj društveni polo-

žaj ono reaguje pasivizacijom i skrivenim otporom postojećem sistemu (ne i socijalizmu uopšte; Cvjetičanin, 1974: 160-162). Cvjetičanin ne zaboravlja da spomene i seljake-radnike kao značajnu društvenu grupu.

Seljaci (osim onih bogatih) su masovno učestvovali u jugoslovenskoj socijalističkoj revoluciji, vođeni socijalnim i nacionalnim motivima. U drugoj fazi revolucije (revolucionarni etatizam) došlo je do veoma dubokih strukturalnih promena (Cvjetičanin, 1974: 162-171). Agrarnom reformom uništeni su feudalni odnosi, ali i *tanak sloj kulaka, pripadnika kapitalističke klase* (naglasio S.Š.). Srednji seljački slojevi počinju se homogenizovati i imaju sve značajniju ulogu u poljoprivrednoj proizvodnji. Sitni seljak i seoska sirotinja koriste dva kanala socijalne mobilnosti: uži, prema srednjaku i širi, prema gradu. Na pokušaj prisilne kolektivizacije seljaštvo reaguje pasivizacijom, a jedan njegov deo se tome i odupro. Treća faza socijalističke revolucije donosi dobrovoljnu kooperaciju kao proces podružljavanja i pretvaranja seljaka u udruženog proizvođača. Seljaštvo se ubrzano deagrarizuje i raslojava. Danas (1972 – napomena S.Š.) postoji 1,5 milion seljaka-radnika i 250 000 poljoprivrednih radnika u društvenom sektoru. Zakonom o zemljišnom maksimumu zaustavljen je snažniji proces imovinskog i socijalnog diferenciranja na selu. Prodor mašina i agrotehničkih mera pretvara seljačke mase u individualne robne proizvođače. Kooperacija ima promenljiv trend, pa je seljaštvo još uvek *značajna proizvođačka klasa koja se nalazi izvan samoupravnog političkog mehanizma* (naglasio S.Š.) i drži 80% ukupnih obradivih površina. Osnovna snaga našeg socijalističkog društva i dalje je radnička klasa pod idejnim vođstvom partije proletarijata i sa programom ostvarivanja asocijacije udruženih proizvođača (Cvjetičanin, 1974: 171).

Ovde imamo situaciju sličnu kao kod M. Pečujlića: ako odstranimo ideološke elemente, ostaje čitav niz zapažanja koja su relevantna. Na primer, Cvjetičanin svrstava seljaštvo među osnovne društvene grupe u socijalizmu, on uviđa njegov realni društveni položaj i postojanje sukoba sa birokratijom. Takođe smatra da seljaštvo nije homogen društveni sloj (klasa) i da ono još uvek predstavlja značajan faktor u društvu, ali koji je izvan „samoupravnog političkog mehanizma”.

Tako je jugoslovenska sociologija u prve tri decenije nakon Drugog svetskog rata, iako je bila pod vrlo snažnim ideološkim pritiskom i stalnom realnom pretnjom „društvene odgovornosti,“ (tj. sankcija veoma širokog spektra), uspevala da koliko-toliko sagleda društveni položaj seljaštva, u to vreme izrazito deprivilegovanog društvenog sloja. Kada se u radovima jugoslovenskih sociologa ovog perioda „razgrnu,“ slojevi sa ideološkim sadržajima, ispod njih nalazimo teorijske uvide koji su svakako vredni diskusije. Stoga bi bilo pogrešno sve radove iz toga perioda proglasiti potpuno ideološkim i kao

takve odbaciti. Više od toga: vredelo bi ispitati i druge slične situacije kako bi se proverila hipoteza da se radi o obrascu koji se redovno pojavljuje kada se oni koji se bave društvenim naukama nalaze pod snažnim ideološkim (ali ne samo ideološkim) pritiskom pojedinaca i društvenih grupa koje, proglašavajući same sebe za neprikosnovene autoritete, guše slobodu naučne misli. Ljudi se varaju oni koji misle da se gore skicirane okolnosti pojavljuju samo u totalitarnim sistemima i da se, jednom izborena, sloboda misli ne mora braniti: društveni odnosi nisu nikada „jednom zauvek“, dati, već bivaju uvek iznova proizvođeni.

Literatura:

1. Bakarić, V. (1968): „Etatizam – samoupravljanje”, *Socijalizam* 1-2/68.
2. Veselinov, D. (1987): *Sumrak seljaštva*, Ekonomika, Beograd.
3. Vidaković, Z. (1966): „Prilog teorijskom pristupu istraživanju odnosa između podela rada i klasne strukture u savremenom jugoslovenskom društvu”, *Sociologija* 1-2/66.
4. Vidaković, Z. (1967): „Klasne promene u socijalizmu”, *Sociologija* 3-4/67.
5. Vidaković, Z. (1972): „Teorijsko-metodološki pristup istraživanju strukturnih promena u jugoslovenskom društvu”, *Marksističke sveske* 1-2/72.
6. Goričar, J. (1962): „Neke promene u društvenim strukturama Jugoslavije i novi ustav”, *Naša stvarnost* 11/62.
7. Kardelj, E. (1959): *Problemi socijalističke politike na selu*, Kultura, Beograd.
8. Kardelj, E. (1968): „Radnička klasa, birokratizam i SKJ”, *Socijalizam* 1-2/68.
9. Kuljić, T. (1981): „Evolucija shvatanja o klasnoj strukturi socijalističkog društva u glavnim političkim dokumentima SKJ od 1945 do 1975 godine”, u M. Popović, D. Mrkšić i T. Kuljić: *Politika raspodele i ideologija*, ISI FF u Beogradu.
10. Marković, Lj. (1968): „Promene u društveno-ekonomskoj strukturi i transformacija uloge SKJ”, *Socijalizam* 1-2/68.
11. Mitrović, M. (1989): *Naše selo između prošlosti i budućnosti*, Naučna knjiga, Beograd.
12. Pečujlić, M. (1963): „Društvena struktura Jugoslavije”, u M. Pečujlić i dr: *Osnovi nauke o društvu*, Rad, Beograd.
13. Pečujlić, M. (1966): „Teorijski okvir za proučavanje klasnih promena u socijalizmu”, *Sociologija* 1-2/66.
14. Pečujlić, M. (1976): „Promene u socijalnoj strukturi jugoslovenskog socijalističkog društva”, u knjizi *Osnovi nauke o društvu*, Rad, Beograd.
15. Cvjetičanin, V. (1974): *Klase i klasna struktura suvremenog društva*, Školska knjiga, Zagreb.

PEASANTRY BETWEEN IDEOLOGY AND THEORY

Summary: During the first decades after the Second World War peasantry in Yugoslavia had an extremely unfavorable social position. The Yugoslav sociology, that had a task to reflect the social position of peasantry, was under very strong ideological pressure, because the ruling (and only) political party wanted to establish an ideological monopoly. The bosses of the Communist Party thought of themselves as of people with undisputable theoretical authority; their „authority of knowledge” was supported by „authority of power”. In this situation, the works of Yugoslav sociologists were full of ideological elements. However, under these ideological layers it is possible to find valuable sociological insights on the social position of peasantry. The author thinks that the cultural pattern we find here should be checked in similar situations.

Key words: CPY, ideology, peasantry, theory, Yugoslav sociology.

OBRAZOVANJE U TRANZICIJI

Sažetak: Srbija, poslednjih deset godina, prolazi kroz proces vertikalnih i horizontalnih društvenih promena, koji se prepoznaje kao proces tranzicije. Na ovom putu srpsko društvo je prolazilo kroz faze strukturnog lutanja, stranputice i preispitivanja. Obrazovanje je onaj socijalni kapital koji može doprineti stabilizaciji društva, po svojoj ulozi u modernom društvu. Obrazovanje u modernom, postindustrijskom društvu neposredno utiče na formiranje profesionalne strukture, a to znači i društvene strukture. Obrazovni sistem u Srbiji, deset godina nakon društvenih promena dvehiljadite godine, nalazi se tačno tamo gde to nije očekivao niti jedan od aktera upravo tih promena.

Ključne reči: obrazovanje, tranzicija, sistem obrazovanja, Srbija

Obrazovni sistem u Srbiji, deset godina nakon društvenih promena dvehiljadite godine, nalazi se tačno tamo gde to nije očekivao niti jedan od aktera upravo tih promena. Nosioци socijalnih promena u Srbiji s kraja prošlog milenijuma, iz dominantno srednjeg sloja, teško da se danas mogu složiti sa tim da su se njihova pozitivna očekivanja ispunila. Oni koji su onda bili učenici ili studenti danas su ili tehnološki višak, sa kompetencijama koje nisu funkcionalne ili su svoje obrazovanjem stečene kompetencije stavili u funkciju neke od razvijenijih zemalja. Srbija posle pada autoritarnog režima 2000. godine u četvrtom je pokušaju modernizacije za poslednjih 200 godina, kako podseća Slobodan Antić, a pitanje te modernizacije u neposrednoj je vezi sa pitanjem mesta i uloge obrazovanja u društvu u tranziciji.

Tranzicija u postsocijalističkim zemljama, kakva je Srbija, odvija se kroz proces usklađivanja prevaziđenih standarda u svim oblastima društvenog života sa standardima Evropske unije. Svrgavanje autoritarnog režima vratilo je nacionalni ponos i rodilo mnoga nadanja, a sa druge strane je pred

građane postavljeno mnoštvo zadataka koje treba obaviti kako bi se uhvatio korak sa modernim društvenim dešavanjima. Jedan od važnih poslova jeste na nivou sistema obrazovanja, koji je trebalo reformisati i odgovoriti zahtevima modernizacije. U tom smislu je Ministarstvo prosvete Srbije izdalo studiju strateškog razvoja obrazovanja 2004. godine. U studiji je predlog nove obrazovne politike preduniverzitetskog obrazovanja u Srbiji, u kontekstu započete reforme nakon 2000. godine, u skladu sa obrazovnom politikom razvijenih evropskih zemalja. Vizija reforme obrazovanja u Srbiji predlagala je obrazovni sistem koji je: decentralizovan, efikasan, efektivan i transparentan; upošljava visokoprofesionalan, refleksivan, kreativan i motivisan prosvetni kadar; usmeren je na učenje i zasnovan na standardima; nudi kvalitetan program; promoviše kulturu evaluacije, samoevaluacije i razvoj škole; neguje pravednost, toleranciju i konstruktivnu komunikaciju – sposoban je da odgovori na posebne obrazovne potrebe i potrebe etničkih grupa; u koji je uključena perspektiva doživotnog obrazovanja; dobija stalnu podršku u opremi i učilima. Ova vizija, kao politička platforma vlade jedne države podseća na spisak dobrih želja, bez mnogo osećaja za socijalnu realnost.

Škola u Srbiji, i sam sistem obrazovanja, menja se sporo i vrlo često na način koji ne odgovara zahtevima vremena. Nastavni programi se ne menjaju u skladu sa zahtevima novih uslova života i rada. Obrazovni sistem je i u vremenu potpuno novih tehnologija i nove organizacije rada zasnovan na tradiciji enciklopedizma, monološkoj metodi, reprodukciji znanja bez jasnih kompetencija, ili sa kompetencijama iz vremena prošlosti. Uči se iz udžbenika koji su opterećeni nefunkcionalnim znanjima, ocenjuje se zapamćivanje često nekorisnog gradiva, pasivna uloga učenika u obrazovnom procesu, gradivo je isto za sve učenike, pa je tako isti program predmeta sociologije za učenike gimnazije i srednjih stručnih škola, pri čemu se u srednjim stručnim školama uči u trećem a u gimnazijama u četvrtom razredu, i to iz istih udžbenika.

Nije moguće da se kroz proklamaciju jednog ministarstva, pa makar to bilo i ministarstvo prosvete, promeni fizionomija jedne profesionalne grupe, kakva je profesorska, da oni za kratko vreme postanu visokoprofesionalni, kreativni i motivisani kadar. U društvu u kome se inženjeri, lekari, profesori i drugi visokoobrazovani kadrovi mogu naći na buvljacima i socijalnim programima, srednji sloj gubi svoja obeležja, svoju fizionomiju. Kada su narušene vrednosti i kada je obrazovni sistem pri dnu lestvice vrednosti, a srednji sloj dezorganizovan, onda se širom otvara prostor eskalacije svih mogućih društvenih devijacija i dezorijentacija. To potvrđuje tezu da obrazovanje, u nestabilnim socijalnim uslovima, nije najznačajniji faktor sekundarne socijalizacije. Manifestacije grupnog nasilja u postsocijalističkim društvima otkri-

vaju sociološku činjenicu da vođe grupne identifikacije postaju predstavnici kriminogenog ponašanja. Ugled, u ovakvim društvima, definisan je nasilništvom, kriminalitetom i spremnošću da se, po svaku cenu, postignu materijalni ciljevi. To demantuje proklamovane želje da škola bude mesto negovanja pravednosti, nenasilne komunikacije i tolerancije. Kada društvo u dužem periodu nema jasne društvene ciljeve, škola gubi vaspitnu i socijalizatorsku ulogu sa jasnim ciljevima i vrednostima.

Postsocijalistička trauma koja se završila rušenjem autoritarnog režima, uz komplikovanje srpskog nacionalnog i državnog pitanja, rezultira nejasnom strukturom društvenih i institucionalnih vrednosti. Tranzicija je započela kroz privredne i društvene reforme. Ubrzana privatizacija nije dala očekivane pozitivne efekte, uz veliki broj propalih privatizacija, velikog broja radnika ostalih bez prihoda i zaposlenja. U zemlji je dva miliona zaposlenih i oko milion nezaposlenih, a poseban problem jeste oko 200 hiljada formalno zaposlenih koji rade bez plate, a oko 40 posto zaposlenih u budžetskim, javnim preduzećima jeste tehnološki višak. Socijalno raslojavanje se nastavilo. Tajkuni iz perioda autoritarnog režima ne samo da su zadržali kapital već su i nastavili da ga uvećavaju. Neki su ga ulagali i u sveru obrazovanja, počev od Karića, preko Bojića i mnogih koji su kapital stekli na osnovu privilegija stečenih u režimu Slobodana Miloševića.

Obrazovanje kao najorganizovaniji nosilac sistema znanja, vrednosti i kulture jednog društva, kao najmasovniji kanal socijalne pokretljivosti i socijalne promocije, prati i deli sudbinu društva, u ovom slučaju postsocijalističkog društva. Srbija je poslednjih dvadeset godina prolazila kroz proces vertikalnih i horizontalnih društvenih promena, koje se prepoznaju kao proces tranzicije. Proces prelaska iz autoritarno u demokratsko društvo, iz zatvorene u otvorenu zajednicu održivog sistema, za srpsko društvo nije jednosmeran, a prate ga faze strukturalnog lutanja, stranputice i preispitivanja. Svakako da je obrazovanje, kao važan društveni podsistem onaj socijalni filter, koji, nakon svih turbulencija, može usmeriti društvo ka stabilnom sistemu vrednosti. Dvedesetih godina dvadesetog veka Srbiju pomeraju iz socijalne letargije promene koje pokreću studenti, učenici, mladi ljudi koji zahtevaju promenu političke strukture, ali i društva u celini. To su promene koje mogu da prepoznaju i artikulišu u svoje političke zahteve obrazovani mladi ljudi i oni koji shvataju značaj obrazovanja u svetu izmenjenih vrednosti.

U strukturi modernog društva došlo je do značajnih promena najpre u ekonomiji, potom u politici a zatim i u kulturi, a sve to se reflektovalo na politiku obrazovanja, pa i na sam sistem obrazovanja. Povećanje otvorenosti društvene strukture omogućeno je naučno-tehnološkim razvojem i sve značajnijom povezanošću nauke, obrazovanja, znanja, sa jedne strane i onoga što

predstavlja sferu rada. Intelektualizacijom rada ishodi obrazovanja postaju od velike važnosti naročito za profesionalne kompetencije. Tržišni karakter svetske privrede i njeno naučno-tehnološko utemeljenje ima kao posledicu sve izraženiju potrebu društva, kako za stručnim tako i za opštim znanjima.

Moć obrazovanja i znanja u modernom društvu raste sa novom organizacijom, specijalizacijom i podelom rada i sa primenom naučno-tehnoloških dostignuća informatičke ere. Obrazovanje postaje ključ za pojavu velikog broja novih profesija. Nove profesije vrše slojnu diferencijaciju društva. U analizi uloge obrazovanja Mladen Lazić kaže: Ako, dakle, obrazovanje nema uzročnu ulogu u temeljnoj društvenoj diferencijaciji (u podeli na osnovne suprotstavljene klase), ono se pojavljuje kao značajan posredujući činilac u uspostavljanju stratifikacijske strukture.

Poslednjih decenija društvena stvarnost se brzo menjala. Brz tehnološki razvoj menja i standarde epohe u kojoj živimo. Nova, razvijena društva: „post-industrijsko društvo”, „informatičko društvo”, „informatično društvo”, „kibernetičko društvo”, „digitalno društvo”, „virtuelno društvo”, uspostavljaju standarde koji su u potpunosti različiti od sveg poznatog. Savremena revolucija u razvoju društva je po svojoj imanenciji naučno-tehnološka, a to znači snažno učešće nauke u sferama rada i života. Sa naučno-tehnološkom revolucijom dolazi do radikalnog preobražaja ne samo tehnologija nego i proizvodnje, energetske-sirovinske osnove, klasno-slojne, obrazovne i profesionalne strukture. Širenje novih tehnologija proizvodi i dalekosežne promene u strukturi same radne snage, u ubrzanom rastu nemanuelne radne snage a opadanju udela manuelne radne snage. U isto vreme, odvija se i proces prestrukturiranja radne snage u smislu nestajanja nekih zanimanja i nastajanja novih. Razvija se mnoštvo novih privrednih grana i uporedno se stare privredne grane inoviraju i razvijaju. Nove tehnologije menjaju karakter rada, status, položaj zaposlenih, uslove rada, novi kvalitet radnog čoveka, što utiče na promenu uloge i značaja obrazovanja.

Savremene tehnologije postaju instrument opštih društvenih promena u nacionalnim društvima, ali i šire, u globalnom društvu. Razvoj obrazovanja doprinosi sve većem „onaučavanju” proizvodnje. Društva koja se kasno ili nikako ne uključuju u tehnološke inovacije kao izvoru moći postindustrijalizma, bivaju osuđena da ostanu na marginama istorijskog i civilizacijskog prosperiteta. Ciljevi društva, po pravilu, određuju i cilj obrazovanja i vaspitanja, kao sistema. Obrazovanje ima značajnu ulogu u formiranju i razvoju ličnosti. Preko sistema obrazovanja društvo utiče na budućnost generacije mladih.

Pitanje uloge i moći obrazovanja u postsocijalističkim zemljama u društvenoj defirencijaciji je upravno srazmerno zaživljavanju realnih eko-

nomskih i društvenih standarda. Postsocijalističke zemlje se, manje ili više, suočavaju sa brojnim izazovima i kriznim situacijama u mnogim oblastima društvenog života, na putu prestukturiranja. Srbija se u periodu tranzicije, suočava sa brojnim protivurečnostima i ograničenjima kao i novim zahtevima u oblasti obrazovanja i prilagođavanja strukture radne snage novim društvenim okolnostima. U takvim nestabilnim društvenim uslovima uloga i moć obrazovanja se ograničava delovanjem brojnih socijalnih faktora. Prodor novih tehnologija je usporen a dominira organizacija rada tradicionalnih industrijskih uslova i obrazaca. Raskorak između stečenog obrazovanja i zahteva privrede, koja je u intenzivnom procesu kako svojinskog, tako i programskog prestukturiranja, ima za rezultat veliki broj ljudi bez posla. Osnovni pokretač društvene transformacije, društva u tranziciji, među kojima je i srpsko društvo, jesu tehnološki zahtevi novog doba ali i realni društveni uslovi u kojima se postsocijalističke ekonomije razvijaju.

Postsocijalistička društva stabilnost uspostavljaju ukoliko uspešno razvijaju uravnoteženu slojnu strukturu. Ravnotežu uspostavlja razvijena srednja klasa. Srednju klasu čini širok spektar zanimanja, od službenika u državnoj administraciji do nastavnika u školama i medicinskih radnika, („beli okovratnici“). Srednja klasa nije homogena, njeni pripadnici ne potiču iz istog kulturnog i socijalnog miljea. Porast broja profesionalaca: socijalni radnici, nastavnici, zdravstveni radnici; dodatno je proširio prostor srednjoj klasi kao i službenicima u oblasti prava, finansija, računovodstva, tehnologije i informacionih sistema. Nova srednja klasa postaje posebno aktualizovana u okolnostima razvoja postsocijalističkih društava. Usložnjena profesionalna struktura daje veću moć obrazovanju, koje može postati glavni nosilac kulturnog kapitala. To je realna šansa za društvo koje ima jasan cilj, a da je to, recimo, dostizanje standarda Evropske unije, i stabilan društveni sistem, da pristupi reformi obrazovnog sistema u smislu ozbiljnog prilagođavanja sadašnjosti obrazovnog sistema za budućnost.

I četvrti pokušaj modernizacije Srbije je, u okolnostima svetske ekonomske krize, bez jasne perspektive, i izvesnog ishoda, može biti prolongiran za generacije koje će svoju šansu iskoristiti kroz funkcionalan obrazovni sistem. Pokušaji reforme obrazovnog sistema išli su, kao i mnogo puta pre 2000. godine, u pravcu što bržeg dostizanja virtualne stvarnosti idealnih uslova, a pri tom su surovi realni uslovi sve većeg broja nezaposlenih mladih ljudi sa diplomama srednjih škola i fakulteta otrežnjavali reformatore i otežavali im slavljenje uspeha. Idealizovanje obrazovnih želja pretočeno u zvaničnu obrazovnu politiku jedne zemlje, kakva je Srbija, koja se suočava sa brojnim teškoćama: nezaposlenošću velikog broja ljudi koji su stanju socijalne potrebe, niskim rastom društvenog proizvoda, povećanim spoljnim dugom,

socijalnim raslojavanjem, obrazovanjem koje postaje sve skuplje i nedostupnije sve većem broju mlade populacije, nezadovoljstvom studenata sprovedenim reformama, nezadovoljstvom prosvetnih radnika koji strahuju za svoja radna mesta. Teško da se može realizovati visok stepen profesionalizma i kreativnosti prosvetnih radnika koji se u realnom životu susreću sa niskim platama i stalnom opasnošću da će postati tehnološki višak, usled racionalizacije mreže škola.

Literatura:

1. Antonić, Slobodan (2006): *Elita, građanstvo i slaba država*. Beograd: Službeni glasnik.
2. Vukadinović, Đorđe (2001): *Srbija bez Miloševića – za kim zvona zvone*, posebno izdanje časopisa Nova srpska politička misao – Srbija posle Miloševića.
3. Gidens, Antoni (2005): *Odbegli svet. Kako globalizacija preoblikuje naše živote*. Beograd: Stubovi kulture.
4. Kovač-Cerović T, Grahovac V, Stanković D, Vuković N, Ignjatović S, Šćepanović D, Nikolić G, Toma S. (2004): *Kvalitetno obrazovanje za sve. Izazovi reforme obrazovanja u Srbiji*. Beograd:Ministarstvo prosvete i sporta.
5. Lazić, Mladen (1994): *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić
6. Mrkšić, Danilo (1987): *Srednji slojevi u Jugoslaviji*. Beograd: Kultura

THE EDUCATION IN TRANSITION

Summary: Serbia has been going through vertical and horizontal development, in the last ten years, and is recognized as the process of transition. The society has been going through phases of structural wonderings, short cuts and reexamination. Education as an important social subsystem is a social filter, which the society to a stable system of values. By getting a stable system the role of high education occupies the position it deserves. The main point of the paper is to highlight that without high education and structurally functional elite aftersocialistic societies minimize their chances for development. Education in modern, afterindustrial society directly influences on forming professional structure as well structure of society. System of education in Serbia, ten years after social changes in 2000, is exactly at the position which none of the participants expected.

Key words: education, transition, system of education, Serbia

VII

DUHOVNA BAŠTINA

O ŽIVOTU MOJSIJA ZAKONODAVCA, ILI O SAVRŠENSTVU VRLINE (I deo)

1.1 Ono što ljubitelji gledanja konjskih trka doživljavaju, koji od onih što su se zaboravili, te i od onih što se sastaju po brzim trkama, makar kod toga ne bilo ni malo nedostatka da u usrdnosti usporavaju trku /konja/, iz zaboravnosti opet mu daju glas s vrha, sledeći ga očima po svem poprištu, pa povećavaju težnje onih što se kreću, vičući istovremeno na konje, protežući prema njima ruke i mašući im. A oni to ne čine zato da bi im stvarno pripala pobeda, nego da bi iz dobrog raspoloženja prema takmičarima u žaru usrdnosti i glasom i pokretima tela izrazili svoje zanimanje, pa se kaže da poput nečega činim nešto s tobom koji mi je najdraži od drugara iz bratije, zato što kada se lepo podvizavaš sa božanskim nasleđem na području vrline, prema sporosti prizivaš i priželjkuješ /one/ sa brzim oglašavanjima (*Fip.* 3,14), i glas ti dajem, i podstičem te da požuriš, i molim te da marljivo prinudiš sporost.¹

Činim ovo, ne po nekom nerazumnom raspoloženju koje se kreće ka tome, nego kao prema voljenom detetu, želeći da ti udelim zadovoljstvo. 1.2 Koliko mi je pismo, koje ti je nedavno dostavljeno, saopštilo tu molbu, da bi ti dodelili neko pravilo za savršen život, sa time sam priznao za dolično da udovoljim svima. Makar i ne bilo drugog u rečenom, moguće je da je unekoliko za tebe korisno, da opet na kraju ne ostane ono samo nekorisnim, da se radi tebe poslužim primerom dobre poslušnosti. Ako prihvatamo za dolično da zamenimo svoju poziciju ocima radi konfliktnih duša i za te starce done-

---

¹ Sv. Apostol Pavle u trećoj glavi *Poslanice Filipljanima* govori o važnosti stremjenja prema onom što je `pred njim` koje se sastoji u zaboravljanju okolnog i prošlog, te znanju o nedostignutosti i nesavršenosti shvatanja Vaskrsenja Gospodnjeg, koje podstiče stremjenje za njegovim postizavanjem: „I trčim prema cilju radi nagrade nebeskoga prizvanja Božijega u Hristu Isusu.” (*Fip.* 3,14)

semo prikaz vrlinskoj mladeži, to je tim pre prirodno za tebe da imaš prednost u dospevanju do dobre poslušnosti, kada se tvoja mladost pod našim rukovođenjem² obučava u dobrovoljnoj poslušnosti. I o tome je dovoljno. 1.3 Priručimo već napomenuto, prizivajući Boga da bude nastavnik u onom sačinjenom rečima.³

Pitao si me prijatna glavo, da ti opišem kakav je savršen život, molio si me imajući u vidu da na kraju saznaš na koji način, ukoliko u se u reči nađe prvobitno da se prilože ukazane crte savršenstva prema svom vlastitom životu. A ja opet nisam u snazi u tome i drugačijem, pa zaključujem da kako se obuhvata savršenstvo umom, tako se i pokazuje u životu, a to da dostignem um više je od mojih snaga. Moguće je da nisam jedini, nego da i mnogi od velikih i odličnih saznaju u vrlini, te da je slično delo i za njih nepristupačno. 1.4 Ali da se ne bi predale misli, kako bi se, po rečima Psalmopevca, oni tamo pobojali iz straha [gde ga nema,] (*Ps.* 13,5); jasnije ti predstavljam svoju misao. 1.5 U svemu drugom što se meri čulom, savršenstvo se ograničava nekakvim poznatim određenjima, na primer onima koji se odnose na količinu, hoće li to biti štogod neprestano i deljivo.⁴ Jer svaka mera količine se obuhvata nekakvim svojim određenjima, pa ko vidi lakat ili broj deset, taj zna sa čime počinje i sa čime se završava, te u čemu valja da se dovrši savršenstvo. O vrlini mi znamo preko Apostola, da je kod nje jedno određenje savršenstva i da nema jedino određenja. Jer sam je moćni i veliki po razumu, božanski Apostol, uvek za pružanje vrline, /a/ nikada se nije zaustavljao, pružajući se napred (*Flp.* 3,13), jer mu nije bila pouzdana pretpostavka u svem putu. Zašto? Zato što svako dobro po svojoj prirodi nema određenje, pa se ograničava približavanjem suprotnosti⁵; na primer život prema smrti, a svetlo po tami. 1.6 I uopšte se svako dobro završava time, što sebi predstavljamo ono suprostavljeno dobru. Kako što je kraj života načelo smrti, tako se i pretpostavka o putu vrline čini načelom da postane putem po poroku. Naša reč zasigurno ne laže, utvrđujući kako u vrlini nije moguće dostizanje savršenstva. U krajnjoj liniji dokazano im je da ono što se zatvara u određenja još nije vrlina. Ukoliko sam rekao da je onome koji vodi vrlinski život nemoguće da dostigne savršenstvo, to će rečima da bude tako objašnjeno. 1.7 Prvonačelno i

---

² Grigorije je u nekoliko navrata spominjao svoju stariju dob u *De inf. qui praem. abr.* (MG 46.161B); *C. Eun.* 2.605, Vol. 1, p. 403, 6-7 (MG 45.1112D); *Ref. conf. Eun.* 208, Vol. 2, p. 401, 3 (MG 45.561B).

³ Pozivanja na logos takođe su zastupljena u raspravi: *In Hex.* (MG 44.68C-D)

⁴ Slično i u raspravi za *Pesmu nad pesmama - In Cant.* 6, Vol. 6, p. 173, 11ff. (MG 44.885C-D), a uporište ima i u *Arist., Categ.* 4^o20ff.

⁵ Na pr. u *Cf. In Ps.* 1.8, Vol. 5, p. 63, 4-5 (MG 44.480A), „nepostojanje dobra postaje grešno” *In Eccl.* 7, Vol. 5, pp. 406, 16—407, 3 (MG 44.725A), slično i suprotnost zla prema dobru i nebivstvovanje prema bivstvovanju, te ograničenja koja slede za suprotnosti, takođe u *Or. cat.* 6 (MG 45.28C); *C. Eun.* 1.167-68, Vol. 1, p. 77 (MG 45.301C).

u vlastitom smislu dobro je koje po svojoj prirodi poseduje blagost⁶, a to je samo Božanstvo koje kada se umno predstavlja po prirodi, to stvarno i jeste i time se imenuje. Otuda što je dokazano da nema drugog određenja vrline, sem poroka, a Božanstvo ne dopušta suprostavljenost, sledi da je Božija priroda neograničena i neodrediva. Ali onaj koji ide putem istinske vrline ni u čemu toliko ne učestvuje kao u Bogu, zato što je svesavršena vrlina⁷. Kada od onih što saznaju da je to lepo po prirodi u svemu poželjnom međuprisustvujuće, a da nema određenja, tada se po nužnosti sadržavano priželjkivanje prostore u neograničenost, nemajući zaustavljanja. 1.8 Dakle besputno je sasvim da se svrha dodirne, zato što savršenstvo prema rečenom ne može da se obuhvati određenjima, a jedino određenje vrline je neodređenost. Kako bi neko mogao da dođe do traženog određenja, ne nalazeći samo određenje?⁸ 1.9 Nije pak nadalje da se dokazuje opštost traženog neuhvatljivog govora, bila bi to nebriga prema zapovesti Gospodnjoj, koja kaže: *postanite savršeni, kao što je savršen Otac vaš nebeski (Mt. 5,48)*. U tome što je prelepo po prirodi, makar i nije moguće postići sve, za one koji imaju um velika je prilika da se ostane ne dobivši ni delić. 1.10 Sav takav dokazujući trud, da se ne bi sasvim lišili mogućeg savršenstva, već toliko od istog steći, koliko bi unutar traženog bilo sadržano, jer meguće je da u sebi imamo lepotu radi toga da bi vazda želeli da je pribavimo što više, a što je savršenstvo ljudske prirode.⁹

1.11 Čini mi se lepim da imamo Pismo za taj simbol potrebe. Jer negde u proročanstvu Isaije govori glas Božiji: *pogledajte na Avrama oca vašeg, i na Saru koja vas je rodila (Is. 51,2)*. Takvu zapovest na kraju daje reč onima koji lutaju na putu vrline, da bi kao na more odneseni s pravog puta koji vodi pristaništu, ispravili svoje pogrešno nameravanje prema opaženom znaku, uvidevši plamen koji se diže sa visokog mesta, ili vrhunac koji se otkriva sa neke gornje uzvisine; poput primera Sare i Avrama koji su ponovi pripravili

⁶ Takođe i prema Arist., *Nicom. Eth.*, 1157^a30.

⁷ „Priroda Boga je istinsko biće”- *De an. et res.* (MG 46.93B). Cf. *Ep. can.* (MG 45.224D-225A). Istinski lepo on vidi jedino povezanim sa vrlinom, te u onakvoj prirodi kojoj je vrlina izvor. Tu takođe nema posrednika vrline i mudrosti u smislu stoičkog učenja (J. von Arnim, *Stoicorum veterum fragmenta* 1. 566), kako je i kod Filona (*Ebr. 7; Sac. 135*) i Origena (Origen, *Comm. Jno.* 20.13). To je i otklon od novoplatoničara (Albinus, *Didas.* 28), ali i blizina tezi da je ljudska i božanska vrlina jednaka (Pl., *Theaet.* 176b.)

⁸ Osnova trajnog napredovanja u vrlini je božanska beskonačnost, što je naglašeno i u II, 236., a i u Plot., *Enn.* 6, 7, 32. Kako je dobro neograničeno, nema ni granice za upućivanje u dobro - *Cat. or.* 21 (MG 45.60A); *C. Eun.* 1.290, Vol. 1, p. 112, 15-20 (MG 340D); *De an. et res.* (MG 46.96C-97A); *De hom. op.* 21 (MG 44.201B-C). Za stalno nastajanje žudnje prema Bogu vidi *In Cant.* 1, Vol. 6, p. 31, 6-9 (MG 44.777B); 12, Vol. 6, p. 366, 11-20 (MG 44.1036A).

⁹ To da se vrlina nalazi kroz samo napredovanje objašnjeno je u *De perf.*, najviše istaknuto prema zaključku - Vol. 8, 1, pp. 213, 14 - 214, 6 (MG 46.285C-D). Svakako da to ne znači da pojam napretka ne uključuje i nesavršenosti prema promenama, ali takve da je vraćanje na prvi put moguće.

svoj put pristaništu Božije volje onima, koji blude po moru življenja sa umom koji je protraćio kormilo. 1.12 Jer ako se ljudska priroda deli na muški i ženki pol, i za oboje je jednako prepušteno da izaberu puteve prema vrlini i poroku, tad svakom delu Božijom rečju stoga ukazan vlastiti obrazac vrline, da bi ti i drugi gledali na njima srodne: muškarci na Avrama, a drugi deo na Saru, pa bi se oba pola prema njima svojstvenim obrascima upravljali prema vrlinskom životu.¹⁰

1.13 Takođe bi za nas bilo dovoljno za pamćenje nekakvog čoveka, u životu dobrog iskustva, da bi poslužio kao svetionik i pokazali, kako je moguće uvesti dušu u nepomerivo pristanište vrlina, ne dajući joj da isproba ne-zgode usred životnih bura i da otrpi razaranje na pučini poroka od neprekidnog uzburkavanja strasti. Radi toga se i predstavlja u istoriji u svoj tačnosti lik života uzvišenih ljudi, da bi se podražavanjem njihovih prispevanja i naš život koji bi usledio upravio ka dobru.¹¹

1.14 Šta pak, pita neko, ako nisam Haldejac kako se spominje za Avrama, i nisam vaspitanik kćeri egipatskog cara, kako se u Pismu govori o Mojsiju, i uopšte u svemu sličnom u životu ništa zajedničko nemam sa ikim od starih; kako da se postavim u isti red sa nekim od njih, nemajući ni mogućnosti u svojim zanimanjima da podražavam čoveka, toliko od mene udaljenog? Na to ćemo onome koji pita da kažemo: ne prihvatamo da je biti Haldejac porok ili vrlina; ne životom u Egiptu, niti prebivanjem u Vavilonu se čovek ne čini udaljenim od vrlinskog života. A takođe, nije samo u Judeji bivao Bog dostojan znanja, i nije Sion jedini, kako može da se pomisli na prvi pogled,¹² da je Božije obitavalište (*Ps.* 75,1.2). Naprotiv, za to nam je potrebno daleko istančanije razumevanje i izoštriji pogled, da bi u istoriji uočili, do kakvih Haldejaca ili Egipćana držeći, i od kakvog se vavilonskog ropstva oslobodivši, izlazimo na visinu blaženog života.

1.15 Neka Mojsije koji je predstavljen u istom govoru bude za nas obrazac čiji je život opisan ispočetka kratko, kako su ga shvatili iz Božanskog Pisma, a zatim dobijamo dostojan istorijski smisao prema primeni pravila vrline, da bi po njima prepoznali savršen život, kakav je ljudima dostupan.¹³

¹⁰ Palladius, *Hist. Laus.*, Prol., 2 i 15 pokazuju priče kao uzore za oba pola.

¹¹ Avram je bio uzor vrline kod otaca, a na njega i Saru obazire se Grigorije i u *De deitate filii et sp. sanc.* (MG 46.569).

¹² „prema predručim zamislama”, koja je suprotica prema „zajedničkim zamislama”, κοινὰ ἔννοια, a što je kao smisao vere bila uobičajena novoplatonovska formulacija iskaza.

¹³ Za pozadinu grčkog pojma razumevanja (διάνοια), važna je uloga alegorije, kao što je za poimanje istorije (ἱστορία) kao `književnog kazivanja` i `opisa aktualnih događaja`. Origen je čak podvukao i crtu za zakonitost tumačenja - Οὐχ ἱστορικὴν διήγησιν, ἀλλὰ θεωρίαν νοητῆν *Comm. Joh. Frg.* 20. Grigorije u ovom spisu koristi ἀναγωγή (II, 223), ὑπόνοια (II, 219), i 346

1.16 Pripoveda se da se Mojsije rodio kada je zakon mučitelja zabranio da ostanu među živima novorođenčad muškog pola, ali je on prijatnošću svog lica preduhitrio svaku potrebu vremenog žrtvovanja, pa je još u pelenama roditelje koji su ga videli (*Izl.* 2,2), pobudio na to, da ne požure da takvo novorođenče predaju smrti¹⁴, te štaviše, 1.17 kada je pretegao ugroz mučitelja nisu ga prosto pustili u vode Nila, već položivši u neki kovčeg po sastavima premazan uljem i smolom, a zatim porinuli u potok (ovo napisano je prema uzbudljivim napisima o njegovoj istoriji).¹⁵ Ukoliko je kovčegom upravljala neka Božija sila, on je tad bio usmeren prema obali kojoj se približava sa strane, i to je mesto neprekidno na udaru težnji struja. A kako je u šiprag te obale gde je bio odnet kovčeg, došla carska kćer, Mojsije je, pustiv detinji vapaj u kovčegu, učinio pristup princezi. Kada ga je princeza ugledala i vide-la lepotu deteta, on je neposredno privukao njeno dobro raspoloženje, i bio od nje uzet umesto sina. Okrećući se prirodno od doilje drugog roda¹⁶, po zamisli neke od bliskih kućnom rodu, okrenuo se majčinim grudima. 1.18 Izašavši već iz doba deteta hranio se carskom hranom, i bio obučen spoljašnjim obrazovanjem /naukama/,¹⁷ što se poštovalo kao slavno kod spoljašnjih, onije hvatao niti se koristio i priznavao dalje tu izmišljenu majku, kojoj je bio umesto sina, već je poželeo da se opet vrati svojoj prirodnoj majci i da živi među saplemenicima.¹⁸ Zametnula se borba jednog Jevreja sa Egipćaninom, Mojsije je stao iza svoga i usmratio inoplemenog. Zatim, kada su se dva Jevrejina dohvatili jedan s drugim, Mojsije je pokušao da u njima smiri duh neprijateljstva dajući im savet da se ponašaju kao braća, te da ne čini kao posrednik u sporu razdraživanje, već prirodu. 1.19 Ali odvrćen od onog koji je imao u

τροπικός (daleko tropičniju /razrađeniju/ teoriju` II, 43), u redu nelinearnog i neuobičajenog kazivanja.

¹⁴ Za prijatnost ili lepotu Mojsijevog lica i Flavius Josephus, *Antiquitates*, 2.9.226-31, a otud i razlog za česta pozivanja na predanja prema rabinskoj tradiciji.

¹⁵ *Exod.* 2.3 (prevod po Septuaginti /LXX/). Grigorije slično kazuje i u *Contra Eunomius* 2.285, Vol. 1, p. 310, 13ff. (MG 45.1008A).

¹⁶ Po predanju se govori kako je Mojsije odbio sve egipatske doilje, pre nego što je princeza našla jevrejsku doilju (neki navode i *Midrash Rabbah*, na *Exodus* 1.25).

¹⁷ *Act. Ap.* 7.22: „I nauči se Mojsiej svoj mudrosti egipatskoj, i bješe silan u riječima i u djelima” (takođe i Philo, *Vit. Mos.* 1.5.21-24; Clement Alexand., *Strom.* 1.23). Grigorije koristi izraz τῆν ἐξωθεν παιδευσιν za vanckrveno obrazovanje (vidi i ovde II, 13, kao i W. Jaeger, *Early Christianity and Greek Paideia* (Cambridge, Mass., 1961), pp. 86ff., /naš prevod str. 76/: „Korpa koja pluta Nilom, u kojoj je kao dete nađen Mojsije predstavlja složenu klasičnu *paideusis*. Na isti način, činjenica da je Mojsije vaspitavan na mudrosti Egipćana, ukazuje na veliki današnji problem Crkve – njen odnos prema klasičnoj grčkoj kulturi. Ona bi trebalo da se upotrebi za ‘unutrašnju dekoraciju’ Crkve zajedno sa *spolia* pagana. Sveti Avgustin je kasnije usvojio i ideju velike vrednosti klasične kulture i njeno izvođenje iz Mojsijevog primera.”)

¹⁸ *In inscrip.* Ps. 1.7, Vol. 5, p. 43, 24-26 (MG 44.456C); *In laud. frat. Bas.* (MG 46.808D-809A); Philo, *Vit. Mos.* 1.7.32.

vidu samo obeđivanje, Mojsije je to beščašće preokrenuo u povod ka većoj ljubavi prema mudrosti,¹⁹ pa je udaljivši se od života u mnogoljudnom društvu, posle toga izabrao objedinjen život stupiviši u vezu sa jednim od inoplemenika, sa čovekom koji je video bolje, obazrivim u suđenjima o ljudskoj prirodi, i koji je iz jednog postupka, podrazumevam događaj s pastuvom, uvideo vrlinu mladića, štaviše da je stao iza pravde, nemajući u vidu svoju korist, već prihvatajući samu pravdu po njenoj vlastitoj prirodi koja je dostojna uvažavanja, ničim se pred njim ne povinujući. I taj iz drugog naroda koji se zadivio Mojsijem, i njegovu vrlinu u očiglednoj bedi prihvatio sa više uvažavanja, negoli daleko cenjenije bogatstvo, dao mu je kćer za suprugu i ostavio mu na volju da vodi život kakav želi. I njemu, koji je u pustinji bio zauzet ograđivanjem ovaca, dopao se na gorama objedinjenja, slobodan od svakog uznemiravajućeg šuma, život. 1.20 Da je bilo provedeno dovoljno vremena u takvom načinu života, kaže istorija, i Mojsije je imao zastrašujuće bogoavljenje; u podnevu je njegov pogled obasjalo drugo svetlo nego što je svetlo sunčano.²⁰ Zbunjen neobičnošću prizora, Mojsije je okretao pogled na gore, i

¹⁹ *Exod.* 2.15-21.; Philo, *Vit. Mos.* 1.9.49-50. 1.49 ἕτερος μὲν οὖν ὄργην ἀμείλικτον βασιλέως ἀποδιδράσκων καὶ ἄρτι πρῶτον εἰς ἀλλοδαπὴν ἀφιγμένος, μήπω τοῖς τῶν ἐπιχωρίων ἔθεσιν ἐνωμιληκῶς μηδὲ ἀκριβῶς ἐπιστάμενος οἷς χαίρουσιν ἢ ἀλλοτριοῦνται, *κἄν ἐσπούδασεν ἡσυχία χρώμενος ἀφανέστερον ζῆν* τοὺς πολλοὺς λανθάνων ἢ βουληθεὶς εἰς μέσον παρέρχεσθαι τοὺς γοῦν δυνατοὺς καὶ τοὺς πλεῖστον ἰσχύοντας λιπαρέσι *θεραπειαῖς* ἐξευμενίζεσθαι, παρ' ὧν τις ὠφέλεια προσεδοκάτο 1.50 καὶ βοήθεια, εἴ τινες ἐπελθόντες ἀπάγειν πρὸς βίαν ἐπειρῶντο. ὁ δὲ τὴν ἐναντίαν τοῦ εἰκότος ἀτραπὸν ἤλαυνε ταῖς τῆς ψυχῆς υγιαινούσαις ὁρμαῖς ἐπόμενος καὶ μηδεμίαν ἐὼν ὑποσκελίζεσθαι: διὸ καὶ τῆς ὑπόσεως δυνάμεως ἔστιν ὅτε πλέον ἐνεανιεύετο δύναμιν ἀκαθαίρετον τὸ δίκαιον ἡγούμενος, ὑφ' οὗ προτραπείς αὐτοκέλευστος ἐπὶ τὴν τῶν ἀσθενεστέρων συμμαχίαν ἴετο. /Drugi pak nemilosrdno trpeći obrušavanje kralja i otročetka prvo u inostranstvo dospev, dok još nije sa okolnim stanovništvom obiknuo niti tačno ustanovio /naučio/ čemu se raduju ili šta odbacuju, ne bi li marljivo živeo utihlost obojenu nepojavljivanjem /povučenošću/, izbegavajući upoznavanja s ljudima uopšte, ili odlučujući da uđe u javnost kod moćnih i veoma jakih što se bave lečenjem, sa kojima bi se pouzdanije obučio; te po pozivu, ako neki dospeju u onemoćalost. Suprotnosti sličnih neprohodnosti koje je preduzeo za očišćavajuće porive za dušu, sledio je a da nijedan nije podržavao: stoga je i u nejakom dobu oko mnogih opaženih neočišćenih snaga sprovodio pravdu, preko čega je samopozivno se upućujući, uz neke nemoći zametao borbe./ Cf. Bk. II, n. 23. Za asketski život poput filozofa up. *Vita S. Mac.*, Vol. 8, 1, p. 377, 4 (MG 46.965B; *De inst. Chris.* Vol. 8, 1, p. 41, 20f.

²⁰ Grigoriju se pripisuje da je bio pod uticajem novozavetnog iskustva Sv. Pavla (Acta 9.3 i 22.6), ali i Filon kazuje o ognju koji je bio „svetlo koje je sjalo jače od vatre” /*φῶς ἀγγοειδέστερον τοῦ πρὸς ἀπαστράπτουσα*” /Philo, *Vit. Mos.* 1.66-67/ Tu se spominje i glas prema andeoskoj promisli od Boga, daleko više zastrašujući, pored sve nade po svoj preduzetoj utihlosti: *ἀπάντων ἐλπίδας κατὰ πολλὴν ἡσυχίαν ἐξευμαρίζοντος*. Posmatrajući nagađanja daleko strože, iz dubina koja izuzima neočvrslu raslinje, gde je andeo znak Božijeg prisustva i promisli koja kruži i pojavljuje se veoma uobličeno, to je po Filonu posledica

video grm u kome je goreo ognjeni plamen, a grane grma kao pod rosom su se zelenele u plamenovima,²¹ pa je sam sebi Mojsije rekao ove reči: *idem i pogledaću ovo veliko javljanje od kojeg grm ne sagoreva* (Izl. 3,3). Rekavši ovo, nije samo jednim očima primao čudnu svetlost, već što je od svega neobičnije, i sluh mu se ozario zrakama tog svetla. Učestvujući sa oba čula u blagodati svetla, pogledi su se obasjali sjajećim zrakama a sluh prosvetljavao čistim učenjima. Otežalom od mrtvih koža svoje odeće Mojsiju je glas onog svetla zabranio da krene gore, dozvoljavajući da skine obuću s njegovih nogu, a zatim da dodiruje onu zemlju, koja je zasnovana Božanstvenim svetlom. (Izl. 3,5). 1.21 U to (jer nije odgovarajuće, mislim, da se baš sasvim oslonimo na reč proste istorije tog čoveka, kako bi se dostiglo već time pretpostavljeno), Mojsije je osnažen viđenim bogojavljenjem, dobio naredbu da izbavi sunarodnike od egipatskog ropstva. I što je bolje poznao silu koja mu se javljala iz visina, po Božijoj zapovesti, činio je provere prema tome, šta mu je u rukama (Izl. 1,7). Ogled je bio sledeći: žezlo koje je palo iz ruke se oduševljava, čini živim bićem (i to živo biće je bila zmija), ali opet uzet u ruku, postaje ono, što je bio pre pretvaranja u zmiju. I površina ruku, isprva stavljenih u njedra, pretvara se u nešto poput beline snega, a kada su ponovo bile stavljene na njedra, vraćaju svoj prirodni izgled. 1.22 Mojsije kreće u Egipat i vodi sa sobom suprugu drugog roda i sa njom rođenu decu, te kada ga je, kako se pripoveda, susreo Gospod (Izl. 4,24), zastrašujući ga pretnjom smrti, a žena ga umilostivljava sinovljevom krvlju obrezanja, kada i proizlazi sustet s Aaronom, koji je takođe bio od Boga podstaknut da krene na sretenje. 1.23 Zatim oni obojica sazivaju narod koji je živio u Egiptu na opšti sabor, te onima koji su postradali pod teškim radovima, nagoveštavaju oslobađanje iz ropstva, i samom mučitelju se o tome iskazuje govor. Uz sve negodovanje mučitelja, a i nadzornika, koji nadgledaju radove, kao i samih Jevreja, većih

---

te velike utihlosti s onu stranu nade ili očekivanja bilo čega. Ontologija isihazma kao da ovde ima svoje neotklonjivo uporište.

²¹ Philo, *Vit. Mos.* 1.65. - καὶ τῶν περὶ διαίταν ὑγιεινῶν. ἄγων δὲ τὴν ποιμνὴν εἰς τόπον εὐδρόν τε καὶ εὐχορτόν, ἔνθα συνέβαινε καὶ πολλὴν πόαν προβατεύσιμον ἀναδίδουσαι, γενόμενος πρὸς τινὶ νάπει θέαμα ἐκπληκτικώτατον ὄρη. βάτος ἦν, ἀκανθῶδες τι φυτὸν καὶ ἀσθενέστατον: οὗτος, οὐδενὸς πῦρ προσενεγκόντος, ἐξαιφνης ἀνακαίεται καὶ περισχεθεὶς ὄλος ἐκ ρίζης εἰς ἀκρέμονα πολλῆ φλογὶ καθάπερ ἀπὸ τινος πηγῆς ἀνομβρούσης διέμενε σῶος, οὐ κατακαίόμενος, οἷα τις ἀπαθῆς οὐσία καὶ οὐχ ὕλη πυρὸς αὐτὸς ὢν... („I kada je Mojsije sprovodio lečenje, vodeći pastira na mesto dobre vode trave, gde je takođe bilo mnogo ispaše što se nudi stadu, gledao je ono što je nastalo prema nekom prizoru od uzvišenja. Tu beše grmova i trnjaka, sušnog i najkrzljivijeg raslinja, koje nijedna vatra ne paleći /prinudjujući/ iznenada sveg obuhvatajući od korena do krošnje mnogim plamenjem, premda mu iz tog izvora /goriva/ nije dospela istrajnost, nije bila /s njim/ povezana, poput neke netrepeće suštine, te taj oganj ne budući tvaran...”

ili su od ranijih, nastava nosačima opeka je uveličana, zahtevajući još više zahtevan prikaz ne samo da se od napora samog ne vidi sebi spokoja, već i vlastitim iznurivanjem skupljajući slamnatu plevu (Izl. 5,12). 1.24 Faraon (takvo je bilo ime egipatskom mučitelju) po tim znamenjima, kakva je Mojsije izvršavao Božijom silom, prihvatao je snalazljivo suprostavljanje sa egipatskim vračevima: i kada je Mojsije u očima Egipćana ponovo pretvorio svoj štap u zver, čarodejstvo koje je nameravalo da se izvrši ravno čudu i nad štapovima čarobnjaka.²² Ovo snalaženje je, obličeno time, što se dogodilo; zmija, iz pretvorenog Mojsijevog žezla, pojela je one kod čarobnjaka, to jest, njih zmije, i time je pokazao da štapovi čarobnjaka nisu imali nikakvu, ni prevratničku, a ni životnu silu, sem jedne vrste, kakvu je čarobnjaštvo snalaženja pokazivalo očima lakovernih.

1.25 Tada je Mojsije, videći da je zajedno sa priređivačem zlobe sve njemu podvlašćeno, naneo opšti udarac svem egipatskom narodu, nikoga ne izuzimajući od skupa koji proba bedu. A s njim pri takvom napadu na Egipćane, kao što je osvajačka vojska, pokrenuli su se sami stihovi bića, koja su u vasoni vidljiva: i zemlja, i vatra, i vazduh, i voda, po želji ljudi menjajući svoje sile delovanja.²³ Jer jednom i tom pak silom, u jedno i isto vreme, i na

²² Exod. 7.10-12. Philo, *Vit. Mos.* 1.16.91ff. 1.92 σοφισταὶ δ' ὄσοι καὶ μάγοι παρ-
ετύχανον "τί καταπλήττεσθε;" εἶπον: "οὐδ' ἡμεῖς τῶν τοιούτων ἀμελετήτως
ἔχομεν, ἀλλὰ χρώμεθα τέχνη δημιουργῶ τῶν ὁμοίων." εἶθ' ἐκάστου βακτηρίαν ἦν
εἶχε ῥίψαντος, δρακόντων πλῆθος ἦν καὶ περὶ ἓνα 1.93 τὸν πρῶτον εἰλοῦντο. ὁ
δ' ἐκ πολλοῦ τοῦ περιόντος διαναστάς πρὸς ὕψος τὰ μὲν στέρνα εὐρύνει, τὸ δὲ
στόμα διοίξας ὀλοῦντος πνεύματος ῥύμη βιαιοτάτη καθάπερ βόλον ἰχθύων πάντας
ἐν κύκλῳ σαγηνεύσας ἐπισπάται 1.94 καὶ καταπιὼν εἰς τὴν ἀρχαίαν φύσιν τῆς
βακτηρίας μετέβαλεν. ἤδη μὲν οὖν ἐν ἐκάστου τῆ ψυχῇ τῶν θελοκακούντων τὸ
ὑποπτον διήλεγξεν ἢ μεγαλοურγηθεῖσα ὄψις, ὡς μηκέτι νομίζειν ἀνθρώπων σο-
φίσματα καὶ τέχνας εἶναι τὰ γινόμενα πεπλασμένας πρὸς ἀπάτην. ἀλλὰ δύναμιν
θειο... „Učeni i vešci koji su s tu obreli rekoše 'Kome si uzvikivao?' kazujući: 'ni mi ne ima-
smo takvu obučenost, ali slično obeležavamo takvu veštinu stvaranja'. I onde držeći štap koji
beše bačen, nađe se mnogo zmija koje su se uvijale oko prvobitnog /oko prvog pre menjanja/.
One su budući od mnogog nastanka uvis palacale, otvarajući usta i putem daha jačale osnažene
katkad jakim sištanjem, sve u krugu povlačenjem uvlačeći i opet se u staru prirodu štapa pre-
mećući. Tako se i u svakoj duši od dolazeće rdavosti pokazalo podozrenje ili velikodelatni po-
gled /iskolačene oči/, koji nije utvrđivala postojanje ljudske učenosti i veštine što bi nastajala
nepriistrasno se oblikujući; već silom Božijom...”

²³ *Knjiga Premudrosti* 19.18; U spisu o životu Mojsijevom Filon Aleksandrijski opisuje takođe
to delovanje prema elementarnim silama, kazujući: „(96) Za elemente univerzuma, zemlju,
vatra, vazduh, te vodu, od kojih je svet sazdan i što behu pod Božijom upravom, stavljani su u
stanje ukočenosti protiv njega, sve dok taj nepoštujući čovek nije bio uništen, prma nameri da
se pokaže višim od Boga koji je te zakonomernosti postavio, koji je takođe podesio neke ele-
mente od stvaranja sveta da ga zasigurno obezbede i da se menjaju kad god mu se bude htelo,
da bi proizveo učinak nevernika. (97) I On je dodelio svoje kazne, poverene drvetu, koje se
sastojalo od onih elemenata koji su sačinjeni od daleko čvršćih delova, naime zemlje i vode, a
kroz koje su svi različiti telesni vidovi stvarnosti savršavani, te i Mojsijevom bratu. Isti broj

jednom i istom mestu bilo je lažnjeno beščašće, a nestradalnima je ostala sloboda od greha. 1.26 Tada se sva vodena priroda, po Mojsijevom naređenju pretvorila u krv, tako da su i ribe propale od tog prelaska vode u plotsko nadimanje, pa je za naglašene Jevreje krv bila voda, usled čega se i otkrila čarobnjačka prilika koja se za vodu napla kod Jevreja, da se po snalaženju prida krvav oblik. 1.27 A takođe, kada su gmizave žabe napunile Egipat (čije nagonilavanje nije objašnjivo nekakvim prirodnim usleđivanjem što se ne bi prostrlo ni samo do mnoštva, već naprotiv zapovest koja je sastavljena žabama obnavljalo je tu prirodu živih stvari koja se pojavila); sve je egipatsko trpeću uvredu, stiskajući u kućama s tim gmizanjima, a život Jevreja je bio čist od tih neprijatnosti. 1.28 Tako i vazduh, noć i dan, ni po čemu se nije razlikovao za Egipćane, koji su živeli jedino u mraku, dok kod Jevreja nije bilo nikakve promene suprotne uobičajenom. Na taj je način i sve drugo: grad, vatra, kras-te, strugotine, pasje buve, tuča grada, - na Egipćane na koje je delovala svaka takva beda uobičajeno,²⁴ a Jevreji su po slušanju i pričama znali o stradanjima onih što su s njima boravili, ne kušajući sami nikakvog prikradanja sličnih zala. Zatim ubijanje prvorođenih proizvelo je još tačnije razlikovanje Jevreja i Egipćana; Egipćani su obliveni suzama pri propadanju njihovih najdražih, a Jevreji žive u potpunom ćutanju i van opasnosti; spasenje izlivanjem krvi im je bezopasno u svakom kretanju, kada su na oba dovratka i na s njima povezanom naslonu bili ostavljeni znaci krvlju. (*Izl.* 12,7).

1.29 Pri tome, kada su Egipćani bili poraženi nesrećom, sustigavši prvorođene, i svaki svoje i sve uopšte gore oplakivao, Mojsije se organizovao izlaskom Izraelićana, pripremvši ih na to zapovešću, da sa sobom u vidu zajma ponesu izmoljeno bogatstvo Egipćana. Izvršen je trodnevni put unutar Egipta, kaže još istorija, i postalo je teško egipatskom caru što Izraelj više nije u ropstvu, pa naoružavši sve podanike, krenuo je da goni sa silom na konjima narod Božiji. Izraelićani videv opremljene konje i mnoštvo oružja, kao neiskusni u ratu i nepripremljeni na takva, za njih čudna dela, odmah su bili poraženi strahom i ustali su na Mojsija. A tada, što je lepše od svega o čemu govori istorija o Mojsiju, podelivši se nadvoje u svojoj delatnosti, on je glasom i rečju bodrio Izraelićane i zapovedao im da ostanu kod dobre nade, a iznutra

---

koji je potekao od elemenata što ih najviše oformljuje u životu, imenom vatra i voda, dodelio je Mojsiju samom. Jedno, sedmoro, verujući obojici, a drugo drvo, da bi sačinio čitav broj od deset, ostavio je za Sebe.” Philo, *Vit. Mos.* 1.17.96-97. Cf. *ibid.*, 1.26.143, „Zemlja, voda, vazduh, vatra, sastavni delovi prirode koje je nemoguće izbeći, učestvuju u napadu. I najčudnije stvari od svih su bili isti sastojci na istom mestu i i stom vremenu donoseći razaranja jednim ljudima i sigurnost drugima. Poređenje sa vojnim pokreima dato je *Midrash Rabbah*, na *Exodus* 15.27.

²⁴ Grigorije nije sledio biblijski red događaja u Exod. 8-10 (cf. Ps. 105(D-R 104).29-36). Imao je još jedan raspored u *Životu Mojsijevom* II, 63-88, a i drugi sažetak u *In Cant.* 3, Vol. 6, p. 77, 8ff. (MG 44.813B-C).

umom prinosiso Bogu molitve za dovedene u užas. I rukovodeći se savetom koji je dobio odozgo kako da izbegne opasnosti, Sam Bog (kako kaže istorija) primetio je njegov tihi vapaj (*Izl.* 14,15). 1.30 Oblak je predvodio narod po Božijoj sili,²⁵ a ne formirajući se po opštem prirodnom zakonu (jer nije njegov sastav nastao od nekih para ili dimova u vazduhu, što se zgušnjava parama uzrokovanonjihovim otežalim slaganjem, zgnječemog ili spaljenog vetrovima u sebi samima), već je taj oblak naprotiv, prema svedočanstvu Pisma, kao nešto više od ljudskog shvatanja ono što ga prevazilazi; a takvo je bilo čudo što je osvetljeno palacajućim zracima sunca služilo narodu kao stena, ocenjujući šta je bilo nad njim i tankom rosom vlažeći znojavi vazduh što se noću pretvarao u vatru, a od večeri do jutra svojim sopstvenim svetlom osvetljavao Izraeličane. 1.31 Na taj je oblak gledao i sam Mojsije, i narod je naučio da sledi njegovo pojavljivanje. Kada su došli do Crnog Mora, gde ih je u predvođenju odveo oblak, narod je bio okružen otpozada celom egipatskom vojskom; Izraeličanima nije preostalo ništa i nigde nije moglo da se beži od bede, zato što su uhaćeni u sredinu između neprijatelja i voda; a tada je, pokrenut Božijom silom, Mojsije učinio ono, što je od svega najneverovatnije. Približavajući se obalom vodi, udario je o more štapom i ono se od udara podelilo. I kao što obično biva sa staklom, ako se na nekom delu na vrhu načini pukotina, tada po pravoj crti ona ide i do drugog kraja; a tako i po svem moru, kao gotovo s jednog kraja da se razdelilo ono pod štapom i do suprotne obale produžilo cepanje sila. Po meri onoga kako se delilo more, Mojsije je idući dubinom sa svim narodom niže od voda, nepokvašen, kao da je osušen sunčanim zrakama po telu, prepešačio po suvom dnu mora bezdan, ne bojeći se tog iznenadnog ukrućivanja struja, kada je i ovde i tamo s obe strane morska voda otvrdnula nalik stenama.²⁶ 1.32 Kada se i Faraon sa Egipćanima

---

²⁵ Philo, *Vit. Mos.* 1.166. νεφέλη γὰρ εἰς εὐμεγέθη κίονα σχηματισθεῖσα προῆει τῆς πληθύος, ἡμέρας μὲν ἡλιοειδὲς ἐκλάμπουσα φέγγος, νύκτωρ δὲ φλογοειδὲς, ὑπὲρ τοῦ μὴ πλάζεσθαι κατὰ τὴν πορείαν, ἀλλ' ἀπλανεστάτῳ ἔπεσθαι ἠγεμόνι ὁδοῦ. τάχα μέντοι καὶ τῶν ὑπάρχων τις ἦν τοῦ μεγάλου βασιλέως, ἀφανῆς ἄγγελος, ἐγκατελιημένος τῇ νεφέλῃ προηγητῆρ, ὃν οὐ θέμις σώματος ὀφθαλμοῖς ὁρᾶσθαι. /“(1.166) jer oblak u veličini opšte uobličienog prolaznog među mnogima, pokazujući suncoliko obasjavanje dana, i noću je osvetljen dok se pokazuje na putovanju, nego pak da se i najnezalutalije sledi gospodara puta. Pripadajući opet brzo tome šta je po velikom Caru, nevidljivi anđeo, predvodnik skriven u oblaku, koji nije po zakonitosti gledanja telesnim očima.”

²⁶ Philo, *Vit. Mos.* 1.177-180. προσταχθεὶς δὲ Μωσῆς τῇ βακτηρίᾳ παῖει τὴν θάλασσαν: ἡ δὲ ῥαγεῖσα διίσταται καὶ τῶν τμημάτων τὰ μὲν πρὸς τῷ ῥαγέντι μέρει μετέωρα πρὸς ὕψος ἐξαίρεται καὶ παγέντα τρόπον τείχους κραταιῶς ἠρέμει καὶ ἡσυχάζει, τὰ δ' ὀπίσω σταλέντα καὶ χαλινωθέντα τὴν εἰς τὸ πρόσω φορᾶν καθάπερ ἠνίαις ἀφανέσιν ἀνεχαίτιζε, τὸ δὲ μεσαιτατον, καθ' ὃ ἐγένετο ἡ ῥῆξις, ἀναξηρανθὲν ὁδὸς εὐρεῖα καὶ λεωφόρος γίνεται. τοῦτο ἰδὼν Μωσῆς καὶ θαυμάσας ἐγεγῆθει καὶ πληρωθεὶς χαρᾶς ἐθάρσυνε τοὺς ἰδίους καὶ ἦ τάχιστα προὔτρεπεν „(177) požurivani Mojsije je štapom poučio more: udarcem je rastavio i odvaj-

uputio u more po tom novonastalom putu u vodama, opet se slila voda s vodom, te po uzajamnom sjedinjavanju odeljenih delova mora u raniji izgled, vode su poprimile jednu neprekidnu površ. Izraelićani na kraju obale su odahnuli od dugog i brzog hodanja po moru, kada su oštevali pobedničku pesmu Bogu, koji je tada za njih podigao beskrovni pobednički spomenik, nakon istrebljenja pod vodom kompletne egipatske vojske i štaviše s konjima, oružjem i kočijama.

1.33 Zatim je Mojsije krenuo napred, pa završivši trodnevni put po suvom, zapada u teškoću, nemajući čime da utoli žeđ. Bilo je nekakvo jezero, oko koga su se smestili, ali je u njemu morska voda, čak daleko slanija od morske. Dake nakon dolaska do vode i gorenja od žeđi, istome je božansko dalo savet da našavši neko drvo kod tog mesta ubaci u vodu. I ona počinje da bude pitka, a svojstvo je drveta sila da prirodu vode pretvara od slane u slatku. 1.34 Prateći oblak i oni su se rđavo pokretali za njim, prekidajući hod tamo gde je oblak davao znak za odmor, i opet ustajali na put kada bi ih oblak podigao. Onima koji su se sada spuštali sledeći taj put, namenjeno je mesto pitke vode sa dvanaest izvora i nepresušnih za suša i sa feničkim drvećem opkoljeno. Sedamdeset je bilo feničanskih, kojih je i u malom broju bilo dovoljno da proizvedu čuđenje kod posmatrača, prevashodno po lepoti i veličini. 1.35 Uglavnom se zlopateći na putu, oblak ih je vodio prema drugom mestu,²⁷ a to je bila nekakva pustinja na suvom koja nije pokrivena peskom, koju zemlju ne oplakuje nikakva vodena vlaga; a tamo opet, kada je narod počela da mori žeđ, neki kamen o koji je Mojsije udario štapom po vrhu, izlio je slatku i prijajuću za piće vodu u obilju, prevazilazeći i potrebe mnogobrojnog naroda. 1.36 Onde pak i sa prispevanjem mučenja gladu, izlazeći iz Egipta, nastalo je od svih najneverovatnije čudo; ne od zemlje po opštoj zakonitosti da im izniče hrana, nego odozgo sa neba potiče ličeći na rosu. Jutrom im se razlivala rosa, i ta rosa se za one koji su je kupili činila hranom, zato što nije kao razlivena bila vodena kaplja, kao što je kod rose uobičajeno, nego su

---

njima prema meri udarca padanja, spram uzvišenog se uzdižući pokrenuo način da se zidovi učvrste umire i zatihnu, a one otpozadi što su stajali i bili usplahireni prema predstojećem putu, /učinio/ da nastupe poput jedne skrivene povorke, sredinom, po čemu je nastao prolaz, našavši nepovrediv put, te oni postaše lavoliki. Videvši čuda koja je Mojsije proizveo i u ponoći dragosti viđenja obradovan, ohrabrivao ih je i požurivao..."

²⁷ *Exod.* 17.1-7. Philo, *Vit. Mos.* 1. 210- Τούτων μὲν οὖν πολλὴν ἦγον ἀφθονίαν οὐκ ἐπιλειπόντων, ὕδατος δὲ καὶ πάλιν πίεσσα δεινὴ σπάνις ἐπιγίνεται: καὶ πρὸς ἀπόγνωσιν ἤδη τραπομένων σωτηρίας, λαβὼν Μωϋσῆς τὴν ἱερὰν βακτηρίαν ἐκείνην, δι' ἧς τὰ κατ' Αἴγυπτον ἀπετέλεσε σημεῖα, θεοφορηθεὶς τὴν 1.211 ἀκρότομον πέτραν παίει. XXXVIII. „(1.210) Takođe je vodio mnogo neubijenog i preostalog, a voda pak i teško sleđenje opasnog vazda su pristizali: Mojsije je već i za nepoznato preduzeo spasonosan način onim sveštenim štapom, kojim je kod Egipćana dobio bogonosne znake da pouči vrhoseklu stenu.”

umesto kaplji padali nekakvi, poput leda okruglasti delići, po izgledu ličeći na semena koriandra /τὸ εἶδος κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ κορίου σπέρματος σφαιρωθέντες κατέρρεον/, ali im je ukus bio poput slasti meda. 1.37 U tom se čudu ujedno vidi i drugo, da svi koji su se okupili u raznim, kao što je verovatno, uzrastima i snagama, nego su odmeravali pojedine sklonosti okupljenih tako da i najjači nema za sebe previše, te da se i kod manje snažnog ne pokazuje nedostatak. Uz to opet istorija kazuje i o drugom čudu, naime da svaki što je dobio za dan nije ostavljao za sutra, po nekoj štedljivosti prema neugodama od prisutne hrane, kad beše da se otpočetak troši odlažući, a ona se pretvarala u crve. 1.38 Ali ima i nešto drugo neuobičajeno u istoriji o toj hrani, jer jedan dan u nedelji prema nekom tajnom razlogu /κατὰ τινα λόγον μυστικὸν/ poštovan kao neradan, te u dan koji mu prethodi, i hrane je napadalo u ranijim danima ravnomerno, i usrdnost onih koji su se okupili bila je razmeštena, ali se prikupljenog pokazalo dostruko više od obične mere, tako da nije bilo predlaganja po potrebi a hranom, na se narušava zakon nedeljanja. I u tome se bolje pokazala Božija sila onima, što se u drugim danima činiše nezgodnim za rad, u neki petak, dan pred subotu (takvo je bilo ime danu nerada), kako je prikupljena, da ostaje tako nepovređeno, da se u ostajanju pokazuje svežom, kao da je tog dana pala. 1.39 Potom se kod istih zametnuo rat sa nekim inoplemenim narodom. Amalićanima ih tako po istima imenujući sastavlja razum /συστάνας ὀνομάζει ὁ λόγος/. Za sve to vreme izraelski narod se prvi put naoružao, da bi stao u bojni poredak, premda ne svi nego su se po sklonosti izabrani upustili u bitku, da bi od njih samih izabrani stupili u okršaj, u kome je Mojsije opet pokazao novu sposobnost vojskovođe; usled toga što je vojsku protiv Amalićana tada vodio Isus, koji je nakon Mojsija bio vođa naroda, a Mojsije je na ratnom polju sa jednog brda podalje podizao pogled ka nebu, a sa obe su mu strane stajala dva njemu bliska čoveka. 1.40 A tada, prema saznanju istorije, dogodilo se ovakvo čudo: i kada je Mojsije podigao svoje ruke nebu, oni što su ga sledili jačali su protiv neprijatelja, a kada ih je spuštao, vojska mu je ustupala težnjama inoplemenih (Izl. 17,11). Primitivši to, oni koji su stajali uz Mojsija, došavši mu sa obe strane, pridržavali su mu ruke, koje su se po nekom skrivenom uzroku činile teškim i zamorenim. Kada im nije bilo dovoljno snage da pridržavaju Mojsijeve ruke u pravom položaju, poduprli su njegovo sedište kamenom, te na taj način učinili da kod Mojsija uz njihovu pomoć ruke budu podignute ka nebu, te su inoplemenici bili sasvim potučeni od Izailićana. 1.41 Uz to isto mesto zastao je oblak koji je predvodio narod na putovanju, nužno je po svemu bilo da se ni narod ne pomera, zato što niko nije predvodio na prelaz na drugo mesto. Tako su kod njih bez ikakvih napora bile povoljnosti za život, vazduh im je odozgo kišio gotov hleb, a kamen neprestano dostavljao piće, te oblak izbavljao od neprijatnosti vazdušnih promena, danju služeći kao odbrana od znoja,

a noću rasvetljavao mrak obasjavajući nekim vatrenolikim zrakama, pa je bezbolno bilo to prebivanje njihovo što su raspoređeni na visovima gore u pustinji, kada su napustili boravište.

1.42 Tu je Mojsije stavio Izrailičane pred neku neizrecivu tajnu²⁸; sama je sila Božija koja prevazilazi reči čudesima tajno vodila i sav narod i samog vođu. A to tajno vođenje /μυσταγωγία/ završeno je na taj način. Pre je rečeno za rosu da bude dalje od svih drugih ogrešenja, koja se primećuju po telu i duši, te da se očisti nekim polivanjima, štaviše da se neki broj dana uzdržava od samog braka, da bi usaglašavajući se s tajanstvenošću, opravši se od svega strasnog i telesnog, pristupio gori čist od strasti (ime te gore bilo je Sinaj), a uspon na nju bio je dopušten samo razumnim bićima, a od njih samo muškom polu, i da se uz to očisti od svakog greha. Svaki oprez i predostrožnost je upotrebljena, da se ni jedno nerazumno biće ne popne na goru. A ako bi se dogodilo kao takvo, narodu je bilo zapovedeno da kamenjem pobiju sve, šta god da se pojavi na gori od prirodno nerazumnih. 1.43 Zatim se svetlo koje se razlilo u vazduhu /ἐκ καθαρός αἰθρίας/ umesto čiste prozračnosti počelo crniti maglom, pa je gora, uokrug obuhvaćena mrakom, postala nevidljiva.²⁹ Vatra koja se pojavljivala iz mraka činio je strašnim viđenje za gledaoce, sva je gora sa svih strana tamno izgledala, i sve vidljivo usled vatre koja je prolazila, bilo je pokriveno dimom. Mojsije je vodio narod na uspon, i sam bojažljivo gledajući na prizor, ali izuzimajući dušu od trepeta, tresao se telom od straha, pa time što nije krio pred Izrailjićanima duševne potrese, već pred njima priznao koliko je poražen viđenjem, te da se tresu telom. 1.44 Jer prizor je bio takav, da nije samo preko očiju bacaio dušu u užas, već i posredstvom sluha joj se obraćalo zastrašujuće, pa je sve naniže stiska poražavajući glas s visine, čije je i prvo javljanje bilo teško i nepodnošljivo za svaki sluh: on se poredi sa zvukom truba, ali groznom i poražavajućom zvučnošću prevazilazio je svaki poznati uzor; a tokom vremena glas se činio još strašnijim, jer mu je zvuk neprestano jačao i postajao sve više poražavajućim. Da je i taj glas bio artikulisan Božijom silom, bez upotrebe odgovarajućih organa /sprava/,³⁰

²⁸ *Exod.* 19.10ff. Bogopojavlivanje na gori Sinaju je zabeleženo u Philo's *Vita Mosis*, a i u prikazu *De decalogo* 11.44-49. U *De decalogo* 10.41 koristi izraze tajanstva za Mojsijevo primanje Zakona, a Mojsije je sveštenik tajni koji vodi narod prema upućivanju u njih: *Vita Mosis* 2.15.7175.

²⁹ Cf. *Heb.* 12:18-21 za opis u delovima 43-44. U *Or. Dom.* 2 (MG 44.1137A) on u pasusu o Jevrejima poredi Mojsija sa Sinaja i Gospoda Hristosa u donošenju zakona i donošenju božanske blagodati.

³⁰ Iskustvo sa zvucima truba (*Exod.* 19.19) veoma je učinilo utisak na Grigorija Niskog. Aristotul je kazivao o trubama na Sinaju koje zvuče „po Bogu bez ikakve pomoći” (Eusebius, *Praep. Evang.* 8.10.) Filon u Dekalogu u tom pogledu takođe je instruktivan (Philo, *De decal.* 9.32-35.), a Origen pruža isto objašnjenje „nevidirajućeg vazduha” za Božoji glas na Isuso-

sam je vazduh u sebi artikulirano oblikovao reč. I ta reč nije bila prosto artikulirana, već je označavala Božanstvene naredbe. I glas koji se produžavao rastućom snagom, truba koja je zvučala jače od nje same, prethodne zvuke je prevazilazilo uvek usleđujućim.

1.45 Sav narod nije imao toliko snage, da bi podneo ono što se videlo i čulo, pa se zato za sve podnela molba Mojsiju, da on postane posrednik zakona, i narod nije odustao, kao po Božijoj volji da svemu veruje, što ni Mojsije neće izvestiti po učenju odozgo. Po svemu su svi ponovo sišli na padine gore, ostavljajući jedino Mojsija, koji je u sebi pokazao suprotno, šta je stvarno bio.³¹ Jer kada su se svi koji su saopštili da učestvuju u poduhvatu predali strahu, Mojsije je ostavši sam, postupio smelije od onih koji su ga okruživali. Zašto se i to javno obznanjuje, da njegov strah nije bio po vlastitoj nemoći koji ga je u načelu obuzeo, već da je on to doživeo po saosećaju sa onima koji su premrli od straha? 1.46 Nakon toga, poput nekakvog bremena uvežbavši se sa bojazni naroda, došao je sebi, osmelivši se tada da stupi i u sami mrak, te da prebiva unutar nevidljivog, postavši takođe nepojavan za one koji gledaju. Jer upućujući se prema ždrelo božanskog tajnouvođenja /τὸ ἄδυτον τῆς θείας μυσταγωγίας παραδυσίς/, nakon što je sišao nevidljivom nije vidljiv, poučavajući, mislim, kroz to što je proizveo, da je trebao brižljivo da sabivstvuje sa Bogom /συνεῖναι τῷ Θεῷ/ izašavši sav kao pojava i uz ono nevidljivo i neuhvatljivo i samim njegovim razumom, poput nečeg uz skrivena određenja, pretežući onom da se veruje bivstvovanju božanskog u koje ne može da uđe osmišljavanje (poimanje) /ἀνατείναντα ἐκἐπιστεύειν εἶναι τὸ θεῖον ἐν ᾧ οὐκ ἐφικνεῖται ἡ κατανόησις./³² 1.47 Nastao je po onome kad se primao zapovesti Božijih. One su bile pouka o vrlinama, čija je glava bila pobožnost, i da se ima od doličnog zahvatanja oko božanske prirode, što preuspostavlja sva saznatljivija mišljenja, kao i skrivene prikaze, ne sličeci ni na šta saznatljivo. Jer ne sluša se pre bilo čemu od dohvatljivog u gledanjima oko božanskih predstava, niti neka od zahvaćenih saznatljivosti

---

vom krštenju (C. Cels. 2.72; 6.62.) I Dionisije Areopagit u *Tajanstvenom bogoslovlju* pominje i mogućnost unutrašnje sinhronizacije sa zvucima jer Mojsije kreće na uspon i pre nego što ih je čuo, tj. znajući da će se oglasiti i ispuniti shvaćeno.

³¹ *Exodus* 34.29ff. je očito osnova za Grigorijev stav, premda on ne sledi biblijski redosled. Pavlova upotreba pasusa iz Izlaska u 2 Cor. 3, bliža je starozavetnom tekstu. Uloga posrednika je ono što Grigorije naglašava kao važnost teksta koja pokazuje Mojsija /: *In inscrip. Ps.* 1.7, Vol. 5, p. 45, 7ff. (MG 44.457B-C). Vidi II, 319/. Filon vidi Mojsija kao zakonodavca u: Philo, *Vit. Mos.* 2.51-10.53., a Grigorije pridodaje Gospoda Hrista kao posrednika prema ljudima (*Ref. conf. Eun.* 142-44, Vol. 2, pp. 373, 16—374, 24 (MG 45.532D-533A), a Bogovidca Mojsija vidi kako ostaje posrednik za judaizam.

³² Sv. Grigorije sledi Filonovu egzegezu u kojoj primrak označava neshvatljivost božanske suštine, te njenu onostranost svim pojmovim znanjima (*In Cant.* 6, Vol. 6, p. 181, 4ff. (MG 44.892C-D). Vidi II, 162ff.

sliči na onu iznad svega postavljenu prirodu, nego bivstvovanje verujućeg, slično ili koliko ili odakle ili na koji način jeste neistraživo, bivajući kao nepristupačno.³³

1.48 Pretpostavka razuma prema čemu i koliko po karakteru ima pridevaka, rodnije i svojstvenije proizvodi pouke zakona. Jer rodniji je zakon koji zabranjuje svaku nepravdu, da treba da se ima ljubav prema saplemeniku, a po utemeljenju, u svemu zahteva da se svesno sledi to da se ništa zlo ni ti ne čini prema blišnjem. U onima prema pojedinačnom ili o poštovanju roditelja iznosi se katalog i pobrojavaju grešenja koja se zabranjuju. 1.49 I kao što bi po predočišćavanju uma tim zakonima, uzvodio je Mojsije savršenom tajnouvođenju, prema Božijom silom mu nejasnim predukazivanjem neke posude. A posuda je bila hram, koji je imao lepotu u nekoj neobjašnjivoj raznolikosti. Tu su bila predvorja, stubovi, zavese, trpeza, svetionik, oltar za kađenje, žrtvenik, čistilište, a unutrašnjost svetilišta skrivena i nedostupna, da ne bi lepotu i raspored svega toga izgubili iz sećanja, te da bi čudo moglo da se pokaže onima dole, ne da se samo piše predavanjem čistih simbola, već da se podražava kroz tvorno spuštanje netvarnog onog stvaranja, uzevši od svega najblistavije i najočiglednije stvari od onih što se na zemlji nalaze, i u kojima je više od svega bilo zlata, s kojim su bile u krug oblivene stope, uporedo sa zlatom i srebro koje je ukrašavalo vrhove i baze stubova, da bi kako mislim, jače blistalo zlato među onima što se razlikuju bojom na oba kraja. Unekoliko je i bronzana tvar poštovana kao korisna i služila je za nadglavlja i za osnov srebrnim stubovima.³⁴ 1. 50 Zavese pak i pokrovi, čime su bili ogrnuti bokovi hrama i vrh iznad stubova, sve je bilo pripremljeno poput tkačkog umeća prema stvari, usklađeno za svako delo. Kod nekih tkanina boja je bila jakint

³³ Mi znamo kako Bog jeste, ali ne i šta je On (*De an. et res.* (MG 46.40C); *C. Eun.* 2.13, 71, 98, Vol. 1, p. 230, 26-30, p. 248, 1-3, i p. 255, 9-14 (MG 45.916A, 933D, and 944A-B); *In Cant.* 11, Vol. 6, p. 335, 1 (MG 44.1009C-D); *De mort.* (MG 46.513C). Valja podstići da je prema Knjizi Bitija 'Onaj Koji Jeste', 'Sušti', 'Bivstvujući'. Ontološko ime nosi i po sebi pretpostavljenu saznanjokritičku teoriju bivstvovanja, tj. ime pretpostavlja imenovano ili imenujuće na neotklonjiv i prvorazredan način, pa ako je iz Suštog i svaka suština, ne prethodi egzistencija esenciji (kako je držao Džon Majendorf), nego suština u prvorazrednom smislu reči dugim suštinama (prvosuštinska ili ipstazna suština svom pomislivim i pojavnim suštinama). Analogija sa Aristotelovim tumačenjem je održiva ima li se u vidu protofilosofska linija tumačenja kategorija po kojoj je prva suština Sokrat, Kalija, Korisk, Platon, a Bog je 'On' (tj. ličnost) kao bivstvujeće koje najizvršnije misli mišljenje i otud po preimućstvu omogućava život bića u bivstvovanju, jer su misli i čulna zahatanja život. Trag se nalazi i u Kartezijevoj VI meditaciji o prvoj filosofiji, gde je pomoć Božija (*assistencia Dei*) neophodna da bi izmeditirano suvereno proradilo u umu, ili da bi razmatranje prešlo u jasnoću osvedočenosti.

³⁴ *Exod.* 25-27 daje uputstva za gradnju, gde Sv. Grigorije sledi Filona koji drži da Mojsije sledi Božija uputstva što je dobio na planini, dok je posmatrao neotelovljene obrasce tela za sačinjavanje savršenstva, što podrazumeva prvoličke uzore izgleda i oblika koji su dokučivi jedino umom, a što je primenio u služenju kao sveštenik. (*Philo, Vit. Mos.* 2.74).

/sineta/, bafa /božur/ i porfira i vatrosjajnost lepote utrobe, belina pobrojanih božurastih zrna, tog osvetljenog i dubokog samoraslog i neoprobavajućeg /umnog/ izgleda /τό τε λαμπρόν τῆς βύσσου ἢ αὐτοφυῆς τε καὶ ἀνεπιτήδευτος ἰδέα/.

1.51 I same tkanine, opet, uzete su za drugu namenu, te za drugu kosu, prema mestima za lepotu sačinjavanja upotrebe crvenih koža. I to je nakon silaska sa gore Mojsije ustanovio uz saradnju drugih, prema njemu predstavljenom obrascu zdanja. A tada, bivajući u onom hramu koji je nerukotvoreno nastao, kao da je trebao da osvetli svet jereja, da se ozakoni stupanje u svetinju /ždrelo hrama/,³⁵ kakvim ukusom treba da se odlikuje i do detalja prema reči o unutrašnjem udešavanju. 1.52 Za načelo oblačenja odežde ne služi nešto skriveno, već vidljivo, gornje rize, ukrašene raznim bojama, pogotovo onim, kojima je zavesa bila sačinjena, ali sa preimućtvom pred zavesom sa zlatnom predom. Te gornje rize sa obe strane povezuju se pantljikama, a to su bili izumi obrubljeni zlatom u krug. Za prirodnu boju tih kamenja služio je blesak, koji je od sebe zračio nekakve zelenkaste zrake, a to je umetnički bilo čudno rukotvorstvo. I tu boju nije sačinjavalo umetničko nanošenje crta radi oblikovanja nekakvog lika idola, nego imena parijarha, nacrtanih na dva kamena, po šest na svakom. 1.53 Uz njega su spreda bili obešeni štitnici i raspoloženi lanci, međusobno prepleteni jedan nasuprot drugom sa pravilnim razmakom prema prstolikom udaru, spuštajući se s vrha od zadržke na obe strane lanaca, da bi kako mislim, lepota spletiva bila očevidnija, što svedoči o tome šta je ispod njega. 1.54 Taj zlatan ukras stavljao se na grudi sveštenika, a u kome je bilo sačinjeno nekoliko, prema broju patrijarha, raznih vrsta kamenja, razvrstanih u četiri rada, i u svakom redu po tri, a to kamenje, sačinjeni sa onim na njima nacrtanim, pokazivali su istoimena kolena parijarha. Pod gornjim rizama bila je unutrašnja riza (Izl. 28,31), koja je dosegala do kraja nogu, blagodolično ukrašena čistim privescima. A naniže je donji deo bio predivno nabran, ne samo skupljenom tkaninom već i zlatnim privescima, a to su bili zlatni zvončići i praporci, u poretku raspoređeni naniže. 1.55 Takođe je postojala i glavna podvezica sva od jakinta, a spreda na čelu daščica od čistog zlata sa na njoj napisanim nekim tajanstvenim napisima. Bio je i pojas, koji je stezao za oblačenje za izlazak i da skuplja skrivene odežde, na kraju sve što se pod vidom oblačenja zagonetno izučavalo po sveštencičkoj vrlini. 1.56 Kada je Mojsije obuhvaćen onim nevidljivim mrakom po neiskazanoj

³⁵ *Exod. 28.*; Philo, *Vit. Mos.* 2.109, 110 /XXIII. (109, 110)/: „Nakon ovih stvari arhitekta doma je kao sledeće pripremio sveštenu odeću za njega koji je označavao vrhovnog sveštenika, koji u svom opisu podrazumeva najuzvišeniju lepotu i poštovano delovanje; a odeća je bila dvostruka; jedan deo se nazivao donjim rubljem, a drugi odećom preko njega. Gornja odeća bila je daleko jednostavnijeg oblika i obeležja i bila je hijacintne boje, sem donjeg i spoljnog dela, koji su bili ukrašeni zlatnim pergamenama i zvonima, i puzavicama i cvećem....,

Božijoj zapovesti izučio takve stvari sa prirastom tajanstvenih saznanja, stao je iznad samog sebe, a tada opet pošavši iz mraka, nalazio se među srodnici-ma saopštavajući im o čudesima koja su mu otkrivena u bogojavljenju, predlažući zakone da se narodu izradi hram i ustanovi sveštenstvo na način, koji mu je pokazan na gori. 1.57 Noseći u ruci i sveštene tablice, koje su bile bo-žije obraćanje i dar, ni u kakvom prethodnom sadejstvu nije bilo nužnosti prema vlastitom prikazivanju, već je nasuprot tome svaka od tablica sa stvari i na njoj napisanim, bila neposredno delo Božije. U suprotnom narod ne bi primio dar, pa bi pre nego zakonodavac, postao onaj koji se neobuzdano pre-daje idoloslužnju.³⁶

1.58 Malo kasnije, kad je Mojsije zauzet razgovorom s Bogom bio u božanskom tajnovodenju /*πρὸς Θεὸν ὁμιλία διὰ τῆς θείας ἐκείνης μυσταγωγίας ἀποσχολάζοντι*/, nakon četrdeset dana i isto toliko noći, i pod pokrovom mraka se pričešćivao prisutnošću onog života, takođe je bio van te prirode³⁷ zato što u to vreme nije bio u nužnosti sa hranom za telo. A tad je narod poput deteta, ne ostajući pod nadzorom pastira, besmislenim težnjama bio uvučen u nepočinstvo, i ustavši na Arona doveo sveštenika u nevolju, da ih predvodi u idoloslužnju. 1.59 Idol je sačinjen od zlatne stvari (i tele je bio idol); narod se ushićivao svojim nedelom, ali Mojsije kada mu je prilazio, lomi daščice koje je poneo od Boga, da bi Izrailićani lišeni bogoprijemčivog dara, dobili za svoj postupak dostojnu kaznu. 1.60 Zatim, levitskim rukama očistivši sknavljenje krvlju saplemenika,³⁸ a svojim gnevom prema grešni-cima umilostivljavajući Božanstvo, uništivši idola, nako četrdesetodnevnog boravka na gori, na kraju je ponovo doneo tablice, na kojima je Pismo sači-njeno Božijom silom, onda kada je njihova stvar obrađena Mojsijevom ru-kom. Doneo ih je ponovo, na produženju tolikog broja dana prevazilazeći samu prirodu, i sačinivši neki drugačiji lik života, a ne taj, kakav je za nas ozakonjen, ne primajući unutar svog tela ništa takvo, što potreba naše prirode potkrepljuje hranom.

1.61 I posle svega sačinjava skiniju /šator, kolibu/, daje zakonske zapi-se, ustanovljava sveštenstvo, po onome od Boga datom. I kada je, po Božijem ukazu, stvarnim ustrojavanjem sve to dovršio, pehar, predvorje, i ono unutar pehara, oltar kadeći, žrtvenik, svetilnik, zavese, čistionicu za svetilište, sveš-

³⁶ Exod. 32. Philo. *Vit. Mos.* 2.173.: «...ali Mojsije, veoma upućen u njegovu izuzetnu vrlinu, obavešten o važnom i potvrđen u časti koja je prisvojena u njegovoj upotrebi, po obučenosti onih koji su voljno preduzeli rat zarad milosti Božije časti, i koji su to uspešno nosili za kratko vreme, sigurno je smerao da prihvati sveštenstvo i zameni službu u svom služenju.»

³⁷ Otići van prirode podrazumeva jedan „književni” pojam prirode, koji označava zemaljsko stanje čoveka (*In S. Steph.* (MG 46.713B-C); *De beat.* 7 (MG 44.1280C).

³⁸ *Exod.* 32.26-29.

teničke ukrase, miro, razna žrtvoprinošenja, očišćavajuće, blagodarne, spasonosne u bedama, umilostivavajuće u sagrešenjima; kada je sve to na dostojan način Mojsije doveo u poredak, tada se kod njemu bliskih probudila zavist; a ta priraslina je srodna ljudskoj prirodi, 1.62 pa je i Aron ispoštovan činom sveštenstva i njegova sestra Mariam, kao što je svojstveno ženama revnosno pokrenutim prema toj časti, kojom je Mojsije udostojen od Boga, iskazali su nešto takvo sa čime se Božanstvo razdražilo, a zatim kaznilo grehove. Ovde je Mojsije još dostojniji divljenja za svoju nezlobivost, zato što Bog kažnjava nerazumnu žensku zavist, a on uspevši u tome, što je prirodno prevladalo u njemu i sam gnev, umilostivljuje Boga za sestru.

1.63 I mnoštvo /narod/ se opet predalo neredu, (a na prestup ga je navela neumerenost u nasladi stomaka: Izrailićanima je postalo nedovoljno da u zdravlju i bez patnji podržavaju život od davanja hrane s visina, pa željni ploti činili privrženost mesojedi, da se egipatsko ropstvo njima činilo dragoceni-
jim od postojećih dobara), i on je zajeništvoval o Bogom o posmatranom s njihovim strastima, a samim tim Bog koji dopušta da se dobije željeno, poučava da ne valja želiti sve, naseljavajući opet mnoštvo nekakvih ptica, koje lete po zemlji, koje se besom i grupno ustremljuju na opočinjuće, a udobnost lova dovodi do želje za mesom i do prezasićavanja. 1.64 A neumerena upotreba odmah preokreće kod njih telesne sarastvore u telotvorne sokve, te se zasićavanje završava bolešću i smrtno. Takvih primera ima i kod njih samih i dovoljno im je stalo da ih vide, da bi se umerio narod. 1.65 Premda je gledao /Mojsije/ da ih pošalje na onu stranu na kojoj su se, po Božijem obećanju, Izrailićani nadali da će obitavati. Nisu svi uistinu bili obavešteni, nego su neki načinili laži i rastužujuće prizore, i sav je narod kroz gnev nastupio prema Mojsiju. Ali je Bog beznadežno u božanskom sadejstvu osudio obnevidelost obećane zemlje. 1.66 Među tima što su prolazili pustinjom ponovo nije bilo vode, pa se odmah izgubilo pamćenje o Božijim silama. Jer nisu ni nakon ranije postojećeg čuda s kamenom ni sada verovali da neće trebati ništa što im je korisno, pa su odstupivši od dobrih nadanja pustili mesto ukorima, ropćući na samog Boga i na Mojsija, pa su i Mojsijeve misli ustuknule pred bezverjem naroda, premda je opet pred njima stvorio čudo, onaj nesasecivi kamen pretvorivši u vodenu prirodu.³⁹ 1.67 Kada je to ropsko naslađivanje kod njih probudilo želju za stomakougađanjem, a ne budući lišeni ničeg neophodnog za život, pa su uzmaštali o egipatskom obilju, tada poput neuglednih mladića bivaju urazumljivani jačim udarcima bičeva; kod njih u kućama pojavile su

---

³⁹ Ovakve pojave pretvaranja kamena u vodu su deo starozavetnog nasleđa (*Deut.* 8.15; *Ps.* 113.8; *Wisd.* 11.4; a takođe i kod Philo, *Leg. alleg.* 2.21 i 84.) Osvrtni na njih su opšti u hrišćanskoj književnosti: Justin, *Dial.* 131; Tert., *De bapt.* 9; Ps. Clem., *Recog.* 1.35; *Didas.* 26.50 (p. 220); Eusebius, *Hist. Eccles.* 7.21.5; Jeronimus, *Brev. in Ps.* 77.

se zmijske koje u svom ugrizu nose smrtonosan otrov. 1.68 Jedan za drugim padali su od ugriza životinja, te je zakonodavac pobuđen Božijim savetom silo bronzanu sličnost zmijske, očigledno pokazujući da je sve to sačinio na nekoj visini, te na taj način zaustavio u narodu pogibelj od pošasti zveri. Ko je gledao na to bronzano izobraženje, tome nije bio nimalo strašan ugriz stvarno postojeće zmijske, otud što je gledanje po nekakvom neobjašnjivom protivdejsstvu slabilo otrov. 1.69 Opet je u narodu poteklo ustajanje na predvodništvo, i neki su se prisiljavali da prisvoje sveštenstvo, ali se Mojsije molio pred Bogom za grešnike, a pravda je Božija sudila za Mojsijevo sastradavanje među saplemenicima. Jer po volji Božijoj zemlja je rashođenjem zeva ponovo išla sama sa sobom, primivši u unutrašnjost sve sa čitavim njihovim rodovima, koji su se preuzneli nad zapovedništvom Mojsijevim. Koji su se razrešili sveštenstva, njih oko dve stotine pedeset, kako su vatrom sažeženi, svojim stradanjem urazumljivali su saplemenike. 1.70 Ali radi boljeg uveravanja ljudi o tome, da se blagodat sveštenstva od Boga daje onima koji su se udostojili, Mojsije je uzeo štapić od svakog kolena od onih što su vladali, te po pismenom označavanju na svakom štapiću, kome je on dat, u tom broju je bio i štapić sveštenika Arona,⁴⁰ položio ih u hram, a zatim objavio narodu Božiji prigovor o sveštenstvu: jer od svih štapićeva jedino je Aronov olistao, i od tog drveta izneo i sazreo do ploda (a plod je bio orah). Najvećim se čudom za 1.71 nevezujuće pokazalo da drvo bez kore, sastrugano, nemajući korena, odjednom stiska i takođe proizvodi isto što i ono ukorenjeno u zemlji, zato što i zemlju, i kora, i vlagu, i koren, i vetrove drvetu zamenjuje sila Božija. 1.72 Uz to, dovodeći vojsku zemljama inoplemenih naroda, Mojsije je na sebe navukao kletvu, da ne dozvoljava svom narodu da prolazi njivama i vinogradima, već da će raditi na carskom putu (Knj. Broj. 21, 22), ne skrećući ni desno ni levo.⁴¹ Ali kako ni time neprijatelji nisu bili umireni, nadjačavši suparnika u bici, prelaz se završio punovažno. 1.73 Zatim je neki Valak, koji je vladao mnogobrojnim plemenom (ime plemena bilo je Madijanićani), zastrašen porazom od onih izginulih, i ne dočekavši onog, da i sam ne bi postradao od Izrailićana, upotrebio je zapravo, ne pomoć oružja i telesne sile, već beskorisno čarobnjaštvo u licu nekog Valaama, koji se smatrao upoznat sa time, i za koga su oni koji su ga koristili bili uvereni, da ima neku silu u sličnim stvarima. On je vladao znanjem gatanja po pticama,⁴² u tome je bio strašan, po nekom

⁴⁰ To spominje i Filon kao „čudesnu promenu” kada je štapić Mojsijeovog brata olistao i doneo ploda (Philo, *Vit. Mos.* 2.178, 179)

⁴¹ Takođe i Num. 20.14-22. Bitka je počela sa izazovom Sehona, Amoritskog kralja (Num. 21.21-25.), o kojoj kazuje i Filon (Philo, *Vit. Mos.* 1.239-249) opisujući je podrobnije (Philo, *Vit. Mos.* 1.258-262).

⁴² Auguri su pripadali „tehničkom” tipu bogoslavljenja (Cicero, *De divinatione* I, 72-92.), a Filon objašnjava šire (Philo, *Vit. Mos.* 1.281-282): „Ali Valaam, kada mu je momenat nadah-

Sv. Grigorije Niski, O životu Mojsija zakonodavca, ili o savršenstvu vrline - I deo
sadejstvu demona, pričinjavajući ljudima nekom snalažljivom silom neizlečive muke.

1.74 On se pak idući za tima koji su ga povelu caru tog naroda, naučio glasu magarca, da mu samom put ne bi bio uspešan. Iz neke pojave zatim saznajući šta da radi, našao je da će zlotvorno čarobnjaštvo bez sile da učini neku štetu ljudima koje pomaže Bog. Umesto demonske sile, ispoljavajući božansko nadahnuće, obznanio je takve priče, koje upravo služe proročanstvu o tome, što je za posledicu imalo da se krene na bolje. Samim tim, ono što je pretilo umetnosti delovanja po zlu, dovedeno do osećaja Božije sile, odloživši svoje proročko umeće, on je prorokovao po Božijoj volji. 1.75 Posle toga je splasnulo inoplemeni narod: zato što je u bici naspram njega stao silniji narod Božiji, koji je zatim pobeđen strašću razuzdanosti prema zarobljenicima. Kada je Fines one koje je zatekao u sramnom delu probio jednim udarcem, zaustavivši Božiji gnev po onima što su se predavali toj razlici u nedozvoljenim vezama, tada je zakonodavac uspevši se na neku visoku goru, i iz daljine videvši zemlju, koja je po Božijem obećanju ocima bila pripremljena za Izraeliće, preselio se iz ljudskog života, ne ostavivši ni znaka na zemlji, ni sećanje na grob po svom preseljenju. 1.76 tad kako vreme nije naštetilo njegovoj lepoti, nije pomračilo svetlo njegovih očiju, nije oslabilo sijanje blagodati na njegovom icu; ipak je on vazda bio usamljen, te zajedno s menjanjem prirode sačuvao nezalaznost lepote. 1.77 Takvo je, dakle, ono što smo saznali iz istorije čoveka na prvi pogled, i prepričali ti ukratko, makar se našao i drugi povod da se po potrebi razda reč. Ali vreme od nas pomenutog života valja da se primeni na od nas predložene reči, da bi iz ranije rečenog bio sačinjen nekakav prilog opisivanju vrlinskog života. Zato ćemo da se vratimo na početak priče o Mojsiju.

---

nuća prošao, odgovori : `Pokazao sam to kao slučaj koji nije usamljen i nesumnjivo sam optužen; a ništa ne kažem u svoju odbranu nego šta god da Božanstvo odluči da kažem. I to nije prvi put da sam to rekao, a ti da si to čuo., nego ja to izjavljujem iz drugog razloga kada si mi poslao izaslanike kojima sam dao isti odgovor` (282) Ali kako je kralj mislio i dalje da ga je prorok prevario, ili da Božanstvo može da promeni mišljenje, te da posledice promene mesta mogu da izmene čvrstinu njegove odluke, on ga je stavio na drugu proveru, sa prilično dugog i visokog i udaljenog brda, morao da bude sposoban da mu pokaže deo vojske njegovih neprijatelja. Onda je, opet, izgradio sedam altara i žrtvovao isti broj žrtvi za početak, te poslao proroka da pogleda pozitivne znake i uputstva.”

BORIS STOJKOVSKI
Faculté de Philosophie
Novi Sad

UDK 2-1:27-28ATANASIJE
Monografska studija
Primljen: 21.2.2011
Odobren: 27.3.2011

LES SYMBOLES DE SIRMIUM DANS *DE SYNODIS* DE SAINT ATHANASE LE GRAND

Sommaire: dans cet essai l'auteur donne traduction française et les commentaires de trois symboles (credos) de foi chrétienne adoptés aux synodes à Sirmium en 351, 357 et 359 écrits par Saint Athanase le Grand. Ces symboles sont incorporés à un des œuvres le plus importante d'Athanase *De Synodis*. Ces symboles sont une source très valable pour l'histoire d'arianisme et les disputes entre nicéens et ariens à Sirmium aussi que dans tout l'Empire tardive et le monde chrétien. Dans la première partie d'essai on écrit d'œuvre et des synodes dans lesquels ces formules étaient adoptées. Et dans la seconde partie on donne les traductions françaises des trois symboles de Sirmium avec quelques notes nécessaires et corrigéassions.

Mots clés: Sirmium, symboles, arianisme, Athanase

Ville pannonienne de Sirmium (Syrmie) était le centre des disputes ariennes au milieu de IVe siècle. Aussi, dans cette ville, plusieurs synodes eu été lieu. Celles sont de 351, 357, 358 et enfin 359 et tous les synodes ont traité des problèmes de Saint Trinité, un des problèmes clés dans la dispute entre adhérents de la foi nicéenne et ceux de la hérésie arienne. (Pelikan, Hotchkiss 2003: 96) Ces Synodes ont donnés les symboles ou les *credos* (on peut dire aussi les professions de foi chrétienne ou aussi connues comme formules de Sirmium) et dans ces symboles on trouve les sources primaires pour l'arianisme et ces conceptions dogmatiques, particulièrement celles de Trinité.

Ces formules sont préservées dans l'œuvre d'Athanase d'Alexandrie (Saint Athanase le Grand) *De Synodis* ou *Epistula de synodis Arimini in Italia et Seleucia in Isauria celebratis* écrit en 359, quelques mois après le concile d'Seleucie. Athanase a écrit *De Synodis* pendant son troisième exil. Cet

B. Stojkovski, Les symboles de Sirmium dans de Synodis de Saint Athanase le grand
œuvre contient trois parts avec 55 chapitres. Chapitres 30 et 31 sont insérés après la mort d'empereur Constantius, peut-être environs 361. *De Synodis* est une source très important pour tous les historiens qui sont intéressés à l'histoire de Sirmium ou la religion et chrétienté. Concile de Sirmium de 351 est dans le chapitre 27 de second partie, la formule de celui de 357 est dans le chapitre suivant de même partie est dernière formule on trouve dans le huitième chapitre de première partie de *De Synodis*. (Athanasius 1892: 448-450, Hahn 2010: 160-169)

Quant à les éditions d'œuvre de Saint Athanase le Grand ici nous utilisons au premier lieu celle de Jean-Paul Migne. (PG XXVI 1887: 681-794) August Hahn dans sa *Bibliothek Der Symbole Und Glaubensregeln Der Alten Kirche* a publié une édition grecque des symboles. (Hahn 2010: 160-169) Il y a aussi deux traductions anglaises. Première est un peu vieille, on s'agit de celle de 1892 publié par Philp Schaff et ses collègues théologiens. Dans cette édition on trouve une bonne traduction avec notes, introduction, vie d'Athanase, explications des ses œuvres choisis, entre quels on peut trouver *De Synodis* aussi avec presque toutes les informations nécessaires pour étudier cet œuvre. (Athanasius 1892: 448-481) Bien sur, on sait bien que cette édition est vieillie. En 1989 est publié sous l'édition de Stevenson and Frend une livre concernant des documents important pour l'histoire d'Église au IVe et Ve siècles. Traduction que a aidé beaucoup est celle de Luc Fritz prêtre catholique et religieux assomptionniste qui avait traduit trop d'écrits des Pères, aussi que celles d'Athanase. Nous sommes corrigés ces traductions dans l'esprit de langue française moderne, aussi sommes ajoutés les commentaires, notes, particulièrement concernant cités de la Bible. Ces traductions sont publiées seulement sur l'internet, sans commentaires scientifiques et les notes bibliographiques. Ici nous corrigeons les traductions et donnons une nouvelle dans la langue moderne scientifique, avec préface concernant les versions de cet œuvre, qu'une préface historique avec les informations des synodes et de situation dans l'Église, aussi avec les commentaires, notes bibliographiques avec les résultats des recherches les plus nouvelles, comparaison avec les autres sources et éditions de cet œuvre d'Athanase.

Entre les autres documents, nous pouvons ici trouver celles concernant l'arianisme et histoire ecclésiastique de Sirmium. (Stevenson, Frend 1989: 45-46) *De Synodis* avait utilisé par les autres auteurs chrétiens. Par exemple, nous savons par sur que Athanase était une source très important pour *Histoire ecclésiastique* et son auteur Socrates Scholasticus. (Rohrbacher 2002: 110-116, Stojkovski 2009: 211-212) Si nous regardons le texte de formule de synode de 351 on voit que le texte de Socrates est très similaire avec celle d'Athanase que nous donnons. (Stojkovski 2009: 215-217)

Avant le meurtre d'empereur Constant en janvier de l'année 350 des évêques, en majorité orientaux et ariens modérés, se réunissent un an plus tard à Sirmium, à la demande de l'empereur Constance II qui y passait l'hiver. L'empereur lui-même a présidé ce concile. Les évêques avaient convoqués pour condamner les idées hérétiques de Photin, évêque de Sirmium. Le concile publiait une profession de foi qui reprend la *quatrième formule d'Antioche* rédigée à Trêves en 342. Il y ajoute vingt-sept anathèmes qui visent les doctrines de Marcel d'Ancyre et de Photin. Selon un des plus grands historiens du christianisme pannonienne Jacques Zeiller, ce synode détermine le triomphe de la théologie alexandrine. (Zeler 2005: 250-260; Stojkovski 2009: 213-215; Stojkovski 2010: 5-7) Dans nos extraits, des traductions d'Athanase, cette profession de foi est la première.

Un concile, ne regroupant que peu d'évêques et uniquement des occidentaux, se tint à Sirmium en 357. Ce concile a donné un *credo* aussi noté par Athanasius dans *De Synodis*. Cette formule est la seconde traduction d'œuvre de ce grand Père d'Église. Sa formule est connue sous le nom donné par Saint Hilaire de Poitiers-soi disant *Blasphème de Sirmium* fut initialement rédigée en latin. Franchement arienne, par son insistance sur la subordination du Fils, elle proscrivait l'utilisation des mots 'ομοούσιος (consubstantiel) et 'ομοιούσιος (semblable en substance) sous prétexte qu'ils étaient source de querelle ecclésiastique. Cette formule est plus arienne que celles des synodes dernières. Aussi, Socrates s'est appuyé en *De Synodis* et encore on trouve similarités entre deux textes, même aussi que les interprétations littérales d'Athanase. (Zeler 2005: 265, Stojkovski 2009: 218-219) Peut-être on peu dire que Socrates Scholasticus avait copié parts d'œuvre d'Athanase.

La quatrième formule de Sirmium est troisième extrait n'a pas été rédigée par un concile mais par une commission de travail constituée par Constance II. Celle-ci était composée d'évêques qui appartenaient aux partis ariens modérés. Elle produisit un texte de compromis qui devait préparer deux conciles projetés par l'empereur: l'un pour les Occidentaux à Rimini, l'autre pour les Orientaux à Séleucie. Ces rencontres devaient aboutir à la pacification religieuse de l'empire. Ce fut un échec. Cette formule est donnée le 22 mai 359 avant concile à Rimini. Elle est, aussi, connue comme *symbole daté*. Après ce synode Saint Hilaire de Poitiers avait écrit son œuvre avec le même titre comme celle que nous nous maintenant occuper-*De Synodis*. Dans cette formule on mention seulement que Dieu Père et Fils (Jésus-Christ) sont 'ομοιούσιος c'est-à-dire semblable en substance dans tous les manières. Un autre historien de l'Église, Sozomenos, écrivait de ce symbole, mais nous ne croyons pas qu'il avait utilisé l'œuvre d'Athanase. (Zeler 2005: 270-271; Kaptušov 2009: 88-89; Stojkovski 2010: 7-8)

Dans les paragraphes suivants nous donnons la traduction française des trois symboles des synodes de Sirmium qu'on trouve dans l'œuvre *De Synodis* d'évêque d'Alexandrie Saint Athanase le Grand.

Symbole du concile de Sirmium I (351)

Nous croyons en un seul Dieu, Père tout-puissant, le créateur et l'auteur de toute chose, de qui toute Paternité tient son nom, au ciel et sur la terre. Et en son Fils Monogène, notre Seigneur Jésus-Christ, engendré du Père avant tous les siècles, Dieu de Dieu, lumière de lumière, par qui tout a été fait, dans les cieux et sur la terre, les choses visibles et invisibles, qui est Verbe, Sagesse, lumière véritable et vie; qui, ces jours derniers, à cause nous s'est fait homme, est né de la Vierge sainte, a été crucifié, est mort, a été enseveli, est ressuscité des morts le troisième jour, a été enlevé au ciel, est assis à la droite du Père et il viendra à la fin des temps juger les vivants et les morts et pour rendre à chacun selon ses œuvres. Son règne est sans fin et demeurera pour l'éternité des siècles (car il sera assis à la droite du Père non seulement pour ce siècle mais encore pour le siècle avenir).

Et au Saint Esprit, c'est-à-dire au Paraclet, qu'il avait promis aux apôtres d'envoyer après sa montée au ciel et qu'il envoya pour les instruire et leur faire souvenir de tout ; par qui aussi seront sanctifiées les âmes de ceux qui croient véritablement en lui.

1. Quant à ceux qui disent que le Fils vient du néant ou d'une autre hypostase, et non de Dieu, et qu'il fut un temps ou une durée où il n'était pas, l'Église sainte et catholique les considère comme des étrangers.
2. Nous redirons donc: si quelqu'un dit que le Père et le Fils sont deux dieux, qu'il soit anathème.
3. Et si quelqu'un dit que le Christ, Fils de Dieu, est Dieu avant les temps, mais ne confesse pas qu'il ait collaboré avec le Père pour la création de l'univers, qu'il soit anathème.
4. Si quelqu'un à l'audace de dire que l'Inengendré ou une partie de lui est né de Marie, qu'il soit anathème.
5. Si quelqu'un dit que le Fils est avant Marie selon la prescience et non pas qu'engendré du Père avant les siècles il est auprès de Dieu et que par lui sont advenues toutes choses, qu'il soit anathème.
6. Si quelqu'un dit que la substance de Dieu se dilate ou se contracte, qu'il soit anathème.
7. Si quelqu'un devait dire que la dilatation de la substance de Dieu fait le Fils ou appeler Fils l'extension de sa substance, qu'il soit anathème.

8. Si quelqu'un devait dire le Fils de Dieu Verbe immanent ou exprimé, qu'il soit anathème.

9. Si quelqu'un dit que le fils issu de Marie est seulement homme, qu'il soit anathème.

10. Si quelqu'un disant celui qui est issu de Marie Dieu et homme, entend par là le Dieu Inengendré, qu'il soit anathème.

11. Si quelqu'un comprend la parole : *Je suis Dieu, le premier, et je suis après cela, et en dehors de moi il n'est pas de Dieu* (Is 44, 6) — qui a été dite pour la destruction des idoles et des dieux qui ne sont pas —, à la manière des Juifs pour la destruction du Monogène de Dieu avant les siècles, qu'il soit anathème.

12. Si quelqu'un entendant la parole : *le Verbe est devenu chair* (Jn 1, 14) devait penser que le Verbe a été changé en chair, ou dire qu'il a assumé la chair en se soumettant à un changement, qu'il soit anathème.

13. Si quelqu'un entendant que le Fils Monogène de Dieu a été crucifié devait dire que sa divinité a subi une corruption ou une souffrance ou un changement ou une diminution ou une destruction, qu'il soit anathème.

14. Si quelqu'un dit à propos de *Faisons l'homme* (Gn 1, 26) que cette parole n'a pas été dite par le Père au Fils, mais que Dieu se serait parlé à lui-même, qu'il soit anathème.

15. Si quelqu'un devait dire que ce n'est pas le Fils qui a été vu par Abraham (Gn 18, 1-22), mais le Dieu Inengendré ou une partie de celui-ci, qu'il soit anathème.

16. Si quelqu'un devait dire que ce n'est pas le Fils qui, comme un homme, a lutté avec Jacob (Gn 32, 25-31), mais le Dieu inengendré ou une partie de celui-ci, qu'il soit anathème.

17. Si quelqu'un ne devait pas interpréter : *Le Seigneur fit pleuvoir du feu du Seigneur* (Gn 19, 24) du Père et du Fils, mais dit qu'il [le Seigneur] a fait pleuvoir de lui-même, qu'il soit anathème, car le Fils Seigneur fit pleuvoir du Père Seigneur.

18. Si quelqu'un entendant que le Père est Seigneur, que le Fils est Seigneur, et que le Père et le Fils sont *Seigneur* (puisque le Seigneur [fit pleuvoir] du Seigneur), parle de deux dieux, qu'il soit anathème. Car nous ne plaçons pas le Fils avec le Père, mais il est subordonné au Père. De fait, il n'est ni descendu sur Sodome sans la volonté du Père, ni n'a fait pleuvoir de lui-même, mais du Seigneur, en clair sous l'autorité du Père, ni n'est assis à la droite de lui-même, mais c'est du Père qu'il entend dire: *Assieds-toi à ma droite* (Ps 110, 1).

19. Si quelqu'un dit que le Père et le Fils et le Saint Esprit sont une seule personne, qu'il soit anathème.

B. Stojkovski, Les symboles de Sirmium dans de Synodis de Saint Athanase le grand

20. Si quelqu'un disant l'Esprit Saint Paraclet devait dire qu'il est le Dieu Inengendré, qu'il soit anathème.

21. Si quelqu'un ne devait pas dire, comme le Seigneur nous l'a enseigné, que le Paraclet est un autre que le Fils (car il a dit : *Et le Père vous enverra un autre Paraclet que je demanderai* (Jn 14, 16), qu'il soit anathème.

22. Si quelqu'un devait dire que l'Esprit Saint est une partie du Père ou du Fils, qu'il soit anathème.

23. Si quelqu'un devait dire que le Père et le Fils et le Saint Esprit sont trois dieux, qu'il soit anathème.

24. Si quelqu'un devait dire que le Fils de Dieu a été fait par la volonté de Dieu comme l'une des créatures, qu'il soit anathème.

25. Si quelqu'un devait dire que le Fils a été engendré sans la volonté du Père, qu'il soit anathème. Car ce n'est ni forcé, ni sous la dictée de la nature, comme s'il ne l'avait pas voulu, que le Père a engendré le Fils mais sitôt qu'il l'a voulu, il l'a engendré de lui-même, de manière intemporelle et impassible.

26. Si quelqu'un devait dire le Fils inengendré et sans principe, parlant ainsi de deux êtres sans principe et inengendrés, et faisant ainsi deux dieux, qu'il soit anathème. Car la tête qui est principe de tout, c'est le Fils; et la tête qui est principe du Christ, c'est Dieu; ainsi en effet nous remontons toutes choses avec piété, par le Fils, à l'unique principe, sans principe, de tout.

27. Et examinant soigneusement la pensée chrétienne, nous redisons que si quelqu'un ne devait pas dire que le Christ Dieu, Fils de Dieu, était avant le temps, collaborateur du Père pour la création de l'univers, mais dire que c'est à partir du moment où il est né de Marie qu'il est appelé

Christ et Fils et qu'il a reçu le principe de Dieu, qu'il soit anathème.

Deuxième concile de Sirmium (357)

Ayant rejeté tout cela, comme s'ils avaient découvert quelque chose de meilleur, ils décrétèrent une autre foi et écrivent cela à Sirmium en latin, ce qui a été traduit ici en grec. Puisque, au sujet de la foi, on avait décidé de faire un examen approfondi, toutes les questions furent examinées avec soin et explorées à Sirmium en présence de Valens¹, d'Ursace², de Germinius³ et des autres évêques.

On a établi qu'il y a un unique Dieu Père tout-puissant selon ce qui est annoncé sur toute la terre, et un seul Monogène son Fils, notre Seigneur Jé-

---

¹ Évêque de Mursa (aujourd'hui Osijek)

² Évêque de Singidunum (Belgrad)

³ Évêque de Sirmium (après Photin)

sus-Christ, qui a été engendré de lui avant les siècles. Il ne faut pas dire deux dieux, puisque le Seigneur lui-même a dit : *Je m'en vais vers mon Père et votre père, vers mon Dieu et votre Dieu.*⁴ À cause de cela, il est aussi le Dieu de tous selon ce que l'Apôtre a enseigné: *Ou alors, serait-il seulement le Dieu des Juifs ? N'est-il pas aussi des nations ? Si, il est aussi des nations puisqu'il n'y a qu'un seul Dieu qui justifiera la circoncision à partir de la foi et les incirconcis dans la foi.*⁵ Et tout le reste s'accorde et il ne contient aucune équivoque. Mais puisque de nombreuses personnes sont troublées au sujet de qui est appelé *substantia* en latin et *ουσία*⁶ en grec, c'est-à-dire afin de faire comprendre de manière plus précise *ομοούσιος* ou ce qui est appelé *ομοούσιος*, il ne faut plus qu'on en fasse mention ni qu'on les expose, parce qu'il n'y a rien d'écrit à leur sujet dans les divines Écritures et parce que cela dépasse la connaissance et l'intelligence de l'homme et que personne ne peut raconter la naissance du Fils, comme il est écrit: *Sa génération qui la racontera?*⁷ De fait, il est clair que seul le Père sait comment il a engendré le Fils et à l'inverse, le Fils, comme il a été lui-même engendré à partir du Père. Et personne ne doute de ce que le Père est plus grand, car personne ne pourrait douter de ce que le Père est plus grand en honneur, en dignité, en divinité, et par le nom paternel même, le Fils lui-même en témoignant: *Le Père qui m'a envoyé est plus grand que moi.*⁸ Et personne n'ignore que ce propos est catholique: il y a deux personnes, celles du Père et du Fils, et le Père est plus grand, et le Fils, soumis au Père avec tout ceux que le Père lui a soumis, et le Père n'a pas de commencement et il est invisible et il est immortel et il est impassible, alors que le Fils a été engendré du Père, Dieu de Dieu, lumière de lumière, et sa naissance, comme il a été dit précédemment, personne ne la connaît, si ce n'est le Père, et que le Fils lui-même et notre Seigneur et Dieu a pris chair ou un corps, c'est-à-dire est devenu homme, de la vierge Marie, comme l'ange l'avait annoncé auparavant et comme l'enseignent toutes les Écritures et surtout l'apôtre, l'enseignant des nations, lui-même: le Christ a assumé une humanité à partir de la Vierge Marie, humanité par laquelle il a souffert. Et c'est là, la récapitulation et le fondement de toute la foi, que la trinité soit toujours gardée, selon ce que nous lisons dans l'Évangile: *Allez et baptisez toutes les nations au nom du Père et du Fils et du Saint Esprit.*⁹ Et

⁴ Jn. 20, 17. Dans les écrits sur les synodes à 357 et 359 il n'y ont pas les abréviations de livres de Bible. Ici nous les donnons dans les notes. Toutes les cités de la Bible sont selon *La Bible*, trad. Emile Osty, Paris, Seuil, 1979.

⁵ Rm 3, 29-30.

⁶ Dans quelques cas nous avons préservés les mots grecs ou latin parce que la traduction de celles peut changer l'essence d'écrit.

⁷ Is. 53, 7.

⁸ Jn. 14, 24, 28.

⁹ Mt. 28, 29

B. Stojkovski, Les symboles de Sirmium dans de Synodis de Saint Athanase le grand
le chiffre de la Trinité est intact et parfait. Quant au Paraclet, l'Esprit Saint, envoyé par le Fils, il est venu conformément à la promesse, afin qu'il instruisse et sanctifie les apôtres et tous les croyants.

Quatrième formule de Sirmium, Credo daté à Concile de Sirmium de 359.

Nous croyons en un seul et unique vrai Dieu, Père tout-puissant, auteur et créateur de toutes choses, et en un seul Fils Monogène de Dieu, qui avant tous les siècles, avant toute puissance, avant tout temps concevable, avant toute substance imaginable, a été engendré de Dieu sans passion, par qui les siècles ont été disposés et toutes choses sont advenues, il a été engendré Monogène, seul issu du seul Père, Dieu de Dieu, semblable au Père qui l'a engendré, selon les Écritures, dont personne ne connaît la génération, si ce n'est le Père seul qui l'a engendré. Nous savons que celui-ci, fils Monogène de Dieu, à l'invitation paternelle vint des cieux pour l'abolition du péché et naquit de la vierge Marie et qu'il vécut avec les disciples et accomplit toute l'économie selon la volonté paternelle, et il a été crucifié et est mort et est descendu dans les lieux souterrains et a arrangé les choses de l'endroit, les gardiens des portes de l'Hadès le voyant frissonnèrent et il ressuscita des morts le troisième jour et vécut avec les disciples et accomplit toute l'économie et quarante jours étant écoulés il fut élevé aux cieux et s'assit à la droite du Père et il viendra dans les derniers jours de la résurrection avec la gloire paternelle pour rendre à chacun selon son œuvre. Et dans le Saint Esprit que Jésus-Christ le Monogène de Dieu avait promis d'envoyer au genre humain, le Paraclet, selon ce qui est écrit : *Je m'en vais vers mon Père et je demanderai au Père, et il vous enverra un autre Paraclet, l'Esprit de vérité, celui-ci prendra de moi et vous enseignera et vous fera souvenir de tout.*¹⁰ Quant au terme

---

¹⁰ Vraiment c'est un extrait de 14e chapitre presque entier d'Évangile. Nous donnons toute la partie de chapitre pour comparaison. Cf. Jn. 14, 15-30. *Si vous me demandez quelque chose en mon nom, je le ferai. Si vous m'aimez, gardez mes commandements. Et moi, je prierai le Père, et il vous donnera un autre Consolateur, pour qu'il demeure toujours avec vous; C'est l'Esprit de vérité, que le monde ne peut recevoir, parce qu'il ne le voit point et ne le connaît point: mais vous, vous le connaissez, parce qu'il demeure au milieu de vous; et il sera en vous. Je ne vous laisserai point orphelins; je viendrai à vous. Encore un peu de temps, et le monde ne me verra plus; mais vous, vous me verrez, parce que je vis, et que vous vivez. En ce jour-là, vous connaîtrez que je suis en mon Père, et vous en moi, et moi en vous. Celui qui a mes commandements et qui les garde, c'est celui-là qui m'aime; et celui qui m'aime sera aimé de mon Père; et moi je l'aimerai et je me manifesterai à lui." Judas, non pas l'Isariote, lui dit: "Seigneur, comment se fait-il que vous vouliez vous manifester à nous, et non au monde?" Jésus lui répondit: "Si quelqu'un m'aime, il gardera ma parole, et mon Père l'aimera, et nous viendrons à lui, et nous ferons chez lui notre demeure. Celui qui ne m'aime pas, ne gardera pas mes paro-*
370

d'*ousía* que les Pères ont employé avec simplicité, mais qui, inconnu des fidèles, leur cause du scandale, parce que les Écritures ne le contiennent pas, il a paru bon de le supprimer et d'éviter entièrement à l'avenir toute mention d'*ousía* à propos de Dieu, les divines Écritures ne parlant jamais d'*ousía* à propos du Père et du Fils. Mais nous disons que le Fils est semblable au Père en toutes choses, comme le disent et l'enseignent les saintes Écritures.

Littérature:

1. Athanasius (1887): *De Synodis*. Patrologia Graeca cursus completus vol. XXVI, ed. Jean-Paul Migne. Paris.
2. Id. (1892): *On the Councils of Ariminum and Seleucia (De Synodis)*. Athanasius. Selected Writings and Letters of Athanasius Bishop of Alexandria. Ed. by Archibald Robertson. A Selected Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church volume IV, ed. By Philp Schaff and Henry Wace. WM. B. Eerdmans publishing company, Grand Rapids MI.
3. *La Bible* (1979). Traduction Emile Osty. Seuil, Paris.
4. *Creeds, Councils and Controversies: Documents Illustrating the History of the Church, A.D.337-461 (SPCK church history)*, ed. James Stevenson and W. H. C. Frend. (1989): SPCK, London.
5. Hahn, August (2010): *Bibliothek Der Symbole Und Glaubensregeln Der Alten Kirche*. Breslau.
6. Kartašov, Anton V. (2009): *Vaseljenski sabori*. Srpska književna zadruga, Beograd.
7. Pelikan, Jaroslav and Valerie Hotchkiss (2003): *Creeds and Confessions of Faith in the Christian Tradition*. Yale University Press, Yale.
8. Rohrbacher David (2002): *The Historians of Late Antiquity*. Routledge, London-New York.
9. Stojkovski, Boris (2009): Sokrat Sholastik kao izvor za ranu crkvenu istoriju Sirmijuma. *Spomenica Istorijskog arhiva Srem* 9, 210-222.
10. Id. (2010): Podaci iz Crkvene istorije Salaminija Hermija Sozomena kao izvor za ranu hrišćansku istoriju Sirmijuma, *Konstantinove listy*, roč. 3/2010, Nitra, 1-10.
11. Zeler, Žak (2005): *Počeci hrišćanstva na Balkanu*. CID, Podgorica.

---

les. Et la parole que vous entendez n'est pas de moi, mais du Père qui m'a envoyé. Je vous ai dit ces choses pendant que je demeure avec vous. 26 Mais le Consolateur, l'Esprit-Saint, que mon Père enverra en mon nom, lui, vous enseignera toutes choses, et vous rappellera tout ce que je vous ai dit. Je vous laisse la paix, je vous donne ma paix; je ne la donne pas comme la donne le monde. Que votre cœur ne se trouble point et ne s'effraye point. Vous avez entendu que je vous ai dit: Je m'en vais, et je reviens à vous. Si vous m'aimez, vous vous réjouirez de ce que je vais au Père, car mon Père est plus grand que moi. Et maintenant, je vous ai dit ces choses avant qu'elles n'arrivent, afin que, quand elles seront arrivées, vous croyiez. Je ne m'entretiendrai plus guère avec vous, car le Prince de ce monde vient et il n'a rien en moi.

Sirmijumske formule u O Sinodima Svetog Atanasija velikog

Sažetak: Spis *O Sinodima* čiji je autor Sveti Atanasije Aleksandrijski važan je izvor za ranu crkvenu historiju Sirmijuma i posebno za arijanske raspre u njemu. Sirmijum je bio središte tih raspra, i u nekoliko navrata tu su održavani i crkveni sabori. Na njima su doneti i određeni kanoni, zaključci, poznati kao *formule*. U radu se prvo donosi jedan uvod o samom delu kao i o saborima u Sirmijumu od 351. pa sve do 359. godine sa osvrtom na religijsko-političku situaciju i tok samih sabora i arijanskih raspra u onovremenoj Imperiji i Crkvi. U drugom delu rada se daje nešto izmenjeni i prilagođeni u odnosu na ranije, savremeni francuski prevod sirmijskih formula iz 351. 357. i 359, sa neophodnim komentarima, posebno vezanim za Atanasijevo citiranje Svetoga Pisma. Ovi spisi su vanredno važan izvor za historiju Sirmijuma, ali i uopšte hrišćanstva u ovom periodu. Spis *O sinodima* Svetog Atanasija Velikog bio je izvor koji su koristili i mnogi pisci crkvenih istorija onoga i kasnijih doba, pre svega Sokrat Sholastik. On je najverovatnije i direktno prepisivao ove formule dajući precizniju i potpuniju informaciju o dešavanjima u to vreme. Moguće je da je i Hermije Salaminije Sozomen takođe koristio ili znao za ovaj spis, mada ga nije u ovim slučajevima tako verno koristio kao Sokrat Sholastik. Iako o Atanasiju Aleksandrijskom postoji obimna bibliografija, ovaj skromni prevod je doprinos boljem poznavanju istorije Sirmijuma i arijanstva u Panoniji sremskoj.

Ključne reči: Atanasije, Sirmijum, arijanstvo, O sinodima

VIII

POLEMIKE I PRIKAZI

NI LIBERALIZAM, NI ZDRAV RAZUM

Aleksandar Bošković, *Liberalizam, pragmatizam i zdrav razum*, Kultura polisa, 13/14 2010.

U socijalnim naukama jedno od najsloženijih pitanja je vrsta argumentacije u prilog vrednosnog stanovišta. A naročito kada je u pitanju voljno-interesno zastupanje ideološkog pogleda na politiku. Praktično delovanje i ideološku opredeljenost uvek je poželjno pokriti naučnim obrascem mišljenja. Neko to čini spretno, a ima i previše onih koji su nespretni u ovom poslu. Dobar primer za ovo drugo je tekst Aleksandar Bošković, *Liberalizam, pragmatiza i zdrav razum*, (Kultura polisa, 13/14 2010.).

U tekstu o kome je reč, kritičku pažnju privlače: 1) karakteristično značenje pojma liberalizma i srpskog liberalizma iz 1972. godine, 2) ocena srpske inteligencije, 3) shvatanje države i srpske državotvornosti posebno, i najzad, 4) moralno-politički lik srpskog naroda.

Liberalizam i srpski „liberalizam” iz 1972/73

Nije jasno za koju teoriju liberalizma optira A.Bošković. Izložena su tri pogleda: 1) suprotstavljanje oblicima političkog apsolutizma (prosvetiteljstvo), 2) slobodan pojedinac kao vrhovna vrednost, 3) ograničavanje moći države. Čini se da pisac teksta o kome je reč, prihvata drugo stanovište, koje dopunjava mišljenjem jednog britanskog antropologa o slobodnoj volji kao uslovu konstrukcije pojedinačnog identiteta. Prigovor ovom mišljenju je u tome što posmatra zajednicu kao *voljnu* (slobodan ulazak i izlazak)a ne i kroz oblike *nužnih* odnosa u porodici, na radnom mestu i drugim institucijama.

Na jednom mestu u tekstu, proizvoljno se dovodi u vezu potreba za kolektivom sa Frojdovim (A.B. piše Freud) teorijom o hordi i strahom od slobodnih pojedinaca.

Sa ovako mutnim pojmom liberalizma autor prelazi na „analizu” liberalizma u Srbiji. Začudo, njegova polazna tačka je 1972. godina, a to je godina u kojoj je jedna komunistička frakcija imenovana kao liberalizam, poražena od druge tvrde linije unutar SK Srbije. Začudnost ide i dalje. Aleksandar Bošković povezuje poraz te frakcije sa padom Berlinskog zida.

Evo autentičnih reči: „*Posledice ovog političkog poraza Srbija je posebno osetila kroz specifičan otklon prema onome što se događalo u svetu, pre svega povezano sa padom Berlinskog zida i političkim posledicama koje je doneo slom socijalizma u Istočnoj Evropi 1989. i 1990. godine*”.(153)

Od te 1972. godine, liberalizam je prokazan kao teorija i kao praksa do dana današnjeg, tvrdi autor. A danas, 2009. godine, u Srbiji je čuvar liberalizma LDP, stranka koja nudi, po mišljenju A.Boškovića, „racionalni izbor”, građanima Srbije.

Šta je racionalni izbor? To je izbor koji bi vodio blagostanju pojedinca i prosperitetu čitave zajednice. Tako je velika zagonetka racionalnog izbora svedena na nekoliko opštih pojmova i jednu malu stranku koja ne mari za državu i naciju. A druge stranke povlađuju širokim masama umesto da se okupe oko ideje „autonomnog pojedinca kao osnovnog činioca slobodnog demokratskog društva”.

U istorijsko-sociološkim i politikološkim radovima, objavljeni su rezultati opsežnih analiza razdoblja Srbije i SFRJ pod komunističkom vlašću. Danas, imenovati komuniste kao liberale, govori nam ili o mutnim pojmovima liberalizma ili neznanju osnovnih činjenica iz novije istorije Srbije. A povezati 1972. i pad Berlinskog zida je jedna obična novinarska tvrdnja a ne naučna i kao takva ne zahteva kritički osvrt.

Srpsku inteligenciju narod „prezire” a ova mu se dodvorava

Da vidimo kako Aleksandar Bošković razumeva *srpsku inteligenciju*. Ona nije postojala od vremena nadrealista. A kada je stasao srpski intelektualac želi da se dopadne širokim narodnim masama. Sa retko viđenom proizvoljnošću autor izlaže utiske o srpskoj inteligenciji i njenom odnosu prema narodu i naroda prema njoj. Ona je „tradicionalno zatvorena i provincijalna”, narod je „prezire” a ono malo inteligencije teži da se „dopadne” narodu. A dopadanje je uvek pragmatično- stiče se korist. Nenadano, ovaj prezir se proteže i prema nauci i naučnicima u Srbiji i u napomeni se ukazuje na plate u naučnim institutima (!).

Ovaj galimatijas od inteligencije i naroda u Srbiji dopunjen je citatom ruskog istoričara i etnografa Rovinjskog iz daleke 1868. godine, koji je zapisao da ondašnja inteligencija „suviše malo izmiče masama”. Šta je tu nelogi-

čno? Inteligencije je bilo u Srbiji i pre nadrealista. Zašto bi se udvarala masama ako je tako blizu?

A kada je reč o koristoljublju inteligencije u savremenom srpskom društvu i njenom odnosu prema narodu, onda treba imati samo oštro oko da bi se konstatovala činjenica o širokom krugu srpskih intelektualaca koji preziru sopstveni narod. O tome sam opširno pisao u mojoj knjizi *Rodomrsci* (2008).

Država i Musolini

Šta je država i kakva je uloga države u životu društva i pojedinca? Ne može se imati mutan pojam o liberalizmu, inteligenciji a bistar o državi. I to potvrđuje autor, na pitanju države. Savremenu državu on objašnjava principima sicijalijanske mafije(!). Ona štiti građane u zamenu za novac (porez). Posle ovoga ništa ne iznenađuje u „naučnom” mišljenju A. Boškovića o političkim stvarima. Tako, on se ispoveda da „niko do sada nije argumentovano pokazao da država nužno mora da postoji”. Ona postoji zato što ljudi veruju u državu a ne zato što je objektivno opravdana.

A od obožavanja države do totalitarizma samo je jedan korak, tvrdi A.Bošković. I sada sledi kreščendo. Musolini je rekao: „Sve za državu, ništa izvan države, ništa protiv države”. A naučni savetnik A. Bošković umno dopisuje:”U ovom kontekstu treba razumeti i insistiranje gotovo svih političkih partija u Srbiji danas na principu takozvane „državotvornosti” (156).

Tako, dobili smo čudovište u prisustvu razuma. U Srbiji državotvorne stranke nastavljaju Musolinijevu ideologiju. I sve to pod okriljem naučne akribije.

Srbi – nacionalni stid

Kakvi su Srbi? Na ovo pitanje se može odgovoriti i bez navodenja stavova A.Boškovića. Ipak, da isključimo svaku proizvoljnost.

Za odnos prema demokratiji, dovoljan je citat iz govora Živojina Perića iz 1909. godine. „Ja sam gospodo protiv demokratije....jer počiva na principu jednakosti....koji uništava svaki autoritet”.

Da Srbi strogo slede rečenicu Živojina Perića, naš naučni savetnik dokazuje etiketama koje dolaze iz kruga srpskih antisrba.

U Srbiji je sramota biti antifaašista, istorija se revidira a to je poraz čitavog društva.

U Srbiji je eksplozija nasilja a dokaz su ubijeni strani navijač, „parada ponosa” i miting „Kosovo je Srbija” iz februara 2008. godine.

U Srbiji su velikodržavni projekti na sceni od Nikole Pašića do Dobriće Ćosića.

Srbi i Srbija će se oporaviti ako se „ljudima na ovom prostoru pruži mogućnost da slobodno odlučuju o svojoj sudbini” (Samo da dopuste Vašington i Brisel, NATO i SAD- Z.A).

U Srbiji se, tvrdi A.Bošković zajedno sa piscem *Filozofije palanke*, čovek može da bude „ili Srbin ili čudovište”.

I ovde moraju da se stave logički prigovori. Ako se A.Bošković zalaže da autonomni pojedinac slobodno bira svoj životni i misaoni put, da bude suveren u Milovom smislu reči, kako onda drugačije autonomije ličnosti, one koje nisu po volji A. Boškovića atribuirati kao predcivilizacijske oblike mišljenja i ponašanja, kao iracionalno izražavanje? A kako tek objasniti sebi nesaglasna mišljenja kao „instiktivni krik uplašanih i neobrazovanih pojedinaca”!? Oni drugi, nisu slobodni i autonomni u mišljenju i ponašanju, logično sledi zaključak.

Generalno ocenjujući tekst A.Boškovića, možemo da zaključimo da je predmet njegove kritike srpska nacija i institucija države. Reč je o jednom dovođenju stanovišta liberalizma do krajnjih konsekvencija. A to je anarhizam.

h h h

U središtu teksta čije se teze ovde kritički osporavaju nalazi se nerazumevanje odnosa države i individualnih prava i slobode ili kako bi autor napisao, suverenog pojedinca. Zadržaću kritičku pažnju na elaboraciji odnosa države i slobode pojedinca kao vrhovnom vrednošću države.

Sa istorijskom pojavom države, čovek je mogao da računa na vlastitu sigurnost i slobodu u zajednici sa drugim ljudima na određenoj teritoriji. Tek u državi mogla je da se na pravni način reši jedna od najvećih antropoloških zagonetki – potreba za vlašću. Država i sloboda su u neprekinutom protivrečenju.

Istorijsko mišljenje o pravim ciljevima države (antičko opšte dobro, liberalno sloboda pojedinca) u stopu su pratili racionalni i ogorčeni kritičari institucije države (anarhisti, marksisti, liberali). Naše vreme opet je u znaku „odumiranja države”. Ideolozi globalizacije sa idejom o supremaciji ljudskih prava nad suverenitetom države napadaju nacionalna prava države pri čemu ideološki pomeraju „male” suverenitete u svoje velike države.

Ova kritika sa stanovišta individualnih ljudskih prava nije nova u istorijsko saznanom smislu. Bentam je najtemeljitiije podvrgao kritici francusku *Deklaraciju prava čoveka i građanina* tvrdeći da prava ne prethode vlasti, zapravo da tek u sistemu zakona prirodna prava (prava čoveka) mogu dobiti svoje mesto. Cilj je države da omogući najveću korist i zadovoljstvo za najveći broj svojih članova. Bentam je kritikovao primarnost prirodna prava za državu utilitarističkim argumentom.

Racionalistička tradicija odbrane prava države bila je predmet osporavanja raznolikih političkih učenja i akcija. Stratezi i ideolozi „novog svetskog poretka” prave novi *mit slobode i prava* da bi ga potom instrumentalizovali u kritici prava države. To je odnos viših (jačih) i nižih (slabijih) država u kome ove druge treba samo da izvršavaju zahteve drugih. Tako prve države (SAD, države EU) procenjuju stanje ljudskih prava u drugim državama, zahtevaju usklađivanje prava sa „međunarodnim pravima”, sude o tome koliko su pravna sredstva malih država prilagođena svrsi. Vrhunac takvih intervencija u korist ljudskih prava je odlučivanje o kadrovskim političkim pitanjima malih, slabih država.

U savremenom svetu, ideologija individualnih prava i sloboda je dobila prevagu u odnosu na državni razlog. Kako se odbraniti od ideologije ljudskih prava? Jedina odbrana je da se dovedu u vezu sa pravima države. Suočene sa nekontrolisanim nasrtajem Vašingtona i Brisela na male države jedini aktivni otpor koji bi imao smisla jeste odbrana koncepta prava države.

Osnovno uporište odbrane prava države nalazi se u nekim univerzalnim vrednostima društvene zajednice. Država pre svega mora da ima neprikosnoveno pravo na postojanje, narod koji živi u njenim granicama mora da uživa mir i sigurnost. Isto tako država ima pravo na sopstvenu volju, ona u prostoru slobode određuje svoje shvatanje opšteg dobra. Najzad, država mora da uživa pravo na omogući svojim građanima traganje za srećom. Njene institucije treba da izgrađuje vlastitim moćima koliko je to moguće a svako ugledanje na iskustva drugih država mora da bude motivisano iznutra, iz sopstvenog mišljenja i tradicije.

Država nije samo teritorija, stanovništvo, vlast već i deo duše koju u sebi nosi narod koji ju je stvarao. Prava države su zapravo prava naroda koji u njoj živi da traga za formama zajedničkog života, za sigurnošću i slobodom. Napad na ta prava države napad je na prava i slobode građana da žive po svojoj tradiciji, navikama i shvatanjima. Sa tog stanovišta pravo je države da izabere oblik vlasti i društveno uređenje. Bila ona paternalistička ili liberalna država, stvar je njenih građana a ne samozvanih svetskih čuvara prave i istinske države.

Država postoji da bi branila teritorijalnu celovitost, pravo naroda da bira svoju vlast i mir građana od nasilnih pokušaja da se te vrednosti i prava ugroze. To znači da je pravo države da se demokratskim sredstvima bori za duhovno (moralno) jedinstvo građana i osećanje solidarnosti. Jedinstvo se ne shvata kao žrtvovanje moralne autonomije i slobode pojedinca nekakvom dogmatskom i nasilnom programu odbrane države. Mora se uvek imati na umu činjenica da država može da: a) podstiče egoizam svojih građana, b) podstiče osećanje društvene solidarnosti. Pravo je države da odredi svoje prioritete: odbrana, bogaćenje građana, vaspitavanje, obrazovanje.

Osnovna prava države mogu se ostvariti samo pod uslovom da postoji jednakost u pravima država na međunarodnom terenu. Ukoliko jedna ili grupa država dopusti sebi moć da se meša u unutrašnje poslove drugih država, onda se gubi taj temeljni uslov pravnog odnosa u međudržavnim odnosima. Kada se jednom dozvoli da velika država napravi od manje(i veće) države vazalni odnos, kraja nema u širenju spoljne kritike i mešanja.

Prava države su prava na istoriju, na kulturu, na tradiciju; drugim rečima to su prava na razlike u političkoj istoriji sveta. Na području takvih prava stvara se dobar osnov za konflikt između država. Razlike su sok napretka i svaka težnja da se svetske države uredi po jednom iskustvu i po jednom modelu mora voditi u stagnaciju i sivilo. Takva politička harmonija bila bi nešto što bi svaki razuman čovek morao da odbaci kao pretnju životu.

Svet je postojao u dosadašnjoj istoriji kao svet dubokih političkih razlika pa je opstao i preživio. Koji je to razlog da se danas, u tehnički i komunikacijski izmenjenom svetu insistiralo na gušenju i suzbijanju prava države da ide sopstvenim putem u budućnost. Briga koju pokazuju SAD i EU države za narode drugih evropskih i vanevropskih država ne može biti veća od stanovnika tih država. Najnovije iskustvo je zapravo pokazalo da je mešanje u prava države usmereno prema sistemu vlasti ili ličnostima na vlasti, a isto tako i prema onim državama koje su po svom sastavu višenacionalne.

Pravo je suverene države da određuje ko će biti na vlasti. Samovolja najmoćnijih država savremenog sveta je došla dotle da se u ime ideologije ljudskih prava male i slabe države dekomponuju i razgrađuju. Najsloženija odbrana prava višenacionalne države obuhvata prava pojedinačnih nacija u njenim granicama. Da li su prava nacije iznad prava višenacionalne države? Dopustimo pretpostavku da su prava nacije iznad prava višenacionalne države. U tom slučaju pravo mora biti univerzalno, dakle primenljivo na sve nacije u višenacionalnim državama sveta.

Problem koji se postavlja pred savremeni svet je ono što sledi iza prava na nacionalnu državu. I kada se uspostave jednonacionalne države neće, kako sada stvari stoje, prestati napadi na prava države od onih koji misle da su ču-

vari svetskih ljudskih prava. Suočeni sa tom činjenicom, mislioci politike i države moraće da izrade koncept odbrane od takvog svetskog jedinstva ili će pristati na vlastitu suvišnost u svetu čiste sile i pragmatike.

Zaključak

U središte javnosti treba staviti suvernog pojedinca, to je teza teksta koji je ovde predmet kritike. Izloženo stanoviše je logički nekoherentno, pojmovno-teorijski neutemeljeno, ali sa referentnom literaturom. Rad je dobar primer upotrebe teorijskih izvora bez argumentativne snage. Umesto naučnih činjenica i valjano zasnovanog metodskog postupka, dobili smo tekst sa ideološkim proizvoljnostima i političkim pristrasnostima u odnosu na jednu stranku.

Rad Aleksandra Boškovića je dobar primer mišljenja koje polazi od teorije liberalizma a završava u misaonom anarhizmu. Šta je konsekvencija slobode pojedinca shvaćene kao odnos prema sebi, prema sopstvenom telu i umu. Šta je društvo sa suverenim pojedincima u krajnjoj liniji? Po ko zna koji put pokazuje se da i kada razum ne spava na scenu izlaze monstrumi.

**Darko Gavrilović, *Isusov lik u istoriji kulture*,
Stylos Art, 2009, стр. 409**

Knjiga *Isusov lik u istoriji kulture* proučava lik Isusa Hrista kroz istorijske epohe obilježavajući dvije hiljade godina hrišćanske kulture. Prikazujući sveobuhvatan uticaj koji je Isus Hrist imao u prethodna dva milenijuma u istoriji kulture, ova knjiga predstavlja jedinstvenu sintezu u srpskoj istoriografiji. Ni u svjetskoj istoriografiji ne postoji velik broj djela koja kroz lik Isusa Hrista pristupaju proučavanju kulture, ali svakako je jedno od najznačajnijih knjiga Jaroslava Pelikana 'The Illustrated Jesus through Centuries', kojom se autor Darko Gavrilović služio tokom svog istraživačkog rada. *Isusov lik u istoriji kulture* je knjiga koja je podjednako zanimljiva i inspirativna kako naučnicima tako i široj čitalačkoj publici bez obzira na njena vjerska uvjerenja. Ova knjiga nas vodi kroz dvije hiljade godina hrišćanstva i ona nam na zadivljujuće jednostavan način predstavlja Isusa Hrista kroz umjetnost, književnost i nauku.

U svojoj *Uvodnoj reči* (str. 5-10) autor piše o hrišćanskoj civilizaciji u kojoj Isus kako u prošlosti, tako i u sadašnjosti zauzima centralno mjesto bez obzira na „kontinuitet i diskontinuitet u većitoj potrazi za idealnim opisom ne samo njegovog lika i ličnosti već i poruke koja je bila potrebna različitim vremenima i različitim ljudima” (str. 8).

U prvom poglavlju *Od prve crkve do varvarskih kraljevina* (str. 11-72), autor proučava odnose između „onih kojima je Isus rođenjem i poreklom pripadao i onih koji njemu verom pripadaju” (str. 13), tj. odnose između judaizma i hrišćanstva počev od prvog vijeka. Autor govori o dejudeizaciji

hrišćanstva, te o uspostavljanju prve hrišćanske zajednice čija je glavna odlika privrženost Isusu Hristu. Opisuje teškoće s kojima se hrišćanstvo suočavalo od svojih najranijih početaka, ali i proces promjene religije u Rimskom carstvu za vrijeme cara Konstantina koji je doveo do velikog širenja i jačanja hrišćanstva. Prvi pokušaji predstavljanja Isusa bili su simbolički, pa je i hrišćanska umjetnost sve do 4. vijeka bila prožeta simbolikom. Jedno od značajnih simboličkih predstavljanja dolazi iz Otkrovenja Jovanovog u kojem Spasitelj kaže: „Ja sam alfa i omega, prvi i posljednji, početak i kraj” (str. 27). Autor navodi mnoge simbole i tumačenja simbola koji su se vezivali za Isusa. Jedan od najstarijih jeste simbol ribe i mongram. Veoma je poznat i simbol pastira koji je u prethrišćansko doba važio za simbol blagosti i čovjekoljublja, te su hrišćani ovaj simbol preuzeli smatrajući da pastir vodi vjernike ka spasenju. Simboličko predstavljanje Isusa vezuje judaizam i hrišćanstvo i pokazuje koliko je hrišćanstvo duhovno blisko judaizmu. Od 4. vijeka hrišćanska umjetnost napušta simbolizam i prihvata realizam. Nakon poraza arijanstva Isus u slikarstvu sve više biva predstavljen i kao Bog i vladar, jer Isus je jednosuštan Ocu, a to znači da je vladar. Takođe, od 4. vijeka hrišćani putem asketizma pokušavaju da „premoste jaz između ljudskog i božanskog” (str. 57). Ovaj način života postaje veoma popularan i izaziva divljenje, te se stvaraju nove manastirske zajednice. S pojavom asketizma, lik Isusa Hrista počinje postepeno da se mijenja. „Asketski Isus” ne izgleda kao nevini, golobradi mladi pastir. Isus nosi bradu i izgleda povučeno, ozbiljno i tužno. Autor dalje objašnjava logos: „Hrist, prorok i spasitelj, ne samo da je objavio reč već je i tvrdio da je On ta Reč” (str. 64). Autor kaže da ono što je u istoriji političke misli „Kralj”, to je logos u svijetu istorije misli. Iako nije bio mnogo predstavljen u ranohrišćanskoj umjetnosti, krst postaje najznačajniji simbol u istoriji hrišćanstva kada sveta Jelena, majka cara Konstantina pronade Hristov krst. Krst ubrzo označava pobjedu „moći Božje nad silama zla i to kroz smrt i vaskrsenje Isusovo” (str. 69).

U drugom poglavlju pod nazivom *Na putu od doba preobraćenja do crkve kasnog srednjeg veka* (str. 73-190), autor daje detaljan opis nastanka ikona s posebnim osvrtom na doba ikonoborstva u Vizantijskom carstvu i vraćanje svetih ikona u upotrebu u doba vladavine carice Teodore 843. godine. Autor dalje opisuje sve veću važnost koju ima Hristovo porijeklo u slikarstvu, izradama genealogija, geografskim kartama i kalendarima. „Isusov lik crtan je na kalendarima s jedne strane da bi se posmatračima na vizuelan način potvrdilo da se istorija deli na doba pre i posle datuma kada je rođen, a sa druge da bi se shvatila njegova uloga kao suverena nad vremenom” (str. 91). U 12. vijeku dijete Isus prikazivan je na freskama i ikonama zajedno sa starcem Simeonom ili u majčinom naručju. Prikazivanje Isusa djeteta će se nastaviti kroz vijekove, a vremenom će postati veoma popularne skulpture koje

prikazuju Majku Božju sa Isusom u naručju. Autor opisuje mnogobrojne srednjovjekovne sekte koje su dovođene u vezu sa Sotonom kao i borbu između Isusa i Sotone. Vrlo često srednjovjekovne umjetnosti prikazuju raspeće i Sotonu kao mučitelja, odnosno borbu između dobra i zla. Krst postaje sve prisutniji u srednjem vijeku zbog svojih čudotvornih moći. Služi za odbranu od demona i bolesti, te za borbu protiv zla. U slikarstvu srednjeg vijeka sve više se prikazuje raspeti Isus. U 12. vijeku Isus je prikazan kako trijumfuje nad smrću, ali kasnije, od 13. vijeka, njegov izraz lica postaje mučenički. Osim u slikarstvu, Isus se prikazuje u pozorišnim komadima koji uglavnom prikazuju „istovremeno i tugu i bol raspeća i veselje vaskrsenja” (str. 131). Takođe se prikazuje na vratima. „Prikazi su imali za cilj da pokažu kako su vrata sam Hrist i da kroz njega svaki hrišćanin treba da prođe da bi stigao do spasenja” (str. 140). Isus je u srednjem vijeku prikazivan i kao Kosmički Isus, odnosno kao centar svega postojećeg i na taj način je Božja slava postala vidljiva ne samo pismenima već i nepismenima koji su jedino kroz slike mogli da saznaju o Isusovom učenju. Sa razvojem monaštva koje počinje u 4. vijeku Isus je predstavljan kao monah sa dugom kosom i bradom, a ovaj način predstavljanja je bio veoma široko prihvaćen. U srednjem vijeku misticizam obavlja Isusa što se reflektuje kroz npr. zaručnički odnos između Isusa i crkve i poimanje Isusa od strane pojedinih žena mističarki. Isus je prikazivan još od starog vijeka kao ratnik i na Istoku i na Zapadu. Crkva je imala interes da Isusa prikazuje kao ratnika da bi privukla aristokratiju hrišćanstvu i na taj način im nametnula odgovornost i obavezu za vođenje „pravednog rata”, odnosno odbranu hrišćanstva. Međutim, Isus je takođe slavljjen kao knez mira u srednjem vijeku zahvaljujući Isajinom proročanstvu, a „njegovo carstvo uspostaviće osnove pravde i pravednosti i biće trajno” (str. 173). Ipak, Evropljani su odlazili u krstaške ratove da bi vratili Svetu zemlju i branili hrišćanstvo. Isus je priznat kao prorok u islamskom vjerovanju, ali autor objašnjava da uprkos tome nije došlo do zbližavanja dviju religija tokom srednjeg vijeka.

Vekovi velikih promena naziv je trećeg poglavlja (str. 191-320). Autor govori o Isusu u doba humanizma i renesanse naglašavajući „u kolikoj su saglasnosti bili renesansna misao i umetnost sa učenjem i ličnošću jedine osobe koju bi istinski mogli da nazovemo *'uomo singolare'* i *'uomo unico'*, Isusom Hristom” (str. 195). Autor dalje detaljno govori o Isusu u doba reformacije i katoličke protivreformacije i potrazi za životom u skladu sa Hristovim učenjem. U 15. i 16. vijeku sve više su prisutni Isusovo rođenje i Blagovijesti u slikarstvu kao i u predstavama koje su se održavale za vrijeme velikih crkvenih praznika. U prikazima Isusa djeteta i Bogorodice u doba renesanse sve više se javljaju svjetovni elementi u odnosu na vjerske elemente. I Isus i Marija su prikazivani kao obični ljudi nevjerovatne ljepote. Isus je veoma često bio predstavljan i kao dijete vladar. Za vrijeme nemirnog 16. vijeka bio je

predstavljan i kao „čovečji sin”, tj. kao običan čovjek, koji je ranjiv. Isus se javlja i kao mučenik, a tema „izgubljenog sina” prisutna je u drami, slikarstvu i vajarstvu i kod protestanata i rimokatolika. Autor opisuje mnoge slike i skulpture koje su bile inspirisane spasenjem i Hristom Spasiteljem. Krst i smrt Isusa na krstu su veoma česta tema u doba renesanse. U tom smislu veoma je značajna Mikelandelova skulptura Pijeta (Plač Majke Božje), jer je Mikelandelo prikazao i Isusa i Majku Božju sa ljudskim odlikama. Autor govori i o ruskim ikonama iz 15. i 16. vijeka koje oslikavaju Isusov silazak u svijet mrtvih i Strašni sud. Ove ikone su „bile usmerene ka jednom osnovnom cilju, a to je da uzdižu u očima hrišćana Onog koji je sišao u Ad i mrtvima objavio jevanđelje i pred kojim će na dan Stašnog suda čitavo čovečanstvo stajati” (str. 252). Od 16. do 19. vijeka Isus dobija epitet „knez mira” i kao takav bio je tema umjetnika i mislilaca. U doba reformacije se baš kao i u srednjem vijeku javljaju ideje o Hristu mladoženji i autor opisuje romantične vizije nekoliko žena koje sebe smatraju Hristovim zaručnicama. Luter je nastojao da u slikarstvo unese shvatanje „Isusa kao Odsjaja Božjeg” (str. 277). U doba novog vijeka se slavi i kult srca Isusovog i to ne samo u Evropi već i u Novom svijetu. U 17. i 18. vijeku, Isus je prikazivan kao Učitelj Doba razuma. Više nije bilo potrebno tumačiti Isusova čuda da bi se dokazala vrijednost njegovih djela i njegove ličnosti. Doba romantizma vidi Isusa kao „Poetu duha”. Ovu romantičnu viziju je Rene Velek opisao kao „pomirenje čoveka i prirode, svesnog i nesvesnog uz pomoć poezije koja je prvo i posljednje od svih zvanja” (str. 294). Autor piše i o širenju hrišćanstva u Novom svijetu, a treće poglavlje završava naglašavajući da su Isusove misli „univerzalne” i da je Isus „Onaj koji pripada celom svetu” (str. 300).

Četvrto poglavlje *U svetlosti i tami savremenog sveta* (str. 321-409) govori o Isusu u 20. vijeku koji je bio uzdrman svjetskim ratovima, revolucionarnim pokretima, ekonomskim krizama, ali i krizom vjere. Autor smatra da je u 20. vijeku usljed pojave televizije, filma i interneta došlo do sekularizacije vizuelne kulture. Ipak, pisci, slikari i naučnici tragaju za „istorijskim Isusom”. Isus je onaj koji pomiruje sve razlike među ljudima. Isus je jedan i On pripada cijelom svijetu. O tome svjedoče mnogobrojna umjetnička djela u kojima se u zavisnosti gdje nastaju mijenjaju Isusovo lice i boja kože. Od sedamdesetih godina 19. vijeka običan narod se sve više suočava sa ekonomskim problemima i neizvjesnošću. Osnivaju se socijalističke stranke koje često imaju antihrišćanski karakter, a s druge strane u crkvama se stvaraju grupe hrišćanskih socijalista koji se trude da „hrišćanima pokažu da je pravda na njihovoj strani, a socijalistima da hrišćanstvo nije dio sistema ugnjetavanja radničke klase” (str. 337). U predvečerje svjetske ekonomske krize, pod uticajem liberalnog protestantizma, Brus Barton je 1926. godine napisao roman o Isusu pod nazivom „Man Nobody Knows” u kojem prikazuje Isusa kao po-

kretača modernog biznisa, te daje moralni legitimitet velikom biznisu. Autor dalje govori o Isusu u doba nacizma i komunizma, objašnjavajući da je hrišćanstvo smetalo nacistima jer se protivilo ratu, a komunistima jer se protivilo revoluciji. „Antisemitizam i antiklerikalizam harali su 20. vekom. Nanasili su zla i nepravde, i od Hrista napravili prognanika dva najnehumanija politička sistema” (str. 351). Autor piše o dva svjetska rata i naglašava: „Nikada evropska hrišćanska krv nije prolivena uzalud u tolikim količinama” (str. 365). Mnogi pravoslavni, katolički i protestantski sveštenici su stradali zajedno sa svojim vjernicima. Ako se uzmu u obzir strahote svjetskih ratova, revolucije, postojanje nuklearnog oružja, te spoljna politika SAD u 20. vijeku stiže se utisak koliko je 20. vijek bio daleko od Hristovog učenja i koliko je Hristovo učenje zloupotrebjeno da bi se postigli politički i ekonomski ciljevi. Sa napretkom nauke i tehnike došlo je do slabljenja vjere u vječni život kod savremenog čovjeka. Posljednjih dvadeset godina 20. vijeka obilježili su novi ratovi, genocidi, raspad Sovjetskog Saveza, pad komunizma, širenje AIDS-a, globalno otopljanje, povećan broj abortusa, sklapanje istopolnih brakova dovodeći hrišćanstvo u veoma težak položaj. Uticaj različitih struja postmodernizma se reflektovao u umjetnostima tako što se Isus koristio za promovisanje prava manjinskih grupa. Učenje Hristovo gotovo da je zaboravljeno u 20. vijeku. „Zbog toga bi hrišćani trebalo da, kako danas, tako i u budućnosti, budu svesni poslednje Hristove poruke iz jevanđelja po Mateju 'Ja sam s vama u sve dane do svršetka sveta'" (str. 409).

Uputstvo saradnicima o priložima:

Tekst predati na e-mail adresu ljubisa@kpolisa.com. Tekst treba biti pripremljen u programu Word for Windows, u formatu A4, u fontu Times New Roman, veličina fonta Size: 11, tastatura Serbian (Latin), jednostrukog proreda Line spacing: Single. Maksimalni obim originalnih naučnih i preglednih radova je dva autorska tabaka (32 strane). Na prvoj strani, iznad naslova rada, u levom bloku treba napisati ime, prezime i ustanovu, a ispod naslova rada sažetak i ključne reči (najviše sedam) na srpskom i jednom od svetskih jezika.

Strana imena pisati transkribovana, a kod prvog navođenja iza imena u zagradi staviti ime u originalu.

Primer: Brodel (Braudel).

Kod citiranja ili pozivanja na izvor iza citata navesti u zagradi prezime autora, godinu izdanja i stranicu, pismom kojim je štampan izvor na koji se poziva.

Primer:

(Veber, 1976: 341); (Weber, 1989: 59).

Isto pravilo važi i kod navođenja literature u spisku literature na kraju spisa.

Primer:

1. Le Gof, Žak (1997): *Vreme, rad i kultura srednjovekovnog Zapada*, Svetovi, Novi Sad,
2. Robins, Kevin (2001): *Kiberprostor i svijet u kojemu živimo, Kiberprostor, kiber-tijela i cyberpank: kulture tehnološke tjelesnosti*, uredili Mike Featherstone i Robert Burrows, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb,

Fusnote koristiti samo za propratne komentare.

Napomene: Radove objavljene u časopisu, nije dozvoljeno preštamovati ni u delovima ni u celini bez saglasnosti izdavača. Ocene iznesene u radovima stavovi su autora istih, i ne izražavaju mišljenje uredništva časopisa.

Rukopisi se recenziraju, i ne vraćaju autorima. Objavljeni radovi se honorarišu u skladu sa finansijskim mogućnostima izdavača.

Izlaženje časopisa finansijski podržao:

Pokrajinski sekretarijat za kulturu i informisanje AP Vojvodine

<http://www.kultura.vojvodina.gov.rs/>

ISSN 1820-4589

9 771820 458005